

ІСТОРІЯ СУЧАСНОГО СВІТУ

СОЦІАЛЬНО-
ПОЛІТИЧНА
ІСТОРІЯ
XV—XX
СТОЛІТЬ

*Навчальний
посібник*

ІСТОРІЯ СУЧАСНОГО СВІТУ

СОЦІАЛЬНО-
ПОЛІТИЧНА
ІСТОРІЯ
XV—XX
СТОЛІТЬ

*Навчальний
посібник*

За редакцією
доктора історичних наук, професора Ю.А. Горбаня

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

НБ ПНУС

736364

Київ

"Знання"

2007

УДК 94(100)“654”(075.8)

ББК 63.3(0)4/6я73

I-90

*Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено*

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (лист
№ 14/18.2-1060 від 16 травня 2005 р.)*

Авторський колектив: доктори історичних наук, професори Ю.А. Горбань (керівник) (тема 5), Б.І. Білик (тема 2), М.М. Карабанов (розд. 7.5, 7.6; 8.3); кандидати історичних наук, доценти Л.В. Дячук (тема 2), А.П. Конашевич (тема 4), В.С. Крижановський (тема 6), В.С. Кругляков (вступ, передмова), Л.В. Морфлюк (розд. 7.1; 8.1), В.М. Петренко (розд. 8.4), Д.Ф. Розовик (тема 1), Н.В. Терес (розд. 7.2, 7.3, 7.4; 8.2), В.І. Червінський (тема 3)

Рецензенти:

І.І. Дробот, доктор історичних наук, професор, проректор з гуманітарної освіти та соціальної політики Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

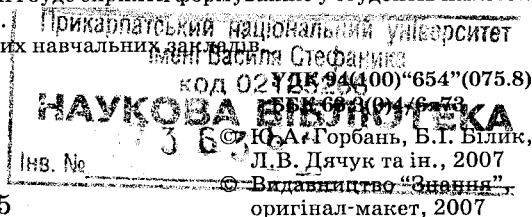
О.В. Лихолат, доктор історичних наук, професор Національного технічного університету України “КПІ”

Історія сучасного світу: соціально-політична історія
I-90 XV—XX століть: Навч. посіб. / Ю.А. Горбань, Б.І. Білик, Л.В. Дячук та ін.; За ред. Ю.А. Горбаня. — К.: Знання, 2007. — 439 с.

ISBN 978-966-346-430-5

У навчальному посібнику висвітлюються найважливіші події світової історії від початку індустріальної епохи до наших днів. Головний предмет вивчення — суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації людських спільнот, їх багатовіковий культурно-цивілізаційний поступ, міжнародні та міждержавні відносини з їх зумовленістю та конкретними наслідками, етнонаціональні відносини. Посібник дає широкомасштабне концептуальне бачення найважливіших проблем світової історії і буде сприяти формуванню у студентів навичок історичного мислення.

Для студентів вищих навчальних закладів

ISBN 978-966-346-430-5

оригінал-макет, 2007

ЗМІСТ

Передмова	7
Вступ до предмета “Сучасний світ”	8
Тема 1. Зародження індустріальної цивілізації і формування цілісності світового розвитку (кінець XV — XVII ст.)	20
1.1. Визначальні риси індустріальної цивілізації.....	21
1.2. Великі географічні відкриття та їх наслідки для розвитку світової цивілізації.....	24
1.3. Європейське Відродження. Реформація і Контрреформація в Європі	29
1.4. Перші європейські революції та їх вплив на цивілізаційний поступ людства	38
1.5. Російська держава у XVI—XVII століттях	52
1.6. Європейська колонізація Північної Америки. Початок формування північноамериканської нації	56
1.7. Східні цивілізації у період зародження індустріального суспільства	60
1.8. Формування нових світоглядних цінностей	65

Тема 2. Європейсько-американська цивілізація та позаєвропейський світ У XVIII — середині XIX ст.	77
2.1. Просвітництво: від теорії до практики. Американська війна за незалежність та Велика французька революція	78
2.2. Романтизм, національне відродження та об'єднавчий рух в Європі.....	95
2.3. Формування та розвиток основних ідейно-політичних доктрин XIX століття: консерватизму, лібералізму, соціалізму, анархізму.....	106
2.4. Соціально-економічні трансформації країн Європи і США. Становлення парламентаризму.....	120
2.5. Позаєвропейський світ: основні тенденції суспільного розвитку	128
Тема 3. Модернізація капіталізму: новітня доба (кінець XIX — початок XX ст.)	139
3.1. Еволюція товарного виробництва: виникнення й суть монополій.....	140
3.2. Парламентаризм — апогей європейської державно-правової еволюції	147
3.3. Міжнародні відносини в контексті модернізації капіталізму.....	153
3.4. Модернізація — генератор науково-культурного прогресу на зламі XIX—XX століть	169
Тема 4. Перша світова війна (1914—1918 рр.)	183
4.1. Напередодні війни: стратегічні плани супротивних сторін	184
4.2. Початок Першої світової війни. Бойові дії на фронтах 1914 р.	189
4.3. Воєнні дії 1915—1916 рр.	194
4.4. Ставлення до війни народів воюючих країн. Еволюція громадської позиції.....	199
4.5. Кампанії 1917—1918 рр. Вступ у війну США та вихід з неї Росії	204
4.6. Підсумки Першої світової війни	211

Тема 5. Міжвоєнний період світової історії: суспільно-політичні трансформації.....	217
5.1. Версальсько-Вашингтонська система: концепція післявоєнного світоустрою	218
5.2. Нові геополітичні реалії міжвоєнного періоду	223
5.3. Тенденції та моделі соціально-економічного розвитку. Культурні трансформації.....	233
5.4. Основні політичні ідеології міжвоєнного періоду	249
5.5. Загострення суперечностей у міждержавних відносинах напередодні війни	257
Тема 6. Друга світова війна (1939—1945 рр.)	265
6.1. Початок Другої світової війни: від нападу гітлерівської Німеччини на Польщу до агресії проти Радянського Союзу.....	266
6.2. Напад фашистської Німеччини на СРСР. Утворення антигітлерівської коаліції	275
6.3. Докорінний перелом у ході Другої світової війни та її завершення.....	288
6.4. Основні підсумки та уроки Другої світової війни ...	298
Тема 7. Геополітичні зміни в післявоєнному світі. Формування постіндустріальних суспільств (друга половина 40-х — 80-ті роки ХХ ст.)	303
7.1. Поляризація суспільно-політичних систем у післявоєнному світі.....	304
7.2. Модернізація державно-політичних систем країн Заходу в другій половині ХХ століття.....	320
7.3. Світова система соціалізму в другій половині 40-х — наприкінці 80-х років.....	330
7.4. Країни “третього світу” в постколоніальну добу...	340
7.5. Від відбудови до науково-технічної революції: стратегія економічного розвитку	352
7.6. Економічні перетворення і реформи на шляху до постіндустріальних суспільств	358

Тема 8. Світ наприкінці ХХ століття: на шляху до нової цивілізації (кінець 80-х — 90-ті роки)	372
8.1. Останні роки біполярного світу. Крах системи соціалізму	373
8.2. Глобалізація та її вплив на соціально-політичний та етнодержавний розвиток світу.....	390
8.3. Тенденції світового економічного розвитку.....	401
8.4. Інформатизація суспільства — визначальний фактор сучасного стану розвитку людства.....	411
Післямова	424
Хронологія	427
Література.....	436

ПЕРЕДМОВА

У стародавності склалось уявлення про історію як вчительку життя. Уроки історії дають можливість відкрити шляхи до мудрощів, орієнтуватися у складних явищах суспільного розвитку. Розуміння минулого дає можливість більш критично поглянути на сучасність і, деякою мірою, дає змогу побачити майбутнє. Людство завжди буде шукати шляхи до розуміння історії — взаємозв'язку минулого та сучасного.

Свій внесок у спробу розуміння історії зробили й ми — автори цієї книги. Виходячи з принципу єдності історичного процесу, ми намагалися зробити горизонтальний зріз історичних подій, що відбувалися в період від XV до XXI століття. Наші зусилля були спрямовані на висвітлення різних аспектів історичного розвитку — соціальних, економічних, культурних, міжнародних, національних — у їх взаємозв'язку. Тобто ми звернулися до проблеми “глобальної” історії — історії людей та суспільства.

Книга розрахована насамперед на студентів історичних факультетів, викладачів вищих навчальних закладів, вчителів історії, усіх, кого цікавить всесвітня історія.

ВСТУП ДО ПРЕДМЕТА “СУЧАСНИЙ СВІТ”

*Є вчора-сьогодні-завтра — у миттєвості.
В. Вернадський*

Погляд в історію — це завжди погляд у дзеркало. Дзеркало історії дає зображення минулого, правда, не завжди реальне й точне, адже дзеркало може бути кривим. Але й реалістичне зображення часто викликає негативну реакцію. Тому спроби нових реконструкцій, нових ракурсів історичного минулого дають можливість виникати й новим історичним враженням. Такою спробою є і ця книга.

Головна проблема книги — виникнення сучасного світу. Але що таке “сучасний світ”? Коли й де він починається?

Поняття “сучасний світ” не має загальноприйнятого визначення. Джерело “сучасності” вбачають то в раціоналізмі Нового часу, то в Просвітництві з його вірою в прогрес і опорою на наукове знання, то в літературних експериментах другої половини XIX ст. Ми вважаємо, що епоха сучасності починається з руйнуванням середньовічного ладу. Середньовічний устрій й відповідні світовідчуття починають руйнуватися в XIV столітті. Цей процес тривав протягом XV і XVI століть, а в XVII столітті набувають визначеності обриси нової картини світу.

Сучасне вирішення проблеми виникнення моделі сучасного світу пов’язане з періодом XV—XVIII століть. Яскравим прикла-

дом цього є фундаментальна праця французького історика Ферна-на Броделя “Матеріальна цивілізація й капіталізм. XV—XVIII ст.” Погляди Ф. Броделя, який очолював у 50—70-х роках XX ст. відому французьку історичну школу “Аннали”, хоч і були корекцією курсу засновників школи — М. Блока і Л. Февра, але ідеали “глобальної” чи “тотальної” історії збереглися. Сучасні послідовники цієї школи — Ж. Ле Гофф, Ж. Дюбо, Є. Леруа Ладюрі, П. Шаню тощо — в іншому історичному ракурсі, але все ж звертаються до періоду XV—XVIII ст., тобто періоду формування сучасного світу. Важливим аспектом досліджень школи “Анналів” чи, як ще її називають, школи “Нової історичної науки”, є проблема історичного синтезу — тотального погляду на минуле.

Почати, мабуть, найкраще з виникнення науки сучасного світу. Для середньовічної людини наука означала насамперед осмислення того, що дано їй в авторитетних джерелах як істина. Уже в другій половині XIV століття, а остаточно — у XV столітті становище змінюється. Прагнення до пізнання змушує людину звернутися до дійсності, що оточує. Вона хоче — незалежно від заданих зразків — побачити усе своїми очима, випробувати на власному досвіді і одержати обґрунтоване судження.

Людина звертається до природи — виникають експеримент і раціональна теорія. Звертається до традиції — складаються гуманістична критика і заснована на джерелах історіографія. Звертається до громадського життя — з’являються нові знання про державу й право. Наука виокремлюється з релігії як самостійна форма суспільної свідомості. Держава приділяє все більшу увагу розвитку наукових знань. Із затворника-одинака, яким був дослідник природи в часи доктора Фауста (XV ст.), натураліст сучасного світу ставав уже “легальною” фігурою в суспільстві, хоча його відносини з державою й церквою нерідко залишалися складними. Для середньовічної людини світ був дуже вузький і тісний, він обмежувався місцем проживання (для феодальної знаті — межами васального володіння). Тільки хрестові походи XI—XII ст. вивели європейців в інші, “нехристиянські” землі. Обмеженості географічних уявлень відповідала обмеженість історичної свідомості: адже світ, відповідно до Біблії, існував лише кілька тисяч років.

Спочатку каравели Колумба і Магеллана, потім телескоп Галілея і мікроскоп Левенгука відкрили здивованому погляду людини макро- і мікропростір, непорівнянний з його звичайним

досвідом і уявленнями. Настільки ж глибокі зміни відбуваються і в космологічних поглядах, в уявленнях про світ як цілісність.

Межі світу починають розширюватися. Астрономія встановлює, що Земля обертається навколо Сонця, тобто Земля перестає бути центром Всесвіту. Джордано Бруно проголошує у своїх творах філософію нескінченного світу, більше того — нескінченного числа світів, відтак виняткове значення даного світу стає сумнівним.

Наукові знання піднімали на якісно інший рівень систему суспільної свідомості в цілому. Наука виступає як носій і виразник духовного світу людини, її культури об'єктивного, загальнозначущого змісту, однаково обов'язкового для усіх — незалежно від класово-станової чи національно-расової належності. Одночасно з наукою виникли і ключові категорії ідеології індустріального суспільства — категорії свободи й прогресу. Сама ідея прогресу виникла лише у XVIII ст. і стала домінуючою в XX столітті. Для її виникнення необхідно було насамперед докорінно змінити поняття часу, перейти від “циклічного часу” аграрної цивілізації до “швидкого часу” індустріального суспільства.

Уявлення європейця Середньовіччя про людину й суспільство базувалося насамперед на категоріях справедливості, віри, честі, вірності. Промислова ж цивілізація аж до недавнього часу виявляла в людині “західної цивілізації” крайній конформізм і схильність до підпорядкування владі й авторитету.

Європейська наука, тобто наука сучасного світу, стала ключовою частиною сучасної культури. Вона лежить в основі способу мислення, системи освіти, технології, погляду на світ, на людину і на суспільство. Наука зумовлює стиль життя, що пропонується усьому світу як зразок.

Аналогічний процес відбувається й у господарському житті. Тут він починається навіть раніше — в Італії вже з кінця XIII століття. Доти промисел і дохід були скуті становими уявленнями і цеховими розпорядженнями, а канонічна заборона на стягування відсотків унеможливлювала кредит — головну передумову господарського підприємництва. Обмежують його лише надзвичайно гнучкі етичні норми й розпорядження правопорядку, покликаного затвердити господарську конкуренцію. Для Західної Європи XVII ст. — це час становлення капіталізму, передумовою якого були Великі географічні відкриття XV—XVI ст., освоєння європейською метрополією практично всіх частин сві-

ту. Далеко в минуле відійшов античний спосіб життя, заснований на полісній соціальній і політичній структурі, споглядальному ставленні до світу і відповідному світосприйнятті. Віджили середньовічна натуральна система господарства, жорстка стано-ва ієрархія. Буржуазний спосіб виробництва, виникнення ману-фактури, а потім і промисловості, подолання патріархальних і феодальних форм господарювання ознаменували колосальний крок людства в розвитку його творчих сил, у збільшенні його влади над зовнішнім світом. З розвитком приватної власності докорінно перетворювалися первісні, примітивні форми зв'язку між людиною й природою, стаючи дедалі міцнішими, але при цьому усе складнішими й опосередкованішими. Досягнення систе-ми приватної власності величезні як у створенні, так і в роз-поділі благ. Власність підриває сталий соціальний порядок і від-криває доступ до привілейованих станів і посад. Розвивається ще одна автономна сфера культури — господарство, що живе за власними законами.

У рамках формування моделі сучасного світу виокремлюють три етапи: промисловий переворот в Англії, війна за незалеж-ність північноамериканських колоній, Велика французька бур-жуазна революція. Ці події утворюють нижню межу XIX століття, зміщуючи її в століття XVIII, а верхня межа — вихід у століття XX, із подіями Першої світової війни і революційних потрясінь 1917 р. у Росії. На думку іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гассета, три фактори уможливили створення цього нового світу: демократія, експериментальна наука й індустріалізація. Таким чином, ми бачимо, що складається певна логіка розвитку моделі: від “Де-кларації прав людини і громадянина” 1789 р. до Загальної де-кларації прав людини, прийнятої Організацією Об’єднаних На-цій у 1948 р.; від перших кроків експериментальної науки до до-сягнень ядерної фізики й генетики XX століття, від першої промислової революції до науково-технічної революції другої половини XX століття. Структура сучасного світу розвивалася в межах однієї культурної парадигми, набуваючи якісних змін, не виходячи за рамки моделі. Це стосується, по суті, усіх сторін життя сучасного світу. Відхилення від “норми”, пошуки нових моделей розвитку, безсумнівно, були, але усе це було в рамках цілісної цивілізаційної структури.

Що ж до політики, то тут змінюються і підстави, і критерії оці-нювання. Політика завжди була ареною боротьби за владу і завж-

ди вона була поєднана з несправедливістю. Але у середньовіччі політика включалася в загальний морально-релігійний порядок, у цілісність держави й церкви як двох форм Божого панування на землі. І тому політика оцінювалася за їхніми критеріями. Найважливішу роль у виникненні й утвердженні нових оптимістичних і антропоцентричних ідей і почуттів, що змінили в цілому есхатологічне й аскетичне світовідчуття середньовіччя, відіграли масові народні рухи епохи Реформації (XV — перша половина XVI ст.), які можна розглядати як пролог буржуазних революцій XVII—XVIII ст. Формувалися нації, а разом з ними і національні відносини, національні держави і національні культури.

Політична діяльність починає уявлятися чимось таким, що містить свої норми лише в собі. Це “щось” визначає — не тільки практично, а й принципово — завдання досягнення, утвердження і здійснення влади. Усяка несправедливість, що виправдовується цими завданнями, відбувається не тільки з чистою совістю, а навіть зі своєрідною свідомістю “обов’язку, що виконується”. Макіавеллі першим проголошує новий моральний характер політики, за ним впливають інші. Томас Гоббс створює теорію, згідно з якою держава набуває статусу абсолютного господаря і судді людського життя, що, у свою чергу, сприймається як боротьба всіх проти всіх.

Практичною підставою для таких ідей стали нескінченні війни між створюваними всюди суверенними володіннями, з яких поступово виростали нинішні національні держави. Природне право народів, кожний з яких усвідомив свою самобутність і своє призначення, підриває старий порядок, і нове політичне мислення стає настільки ж засобом здійснення, наскільки і результатом цього процесу. Т. Гоббс і Дж. Локк, Б. Спіноза і Г. Гроцій створюють філософсько-соціологічні й політико-юридичні теорії. На емпірії економічної й політичної реальності класових, національних і державних відносин XVI—XVII ст. створювалася одна з найзначніших складових суспільної думки — теорія природного права. Суть її, на перший погляд, проста: право зумовлюється силою, що визначає суверенітет як особистості, так і держави. Становище держави у світовому співтоваристві подібне до становища громадянина в самій державі: і там, і тут панує не висока мораль, не воля Бога, а тверезий і холодний егоїстичний розрахунок; як окремі індивіди, так і народи у взаєминах один з одним повинні покладатися лише на здорове і природне почуття самозбережен-

ня. При всій своїй простоті теорія природного права вимагала, однак, радикального перегляду сформованих традиційних філософських і релігійних уявлень про сутність і природу людини. Вона змушувала відмовитися від християнського дуалізму тіла і душі, від апеляції до трансцендентних регулятивів поведінки людини, вимагала визнати людину “частиною природи” (Б. Спіноза). Укупі з формулою Ф. Бекона “Знання — сила” антропологічний раціоналізм концепції природного права був величезним кроком європейської культури на шляху утвердження громадянського суспільства, правової держави, що робить XVII ст. багатоманітним і співзвучним нашому часу.

З іншого боку, очевидний не тільки прагматизм, а й цинізм ідеології, що не визнає ніяких аргументів у політиці й праві, крім аргументу сили. Філософська й політична думка відображала реальну оголеність соціальних відносин. Зворотним боком цієї прогресуючої раціоналізації стало помітне “спрощення” культури, втрата об’ємності, багатоманітності, розмаїття феноменів культурного життя, що було характерно для епохи Ренесансу. Складається нова система міжнародних відносин — Вестфальська — перша геополітична модель сучасного світу.

Геополітична епоха, початок якій поклала Вестфальська система міжнародних відносин, відображала нові порівняно із середньовіччям реалії. Великі географічні відкриття не тільки змінили уявлення європейців про світ, а й перетворили європейську історію у світову: з’являються колонії, починається боротьба за поділ світу.

У результаті Реформації й особливо Тридцятилітньої війни (1618—1648 рр.), що політично закріпила підсумки релігійних реформ, фактично розпалася Священна Римська імперія і почався процес формування національних держав. Ті, хто йшов попереду на цьому шляху (Франція, Англія, Іспанія, Швеція), і стали головними центрами сили в Європі. Національні держави, що виникали, утверджували новий принцип кордонів, які почали визначати за природно-географічними і мовними критеріями. В зовнішній політиці на зміну династичному принципу поступово приходять національно-державний. Усе це створює сприятливі умови для Української національної революції 1648—1657 рр. і створення національної Української держави.

Зазначені принципи зумовили формування глобального геополітичного поля, у межах якого проходила боротьба головних

центрів сили протягом 150 років — доти, доки усталену систему світової політики не було зруйновано Французькою революцією і наполеонівською воєнною епопеєю, що настала за нею.

Тим часом до XVII століття в Європі сформувалася і зміцніла нова соціальна сила — буржуазія, що почала висувати свої претензії на владу. Французька революція XVIII ст. підірвала соціальний порядок у найбільшій європейській державі, а разом із ним і весь колишній світоустрій. Франція Наполеона Бонапарта спробувала установити світову гегемонію. На це була спрямована вся система спеціальних воєнних, економічних і політичних заходів Франції в 1804—1814 рр. Тут, однак, Наполеон зіштовхнувся з Росією і програв остаточно. Це кардинально змінило розстановку світових сил. Настання епохи нових міжнародних відносин стало невідворотною реальністю.

Нову розстановку сил у Європі, що склалася в результаті всіх цих катаклізмів, закріпив Віденський конгрес (1814—1815 рр.), що відбувся після остаточної перемоги над Наполеоном. Віденська система поклала початок геополітичній епосі, основу якої становив імперський принцип контролю географічного простору.

Головними світовими центрами сили стали Російська і Австрійська імперії, Британська колоніальна імперія (формально Великобританія була проголошена в 1876 р.), Пруссія, що об'єднала в 1871 р. німецькі держави в Німецьку імперію, і з середини XIX століття — Франція, що юридично залишилася республікою, але фактично була колоніальною імперією. Крім того, активну роль, особливо в Південно-Східній Європі й на Близькому Сході, продовжувала відігравати Турецька імперія (у 1877 р. турецький султан прийняв титул “імператора османів”).

Деякі корективи у сформований баланс сил внесли підсумки Східної, чи Кримської, війни (1853—1856 рр.), програної Росією. Після цієї поразки Віденська система зазнала деяких змін, що, однак, не мали принципового характеру.

Після розгрому Франції у франко-пруській війні 1870—1871 рр. виявилася тенденція до домінування в Європі Німеччини, а її союз з Австрією, що намагалася поширити свій вплив на Балканах, став загрожувати життєвим інтересам Росії, яка пішла на зближення із Францією для протидії посиленню Німеччини. Як показує досвід, така стратегія своєрідного геополітичного балансу, що давала змогу Росії досягати максимальних резуль-

татів мінімальними зусиллями, і стала оптимальною моделлю для формулювання сучасної зовнішньополітичної концепції.

Промислова революція як визначальний фактор Віденської системи поволі привела до зміни балансу сил, що лежав в основі цієї системи. До кінця XIX століття значно посилилися Німеччина і США. Сполучені Штати саме в цей час добули практично гарантований контроль над власними континентальними просторами, а зростаюча економічна міць спонукала їх усе активніше освоювати заморські ринки. Аналогічна ситуація склалася й у Німеччині: під керівництвом “залізного канцлера” Отто фон Бісмарка Пруссія об’єднала нарешті усі німецькі землі під зверхністю єдиної державної волі Берліна. У Центральній Європі виникла величезна континентальна держава, що почала заявляти свої претензії на головну роль у світовій політиці.

Отже, до початку XX століття оформилися два могутніх військово-політичних блоки: Антанта і Троїстий союз. У повітрі запахло війною.

Перша світова війна (1914—1918 рр.) кардинально змінила геополітичну картину світу. У результаті війни рухнули найважливіші центри сили, що раніше становили каркас усєї світової політичної системи. Німецька, Австро-Угорська, Турецька й Російська імперії просто перестали існувати, а на їхніх руїнах виникла велика кількість дрібних псевдонаціональних держав, що, на думку нових хазяїв Європи, і мали стати цеглинками в будинку чергового балансу сил. Архітектори Версальської системи думали, що саме в такий спосіб осколки колишніх імперій легше всього потраплять у сфери впливу країн-переможниць. Версальський мирний договір закріпив статус європейської континентальної держави за Францією, а морської — за Англією (на все це до війни претендувала Німеччина).

Через систему мандатів заснованої тоді ж Ліги націй було поділено колонії Німеччини й володіння Туреччини на Близькому Сході. Територію Радянської Росії відповідно до американського плану, що одержав назву “14 пунктів президента Вільсона”, передбачалося розділити на сфери впливу. Усвідомлюючи свою зростаючу міць, США продовжували нарощувати свій вплив на міжнародній арені. На Вашингтонській конференції 1922 р. вони домоглися головного — права мати рівний з Великобританією військово-морський флот. Нова геополітична епоха остаточно визначила свої пріоритети: контроль над світом — конт-

роль морського простору і морських комунікацій. Крім того, конструктори нового світу здійснили давню мрію англійських стратегів: між Німеччиною і Радянською Росією — головними континентальними державами, союз яких означав крах океанської моделі геополітичного панування, — було створено “санітарний кордон” з держав, політично орієнтованих на Великобританію й Францію. І все-таки світовий порядок, оформлений у Версалі й Вашингтоні, був надто хиткий і суперечливий. Він був відверто спрямований проти Німеччини, Радянської Росії і, на догоду Японії, проти Китаю.

Ці суперечності породили не тільки прогресивні, а й реакційні режими. У Німеччині до влади прийшли фашисти. Припинення переможеної країни Гітлер використовував для залучення широких народних мас у так звану консервативну революцію. У результаті такої революції у Німеччині, а потім у Європі й в усьому світі мала виникнути зовсім нова, містично-окультна арійська цивілізація, заснована нібито на стародавніх арійських цінностях і принципово конфронтуюча як із західним лібералізмом, так і з радянським комунізмом.

Саме в цьому прагненні фашистських ідеологів побудувати свій власний “новий світ” криється розгадка геополітичного парадокса: “континентальний” Радянський Союз вступив у війну на боці “океанських” Сполучених Штатів і Великобританії проти “континентальної” ж Німеччини. Утім, справедливості ради, варто зазначити, що Сталін усе-таки спробував укласти з Німеччиною союз. Він виходив з того, що геополітичні інтереси обох країн деякою мірою збігалися. Невдача цієї спроби зайвий раз засвідчує, як небезпечно орієнтуватися лише на один з численних факторів, що визначають плин світової політики.

Друга світова війна остаточно зруйнувала недовговічну Версальську систему. При цьому Радянський Союз, незважаючи на колосальні людські й матеріальні втрати, вийшов із війни не тільки не ослабленим, а й зміцнілим — морально, стратегічно і геополітично. Ялтинсько-Потсдамська система договорів юридично оформила новий світовий баланс сил, що склався після розгрому гітлерівської Німеччини та її союзників, закріпила нові кордони, розподілила зони впливу основних центрів сили. Світ із багатополюсного перетворився в біполярний. Закінченої форми ця система набула після перетворення СРСР і США в глобальні ядерні наддержави.

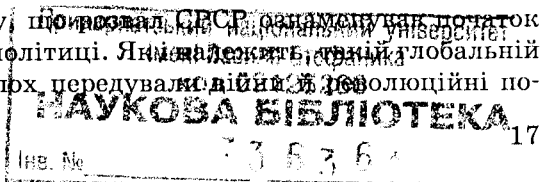
“Застійні” роки призвели до втрати геополітичної інтуїції, нездатності адекватно реагувати на зміну ситуації, ослаблення державної політичної волі. У цих умовах старі кремлівські вожді “прогавили” науково-технічну революцію і виявилися нездатними очолити ідеологічну й технологічну модернізацію країни, життєво необхідну з огляду на нові виклики постіндустріального світу. Індустріальний розвиток усе більше й більше ускладнював світ. Нестримно зростала кількість зв’язків і взаємозалежностей, які необхідно враховувати як у повсякденному житті, так і особливо у сфері суспільного виробництва. Керуючі системи почали “захлинатися” у потоках інформації, не враховувати яку не можна було. Почало зростати число управлінських помилок, запізнювань з ухваленням рішень. Методи керування, характерні для індустріального етапу розвитку продуктивних сил, досягли меж своїх можливостей. Більше того, гіпертрофований індустріалізм, що поєднувався з ідеократією, набував забарвлення індустріальної деспотії ХХ ст.

Виходом зі становища була друга промислова революція — прогрес обчислювальної техніки й інформаційних технологій. Але вона, як і перша, породила глибинні зміни в економічних і соціальних структурах передових країн світу. Основа цих змін — збільшення значення інформації у житті сучасного суспільства. У кінцевій вартості будь-якого продукту стала неухильно зменшуватися частка традиційних індустріальних факторів створення вартості (мінерально-сировинних ресурсів, основних фондів праці, що безпосередньо створюють продукцію) і збільшуватися частка нематеріальних активів (знань, інформації, ноу-хау). Обробка інформації перетворилася в нову індустрію, у структурі економіки склався могутній інформаційний сектор.

Невміння точно оцінити становище, небажання відмовитися від величезних матеріальних дотацій ідеологічним союзникам, що поглиблювалися технологічним відставанням, привели СРСР до розпаду.

Остаточо Ялтинсько-Потсдамський світовий устрій було зруйновано у 1992 р. після розпаду Радянської держави. Геополітична епоха, що ґрунтувалася на біполярній структурі світу, завершилася.

Не підлягає сумніву, що розпад СРСР ознаменував початок нової епохи у світовій політиці. Яким чином буде протікати глобальній зміні геополітичних епох, передували війни й революційні по-

трясіння. “Холодна” війна, програна Радянським Союзом, радикально змінила політичну й ідеологічну карту світу. Тепер ми є свідками формування країнами-переможницями чергового нового світового порядку, основні контури якого вже починають проглядатися. Дуже схоже, що він повторює усі фатальні недоліки Версальської системи.

Ринкова економіка, трудова мораль, соціально-політичні інститути європейських народів у нинішньому столітті принципово не змінилися. Уклад життя, що раніше називався буржуазним, поширився серед більшої частини населення розвинутих країн, ліберально-ринковий напрямок розвитку наприкінці ХХ століття знову взяв гору на величезній території колишнього СРСР і його союзників. У соціальному аспекті інформатизація виявилася процесом переходу суспільства від однієї форми існування до іншої, характерної для більш високого рівня суспільного розвитку. У теорії систем момент переходу системи з одного стану в інший називається точкою біфуркації. Пройшовши її, система вже ніколи не повертається в колишній стан. Одні траєкторії виходу з точки біфуркації ведуть шляхом подальшого розвитку, інші — шляхом розпаду.

Отже, одна система (капіталістична), пройшовши точку біфуркації, пішла шляхом ускладнення — розвитку, інша (соціалістична) — шляхом спрощення. Як відомо, міцність і життєздатність системи залежать від кількості зв'язків між її елементами. Спрощення системи (зменшення кількості зв'язків) загрожує її руйнуванням, що і відбулося (ослаблення регулюючої ролі центру внаслідок втрати адекватності ситуації).

Істотні розходження між старими і новими демократіями полягають у тому, що в перших ліберальні й раціоналістичні навички давно закріпилися і тепер є опорою для нових форм поведінки, у других нове виникає одночасно із заповненням того, що було пропущено, й руйнуванням того, що скам'яніло.

ХХ ст. закінчилося під знаком “пост” (після): постіндустріальне суспільство, посткомунізм, постмодерн, постісторизм. Те, що зовсім недавно здавалося сучасним, більше таким не є. Одна епоха вмерла, інша ще не почалася. Відчуття кінця завершення цілої епохи ми знаходимо в багатьох філософських працях: від “Присмерку Європи” О. Шпенглера (1918 р.) до “Кінця історії” Ф. Фукуями (1989 р.). Тому теоретична думка вже відокремила сучасність від ще невідомої епохи буфером з назвою

“постсучасність”. Нічийний час призначений для прощання з минулим і підведення підсумків. Минуле (тобто “сучасність”) має деякі прикмети індустріальної цивілізації.

Хоча термін “постмодерн” (постсучасність) спорадично вживався і раніше (перше згадування відносять до 1917 р.), у сучасному розумінні його починають вживати з кінця 60-х років, відколи, виникши як позначення стильових змін в архітектурі, він усе частіше застосовується для характеристики новацій у літературі й мистецтві, а також трансформацій у соціально-економічній, технологічній і соціально-політичній сферах. Постсучасність не починає, а завершує старий напрямок розвитку цивілізації, розвитку сучасного світу. Які перспективи розвитку людства після сучасності — покаже ХХІ століття. Століття, в якому людство знову буде шукати шляхи розвитку, шукати нові ідеї й знову заглядати у власну історію. Але це вже проблема майбутнього.

Тема 1

ЗАРОДЖЕННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ І ФОРМУВАННЯ ЦІЛІСНОСТІ СВІТОВОГО РОЗВИТКУ (КІНЕЦЬ XV — XVII ст.)

Рубіж XV—XVI століть — початок переходу від епохи Середньовіччя до Нового часу, із якого власне й починається історія сучасного світу. За класичною схемою **Середні віки** завершуються в середині XV століття з падінням Східної Римської імперії. Новий час починається з Великих географічних відкриттів, з гуманізму епохи Відродження, із релігійної Реформації. Остання стала безпосереднім прологом перших буржуазних революцій, які, у свою чергу, дали поштовх до кардинального реформування суспільно-політичних відносин, передусім у Західній Європі.

Зародження індустріальних цивілізацій прискорило формування цілісності світового розвитку, що розпочалося на основі християнських цінностей ще в середньовічні часи. Черговий розкол християнства (Реформація) не став перешкодою на шляху інтеграційних тенденцій. За визначенням відомого англійського філософа А. Тойнбі, уособленням європейської сім'ї народів західної цивілізації стали католицькі й протестантські нації Європи і їх заморські відгалуження.

Особливістю названих століть стало зародження світової колоніальної системи, поширення на інші континенти європейської

цивілізації, загострення боротьби за колонії, ринки сировини і збуту, за сфери економічного впливу, торгові шляхи. Формувалися світовий ринок, банківська система, загальні принципи економічної політики.

1.1. Визначальні риси індустріальної цивілізації

Перехід від феодальних до капіталістично-індустріальних суспільств у Європі мав переважно еволюційний характер, хоч і вибухав час від часу буржуазними революціями. Тривалий час феодальний спосіб виробництва залишався ще панівним, але в його надрах уже розпочався інтенсивний процес розкладу, який характеризувався втратою феодалізмом найбільш притаманних йому рис, таких як натуральне господарство, кріпосне право, монополія цехової системи у промисловому виробництві тощо. Натомість все ширше застосовувалися нові економічні форми — оренда на селі, розвиток позацехової промисловості, підпорядкування економіки ринкові та товарно-грошовим відносинам. За цих обставин зростала ефективність праці, розвивалися продуктивні сили, змінювалися виробничі відносини, тобто започатковувалися процеси, характерні уже для капіталістичного способу виробництва.

Зародження капіталістичного виробництва розпочиналося передусім з первісного нагромадження капіталу. В міру того як створювалися умови для капіталістичного виробництва, змінювалася і сама структура промисловості. Дрібне ремісництво поступалося місцем великій промисловості, спочатку мануфактурам, які ще зберігали елементи ручної праці, а потім заводам, фабрикам, які були вже достатньо технічно оснащені й працювали з високою продуктивністю. Першими країнами, де зародилися індустріальні суспільства, стали Англія, Нідерланди, Італія, Німеччина.

Нові форми виробництва вимагали й докорінно нового капіталовкладення, застосування на підприємствах наукових досягнень, організації праці й реалізації товарів. Тому створенням нової структури виробництва почали займатися особи, які мали гроші, не були прив'язані до землі чи феодально залежні й могли знайти для роботи на підприємствах потрібну кількість вільних людей. До такої категорії населення в названий період належали насамперед купці, лихварі, банкіри, власники майстерень. Вони

поступово об'єднувалися в різноманітні промислові організації, товариства, корпорації й займалися виготовленням того чи іншого товару на ринок. Нове виробництво витісняло з ринку неконкурентоспроможні, а часом і дорогі товари, виготовлені в умовах ручного феодального ремісництва, руйнуючи систему феодалізму.

Капіталізація виробничих відносин зумовила революційні зміни й у сільському господарстві. Воно також поступово втягувалось у сферу товарно-грошових відносин. У ньому ліквідовувалися залишки кріпосного права, натуральна феодальна рента змінювалась грошовою, земля передавалась в оренду фермерам або продавалась фабрикантам, банкам, купцям, перетворюючись на товар. Застосовуючи інтенсивні форми господарювання, нові землевласники виготовляли продукцію на ринок, витіснивши з аграрного сектору економіки натуральне феодальне виробництво. Криза та розвал кріпосного права перетворювали значну частину селянства у вільнонайману робочу силу, втягували сільське господарство в індустріальне виробництво. Проникнення в землеробство товарно-грошових відносин розоряло феодалів, особливо тих, які не спромоглися перебудувати власні господарства до потреб ринку.

Економічні перетворення зумовили і суттєві соціально-політичні зміни суспільних відносин. Поряд із феодалами формуються нові соціальні групи населення — буржуазія, наймані робітники, купецтво, інтелігенція, міщани та інші категорії. Вони вступають у гострий конфлікт зі старою феодально-абсолютистською системою й революційним шляхом (Нідерланди, Німеччина) добиваються зміни чинного устрою та створення нових державних відносин, заснованих на демократичних засадах, спрямованих на захист тих чи інших політичних, соціальних, релігійних, етнічних прав і свобод людини.

Найбільш антагоністичними з нових соціальних груп, що зароджувалися разом з капіталістичними економічними відносинами, були буржуазія і пролетаріат. Буржуазія як новий клас капіталістичного суспільства формувалася здебільшого в надрах середньовічного бюргерства, лихварів, купців, заможних ремісників. У цей клас влилася також так звана органічна інтелігенція — юристи, інженери, техніки, адміністратори, державні чиновники.

Пролетаріат виник в основному з дрібних ремісників, розорених купців, обезземеленого селянства, населення, завезеного з колоній, військовополонених.

Володіючи досить великими капіталами, які переважно й визначали багатство держави, буржуазія (на певному етапі в союзі з пролетаріатом та іншими верствами населення) розгорнула боротьбу за зміну суспільного устрою держав та їх політичної надбудови. У різних країнах це протиборство протікало по-різному. В окремих державах, наприклад в Англії, монархія підтримувала буржуазію, в результаті чого на певний період склалося взаєморозуміння між королівським двором і новим класом. У Нідерландах навпаки, іспанська монархія вела непримиренну боротьбу з буржуазією, захищаючи феодальний лад, що привело до революції, утворення республіканської форми правління й парламенту з правом обирати до нього законодавців демократичним шляхом практично всіма верствами населення країни.

Органічною частиною політичної перебудови країн Західної Європи XVI—XVII ст. стали об'єднання раніше феодально-відособлених територій навколо складових єдиного політичного центру в міцні централізовані держави, формування з різнорідних єдиної для кожної країни національної мови, культури, побуту, ментальності. Отже, створювалися передумови для формування націй і національних держав. До таких країн належали насамперед Франція, Англія, Іспанія, Голландія. Їх різноетнічне населення сконсолідувалося навколо народності, яка була найбільшою в даній державі й на її основі формувалася єдина нація. Проте не у всіх країнах націогенез відбувався за названою схемою. В Австрійській габсбурзькій монархії, наприклад, хоч і склалася централізована держава, але вона залишилася багатонаціональною (чехи, угорці, словаки та ін.), а австрійці, які претендували на панівну роль у державі, не стали консолідуючою нацією. Натомість останні стали на шлях політичного й етнічного гноблення малих народностей, чим на багато десятиліть загальмували процес перетворення їх у нації.

Формування нових суспільно-політичних і економічних відносин у значній мірі забезпечили нова суспільна ідеологія і філософська думка, витоки яких були в гуманістичних ідеях епохи Відродження. У XVI—XVII ст. на їх основі розгорнулася Реформація. Ідеологи Реформації у побудові нового суспільства висунули на передові позиції реформу головної духовно-культурної

опори феодалізму — католицької церкви. Відбуваються зміни суспільних відносин на основі демократичних засад, соціальної рівності всіх громадян, мирного співіснування між державами, захисту тих чи інших політичних, релігійних, етнічних прав і свобод людини.

Отже, в XVI—XVII ст. було закладено основи нових соціальних, економічних, політичних відносин та культури європейської цивілізації, які визначили головні риси розвитку сучасного світу.

1.2. Великі географічні відкриття та їх наслідки для розвитку світової цивілізації

Соціально-економічні зміни, які розпочалися в західноєвропейських країнах, об'єктивно зумовили потребу більш детально й досконало вивчити географію планети. Їх наслідком стали **Великі географічні відкриття кінця XV — початку XVII ст.**, у ході яких європейці здійснили революційний прорив в інші цивілізації, що прискорило формування цілісності світового розвитку.

До кінця XV ст. Європа була відносно замкнутим регіоном. Відкриття нових земель розширило цивілізаційний кругозір європейців. Водночас почалася адаптація позаєвропейського світу до цінностей європейської цивілізації, що, правда, не завжди цивілізаційними методами.

До певного часу проблема вивчення географії планети й освоєння нових земель залишалася нерозв'язаною як із технічних причин — недосконалість транспортних і навігаційних засобів, так і у зв'язку із заборонаю церкви поглиблювати природу, у тому числі планету і космос. Зрозуміло, що зародження капіталістичних відносин посилило інтерес до вивчення Землі, передусім потребами нових ринків збуту, пошуків джерел сировини, дешевої робочої сили. Капіталізація сільського господарства й ліквідація в аграрному секторі кріпосного права вивільнили великі маси населення, яке економіка держав перехідного періоду неспроможна була забезпечити роботою. Це "зайве" населення потребувало багато вільних земель, на які можна було б переселитися на постійне проживання.

Пошуку нових світів сприяли і наукові досягнення в галузі мореплавства. Зокрема, у другій половині XV ст. було значно поліпшено навігаційні прилади (компас, астролія, морські

карти). Вони давали можливість більш точно визначити розташування судна в морі, прокладати морські шляхи й організувати безпечне мореплавство. З'явилися нові, досить надійні й досконалі кораблі — каравели. Завдяки їх вдальній конструкції та великотоннажності судна могли досить швидко рухатися проти вітру (близько 23 км на год) й перебувати в морі місяцями.

Названі причини дали поштовх до інтенсивного пошуку нових земель, країн і континентів, який врешті-решт ознаменувався Великими географічними відкриттями.

Шукаючи нові землі, західноєвропейці до XVI ст. уже досконало освоїли сухопутні торгові шляхи в Індію, Китай, а морськими шляхами досягли навіть Екваторіальної Африки. Але із захопленням турками-сельджуками Константинополя й ліквідацією Візантії як держави (середина XV ст.) сухопутні торгові шляхи на Схід було перекрито, і західноєвропейські мореплавці почали шукати, так би мовити, обхідні морські шляхи в східні азійські країни.

На середину XV ст. у цьому напрямку найбільш активні пошуки проводили португальці. До 1445 р. вони обстежили західноафриканське узбережжя майже до екватора. У 1471 р. досягли сучасної Гвінеї, а у 1486 р. *Бартоломеу Діаш* (1450—1500) доплив до Південної Африки і відкрив мис Доброї Надії. У 1497 р. *Васко да Гама* (1469—1524), обігнувши Африканський континент із півдня, досяг Індії в районі Калькутти. Відкриття морського шляху до Індії дало поштовх західноєвропейцям розпочати активне освоєння просторів Атлантичного океану в пошуках не тільки східних, а й західних шляхів до Індії. У 1492 р. генуезець *Христофор Колумб* (1451—1506), виходячи з теорії кулястості землі, поплив у Індію на захід і відкрив наприкінці того ж року неподалік від Американського континенту Багамські острови, а потім Гаїті й Кубу. Під час третьої подорожі 1498—1499 рр. Х. Колумб відкриває береги Південної Америки.

Протягом 1498—1499 рр. іспанські мореплавці досягли берегів Бразилії, а італійський космограф *Амеріго Веспуччі* (1452—1512), який брав участь у цій експедиції, детально описав цю землю, зробив контурну карту берегів, і з 1507 р. картографи Європи називають “Землею Амеріго” цю землю, яка пізніше набула загальної назви “Америка”.

З відкриттям нового континенту між Іспанією і Португалією розпочалася боротьба за заморські володіння. Щоб уникнути в

майбутньому воєнних конфліктів, у 1494 р. ці країни уклали між собою Тордесільяський договір, згідно з яким території на захід від островів Зеленого Мису належали іспанцям, а на схід — португальцям. Цей договір відкрив широкий шлях португальським та іспанським мореплавцям для пошуку нових земель та їх колонізації. У 1513 р. іспанський конкістадор *Бальбоа* здійснив у районі Панами сухопутний перехід углиб континенту і відкрив “велике море”, назване пізніше Магелланом Тихим океаном. Для більш детального вивчення Американського континенту і нововідкритого океану в 1519 р. іспанці організували експедицію на чолі з *Фернаном Магелланом* (1480—1521). Він протягом 1519—1522 рр. здійснив навколосвітню подорож, під час якої відкрив Вогняну Землю, Південну Америку, Філіппінські острови тощо, а також Індійський океан. Нові відкриття було оплачено дорогою ціною: із 265 членів експедиції і п’яти кораблів до Іспанії повернулися на одному судні лише 18 осіб.

Подорож Магеллана остаточно довела Європі, що земля кругла, і дала можливість наступним мореплавцям, зокрема англійцю *Френсісу Дрейку* в 1577—1580 рр., вже більш ґрунтовно вивчити нові землі, моря й океани, що мало надзвичайно велике як наукове, так і суспільно-економічне значення.

З відкриттям нових земель та країн європейці розпочали їх інтенсивну колонізацію, яка, як правило, проводилась жорстокими методами щодо місцевого населення.

Основу колонізаційного процесу заклав іспанець *Фернандо Кортес* (1485—1547). Він протягом 1519—1521 рр. захопив величезну країну Мексику, а її населення (племена ацтеків) зробив колоніально залежним від Іспанії. Другий іспанський конкістадор *Франсіско Пісарро* у 1532—1535 рр. підкорив країну Бери (Перу), а в 1530—1540 рр. іспанці захопили Чилі, Нову Гранаду (Колумбію), Болівію. У цих країнах були багаті запаси золота, срібла, коштовного каміння. Розпочавши їх масове видобування, іспанці за короткий історичний період практично повністю винищили на рудниках та плантаціях місцеве населення й з метою поповнення робочої сили, із другої половини XVI ст. з Африки в Америку почали завозити негритянське населення. До середини XIX ст. з Африканського континенту було вивезено десятки мільйонів невольників. Работоргівля як економічно, так і демографічно знекровлювала Африку і затримувала соціально-

економічний та культурний розвиток її народів на багато десятиліть.

На відміну від іспанських, португальські колонізатори не захоплювали землі, а займалися в основному їх пограбуванням, будуючи у своїх заморських володіннях факторії й обкладаючи місцеве населення високою даниною. У такий спосіб Іспанія та Португалія швидко збагатилися і на певний історичний період почали відігравати провідну роль у європейській політиці.

Успіхи Іспанії та Португалії в захопленні й освоєнні нових земель заохотили й інші європейські країни до активної колоніальної політики. Протягом другої половини XVI — початку XVII ст. голландці відкрили Соломонові острови (1567 р.), частину Південної Полінезії (1595 р.). У 1616 р. голландець *Шаутен де Горн* відкрив найпівденнішу частину Америки — мис, який і було названо його ім'ям. Протягом 1642—1644 рр. співвітчизник Горна *Абель Тасман* обстежив австралійське узбережжя і довів, що Австралія — це новий континент.

Протягом XVI—XVII ст. Великі географічні відкриття було зроблено у Північній півкулі. Шукаючи північно-західний шлях у Китай, англійські мореплавці *Мартін Форбішер* і *Джон Девіс* у 70—80-х роках XVI ст. здійснили кілька експедицій до берегів Північної Америки і відкрили ряд островів та обстежили Гренландію. *Генрі Гудзон* (1550—1610) проникає углиб континенту, досліджує невідому річку та затоку, пізніше названі його іменем. Голландський мореплавець *Вільям Баренц* (1550—1597) у 1590—1597 рр. обстежив море, яке пізніше назвали його ім'ям — Баренцове море. У 1594—1597 рр. він вже організував три експедиції на західне узбережжя Нової Землі, під час останньої з яких загинув зі своїми супутниками.

Велике значення мали російські географічні відкриття в районах Північного Льодовитого й Тихого океанів та Далекого Сходу. Росіяни задовго до західноєвропейців відвідували Нову Землю, острів Шпіцберген, гирло річок Об, Єнісей, півострів Таймир. Російські землепрохідці й мореплавці вже наприкінці XVI ст. вийшли до берегів Тихого океану і розпочали їх освоєння.

Протягом 30—40-х років XVII ст. експедиції *Івана Москвітіна*, *Василя Пояркова*, *Єрофея Хабарова* обстежили Нижній Амур, острови Охотського моря та інші райони Далекого Сходу. У 1648 р. експедиція *Семена Дежньова* відкрила протоку між Азією і Північною Америкою, зробила описи Аляски та прилег-

лих до неї островів. У 1720-х роках *Вітус Берінг* повторно обстежив Аляску, Алеутські острови і склав їх детальну карту. Це дослідження стало одним із найбільших географічних відкриттів XVIII ст.

Яке ж значення в цілому мали Великі географічні відкриття для світової цивілізації? У загальному плані можна відповісти: далекоюсяжне й неоднозначне.

В економічному плані географічні відкриття зробили революцію в європейській торгівлі. Результатом її стало розширення світового ринку, збільшення різноманітності циркулюючих товарів. Змінилися напрямки торговельних шляхів, що породило суперництво між європейськими націями у прагненні оволодіти азійськими й американськими ринками збуту, продуктами, скарбами та іншими матеріальними цінностями поневолених народів.

Географічні відкриття зумовили так звану революцію цін. Масовий приплив золота й срібла, головним чином, з Америки в Європу, створив умови для заміни натурального обміну і мідних здепешлених грошей, стійкими й дорогими срібними та золотими грішми. Це давало можливість прискорювати нагромадження капіталу тим категоріям суспільства, які володіли цим металом, і навпаки, збіднюватися іншим, хто його не мав. Віднині головним мірилом багатства й капіталу стало золото, за яке все можна було купити й продати. Золото посилило економічну міць буржуазії і категорій населення, пов'язаних із капіталістичним способом виробництва та колоніальною системою. Водночас золото зумовило масове розорення дрібного виробника в місті й селах, який не міг конкурувати з великим промисловим виробництвом.

Наслідком географічних відкриттів став початок утворення колоніальної системи. Невелика група європейських країн, які раніше стали на шлях капіталістичного розвитку, використали свою економічну, військову перевагу над тими землями й народами, які вони колонізували, розпочали жорстоку експлуатацію сотень мільйонів людей Америки, Азії, Африки, грабуючи їх природні багатства. Жителі колоній, здебільшого Америки й Африки, внаслідок такої політики масово гинули, що призвело до зникнення цілих племен і народів.

Колоніальна система вела до загострення взаємовідносин серед європейських держав. Між ними розпочалася збройна бо-

ротьба за колонії та сфери впливу в різних куточках планети. Це спричинило цілу низку європейських воєн, які тривали протягом усього Нового часу: англо-іспанські та іспано-голландські війни другої половини XVI—XVII ст., англо-французькі XVIII — початку XIX ст. та ін.

Одним із наслідків географічних відкриттів стала еміграція європейського населення на нововідкриті землі. З одного боку, це дещо ослабило демографічну проблему перенаселення Західної Європи й у певній мірі вирішило питання малоземельних селян та інших категорій незайнятого населення. З іншого — у відкритих землях створювалися нові держави або державні об'єднання з елементами європейського державно-політичного устрою, що був значно прогресивнішим порівняно з місцевим, заснованим здебільшого на первісних родоплемінних відносинах.

Освоєні європейцями землі, а з ними і місцеві корінні народи, поступово залучалися до передової європейської культури. Але цей процес був довготривалим, болісним і конфліктним. А насадження серед місцевого населення європейських релігійних культур часто супроводжувалося кривавими сутичками, які призводили навіть до численного знищення етнічного населення.

Великі географічні відкриття дали європейцям можливість освоїти значні економічно-географічні простори, нагромадити первісний капітал для індустріалізації, втягнути нові регіони у більш прискорений соціально-економічний розвиток і європейську цивілізацію.

1.3. Європейське Відродження. Реформація і Контрреформація в Європі

На зламі XV—XVI ст. у західноєвропейських країнах тривала епоха **Відродження (Ренесансу)**, яка увійшла в стадію свого найвищого розвитку під назвою Високого Відродження. Характерною особливістю цього періоду, як значною мірою і всього Ренесансу, стала поява нової ідеології, культури, суспільно-політичних відносин, світогляду людей. Їх зміст полягав у тому, що на зміну середньовічній феодально-церковній культурі, філософії, політиці прийшла нова, гуманістична, в центрі якої стояла людина з її особистими проблемами й проблемами суспільного життя. Якщо в період феодалізму основна маса населення була феодально залежною, “живим знаряддям праці”,

то митці й гуманісти Відродження виступають на захист свободи людини, високо оцінюють її індивідуальні якості, такі як розум, талант, наукові, мистецькі, виробничі здібності, працелюбність тощо. Стають в оборону простого народу, його соціальних культурних потреб, політичних, релігійних, етнічних прав. Домагаються побудови держави і суспільства на демократичних засадах, критикують католицьку феодальну церкву і розглядають її як реакційну силу, що гальмує розвиток суспільства й потребує реформи.

Ідеї Реформації, які розкололи католицьку Європу на ворогуючі табори, зародилися на початку XVI ст. Найбільш виразно реформаційний рух виявив себе в **Німеччині**, в якій виникли для цього досить вагомі об'єктивні передумови.

На початку XVI ст. у німецьких землях розпочався активний процес розпаду феодально-кріпосницьких відносин і заміни їх капіталістичними. Причиною цьому став досить швидкий економічний розвиток держави, яка, на відміну від Іспанії, Португалії та Англії, не займалася відкриттям нових земель та їх пограбуванням, а спиралася на свої внутрішні економічні ресурси. Уже на початку XVI ст. Німеччина досягла великих успіхів у гірничій справі, налагодила видобуток срібла, металевих руд, що підштовхнуло розвиток багатьох галузей промисловості, таких як гірничодобувна, машинобудівна, текстильна, металообробна тощо.

Вигідне географічне розташування Німеччини в центрі Європи дало можливість цій державі налагодити інтенсивну сухопутну торгівлю, створити великі торгові фірми, лихварські банки. Однак поряд із досить розвинутими областями, такими як Тіроль, Гарц, Саксонія, Вестфалія, чимало німецьких земель залишалися відсталими, з переважним дрібнотоварним виробництвом, що спричиняло незадоволення, соціальну напруженість серед населення цих районів.

Суперечливим залишався розвиток сільського господарства. На початку XVI ст. тут ще панували феодальне гноблення та інші пережитки феодального суспільного устрою.

Поглибленню внутрішніх суперечностей сприяла діяльність католицької церкви. У Німеччині вона посідала винятково привілейоване становище. Численне духовенство, більшість якого було ставлениками імператора і фактично прирівнювалося до місцевих князів, стягувало з населення на свою користь та

користь Папи Римського непосильні податки, володіло великими матеріальними цінностями та земельними наділами, які до того ж безплатно обробляли селяни.

Таким чином, незадоволеними панівною феодально-церковною системою в німецькому суспільстві були широкі соціальні верстви населення: селяни, ремісники, торговці, городяни, лицарі, князі, просвітителі та ін., які поступово об'єдналися в єдиний революційний потік у боротьбі з панівним ладом.

На початковому етапі цього руху головними його ідеологами виступили німецькі гуманісти (філософи, публіцисти, літератори). Серед них Еразм Роттердамський, Йоганн Рейхлін, Ульріх фон Гуттен.

У чому ж полягала основна суть їхнього вчення щодо перебування суспільних відносин?

Еразм Роттердамський (1467—1536) у творі “Похвала глупоті” гостро критикував духовенство, відхід його від свого прямого призначення, показував переродження служителів церкви у зажерливих, своєкорисливих, розпутних людей. Висміювалися феодали, які також тісно співпрацювали з церквою з метою використання цього інституту для власного збагачення. Критикуючи духовенство, Е. Роттердамський пропонує очистити церкву від схоластів, гультьяїв, неуків-ченців, висуває ідею створення “раціональної” й “освіченої” церкви. Ці ідеї підживляли основи життя всієї католицької церкви, і ними згодом широко скористалися європейські церковні реформатори у боротьбі проти папства.

В іншому своєму творі “Скарга світу” Еразм гостро критикує владу королів, які з метою власного збагачення організовували часті кровопролитні війни. У цьому їм допомагало католицьке духовенство. Тому Е. Роттердамський звертається до простих людей із закликом об'єднуватися у боротьбі проти королівської влади, католицького духовенства та загарбницьких воєн, які організовувалися панівними класами.

Отже, Е. Роттердамський заклав ідеологічні основи Реформації, яка об'єктивно назрівала в німецькому суспільстві.

Йоганн Рейхлін (1455—1522) — видатний філолог, знавець грецької і старовірської мов, працював в Ерфуртському університеті. Добре знаючи історію зародження й розвитку християнства, він виступив з гострою критикою реакційних кельнських та інших німецьких теологів, які заборонили вивчення давніх грецької, єврейської та інших літератур, пов'язаних з виникнен-

ням християнства. Проти Рейхліна розгорнули боротьбу обскуранти-теологи (течія ворожого ставлення до освіти, наукового прогресу) Кельнського університету. Дискусії стосовно долі старовинних книжок та їх використання в науці згодом переросли в гостре протистояння, в якому Рейхлін обстоював права на незалежність думок, демократичні свободи, право особистості на свободу совісті тощо. До Рейхліна приєдналися Крот Рубіан, Муціан Руф, Ульріх фон Гуттен та інші гуманісти і створили Ерфуртський гурток “рейхліністів”. Вони під його керівництвом видали двотомний твір “Листи темних людей”, у яких критикували папство, католицьку церкву, науково доводили, що тогочасна церква відійшла від первісного християнства, перетворилася з духовного інституту в інструмент наживи та збагачення духовенства на чолі з Папою.

Діяльність гуртка “рейхліністів” дала новий поштовх для посилення Реформації, яка розпочалася в Німеччині та інших країнах Європи.

Ульріх фон Гуттен (1488—1523) був представником молодшого покоління гуманістів. У критиці католицизму він пішов значно далі Е. Роттердамського й Рейхліна. У памфлетах та епіграмах на папу Юлія II Гуттен показував церкву та папство як найголовніших винуватців багатьох соціальних бід німецького народу і за прикладом гуситів пропонував провести Реформацію церкви насильницьким шляхом, наполягав на негайному вигнанні з Німеччини католицького духовенства. Будучи вихідцем із сім’ї лицаря, Гуттен ідеалізував його стан і в 1522 р. взяв участь у лицарському повстанні у Франконії, вважаючи, що лицарство Німеччини є найбільш міцним і сконсолідованим суспільним прошарком, здатним здійснити соціальний переворот у країні й організувати новий політичний устрій, який захистить інтереси селян, городян, ремісників та інших соціальних верств. Але в ході повстання частина лицарства, відстоюючи свої класові інтереси, відмовилася від союзу з цими верствами населення, і виступ зазнав поразки.

Е. Роттердамський, Й. Рейхлін, У. фон Гуттен та інші гуманісти обґрунтували необхідність перебудови суспільства на нових засадах та реформування церковного життя в державі, чим наблизили антифеодальну Селянську війну в Німеччині 1525 р.

Початок безпосередньої реформації папської католицької церкви пов’язаний з іменем *Мартина Лютера* (1483—1546),

професора філософії й богослов'я. Вивчаючи твори відомого чеського реформатора Яна Гуса, а також будучи глибоким знавцем богослов'я, він дійшов висновку, що діюча папська церква докорінно відрізняється від первинної християнської релігії й висунув низку ідей, пов'язаних уже з конкретною реформою чинних церковних канонів і порядків. На протипагу католицькому вченню про спасіння людини шляхом хороших вчинків, обов'язковим атрибутом яких було систематичне дотримання всіх релігійних обрядів і церковних законів, Лютер розробив учення про спасіння людини вірою. В останнє він включав особисті релігійні почуття віруючого, висуваючи ідею релігійного індивідуалізму, що означало зв'язок людини з Богом без посередництва духівництва, яке себе давно уже скомпрометувало й перетворилося з духовного органу на клас експлуататорів. Цією тезою Лютер відхилив претензії духовенства на панівне становище у світі.

В основу віри людини Лютер поклав "Святе письмо" та "Біблію" у їх первинному вигляді, без різних "святих переказів", які були творінням пап та церковнослужителів і захищали інтереси виключно духовенства. Цим Лютер протиставив пізній феодально-бюрократичній церкві більш демократичне і духовно чистіше раннє християнство без системи церковнослужителів, їх пишного паразитичного життя, численних багатств та великого землеволодіння. Лютер різко критикував церкву за торгівлю індульгенціями (прощення гріхів за плату, що давало церкві великі прибутки), публічно довів, що торгівля ними призвела до повного виродження тодішньої католицької церкви і перетворила релігію в комерційну справу. В його ідеях відображалось прагнення нових соціальних верств німецького суспільства (бюргерства, робітників, вільних селян, лицарства) створити "дешеву церкву" і перетворити її з великого землевласника на суто духовний орган.

Щодо державного устрою, то Лютер був прихильником діючої на той час міцної світської державної влади без її суттєвих змін. Ця ідея зберігала об'єктивно владу в руках князів та феодалів, а Лютер розглядав їх як одну з рушійних сил й опір Реформації.

Вчення Лютера було спрямоване на глибоку реформу католицької церкви й об'єднало у боротьбі проти могутності духовенства та залежності від Риму широкі соціальні верстви населення, починаючи із селян і закінчуючи представниками аристократії.

Ці сили в 1517 р. об'єдналися в антипапську опозицію. Але проіснувавши три роки як цілісний політичний табір, вона розкололася на дві частини.

Перше, помірковане крило, до якого увійшла в основному багата верхівка, очолив Лютер. Воно хотіло мирним шляхом відокремити німецьку церкву від Папи, провести секуляризацію церковних земель і майна, організаційно перебудувати церкву в інтересах заможних верств населення. У 1530-х роках помірковані створили лютеранську, або протестантську, церкву (релігію).

Друге крило об'єднувало трудові верстви населення, які виступали за радикальні демократичні й соціальні перетворення в суспільстві. Ідеологом цього табору став *Томас Мюнцер* (1490—1525). На відміну від Лютера, Мюнцер головне джерело віри вбачав не в Біблії, а в “живому одкровенні”, маючи на увазі людський розум. Ісуса Христа розглядав не як Бога, а як просту людину, вчителя, філософа, пророка. Створення “царства Божого на землі” Мюнцер пов'язував із проведенням соціальної революції без католицького духовенства, світських феодалів, багатців та пригноблених. Політичне крило, очолюване Мюнцером, взяло назву анабаптистів і повело боротьбу за радикальну перебудову суспільства.

На 1520 р. у Німеччині склалися три політичні табори: лютерани, анабаптисти й католики на чолі з імператором. Їх протистояння час від часу виливалося в збройні конфлікти, наприклад, лицарське повстання у Рейнській області 1522 р. та Селянську війну 1524—1525 рр.

Проте Селянська війна, як і лицарський рух, зазнала поразки, тому що кожен соціальний прошарок у цій боротьбі прагнув вирішити свої проблеми і діяв окремо від інших. Однак ці рухи, особливо Селянська війна, в економічному плані розчистили шлях розвитку буржуазних відносин усередині країни.

Після поразки Селянської війни по-різному розгорталися анабаптистський і лютеранський рухи в Німеччині.

Анабаптистська ідеологія, незважаючи на її жорстоке переслідування з боку католиків та імператора, не тільки не припинила свого існування, а навпаки, поширилася по всій Європі. Частина анабаптистів створила численні секти і за їх участю проголошувала ідею очікування допомоги надприродних сил, у тому числі й Ісуса Христа, щодо проведення великого соціального

перевороту на Землі. Активним проповідником цього вчення був Мельхіор Гофман.

Однак поряд з ідеологією примиренства й очікування в народних масах і серед значної кількості анабаптистів продовжували зберігатися радикальні революційні погляди, які зводилися до того, що встановлення “царства Божого на землі” можливе лише шляхом загальнонародного повстання. На початку 30-х років XVI ст. революційна пропаганда на основі вчення Мюнцера активно проводилася в Німеччині, Франції, Нідерландах.

Лютерани продовжували наступати на католицьку церкву, проводячи, зокрема, секуляризацію земель та конфіскацію майна. Проти цього розгорнули боротьбу католицька церква та її прихильники, які посилили антиреформаторський рух. У 1529 р. імператор Карл V видав наказ про призупинення секуляризації церковних земель. Не погоджуючись із ним, прибічники Лютера заявили на це протест (звідси й пішла назва протестанти) і стали шукати спільників для організації церковного протиборства з католицизмом та імператором.

У 1531 р. лютерани зі своїми співчуваючими уклали Шмалькальденський військово-політичний союз. До нього увійшли частина анабаптистів, кальвіністи, цвінгліанці та всі ті, хто був незадоволений феодальним режимом і католицькою церквою.

У 1546 р. імператор Карл V розпочав війну проти Шмалькальденського союзу, яка тривала до 1555 р. і закінчилася Аугсбурзьким релігійним миром.

Згідно з цим договором місцеві князі отримали право обирати релігію, тобто узаконювався принцип: “Чия країна, того й віра”, домоглися низки інших політичних і економічних свобод. Це призвело до занепаду централізованої імператорської влади, прискорення процесу політичного роздроблення Німеччини на удільні князівства, послаблення німецького впливу на володіння в Іспанії, Нідерландах, Італії, розколу німецької князівської верхівки і в певній мірі суспільства на два, часом непримиренні, табори католиків і протестантів. На позиціях католицизму залишилися в основному князі Баварії, Франконії, Ельзасу, а протестанти-лютерани взяли гору в Пруссії, Бранденбурзі, Саксонії, Гессені та інших землях.

Реформація в Німеччині, яка започаткувала процес розвалу феодального і старого церковного устрою, знайшла своїх прибічників і в інших країнах Європи. Уже у 20—30-х роках XVI ст.

лютеранство проникло в Англію, Скандинавію, Францію, Польщу, Угорщину та інші країни. Особливо широкого розмаху Реформація набрала у Швейцарії, де на її чолі стояли протестанти *Ульріх Цвінглі* (1481—1531) та *Жан Кальвін* (1509—1564).

Основний зміст учення Ульріха Цвінглі був викладений у книзі під назвою “67 статей” і мав багато спільного з поглядами Лютера. Проте, на відміну від Лютера, у питанні організації церкви він пішов далі й запропонував в основу її побудови покласти республіканський принцип. Суть останнього полягала в тому, щоб церковними проповідниками обиралися світські люди, а керівників релігійних общин обирали парафіяни й церква підпорядковувалася виборним органам. У цьому полягала докорінна відмінність між реформаторськими поглядами Лютера і Цвінглі. Цвінглі відстоював бюргерсько-республіканську реформацію, тоді як реформація Лютера переважно захищала владу князів. У соціально-економічному плані Цвінглі також відображав погляди молоді буржуазії, захищав приватну власність, бережливе ставлення до всіх матеріальних благ, створених людиною, пропагував заощадливість, чистоту людської моралі.

Жан Кальвін, юрист за фахом, основні свої погляди виклав у книзі “Напучення в християнській вірі”, стрижнем яких було вчення про приреченість. Зміст його філософської теорії полягав у тому, що спасіння людей залежить від Божественної волі. Бог заздалегідь, із моменту народження, поділяє людей на “обраних” і “знедолених”. Тому Кальвін прагнув за допомогою релігійного світогляду виправдати соціальне розшарування суспільства. Слід зазначити, що вчення Кальвіна знайшло чимало послідовників у Європі, зокрема в Англії серед пуритан, які на його основі створили доктрину нової релігійно-буржуазної моралі. Її суть зводилася до виховання у людини любові до праці, заощадливості, скупості, нагромадження матеріальних і фінансових ресурсів тощо. Учення Кальвіна мало своїх послідовників у Франції. Протестантський рух тут набув великого розмаху і називався гугенотським.

Кальвінізм як релігійно-політичний рух пізніше дав основу для створення партій республіканського напрямку (Англія, Шотландія) і вказав шлях для боротьби за створення незалежних республік (Нідерланди).

Щодо самої Швейцарії, то тут реформаторський рух і, зокрема, нова протестантська релігія, сприяли ще тіснішому об’єднан-

ню швейцарських кантонів у централізовану Швейцарську державу, підірвали основи старої церкви, підготували умови переходу від феодалізму до капіталістичного способу виробництва.

Реформаційний рух першої половини XVI ст. створив реальну загрозу існуванню старої католицької релігії, римської церкви та феодальної системи взагалі.

Для їх порятунку Папа Римський за активної підтримки абсолютистсько-феодальних режимів Франції, Іспанії, Австрії організував контрреформацію. Після перших поразок, яких зазнали феодальна система і католицька церква від буржуазної Реформації й селянсько-плебейського повстання, феодальна аристократично-абсолютистська реакція в союзі з католицькою церквою, як уже зазначалося, у другій половині 30-х років XVI ст. перейшли в наступ проти нової церкви й суспільно-політичного ладу, які формувалися в німецькому суспільстві.

Ця боротьба була спрямована насамперед на ідеологічний підрив Реформації шляхом заборони поширення реформаційної антикатолицької й антифеодальної літератури, переслідування і навіть нищення її ідеологів тощо. Поряд із цим аристократичні кола в окремих країнах провели “королівську реформацію”, використовуючи для цього деякі положення з учень лютеранства, кальвінізму, підлаштувавши їх під власні потреби й посиливши таким чином королівську владу. В Англії королівський двір і феодали прийняли акт супермантії, за яким проголошувалося верховенство королівської влади над церквою.

Виступаючи нібито на захист первинного вчення Ісуса Христа, а звідси і непорушності католицької віри, дворянські кола Іспанії, на чолі яких став Ігнатій Лойола, у 1540 р. заснували Орден єзуїтів (Товариства Ісуса). Єзуїти поділили світ на особливі райони (провінції), які охоплювали декілька країн. Вищим керівним органом ордену була генеральна конгрегуенція, а на чолі провінції стояв генерал. Головна мета діяльності ордену та його членів полягала в тому, щоб всіма методами, виходячи з принципу “мета виправдовує засоби”, починаючи від агітації, активної участі в діяльності церкви, структурах влади, у світському житті тощо і закінчуючи навіть фізичним нищенням опонентів католицької церкви, захищати її та поширювати католицизм на інші континенти.

До антиреформаторської боротьби активно приєднався і Папа Римський. Він протягом 1545—1563 рр. скликав у Трієнті три

католицькі собори, які відхилили будь-які компроміси з протестантами, оголосивши їх еретиками. На виконання рішень соборів папство стало рішуче вести боротьбу з усякими порушеннями духовенством правил відправлення богослужіння, різних обрядів та папських розпоряджень і декреталій. Було також зміцнено і розширено богословські факультети в університетах, збільшено мережу церковних і світських католицьких шкіл, посилилася боротьба духовенства за маси. В Римі створено центральний інквізиційний трибунал, який став головним центром боротьби з реформаторами та ересю. Інквізиція публічно скарала на смерть тисячі людей і масу кинула в тюрми.

Однак зупинити процеси глибоких суспільних перетворень у цілому ряді країн Європи було вже неможливо. Навпаки, починаючи із середини XVI ст. антицерковний і антифеодальний реформаційний рух набуває нового розмаху, який окрім всього іншого, доповнюється визвольною боротьбою поневолених народів проти іноземного гніту й утворенням незалежних національних держав.

1.4. Перші європейські революції та їх вплив на цивілізаційний поступ людства

Першими в Європі на шлях визвольної-революційної боротьби стали Нідерланди. Тут незадоволення іспанським пануванням назріло у 60-х роках XVI ст. Проти політики короля Філіппа II розгорнулася опір нідерландська аристократична опозиція на чолі з Вільгельмом Оранським, графом Егмонтом і адміралом Горном. Згодом до них приєдналися буржуазія, вільнонаймані робітники, селяни, городяни. На початковому етапі боротьби антиіспанська опозиція висунула вимогу зменшити кількість католицького духовенства, припинити переслідування протестантів (кальвіністів) та скликати законодавчий орган. Згодом опозиційний рух переріс в іконоборський (1566 р.), повстання морських і лісових гезів (гези — бідняки, жебраки) (1572—1574 рр.), Гентське повстання (1576 р.). Ця боротьба завершилася підписанням між опозицією і королем Іспанії Утрехтської унії 1579 р., за якою Нідерланди здобули автономію і створили власний вищий законодавчий орган — Генеральні штати. У 1581 р. Генеральні штати проголосили Нідерланди суверенною республікою, а в 1648 р. Іспанія за Вестфальським конгресом остаточно визнала незалежність Нідерландів.

Активну участь у революції брали широкі народні маси: буржуазія, селяни, міщани, духовенство та інші верстви населення. Але найбільш активною в цьому русі була молода буржуазія, яка згодом, захопивши роль лідера в економічному і політичному житті країни, визволила нідерландське суспільство від феодально-абсолютистського режиму, дала відсіч спробам католицької реакції відновити свою владу та духовні інституції у країні та провела секуляризацію церковного майна.

За своїм суспільно-політичним устроєм нове державне утворення докорінно відрізнялося від сусідніх країн. Нідерланди, визволившись з-під іспанської залежності, установили республіканську форму правління з виборним законодавчим органом — Генеральними штатами. У республіці було ліквідовано залишки феодалізму, встановлювалися свобода віросповідання, національна мова, почала формуватися національна культура, захищалися певні права людини.

Нідерландська революція XVI ст. мала велике історичне значення. Це була перша переможна буржуазна й національно-визвольна революція в Європі. Її наслідком стало створення незалежної буржуазної держави — Республіки Сполучених провінцій, або Голландії.

Революційні перетворення в нідерландському суспільстві мали своє ідейно-теоретичне та ідеологічне обґрунтування та вчення, яке згодом поширилося і в інших країнах Європи. Особливо вагомий внесок у становлення нової суспільної ідеології, політико-правового життя Нідерландів і Європи в цілому та перемогу революції зробили вчені-гуманісти *Пітер де ля Курт* (1618—1685), *Гуго Гроцій* (1585—1645) і особливо *Барух Спіноза* (1632—1677).

Пітер де ля Курт написав декілька економічних трактатів, у яких розробив принципи вільного розвитку промисловості, торгівлі, ремесла і теоретично довів, що стара цехова система організації промислового виробництва, а також монопольна система торгівлі віджили, а на зміну мають прийти вільне виробництво та ринок.

Гуго Гроцій (історик, юрист, дипломат) розробив теорію вільних морських просторів, якими б мали право користуватися усі країни світу. Він також створив концепцію міжнародного права, в основу якого було покладено принцип договірних міждержавних взаємовідносин. Це було прогресивне вчення, тому що за-

кладали основи сучасних демократичних міждержавних відносин, на яких у подальшому створювалися цілі системи нових міждержавних правових відносин.

Барух Спіноза у своїх працях “Основи філософії Декарта”, “Богословсько-політичні трактати” торкався проблем формування нових суспільно-правових відносин. Він, зокрема, писав, що державна політика має законодавчо закріплювати потреби раціональної світської моралі, її свободу й свободу особи. Але особисту свободу людини чи навіть держави розглядав не як уседозволеність і свавілля, а як упорядковану, розумну, природну необхідність, яка б не завдавала шкоди собі та іншим людям. Тому, спираючись на ці принципи, він робить висновок, що держава як вищий інститут управління суспільним життям має дбати насамперед про захист незалежності власного народу й особистої свободи людини.

Розглядаючи проблему взаємовідносин релігії і держави, Спіноза підкреслював, що верховна влада за Божественним і природним правом (оскільки вона послана Богом) може своїми наказами та постановами вирішувати релігійні питання, а людина (як Боже творіння) має право на свободу совісті, бути вільною від релігійного фанатизму й догматизму.

Державний устрій і функції самої верховної влади Спіноза поділяв на монархію, аристократію і демократію. Критично ставлячись до перших двох, він обстоював третю — демократичну, яка мала б установлюватися вільним волевиявленням народу, а не шляхом війни чи насильства.

У міжнародно-правових відносинах Спіноза був прихильником безконфліктного розв’язання суперечностей. Він висував ідею захисту всіма державами миру, оскільки згідно з його концепцією всі народи і держави мають природне право на національно-державний суверенітет.

Учення Спінози значно випередило свій час. У ньому були розроблені й закладені основи демократичного устрою суспільства, правові норми міждержавних взаємовідносин. Ці принципи пізніше поступово реалізовувалися в житті й формуванні нового голландського суспільства, а пізніше в інших країнах світу, які стали на шлях побудови нових суспільних відносин, заснованих на демократичних засадах, і є актуальними й на сьогодні.

Скинувши гніт іспанського абсолютизму, Голландія протягом кінця XVI—XVII ст. розвивалася досить швидко і досягла

великих успіхів у багатьох галузях економіки. Ця країна за порівняно невеликий історичний період стала зразковою капіталістичною державою. Інтенсивний розвиток економіки перетворив територіально маленьку Голландію у велику торговоморську країну. Її торговий флот у цей час був найбільшим у світі й налічував близько 30 тис. морських суден. На середину XVII ст. голландські мореплавці обслуговували морським транспортом велику частку товарних перевезень багатьох країн світу.

Використавши свій могутній фінансово-економічний потенціал, Голландія розпочала захоплювати колонії й протягом XVII ст. перетворилася в одну з найбільших колоніальних держав світу. Шляхом створення фінансово-торгових компаній, таких як Ост-Індська (1600 р.), вона ставить під свій контроль торгові шляхи в Тихому, Індійському, Атлантичному океанах, захоплює території в Індії, Африці, Америці, тропічній Індонезії. Завдяки численним багатствам, які надходили з колоній, за короткий історичний час у Голландії утворився клас великої буржуазії, яка поступово взяла під контроль всі сфери суспільного життя.

Революційно-реформаційні процеси, які відбувалися в континентальній Європі протягом XVI ст., проникли й в острівну Англію. Наприкінці XV — на початку XVI ст. у ній було ліквідовано кріпосне право. Інтенсивне торгове мореплавання дало можливість досить швидко нагромадити первісний капітал і вже до середини XVI ст. створити досить розвинену мережу капіталістичних мануфактур, особливо в суконно-ткацькій, гірничодобувній, машинобудівній, кораблебудівній та ряді інших галузей промисловості. Розвинута промисловість дала можливість Англії налагодити масове виробництво товарної продукції, створити міцну торгіву конкуренцію іншим країнам Європи.

Економічному процвітання Англії, на відміну від монархій Західної Європи, активно сприяв англійський абсолютизм, започаткований династією Тюдорів. Королі цієї династії нещадно боролися із залишками феодалізму, всебічно підтримували капіталістичні форми господарювання, пов'язуючи з ними свою економічну політику. З 1534 р. англійська корона (Генріх VIII) пориває з Папою Римським, оголошує себе главою церкви, закриває католицькі монастирі, а їх землю роздає "новим дворянам". Згодом королева *Єлизавета I* (1558—1603) замість католицької церкви запроваджує в Англії (1571 р.) протестантизм у його поміркованій англіканській формі.

У зовнішньополітичній діяльності їй вдалося налагодити тісні економічні зв'язки з далекою Російською державою, вона активно підтримувала Нідерландську революцію та інші прогресивні рухи в Європі.

Після смерті Єлизавети I на престол зійшов *Яков I* (1603—1625), який започаткував нову династію Стюартів і змінив внутрішню політику, орієнтуючись на стару феодальну знать і католицьку церкву. Його політику продовжив король *Карл I* (1625—1649). Він активно підтримував антиреформаторські сили на континенті, зокрема придушення гугенотського руху у Франції. У 1629 р. Карл I розпускає парламент і бере всю повноту влади у свої руки. Це призвело до згортання буржуазних свобод, посилення католицької церкви, колоніальної політики в Ірландії, Шотландії, до фізичного нищення реформаторів-пуритан.

Політика Карла I привела до посилення в країні опозиційного йому руху, який переріс у збройну боротьбу, і утворення Довгого парламенту (1640—1653 рр.). Новий парламент, відображаючи революційний настрій у країні, приймає документ під назвою “Велика ремонстрація”. Головний зміст цього документа зводився до обмеження влади абсолютизму і проголошення низки реформ на користь різних верств населення. На початку 1642 р. Карл I розігнав парламент і заарештував його лідерів. Але цей захід лише поглибив боротьбу, і політичні сили поділилися на два табори: роялістів, які захищали абсолютизм, і прибічників парламенту, які стояли на позиціях поглиблення буржуазних реформ в Англії. Це протистояння згодом вилилося в Англійську буржуазну революцію 1642—1649 рр.

Природно, що кожний політичний табір та партія, які почали утворюватися, напередодні та в ході революції прагнули ідейно-теоретично довести своє право на виконання головної ролі або лідерство у революційних перетвореннях, відстоюючи інтереси того чи іншого класу англійського суспільства.

Основу ідеології роялістів становили ідеї Якова I та *Роберта Фільмера*. У творах Якова I “Про дійсний закон вільних монархій”, “Подарунок королю” проводиться ідея побудови держави виключно на основі монархії, тому що контроль влади, на його думку, та допущення демократії приводять суспільство до анархії. Відтак єдиною формою правління країною є монархія, а самодержець повинен бути творцем усіх законів і йому надається божественне право необмеженої влади. Звідси Яков I висуває ло-

зунг: “Краще жити в державі де нічого не дозволено, ніж у державі, де все дозволено”. Щодо ролі парламенту за абсолютизму, то він відводив йому лише функції органу, який реєструє рішення короля.

Р. Фільмер також захищав ідею абсолютизму, був прихильником патріархальної теорії походження держави, згідно з якою влада передається в спадок від часів первісного суспільства. У його працях “Патріарка”, “Анархія змішаної монархії”, “Необхідність абсолютної влади всіх королів і особливо короля Англії” та ін. обґрунтовується ідея необмеженої влади монарха, а свобода людини розглядається лише як велика загроза королівському абсолютизму, оскільки “вільна людина й рівність у суспільстві порушує законність, покору, дисципліну й приводить до анархії”. Фільмер доводив, що свобода не дана людині від природи, бо вже народившись, дитина підпорядковується батькам, далі — жінка чоловіку, хазяїну, монарху. Адам був першим монархом, бо володів Євою, тому все людське суспільство створене так від Бога, що ним повинен правити монарх, і у природі ніякої форми влади, крім монархічної, бути не може.

Напередодні революції з’являються політичні ідеї прихильників парламентаризму: *Е. Кок, У. Ралі, Дж. Елітон, Дж. Селден*. У своїх працях і публічних виступах вони розпочали боротьбу проти ідеології абсолютизму, відстоювали ідею побудови парламентської демократичної республіки, яка давала б свободу людині в рамках законів.

В 1642 р. у Довгому парламенті (понад 500 депутатів) формуються дві релігійно-політичні партії: пресвітеріани, що склалися переважно з військових, та індепенденти — радикальна меншість, за соціальним складом — нове дворянство та буржуазія.

Партія пресвітеріан, займаючись військовим питанням у парламенті, у зв’язку зі своїм напівфеодальним походженням боялась опертись на широкі повсталі антикоролівські народні маси у протистоянні проти короля й роялістів. У політичному плані пресвітеріани гальмували проведення радикальних реформ у суспільстві, а прагнули лише обмежити владу короля, розпустити його армію і реформувати католицьку церкву.

Партію індепендентів очолив *Олівер Кромвель* (1599—1658). Порівняно із пресвітеріанами індепенденти висували більш радикальну програму, а саме: повну ліквідацію абсолютизму як політичної форми правління; зміцнення політичних позицій

буржуазії шляхом реформ армії та збільшення в ній представників від буржуазії і нових дворян; проведення конфіскації церковних і королівських земель (але передати їх тільки тим особам, які могли її купити); надання законодавчих функцій парламенту; створення національної церкви; збереження палати лордів і короля з мінімальними його правами. Таким чином, партія індепендентів виражала інтереси нових дворян і буржуазії, які прагнули провести реформи в суспільстві на свою користь.

Уже в ході революції в англійському суспільстві склалася четверта (після роялістів, пресвітеріан, індепендентів) велика політична партія — левелери (зрівнювачі), яка на 1647 р. налічувала понад 20 тис. осіб. Ідеологами цієї партії були *Р. Овертон*, *Дж. Лільберн*, *Дж. Уїнстенлі*. Політична програма левелерів “Народна угода” базувалася на теорії природного права, яка проголошувала споконвічну свободу кожної людини й рівність всіх людей. Спираючись на ці принципи, левелери сформулювали теорію політичного устрою держави, який опирався б на народний суверенітет і суспільний договір. У цій політичній системі верховна влада належала не королю, дворянам чи буржуазії, а всьому англійському народу. Держава, на думку левелерів, мала бути республікою з однопалатним парламентом, у виборах якого брало б участь усе вільне населення країни, крім осіб, які отримували благодійну допомогу і залежали від подавців. Левелери пропонували демократизувати судочинство, цивільне право, відокремити церкву від держави, дотримуватися принципу віротерпимості. У галузі економіки вони стояли на позиціях надання приватної власності кожному громадянину Англії без станового поділу.

Ідеї левелерів були надзвичайно прогресивні, на століття випереджали свій час і виражали соціально-політичні прагнення широких народних мас. Саме під тиском цієї партії парламент у січні 1649 р. прийняв рішення про страту короля Карла Стюарта як винуватця в розпалюванні громадянської війни в Англії.

Поглиблюючи політичну реформу суспільства, у березні 1649 р. парламент прийняв рішення про ліквідацію інституту королівської влади і палати лордів, проголосив Англію республікою, парламент — єдиною й вищою законодавчою владою в державі, ухвалив низку економічних законів, які декларували реалізацію деяких програмних положень партії левелерів.

Події березня 1649 р. ознаменувалися падінням монархії в Англії й установленням республіканського устрою, який проіснував з 1649 по 1653 рр.

Після повалення абсолютизму парламент Англії приймає конституцію республіки. За цим документом вищим законодавчим органом держави проголошувався однопалатний парламент, а вищим виконавчим органом стала Державна рада. Але з початком роботи цих структур, радикальні революційні перетворення поступово почали згортатися. Представники буржуазно-дворянської партії індепендентів фактично узурпували в них усі провідні посади й усунули зідти представників партії левелерів. Унаслідок цього продекларовані демократичні свободи суттєво обмежуються, припинилося проведення й економічних реформ.

На зміцнення англійської буржуазії та держави в цілому спрямовувалася і зовнішня політика. З цією метою парламент розробив систему протекціоністських законів, які забороняли ввозити в Англію товари іноземного виробництва. Ужиті заходи сприяли інтенсивному розвиткові свого виробництва. У 1651 р. законодавці схвалюють Навігаційний акт, згідно з яким уся морська торгівля мала обслуговуватися виключно англійськими кораблями. Ці заходи за короткий період значно зміцнили економіку Англії, збагатили місцевого товаровиробника, торгівлю, і водночас помітно порушили й загальмували економічний розвиток інших західноєвропейських країн.

Економічні успіхи Англії не тільки вимусили Францію, Іспанію, Португалію, Голландію та інші держави визнати Англійську республіку, а й стимулювали поступове їх втягування в економічні й політичні перетворення на зразок англійських.

Період економічного процвітання самої Англії тривав недовго, тому що названі реформи проводилися в інтересах дворянсько-буржуазного класу, а маси трудового населення (селяни, міщани, ремісники, торговці та ін.) поступово залишалися без засобів до існування. Згідно з раніше прийнятою конституцією в Англії не відбулися вибори до парламенту, а його члени дедалі більше використовували парламентські мандати для особистого збагачення.

З метою зняття політичної напруженості в суспільстві у квітні 1653 р. Кромвель розпускає Довгий і скликає Малий парламент, до складу якого в основному було обрано представників від релігійних общин, які, за задумом Кромвеля, повинні були

йому повністю підкорятися. Але Малий парламент не підкорився диктату Кромвеля і взяв курс на вирішення багатьох економічних питань на користь народних мас та на проведення демократичних реформ у суспільстві. Невдоволений Кромвель у грудні 1653 р. добився саморозпуску Малеого парламенту й установлення протекторату (1653—1659 рр.). Лордом-протектором (тобто захисником, а фактично диктатором) було проголошено Кромвеля.

У чому ж полягав політико-правовий зміст протекторату?

Нова конституція, яка називалася “Знаряддя управління”, зберігала республіканські інститути, парламент і Державну раду. Але вся повнота реальної законодавчо-виконавчої влади сконцентрована в руках однієї особи — військового диктатора Кромвеля, який називався констеблем (поліцаєм) усієї країни. Його найближчими помічниками стали генерали. Країна поділялася на округи, кожен з яких очолював генерал-майор. Військова диктатура вела боротьбу з усіма незадоволеними новим політичним керівництвом і ув’язнювала в тюрми навіть за дрібні провини.

Щодо економічного устрою, то у 1656 р. було прийнято низку законів, які відновлювали феодальне землеволодіння з уведенням відповідних повинностей. Унаслідок цього селяни знову стали залежними хліборобами. Водночас, піклуючись про дальше збагачення дворянсько-буржуазного класу, Кромвель активізував завойовницьку політику щодо захоплення нових колоній в Індії, на Ямаїці, розпочав війну з Іспанією за сфери впливу на морі та суші.

Однак суворі умови військового режиму не заспокоїли англійські низи, а навпаки, пробудили їх до боротьби. Проти Кромвеля піднялися роялісти, левелери. У цій ситуації у травні 1657 р. Кромвель видає нову конституцію під назвою “Покірна петиція й рада”, яка проголошує владу протектора спадковою й відновлює палату лордів. Ця конституція зробила фактично поворот від республіки до реставрації монархії.

Після смерті Кромвеля (1658 р.) протектором став його син Ричард, людина малопритатна для ролі військового диктатора. Він у травні 1659 р. зрікся цього титулу, відкривши шлях до повної реставрації монархії. Цим скористалася королівська династія Стюартів, яка в 1660 р. посадила на англійський престол Карла Стюарта молодшого, природно проголосила його королем

Англії, ліквідувала республіку, ряд її законодавчо-конституційних актів і установила монархію.

Слід зазначити, що в період революції і по її завершенню в Англії на досить високий рівень піднялося вчення про шляхи побудови нового суспільства. Вчені, філософи, політики предметно цікавилися проблемами походження влади, взаємовідносин держави і суспільства, формами державного устрою, власності, правами людини, демократією тощо. **Розробка цих питань зробила вагомий внесок у розвиток світової політичної думки щодо побудови сучасного цивілізованого суспільства.**

Теоретик партії левелерів *Джеральд Уїнстенлі* (1609—1652) у своїх памфлетах “Новий закон справедливості” й “Закон свободи” створив самобутнє соціальне вчення про необхідність ліквідації великого землеволодіння лордів, передачі землі тим, хто на ній працює, про рівне право всіх працюючих на землю й установлення суспільного (колективного) землекористування. Державний устрій Англії Уїнстенлі розглядав як суспільство вільних працівників, засноване на принципах “закону про справедливість” без приватної власності, яка, на його переконання, була головною причиною експлуатації людини, поділу людей на класи й гноблення однієї частини суспільства іншою. Всі суспільні антагонізми й біди, на думку Уїнстенлі, породжувала приватна власність, яку він закликав ліквідувати. Велику роль у прогресивному розвитку нового суспільства Уїнстенлі відводив досягненням науки й техніки, на основі яких мали будуватись як економічні, так і суспільно-правові відносини.

У поглядах Уїнстенлі вперше в історії Нового часу було зроблено спробу науково обґрунтувати і відобразити прагнення трудових верств населення Англії до створення суспільства соціальної справедливості на основі докорінної реформи всіх економічних і політичних інститутів експлуататорського суспільства та побудувати нове, базоване на соціалістичних ідеалах.

Томас Гоббс (1588—1679) — видатний філософ і політичний мислитель Англійської революції. Питанню перебудови суспільства він присвятив цілу низку філософських та політичних праць, таких як “Про тіло”, “Про людину” та ін. На відміну від Уїнстенлі, він у них захищає абсолютизм, закликає нову буржуазію не підтримувати революцію. Свою позицію Гоббс обґрунтував теорією природного права і суспільного договору, згідно з якими люди спочатку здійснюють суверенітет суспільства, а потім доб-

ровільно передають владу державі. Тому Гоббс розглядає державу не як творіння господне, а як витвір людей, і обстоює думку, що державний устрій має бути виключно абсолютистським, бо тільки монархія здатна контролювати й організовувати економічне, політичне та духовне життя суспільства.

Гоббс висунув також теорію про народний суверенітет, згідно з якою нації мають право на створення власної держави з їх певними історичними державно-правовими традиціями, особливостями та закономірностями.

Але вчення Гоббса було суперечливим, зокрема щодо взаємозв'язку між природним людським правом і державним абсолютизмом. Тут виявляється його прагнення узгодити реальні суперечності між свободою і владою, особистістю і державою, правом і законом, демократією і авторитаризмом, самоврядуванням і етатизмом та ін.

У цілому ж Т. Гоббс вперше у період нового часу розробив системне учення про державу, політичну владу й право. Його теорії стимулювали дослідження політико-правових явищ і справили вплив на становлення та розвиток державно-політичної науки й правової думки в Англії й зарубіжжі.

Значний внесок у розвиток політичної думки Англії зробив філософ *Джеймс Гаррінгтон* (1611—1677). Свої погляди він виклав у працях “Республіка Океанія”, “Переваги народного правління”, “Мистецтво законодавства”. Стрижнем його вчення були економічні проблеми, передусім роль власності у житті суспільства. Він писав, що влада, держава, закони формуються й залежать виключно від власності. Гаррінгтон не визнавав теорії природного права і суспільного договору, вважаючи, що характер держави визначається “балансом власності”, яка розподіляється між монархом, дворянством, народом. Звідси він робить висновок, що в середні віки земельна власність, яка належала королю, знаті й церкві, зумовила й форму влади у вигляді монархії. Нині, коли за Тюдорів та в ході революції власність почали здобувати інші верстви населення, це об'єктивно вело й до зміни форми влади та заміни монархії республікою. Республіка, на думку Гаррінгтона, виходячи з інтересів держателів власності, мала бути буржуазно-дворянською. Він схвалював колоніальну політику і морську могутність Англії, закликав боротися проти революційного руху народних мас. Гаррінгтон був типовим виразником та ідеологом буржуазного класу.

В англійському політико-державному вченні середини XVII ст. сформувалися три напрями: монархічний, буржуазно-дворянський та робітничо-селянський. Виходячи з інтересів тих чи інших класів, ідеологи прагнули теоретично обґрунтувати їх право на життя і керівну роль у суспільстві. Згодом ці вчення поширилися на інші континенти, ставши визначальними у боротьбі за становлення та формування сучасного суспільно-політичного устрою країн світу.

Після смерті Кромвеля й реставрації династії Стюартів король **Карл II** у 1660 р. видав Бредську декларацію, згідно з якою амністувалися всі причіпники парламенту й республіки, гарантувалися релігійна терпимість, недоторканність власності. Керівництво державою мало відбуватися на основі рішень новоствореного парламенту тощо.

У 1661 р. розпочав роботу новий парламент, який складався в основному з роялістів. Але незабаром Карл II повністю порушив Бредську декларацію, почав захоплювати всю повноту законодавчої й виконавчої влади. У 1681 р. король розпускає парламент і до 1685 р. керує в країні як абсолютний монарх. Тому правління Карла II увійшло в історію як роки реставрації абсолютизму в Англії.

Політику Карла II продовжував **Яков II**, який став королем Англії в 1685 р. Він уживає заходів, спрямованих на відновлення католицької церкви, посилює економічну владу дворянства та буржуазії. Це викликало нову хвилю незадоволення в суспільстві. Щоб уникнути революції, дві керівні партії — віги (прихильники парламентаризму і жорсткі противники католицизму) і партія двору — торі (прокатолицьки налаштовані прихильники збереження королівської влади) об'єдналися й здійснили у 1688 р. державний переворот, відлучивши Якова II від престолу на користь його дочки Марії з чоловіком Вільгельмом III.

Принцип взаємовідносин нового короля і нового парламенту було зафіксовано в документі "Білль про права" (1689 р.), який складався із 13 статей і надавав конституційну гарантію законодавчої влади парламенту у військовій, фінансовій та судовій сферах. Узаконювалися регулярне скликання парламенту, свобода проведення в ньому дискусій, підтверджувалося панівне становище у суспільстві протестантської релігії тощо.

Після тривалої боротьби "Білль про права" децю обмежив владу абсолютизму, юридично оформив Англію як королівсько-

парламентську державу і закріпив основи буржуазної державності, яка розпочала формуватися внаслідок революції середини XVII ст. Слід також зазначити, що державний переворот 1688 р. здійснили об'єднані сили старої феодально-дворянської верхівки і нової буржуазії, узаконивши політико-правову систему, яка влаштовувала обидва майнові класи: землевласників і буржуазію. Щодо третьої політичної сили — трудових верств населення, то ті незначні здобутки, які вони дістали в ході революції у сфері економіки та політичних свобод, згодом було майже повністю згорнуто й у майбутньому ця третя сила неодноразово піднімалася на боротьбу за здобуття своїх прав.

Торкаючись проблем історичного значення Англійської революції, необхідно підкреслити, що як і в Німеччині та Голландії, тут до революційного руху на боротьбу зі старим феодально-абсолютистським ладом стали широкі народні маси — від селянства до буржуазії й дворян. У її ході утворилися різні політичні табори, які вели боротьбу за різні шляхи й методи оновлення суспільства. Наслідком цього протиборства стало обрання Англією капіталістичного шляху розвитку, а революція за своїм змістом стала буржуазною.

Слід також зазначити, що англійський революційний рух приніс прогресивні зміни не тільки для самої Англії, а й для інших країн Європи і світу. Падіння англійської монархії та стра-та короля шокували монархічну Європу і викликали бурхливу реакцію у Франції, Голландії, Німеччині, Іспанії, Швеції, Данії та інших європейських країнах. Причому ставлення до цієї революції було неоднозначне.

Сили старого феодального світу прагнули зберегти свою систему й монархію, повели наступ проти нових прогресивних сил. Демократичні ж сили, навпаки, вітали Англійську революцію, для яких вона стала взірцем боротьби за інтереси народу й суспільства.

Англійська революція зробила великий вплив на всю подальшу історію Європи й Америки. Ідеологи, діячі різних політичних сил запозичили в Англійській революції її багатий ідейно-політичний досвід і методи боротьби за революційне оновлення суспільства.

Розглядаючи економічний розвиток Англії у другій половині XVII ст., необхідно підкреслити, що, незважаючи на різні політичні потрясіння, країна продовжувала зміцнюватися. При-

скороно капіталізувалося сільське господарство. Село розшарувалося на три великі соціальні групи: лендлорди — великі землевласники, орендарі — капіталісти, батраки — наймані робітники. Залишилося чимало і селян-землевласників, але в ході аграрних перетворень вони розорялися, продавали свої земельні ділянки. До середини XVIII ст. у деяких регіонах країни селянство, як клас, повністю зникло.

У промисловості протягом другої половини XVII ст. значно збільшилася кількість мануфактур, зменшився вплив різних монополій, тому вона розвивалася досить успішно й стабільно, формувалися робітничий клас і буржуазія, банківська система, зростала кількість найманих працівників (близько 300 тис.) — це був найбільший вільнонайманий контингент робітників у Європі.

Утворення національних незалежних держав, зародження капіталістичних відносин, реформування суспільно-політичних і церковно-релігійних устроїв, колонізація відкритих земель привели до загострення суперечностей між європейськими країнами за сфери впливу та політико-економічне лідерство в Європі й світі. Ці суперечності переросли в довготривалу Тридцятилітню війну 1618—1648 рр.

Приводом до початку воєнних дій стала спроба австрійського імператорського двору Габсбургів (який уже підкорив багато народів Європи) поставити собі під контроль землі на Нижньому Рейні, захопити суверенні Нідерланди і відновити у країнах Європи католицизм. Внаслідок цих домагань спалахнула війна, в яку втяглися практично всі європейські країни. У ній брали участь навіть запорізькі козаки, які воювали в Іспанії, Франції, Німеччині. На думку деяких західноєвропейських істориків, за формою це була перша світова війна в історії людства, яка призвела до численних жертв. Зокрема, населення Німеччини внаслідок бойових дій, епіdemій, голоду скоротилося з 16 до 4 млн осіб, Чехії — з 2,5 млн до 700 тис. Великих людських втрат й економічної розрухи зазнали інші країни.

Тридцятилітня війна закінчилася Вестфальським мирним договором (1648 р.). Її результатом стали роздробленість Німеччини (утворилося 300 князівств) і захоплення німецьких земель сусідніми державами. Зокрема, Франція приєднала собі Ельзас і Лотарингію, за які в майбутньому вибухатимуть кровопролитні війни. У політичному плані Тридцятилітня війна прискорила

процес формування національних суверенних держав (Швейцарський союз, Голландія, Визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького), ослабила вплив католицької церкви у країнах Західної Європи, посилила роль у міжнародному житті Франції, Англії, Росії, Австрії, зменшила вплив Речі Посполитої, Оттоманської імперії.

У соціально-економічному плані війна прискорила розпад феодальної системи й заміну її більш прогресивним індустріальним способом виробництва.

Таким чином, революції в Нідерландах та Англії привели до падіння феодального устрою в цих країнах, заклали основи капіталістичного способу виробництва, здійснили певні демократичні перетворення й дали поштовх та історичний досвід європейській суспільно-політичній думці в боротьбі за ліквідації феодалізму в інших західноєвропейських державах.

1.5. Російська держава у XVI—XVII століттях

Визволення від монголо-татарського поневолення (1480 р.) прискорило об'єднання північно-східних князівств колишньої Київської Русі навколо Московського князівства й утворення Російської держави (до середини XVII ст. Росія мала офіційну назву Московська держава).

Іван III (1440—1505) проголошує себе “государем Всія Русі”, а Москву — Третім Римом, тобто спадкоємницею Візантії і центром православ'я. У цій формі, крім іншого, концентрувалося і прагнення московських правителів до незалежного статусу російської церкви, що відповідав би суверенному статусу і політичній могутності Московської держави.

На початку XVI ст. Росія розпочала війну з Лівонією (1500—1503), результатом якої стало приєднання до Московської держави території верхньої течії річок Дніпро й Ока та Чернігово-Сіверської землі. Протягом 1510—1521 рр. до складу держави увійшли Псковська республіка і Рязанське князівство. Цим приєднанням завершився в основному процес збирання більшості російських земель у єдину державу.

Проте, незважаючи на успіхи в об'єднавчій політиці, частина руських земель залишалась у складі інших держав (Литовського князівства, Прибалтійських орденів, татарських ханств), які не тільки володіли цими землями, а й закривали вихід Московській

державі до балтійських і чорноморських торговельних шляхів. До цього слід додати, що на Московську державу продовжувались постійні грабіжницькі набіги волзьких ханств, кримських татар, Ногайської орди. Природно, що таке становище визначало і зовнішню політику Москви.

Протягом XVI ст. російські князі (з 1547 р. — царі) вели активну боротьбу на Сході проти татар, на Заході — за вихід до Балтійського моря, яке для Росії було життєво необхідним, оскільки відкривало вигідну морську безмитну торгівлю з країнами Західної Європи.

У свою чергу і європейські країни були зацікавлені в економічних зв'язках із Росією, оскільки вона була для них надійним ринком збуту товару й придбання сировини, особливо для тих держав, у яких почали зароджуватись капіталістичні відносини.

Вирішуючи ці важливі для держави проблеми, Іван IV Грозний (1533—1584 рр.) насамперед повів активну східну політику й у 1552 й 1556 рр. ліквідував Казанське та Астраханське ханства, приєднавши тим самим до Росії Поволжя, Урал, Північний Кавказ, впритул підійшовши до Азовського і Каспійського морів, Західного Сибіру, степів Казахстану.

До 1580-х років у цих неосвоєних землях було побудовано багато російських поселень, особливо на Уралі купцями Строгановими. У 1582 р. волзькі й уральські козаки на чолі з Єрмаком організували торгово-військову експедицію вглиб Сибіру. Вони подолали опір хана Кучума (1598 р.) і приєднали до Росії Західний Сибір, вийшли згодом до Байкалу, Алтаю, а потім і до Далекого Сходу.

На Заході політика Росії була не така вдала, як на Сході. Розпочата Іваном IV Грозним війна проти Лівонії (1558—1583 рр.) за вихід до Балтійського моря спочатку проходила успішно. Територію ордену від Фінської затоки до верхів'я р. Західна Двіна з виходом до м. Лібава зайняли московські війська. Лівонський орден з 1561 р. перестав існувати. Але у війну втрутились Польща, Швеція, Данія, Литва, Кримське ханство. Затяжна 25-річна війна проти сильних держав Європи, внутрішня боярська опозиція, боротьба на сході проти залишків татарських орд знекровили військові сили Московської держави, і вона у 1582 р. змушена була укласти мир із Польщею, а у 1583 р. — зі Швецією. Внаслідок цих договорів Росія втратила Лівонію, отримавши лише вузький вихід до Балтійського моря біля гирла Неви.

Після смерті царя Івана IV Грозного в Росії розпочалася довготривала боротьба за владу між різними династійними гілками. На царюванні *Федора* (1584—1598), сина Івана Грозного, закінчується династія Рюриковичів, і царями по черзі стають представники різних дворянських родів: *Борис Годунов* (1598—1605), *Лжедмитрій I* (1605—1606), *Василь Шуйський* (1606—1610). Претендував на російський престол і польський король Владислав. Цей період увійшов в історію під назвою “смутих років”. Виснажлива боротьба за владу доповнилася селянськими повстаннями на чолі з *Хлопком* (1603 р.), *Іваном Болотниковим* (1606—1607 рр.), неврожаями, захопленням поляками Москви. Росія стояла на грані повної катастрофи. Врятувало державу від повного розвалу і нового іноземного поневолення народне ополчення (його очолили посадський староста Кузьма Мінін і князь Дмитро Пожарський), яке в 1612 р. визволило Москву від поляків.

У 1613 р. Земський собор посадив на царський престол сина митрополита Філарета, 16-річного Михайла Романова (1613—1645 рр.). Він започаткував династію Романових, яка правила Росією до березня 1917 р.

З обранням нового царя завершилися “смути роки”, намітилось економічне пожвавлення. Розпочалося інтенсивне освоєння Поволжя, Уралу, Сибіру, Забайкалля, Далекого Сходу. Розширилися торговельні зв’язки з Англією, Данією, Голландією та іншими країнами Західної Європи.

Налагодження з цими державами економічних зв’язків зумовило і відповідні економічні відносини з ними в Тридцятилітній війні. Росія виступила на боці “Антигабсбурзької коаліції” і в 1632 р. розпочала воєнні дії проти Польщі. Ця війна завершилась поразкою Речі Посполитої, яка в 1634 р. уклала з Росією Поляновський мир, повернувши їй частину земель Чернігово-Сіверщини, Смоленськ, Великі Луки.

Але затишшя в російсько-польських відносинах тривало недовго. В 1620—1630-х роках у Речі Посполитій проходила смуга антипольських, антифеодальних українських селянсько-козацьких повстань, яким активну допомогу надавала Росія. З початком Визвольної війни Б. Хмельницького (1648—1654 рр.) Росія продовжувала політику підтримки українського й білоруського населення у їх національно-визвольній і антифеодальній боротьбі. Ці відносини завершилися укладенням у березні

1654 р. Московського довготривалого воєнно-політичного союзу між Українською козацько-гетьманською державою і Росією. За ним Росія визнала Україну як автономну державу і вступила на її боці у війну проти Речі Посполитої та її союзників.

Спільна російсько-українська антипольська боротьба, у ході якої українські гетьмани переходили то на бік Польщі, то кримських татар, Туреччини і навіть Швеції (цей період увійшов в історію України під назвою Руїна), завершилась укладенням між Росією і Річчю Посполитою у 1686 р. “Вічного миру”. За цим договором Росія отримала частину земель у районі Смоленська, Східної Білорусі, Чернігово-Сіверщину. Польща відмовилась від претензій на Лівобережну Україну з Києвом, яка зберегла своє автономне управління, однак у наступні роки поступово перейшла під протекторат Російської держави. Запорізька Січ потрапила під російсько-польський вплив. Решта території Української гетьмансько-козацької держави відійшла до Речі Посполитої. Остання незабаром ліквідувала тут усі ознаки української державності й розпочала нещадно експлуатувати й нищити український народ.

Частиною договору було також зобов’язання Росії вступити у війну проти кримських татар і Туреччини на боці антитурецької “Священної ліги” (Австрія, Венеція, Польща). Російсько-українські війська у 1687 і 1689 рр. здійснили походи в Крим, які закінчилися невдало. Це привело до усунення від влади царіці Софії і сходження на престол Петра I (1689—1725 рр.). Він розпочав у Росії нові економічні й політичні реформи, які за короткий історичний відрізок часу перетворили Російську імперію (з 1721 р.) в одну з найсильніших держав світу.

Таким чином, впродовж XVI—XVII ст. у політичному плані Російська держава пройшла шлях від княжо-боярської влади до формування абсолютизму. Щодо економічного розвитку, то в Росії за цей період відбулось повне закріпачення селян, зародились первинні форми капіталістичного виробництва у промисловості, освоювалися гігантські території держави, межі якої сягали від берегів Дніпра до Тихого океану, західних берегів Америки, Аляски. З роздрібнених феодальних удільних князівств Росія перетворилась у величезну і досить міцну економічно й військово державу, яка відігравала велику, а періодами і ключову роль в європейській та світовій політиці в наступні століття.

1.6. Європейська колонізація Північної Америки. Початок формування північноамериканської нації

Першу спробу європейської колонізації Північної Америки археологи відносять приблизно до X ст. н. е. Її здійснили мореплавці-вікінги. Згідно з епосом вікінгів загін на чолі з мореплавцем Лейфом висадився на далекому західному побережжі невідомої землі, де росло багато дикого винограду. Вікінги заснували там ряд поселень, а відкриту землю назвали Вінланд — країна винограду. Але невелика кількість вікінгів, які потрапили у Північну Америку, подорожуючи сушею, швидко асимілювалися і розпоршилися серед місцевого населення.

У доколумбівську добу Америка була заселена численними індіанськими племенами, які перебували на різних етапах первісного розвитку. На атлантичному узбережжі Північної Америки, звідки пізніше розпочалося утворення США, проживало багато великих і дрібних племен. Вони здебільшого займалися мисливством і землеробством. Щодо державно-політичного устрою, то племена об'єднувалися залежно від обставин у довготривалі або тимчасові конфедеративні об'єднання, які мали форму первісної родоплемінної державності.

У період Великих географічних відкриттів першу спробу потрапити на західний континент здійснив у 1480 р. англійський мореплавець Джон Ллойд, але вона завершилася безуспішно, як і декілька наступних. Лише після відкриття Колумбом Південної Америки (1492 р.) Джон Кабот у 1497 р. перетнув океан і дослідив береги Північної Америки в районі Лабрадору, Нової Шотландії (Канада) та інших місцях. Протягом 1509 і 1527 рр. англійці обстежили побережжя Північної Америки в районі Флориди, Гаїті. Проте час було втрачено, тому що португальські та іспанські мореплавці на цей час поставили під свій контроль багато земель Американського континенту. Англійці не ризикували вступати з ними у відкритий конфлікт за нові землі, оскільки перевага сил була на боці іспанців та португальців. Однак, незважаючи на це, Іспанія в союзі з іншими прокатолицькими дворами вдається до політичної й економічної блокади Англії, знищуючи всі її кораблі, в яких би морях вони не з'явилися.

Тривале протистояння між цими державами завершилося величезною морською битвою в 1588 р. і розгромом англійцями

іспанської “Непереможної армади”. Поразка іспанців створила сприятливі умови для англійської колонізації Нового світу і переходу від періодичних, часом піратських, походів до систематичного освоєння нових земель.

Першу невелику англійську колонію в Америці було засновано у 1585 р. на острові Реанок під назвою Вірґінія. У 1606 р. король Яков I надав право Лондонській і Плімутській компаніям колонізувати східне побережжя Північної Америки між 34 і 45 градусами північної широти. Це дало поштовх до початку систематичного переселення англійців до Америки. Дещо пізніше за ними почали переселятися ірландці, шотландці, шведи, данці, французи та інші західні європейці. Вони також, на зразок англійців, засновували свої колонії, такі як Нові Нідерланди, Нова Франція, але значно менші від англійських.

У період Англійської революції і протекторату Кромвеля кількість емігрантів значно зросла, засновувалися нові колонії. До середини XVII ст. в Америці вже існувало 13 великих англійських колоній (Вірґінія, Джорджія, Нью-Йорк та ін.), у яких проживало понад 330 тис. осіб.

У 1643 р. англійські колонії (вони називалися Нова Англія) об'єдналися у конфедерацію. Формальною причиною для цієї акції був нібито захист від нападу на них корінних жителів — індіанців. Але насправді це була перша спроба відособлення англійських колоній і отримання дозволу від парламенту на дальше просування переселенців на захід континенту.

Колоністи, захопивши великі земельні простори, не могли їх освоїти своїми силами, а спроби перетворити індіанців у підневільну робочу силу завершилися безуспішно. Тому, починаючи з 1620 р., для роботи на плантаціях і промислах європейці розпочали активно завозити до Америки жителів з Африки, перетворюючи їх на рабів. Наприкінці XVII ст. у колоніях працювало вже близько 50 тис. невольників. У 1713 р. Лондон відвоює у Мадрида право на вивіз з іспанських колоній робочої сили, перетворивши це згодом на необмежену работоргівлю і масові переміщення негритянського населення до Америки. Чорні невольники фактично стали основною робочою силою колоній. Напередодні війни за незалежність у них проживало 2,8 млн європейців та близько 600 тис. негрів-рабів.

Щодо корінного населення, то колоністи також вели проти нього жорстоку політику. Вони або фізично винищували його,

або заганяли в резервації. Наслідком цієї політики стало заострення збройної боротьби між колоністами та індіанцями. Перша така широкомасштабна війна вибухнула в 1622 р. і тривала 12 років. Далі збройні конфлікти набували затяжного характеру, внаслідок чого лише на східному узбережжі Атлантичного океану було ліквідовано близько 30 племен. Винищуючи корінне населення, колоністи захоплювали нові землі — до берегів річок Міссісіпі, Гудзон і далі углиб континенту.

Щодо економічного устрою, то колонії в основному засновувалися на капіталістичних формах господарювання. Але в аграрному секторі склалося становище, яке привело до утворення різних форм ведення землеробства. На початковому етапі колонізації англійська земельна аристократія прагнула, захопивши нові землі, насадити тут феодальне виробництво. Не погоджуючись із такою політикою, чимало емігрантів залишали колонії, створювали свої громадські об'єднання, йшли на нові землі й засновували вільні господарства, які називали фермерськими. Найбільше фермерство поширилося на Півночі. Ближче до теплого Півдня, навпаки, закріпилася плантаторська рабовласницька система господарювання, яка спеціалізувалася переважно на вирощуванні сільськогосподарських технічних культур з використанням виключно невільницької праці. За своїм змістом це була одна з форм феодального землеволодіння.

У майбутньому ці форми господарювання вступили у різке протистояння, яке стало однією з причин громадянської війни у США 60-х років XIX ст.

Розвиток промисловості розпочинався з так званого домашнього ремесла, коли виробництвом займалися здебільшого сім'я, група родичів або сусідів. Ця промисловість постачала товари першої потреби — одяг, взуття тощо. Але до середини XVII ст. у колоніях діяло вже багато мануфактур, заснованих на капіталістичних формах організації праці. Вони спільно з “домашніми” ремісниками за короткий час забезпечили внутрішній ринок всіма необхідними промисловими товарами і розпочали його масово експортувати в Європу. Прискореному розвитку промисловості також сприяли багаті й недоторкані природні запаси сировини Північної Америки.

Успіхи товарного виробництва та розширення торгівлі з країнами Західної Європи дали значний поштовх до розвитку кораблебудування і перетворення його у високорозвинену галузь про-

мисловості. На початку XVIII ст. понад 30 % кораблів англійського флоту було побудовано в колоніях і близько 75 % морської торгівлі Англії обслуговував флот колоній.

Слід підкреслити, що в цей період у колоніях складається і досить інтенсивно розвивається фінансово-банківська система. Банки володіли величезними капіталами і здебільшого були вже незалежними від англійських фінансових кіл.

Швидкий промисловий розвиток привів до заснування багатьох міст. За останню чверть XVII — на початку XVIII ст. міське населення зросло втричі й становило близько 60 тис. осіб, а такі міста, як Нью-Йорк, Бостон, Балтимор та ін., уже налічували до десяти тисяч жителів кожне.

Колонії і міста мали власну адміністрацію. Спочатку її призначав Лондон. Колоніальні органи управління очолював губернатор, який керувався англійськими законами. Законодавчі збори, що обиралися переселенцями, спочатку виконували лише дорадчі функції. Але з посиленням економічної могутності колоній ці органи поступово набували автономії, тобто законодавчі збори могли вносити поправки чи зміни до деяких законів, обирати губернатора тощо.

Прискорений економічний розвиток поселень, розширення і поглиблення у них елементів самоврядування привели до різкого загострення суперечностей між колоніями і метрополією.

З метою обмеження їх економічного зростання і послаблення впливу на економічне життя Англії король в останній чверті XVII ст. заборонив вивозити з-за океану промислову та сільськогосподарську продукцію. Свій протест проти політики короля та його адміністрації колоністи виразили повстанням 1688—1689 рр. Результатом цієї боротьби стали ще більше відособлення колоній, вихід їх з-під адміністративного підпорядкування короля, обрання своїх адміністрацій та органів правосуддя.

Економічна і політична відособленість колоній, їх територіально-адміністративна та етнічна консолідація сприяли процесу формування американської нації. Спочатку переселенці йменували себе відповідно до назви територій, де вони проживали або народилися (віргінцями, пенсільванцями), але згодом вже друге, третє покоління називали себе просто американцями. За етнічним походженням вони склалися з різних національностей, що емігрували з Європи. Але, незважаючи на ці відмінності, протягом XVII ст. у них почала формуватися спільна куль-

тура, яка вбирала в себе кращі зразки культури європейських народів. Спілкування серед американців проходило в основному англійською мовою. Вони створили власну систему початкової та вищої освіти, заснували видавництва газет, журналів, книжок. Паралельно формувалися й місцева, тобто національна, інтелігенція та основи національної культури.

У результаті наприкінці XVII ст. американці мали спільну територію проживання, свою економіку, публічні органи влади, правову, військову, фінансову систему. Поєднувала їх ідеологічна та духовна спільність, яка ґрунтувалася на певних демократичних засадах і традиціях.

Таким чином, у другій половині XVII ст. розпочався процес формування північноамериканської нації, який тривав у наступному столітті й знайшов своє вираження у визвольній боротьбі американського народу (1775—1783 рр.) проти англійського володіння за створенням своєї незалежної держави.

1.7. Східні цивілізації у період зародження індустріального суспільства

Суттєві політичні, соціально-економічні й культурні зміни в XVI—XVII ст. відбулися у країнах Азії, серед яких особливо виділялися найбільші держави цього регіону — Османська (Турецька) імперія, Китай та Індія.

Після захоплення Константинополя (1453 р.) турки продовжували розширювати свої володіння в Європі, Азії і навіть Африці. Султан *Мехмед II* у 50—60-х роках XV ст. захопив майже весь Балканський півострів (Сербію, Боснію, Герцеговину), Крим, Анатолію до річки Євфрат. *Селім I* (1512—1520) підкорив Кавказ, Сірію, Єгипет, після чого прийняв титул халіфа, тобто глави всього ісламу.

Найбільшої могутності Османська імперія досягла за *Сулеймана II Кануна* (Законодавця) (1520—1574). Після ряду його загарбницьких походів Туреччина підкорила Месопотамію, Триполі, Алжир, Аравію та інші держави, поставила під свій контроль практично повністю Чорне, Середземне і Червоне моря та Перську затоку. Територія імперії розширилася на три частини світу, що зобов'язувало Туреччину брати активну участь не тільки в азійській, а й у європейській політиці. Від середини XVI ст.

у європейських дипломатичних документах Турецьку імперію ще називають Портою, що означало ворота або двері.

За своїм устроєм Турецька імперія була військово-феодальною державою, економіка якої функціонувала за рахунок податків і пограбування підкорених народів. Тому султанат майже не дбав про переведення економіки завойованих територій на більш прогресивний шлях розвитку, а навпаки, намагався одержувати від них прибуток шляхом постійного збільшення податків. Наслідком такої політики став уже наприкінці XVI ст. прискорений занепад економічної і військової могутності Османської імперії. Це дало можливість європейським країнам вести досить успішну боротьбу проти турецьких територіальних домагань в Європі. Першої поразки від європейців турки зазнали в 1571 р. у Петраській затоці (Греція), а в 1621 р. українська козацька армія під керівництвом П. Сагайдачного розбила велику турецьку армію під Хотином і зупинила просування Туреччини в Центральну Європу. Після Хотинської поразки Османська імперія значно ослабла і втратила чимало своїх володінь у Месопотамії, Північній Африці, на Кавказі. У другій половині XVII ст. криза імперії посилювалась. Причиною цього були дві виснажливі битви Туреччини з російсько-українськими військами за українські землі під Чигирином у 1677 і 1678 рр.

У 1683 р. Османська імперія розпочала довготривалу війну з Австрією, але того ж року була розбита під Віднем. Через рік європейські країни — Австрія, Польща, Венеція, Мальта, Росія створили “Священну лігу” і розпочали воєнні дії проти Туреччини. У цій боротьбі Порта зазнала поразки і в 1696 р. запросила миру в європейських країн, втративши ряд своїх володінь в Угорщині, Причорномор’ї (Азов) та інших регіонах світу.

У цілому результатом цих тривалих воєн було врятування Центральної Європи від турецької агресії, ослаблення військового й економічного потенціалу Османської імперії. Але, незважаючи на це, Туреччина залишалася ще досить міцною державою й боротьба поневолених нею народів за своє визволення тривала і в наступні століття.

Початок нової епохи мало що змінив в історії Китаю, який ще наприкінці XIII ст. майже повністю підкорили монгольські завоювальники.

Для Китаю монгольське поневолення було таким же тяжким, як і для європейських країн. Монголи наклали на китайців вели-

ку данину, руйнували їх міста, перетворювали родючі поля на пасовища для своїх величезних табунів коней, поставили під контроль торгівлю, високорозвинене китайське ремесло (вироби з металів, шовку тощо). У 30-х роках XIV ст. проти монгольських завойовників у Китаї вибухнуло народне повстання, підготовлене таємною буддійською релігійною організацією “Білий лотос”. Ця визвольна боротьба, до якої приєдналися селяни, ремісники, міське населення, тривала з незначними перервами, понад 30 років і завершилася у 1367 р. взяттям повстанцями Пекіна та ліквідацією в країні монгольського іга. Наступного року ватажка повстанського руху Чжу Юань-чжана було проголошено імператором, який започаткував династію Мін.

Династія Мін вийшла з народних низів і правила з 1368 по 1644 р., спочатку проводячи політику, націлену на вирішення інтересів селянських мас: здійснила конфіскацію земель монгольської знаті, усунула її від державного управління. Але згодом імператори династії почали роздавати своїм родичам багаті та родючі землі по всій країні. Внаслідок цих дій вже наприкінці XV ст. імператорські родичі володіли численними земельними маєтками по всьому Китаю, обіймали практично всі адміністративні посади в державі. Це дало їм можливість всюди організовано посилити експлуатацію селян, ремісників та інших верств населення, не боячись, що в разі народного повстання на підтримку повстанцям прийдуть селяни з інших регіонів.

Специфікою державно-феодалного устрою Китаю XVI—XVII ст. було те, що всі великі землевласники й адміністратори належали до однієї родини (сім'ї) династії Мін.

Торкаючись питання зв'язків Китаю із зовнішнім світом і, зокрема, європейською цивілізацією, слід зазначити, що перші переселенці з Європи прибули сюди з Португалії в 1516 р. До середини XVI ст. на морському узбережжі Китаю свої колонії заснували іспанці, голландці, англійці, французи, португальці та інші європейці, але проникнути вглиб країни китайські імператори їм не дозволили.

Щодо економічного розвитку країни в XVI ст., то поряд з досить розвинутим землеробством під впливом європейських переселенців тут почали створюватися мануфактури європейського типу з виробництва шовку, паперу, фарфору, кольорового скла, різних фарб, ювелірних виробів. Водночас і європейці запозичили багато нового для своєї культури і виробництва. В Європу зі

Сходу завозилися унікальні ювелірні вироби, високоякісний фарфор, лікарські препарати, тканини (здебільшого шовк), прикрашені чудовим, стійким до зношення китайським орнаментом тощо.

Жорстока експлуататорська політика клану Мін щодо народу привела до широкомасштабної антифеодальної селянської війни 30—40-х років XVII ст. Ця боротьба завершилася падінням династії, втручанням у внутрішні справи Китаю маньчжурських загарбників та встановленням у 1644 р. їх *династії Цін*, яка правила до 1911 р.

Характерною особливістю правління нової династії було те, що вона чинила активну протидію міграції європейців у Китай, який було для них практично повністю закрито аж до другої половини XIX ст.

Внаслідок цього Китай захистив себе від проникнення на його територію іноземного капіталу і європейських колонізаторів. Це дало можливість Китаю розвиватись як незалежній державі. Але самоізоляція країни мала і негативні наслідки, тому що більш як на два століття Китай обірвав економічні, торгові, політичні й культурні зв'язки не тільки з передовою Європою, а й практично з усім світом, чим надовго загальмував власний розвиток, прирік себе на довготривале відставання від світової цивілізації.

Великою і досить розвиненою державою Азії була Індія.

У XIV—XV ст. Індія як держава була роздроблена на численні удільні феодальні князівства, що вели між собою безкінечні міжусобні війни: то об'єднуючись, то роз'єднуючись або підпадаючи під вплив того чи іншого султанату й засновуючи різні династії.

У 1498 р. у місті Калькутті висадилася експедиція Васко да Гама, і з цього часу європейці, постійно прибуваючи в Індію, заснували тут багато колоній, поставивши під свій контроль практично все індійське узбережжя. У 1526 р. Індію захопив правитель Самарканду *емір Бабур*, який об'єднав Афганістан, Іран, Індію і Самарканд у єдину державу під назвою "Імперія Великих Моголів".

За своїм устроєм ця держава була феодально-монархічною, на її чолі стояв шах — Великий Могол.

Найвищого свого розвитку держава Моголів досягла за *шаха Акбара* (1556—1605), онука Бабура. За правління Акбара було значно розширено кордони держави Моголів приєднанням до неї Бенгалії, Орісси, Кашміру, Кандагару та інших земель. Тери-

торіально це була величезна держава, яку населяли різні народи з різним економічним, культурним рівнем розвитку та неоднорідними релігійними віруваннями. На основі цих нерівностей та релігійних суперечок між народами держави вибухали часті конфлікти. Щоб припинити їх, зокрема найбільш часті на релігійній основі, Акбар видав указ про релігійну віротерпимість, дозволив вільно співіснувати індуській та мусульманським релігіям, звільнив індуїстів від сплати релігійного податку. З метою поліпшення економічного становища шах поділив державу на 15 провінцій, на чолі яких було поставлено губернаторів — намісників шаха. Губернатор у провінції відповідав за всі питання, пов'язані з політичним і соціальним життям. За наказом Акбара по всій Індії було введено єдину систему міри землі й податку на неї залежно від її природної родючості. Це дало можливість ліквідувати різного роду придумані феодалами форми земельно-податкового стягнення із селян. Для сільської місцевості за рахунок держави споруджувалися іригаційні системи, ремонтувалися діючі. Після смерті Акбара його наступники — син *шах Джахангір* (1605—1627) і внук *Джахан* (1627—1658) прагнули продовжувати політику свого батька і діда. Зокрема це торкалося соціально-економічних питань, які було спрямовано на стримування тиску феодалів на селян та інші трудові верстви індійського суспільства. Щодо зовнішньої політики, то вони продовжували підкорювати нові землі й народи. Зокрема, до імперії Моголів було приєднано Ахмендагар, Голконду, Віджупар, Махараштру.

Останнім визначним правителем Могольської Індії був імператор *Ауренгезеб* (1658—1707). Йому вдалося на деякий час сконсолідувати національні сили, особливо у боротьбі з європейськими колонізаторами, дати відсіч збройному нападові Ост-Індської компанії (1688—1689) і навіть змусити її сплатити йому контрибуцію.

Але, незважаючи на ці успіхи, усередині держави прискорено назрівали кризові явища. Причиною їх було надзвичайно швидке збагачення феодалів за рахунок посилення експлуатації селян, ремісників, розпалювання міжрелігійної ворожнечі (індуїстів і мусульман), піднесення народно-визвольної боротьби проти монгольського поневолення.

Апогеєм цієї боротьби став рух маратхів і сикхів у 60—90-х роках XVII ст. Ця боротьба призвела до кризи імператор-

ської влади, а після смерті імператора Ауренгезеба — до розпаду держави Великих Моголів на багато частин й утвердження в Індії влади місцевих князів.

Розпадом імперії і новими міжусобицями серед індійських князів скористалися європейські колонізатори — португальці, французи й особливо англійці (Ост-Індська компанія). Остання до початку XVIII ст. поставила під контроль практично всю Індію, перетворивши її на гігантську колонію. Визволитися від цієї залежності Індія змогла лише в середині XX ст.

Отже, у XVI—XVII ст. у країнах Азії розпочалися тією чи іншою мірою схожі з європейськими перетворення суспільних відносин, і вони поступово втягувалися (Туреччина, Індія) у загальносвітовий цивілізаційний процес.

1.8. Формування нових світоглядних цінностей

Прогресивні зміни, які відбувалися в соціально-економічному устрої європейських країн XVI—XVII ст., позитивно вплинули і на розвиток культурного життя на континенті. Цей період увійшов в історію під назвою Ренесанс, що в перекладі з французької мови означає Відродження. За досить короткий проміжок часу культура епохи Відродження заклала міцну основу для нового етапу історії світової культури. Її головний зміст полягав у реалістичному і гуманістичному баченні та відображенні світу й людського життя. Видатні постаті європейського Відродження в центр мистецтва, філософії, літератури тощо замість богів, міфічних героїв ставлять людину, її характер, психологію, роздуми, поведінку. Відображають прагнення людей до здобуття особистої свободи, свободи духу, помислів. Культура Відродження насамперед починає цікавитися земним призначенням людини і суспільства, її правами, мораллю, внутрісуспільними взаємовідносинами, боротьбою класів, станів, участю громадян у суспільному й культурному житті, матеріальному виробництві та ін. Природно, що ця ідеологія відображала ідеологію нового, передового суспільства, яке зароджувалося в надрах феодальної системи.

Перші паростки культури Відродження з'явилися у вільних містах Італії наприкінці XIV ст. У другій половині XV — протягом XVI ст. Відродження вступає у найвищу стадію розвитку і домінує в європейських країнах, позитивно впливає на форму-

вання нових культур країн Азії й Америки. Італія дала світу багатьох видатних художників, які у своїй творчості поряд з гуманістичними ідеями вперше почали відтворювати образи велично, монументально, узагальнено. Створені художниками Італії картини епохи Відродження стали неперевершеними у своїй досконалості не тільки передачею образів, а й техніки малювання картин, яку до сьогодні нікому не вдалося перевершити, і лише невеликій групі художників за століття вдалося наблизитися до їх рівня.

Найбільш яскравим представником епохи Відродження став **Леонардо да Вінчі** (1452—1519) — геніальний художник, скульптор, гуманіст-мислитель, математик, інженер. Йому належить ряд важливих відкриттів у фізиці, хімії.

Серед найвидатніших творів Леонардо да Вінчі — картини “Мадонна з квіткою”, “Мадонна у гроті”, “Тайна вечеря”, “Кінна статуя батька герцога Людовика Мора Франческо Сфорца” та ін. Особливе місце серед творів Леонардо да Вінчі посідає прославлений у всьому світі портрет Мони Лізи (1503 р.), або Джоконди. При написанні картини Леонардо застосував новаторські підходи у портретному живописі, заклавши школу цього жанру, і досяг найвищої вершини портретного живопису.

Видатним представником мистецтва Відродження був **Рафаель Санті Молодший** (1482—1520). Він, як і Леонардо, синтезував усе передове, що було зроблено до нього в галузі мистецтва, і створив свій новий ідеал прекрасного, показав гармонійно розвинуту людину (особливо жіночі образи). Здебільшого ці образи зображалися на фоні архітектурних споруд або напівфантастичних пейзажів. У його мистецтві наявні ліричні мотиви, обожнюється світла любов матері до дитини, символізується під образом матері природа, а дитини — людство. До найвідоміших картин Рафаеля належать “Мадонна Конестабле”, “Мадонна в зелені”, “Сикстинська мадонна”, “Мадонна у кріслі”, “Мадонна із щигликом”, “Прекрасна садівниця”.

Третім титаном Відродження був **Мікеланджело Буонаротті** (1475—1564). Його творчість, навіть порівняно з Леонардо да Вінчі та Рафаелем Санті, вражає своєю талановитістю, різноманітністю й художньою досконалістю. Мікеланджело в кожному з жанрів мистецтва (живопису, архітектурі, скульптурі) створив геніальні твори, які увійшли до скарбниці світового мистецтва. Окрім мистецької діяльності, він був талановитим інженером,

поетом, завжди обстоював високі гуманістичні ідеали, право людини на свободу і навіть зі зброєю в руках захищав незалежність Італії. До відомих художніх творів Мікеланджело належать розписи Сикстинської капели у Ватикані площею 600 м², на яких зображено дев'ять величних композицій із Біблії — від створення світу і до життя перших людей. Це “Відокремлення світла від темряви”, “Створення Адама”, “Оп'яніння Ноя”, “Страшний суд”.

У скульптурному жанрі Мікеланджело створив такі твори, як мармурова групова композиція П'єта, статуя Давида (борець за свободу), гробниця Джуліано Медічі.

У галузі архітектури Мікеланджело збудував шедевр світової архітектури — собор Св. Петра в Римі. У цій архітектурній споруді, поряд зі свідченням великої могутності католицизму, простежується й вплив прогресивних гуманістичних ідеалів, які виявляються у самій формі будівлі, поєднанні світла й тіні, внутрішньому інтер'єрі приміщення, введенням у композиції людських образів.

Видатними митцями італійського Відродження були *Джорджоне* (1477—1510), *Тиціан* (1477—1576), *Тинторетто* (1518—1594).

Епоха італійського Відродження подарувала світу напрямок мистецтва під назвою бароко (дивний, химерний, розкіпний). Центром цього стилю на рубежі XVI—XVII ст. став Рим. Спочатку бароко з'явилося в архітектурі, поширившись пізніше і на інші види мистецтва. Архітектурне бароко визначалося побудовою розкішних споруд: палаців, вілл, церков, храмів з колонами, скульптурами, фонтанами. Будівлі зводились у чіткому плануванні вулиць, які променями сходились до площі. Майдани також прикрашались колонами, статуями, фонтанами. До відомих архітекторів цього стилю належить *Джованні Лоренцо Берніні* (1598—1680) — добудова собору Св. Петра в Римі та площі з колонами й статуями біля собору. У живописі представником бароко був *Караваджо* (1573—1610) — полотно “Хлопець з лютнею”, “Звернення Павла”.

Мистецтво італійського Відродження поширилося в Європі.

На початку XVI ст. Відродження розпочало проникати в Німеччину. Благодотворний ґрунт для цього дала німецька Реформація. Мистецтво німецького Відродження багате в чому було схоже на нідерландське, в якому також відбивалися елементи ре-

лізму, індивідуальності показаних образів, їх тісний зв'язок з навколишнім світом. До відомих німецьких і західноєвропейських художників цього періоду належить художник-мислитель *Альбрехт Дюрер* (1471—1528). Узагальнивши реалістичні пошуки своїх попередників, він створив цілісну систему мистецьких і філософських поглядів. Це поставило його в один ряд з Леонардо да Вінчі, Рафаелем, Мікеланджело. Дюрер у своїх полотнах прагнув відобразити ідеал гармонійної краси людини та світу, раціональні закони природи і розвитку людства. До заслуг Дюрера слід віднести започаткування німецької національної школи живопису. Йому належать такі шедеври, як “Битва архангела Гаврила з драконом”, “Чотири вершини”, “Життя Марію”, “Свято чоток”, “Рицар, смерть і диявол”, “Меланхолія”, “Чотири апостоли”.

До відомих німецьких художників епохи Відродження належать також *Лукас Кранах Старший* (1472—1553), *Матіас Груневальд* (1475—1528), *Ганс Гольбейн Молодший* (1497—1543).

Кінець XVI ст. — початок XVII ст. стали періодом створення національної школи живопису Фландрії — південних провінцій Нідерландів, які боролися за свою незалежність проти іспанського поневолення, але зазнали поразки і ще деякий час залишалися під іспанським протекторатом. Проте, незважаючи на поразку, пробуджена в ході визвольної революції духовна енергія народу дала можливість створити чудову фламандську школу культури, особливо живопису.

Серед фламандських художників цього періоду слід виділити *Пітера Пауля Рубенса* (1577—1640). Його пензлю належать картини “Воздвиження хреста”, “Зняття з Хреста”, “Вакханалія”, “Полювання на кабана”, “Викрадення дочок Левкіна”, “Персей і Андромеда”, “Життя Марії Медичі”, “Селянський танець”. До відомих фламандських художників Відродження також належать *Антоніс Ван Дейк* (1599—1641), *Якоб Йорданс* (1593—1678), *Франс Снайдерс* (1579—1657), *Андріан Браувер* (1606—1638).

Перемога буржуазної революції у Північних Нідерландах, утворення суверенної держави, визволення від гніту іспанського абсолютизму й католицизму, ліквідація залишків феодалізму відкрили голландському суспільству широкий шлях до піднесення його культури. Природно, що й мистецтво Голландії цього пе-

ріоду зазнало докорінних змін і піднялося на більш високий рівень у своєму розвитку. Голландія в цей час дарує світові видатного художника *Рембрандта Харменса ван Рейна* (1606—1669).

Творчість Рембрандта торкається різних тем: історичної, релігійної, поетичної, міфологічної, пейзажної, побутової. Його картини і образи пронизані глибоким гуманізмом, високим демократизмом, пошуком найбільш виразних форм передачі композицій, що дало художнику можливість через образи передати глядачеві найбільш передові ідеї того часу. Пензлю Рембрандта належать такі полотна, як “Жертвопринесення Авраама”, “Уроки анатомії доктора Тюльпа”, “Нічна варта” (20 × 2 м), “Прощання Давида з Інофаном”, “Святе сімейство”, “Христос зцілює хворих”.

У Голландії у XVII ст. з’явилося чимало й інших знаменитих художників, таких як *Франс Халс* (1580—1666), *Ян Стен* (1626—1674), *Герард Тербох* (1617—1681), *Емануель де Вітт* (1617—1692), *Пітер де Хорх* (1629—1683).

Названий період був роками піднесення іспанської культури. У цій країні культурний розвиток розпочався дещо пізніше, ніж в Італії, Нідерландах і Німеччині, тому що на нього негативно впливали абсолютизм і католицька церква. Однак уже із середини XVI ст. в іспанську культуру почали проникати гуманістичні ідеї Відродження. У цей період у ній з’являється плеяда талановитих художників, імена яких входять до світової еліти. Це *Ель Греко* (1541—1614) — полотно “Поховання графа Оргаса”, “Тоledo під час грози”, “Апостоли Петро і Павло”; *Хусене Рібера* (1591—1652) — полотно: “Святий Онуфрій”, “Хромоножка”; *Франсіско Сурбаран* (1598—1664) — цикл картин із життя Св. Бонавентури.

Найбільші досягнення іспанського живопису пов’язані з іменем *Дієго Родрігеса де Сільви Веласкеса* (1599—1660), який вважається одним із найбільших реалістів європейського мистецтва. Вся його творчість пройнята ідеями гуманізму, вірності демократії, любові до простого народу і боротьби за його свободу. У своїй творчості Веласкес торкається різних жанрів, але особливий акцент робить на створення портретних образів у яких він прагне показати психологію людини, її характер, складність і суперечливість людської натури тощо. До відомих робіт Веласкеса належать: “Водонос”, “П’яниці”, “Здача Бреди”, “Портрет ін-

фанта Фердінанда”, “Венера з дзеркалом”, “Фрейліни”, “Прядильниці”, “Хлопчик з собачкою”.

Поряд з високим розвитком мистецтва у XVI—XVII ст. позитивні зміни відбулися і в художній літературі, яка також відображала всі ті складні світоглядні процеси, що відбувалися в суспільстві у цей період. Епоха Відродження дала багато видатних письменників-гуманістів, твори яких увійшли до скарбниці світової літератури, і на них у наступні століття виховувалися й зростали цілі покоління письменників, поетів.

Необхідно зазначити, що як і мистецтво, література цього періоду мала багато жанрів: прозу, драму, поезію, лірику, сатиру, яким також були притаманні гуманізм, повернення літератури обличчям до простих людей, їх соціальних й духовних потреб.

Нікколо Макіавеллі (1469—1529) та *Франческо Гвігардіні* (1483—1540) у своїй літературній діяльності й філософському світогляді висунули на передній план людину. У працях Макіавеллі “Історія Флоренції”, “Государ”, Гвігардіні “Історія Італії”, “Замітках про справи політичні і цивільні” показано народ як основного творця в історії, автори виступають захисниками особистої свободи громадян.

Видатним гуманістом доби Відродження став великий мислитель, письменник, державний та політичний діяч англієць *Томас Мор* (1478—1535). Випереджаючи на десятиліття гуманістів Реформації, ідеологів Нідерландської та Англійської революцій, він у своєму відомому творі “Історія Ричарда III” викладає цілу низку демократичних, політичних поглядів щодо побудови нового неантагоністичного державно-правового устрою. У дусі гуманістичних ідей Мор у цій праці ставить питання про зміну старої віджилої абсолютистської системи, розглядає проблеми співвідношення політики і моралі, тиранії і справедливості, абсолютизму і демократії. Засуджує не тільки короля як історичну особу, а всю панівну систему абсолютизму, засновану на свавіллі, демагогії, тиранії, насильстві й пригнобленні людини людиною.

Другою відомою працею Мора стала “Золота книга, така ж корисна, як і забавна, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія”. У ній Мор з наукових позицій аналізує соціально-політичний устрій Європи, засуджує паразитизм феодально-дворянського устрою, його жорстокість, міжусобні війни, висуває ідею побудови нового ідеального суспільного ладу, заснованого

на соціальній рівності, демократії, свободі особи, де немає власності, експлуатації людини людиною. Щодо політичного устрою нового суспільства, то воно, на думку Мора, має ґрунтуватися на демократичних засадах виборності всіх керівних посад, рівності в соціально-політичних правах усіх членів суспільства, у тому числі чоловіків і жінок.

Серед західноєвропейських письменників XVI—XVII ст. чільне місце посідає творчість іспанського письменника *Мігеля де Сервантеса Сааведра* (1547—1616). У своїх новелах і лицарських романах він зображує життя селян, ремісників, жебраків, бродяг, лицарів, розкриває і критикує ті причини, які призвели людей до тяжкого соціального стану, захищає людське прагнення до свободи, їх патріотизм, любов до Батьківщини.

Вершиною творчості Сервантеса є геніальний і безсмертний роман “Дон Кіхот”, яким було покладено початок розвиткові реалістичного роману у світовій літературі. На перший погляд, роман “Дон Кіхот” написано нібито в сатиричному дусі. У ньому висміяно лицарство, його віджилий спосіб життя, побут, мораль. Однак, якщо проаналізувати твір глибше, то побачимо, що через різні образи тут правдиво зображено іспанську соціальну дійсність, критикується абсолютизм з його вадами.

Найвищим досягненням англійської і всієї європейської літератури епохи Відродження стала творчість *Вільяма Шекспіра* (1564—1616). Літературна спадщина геніального літератора вже за його життя набула світового значення, наповнила новим змістом творчість багатьох письменників світу і не втратила своєї притягальної сили й до сьогодні. Літературний доробок Шекспіра становить 37 п’єс, близько 160 сонетів, чимало різних поем, драм-хронік, комедій тощо. Багато його творів з певними переобробками приписано іншим авторам або не дійшли до нас зовсім.

Творчості Шекспіра притаманний як показ оптимізму, радісного сприйняття життя, так і розкриття темних негативних рис дійсності, соціальних бід, суспільних антагонізмів, заклик до боротьби за торжество добра, злагоди і справедливості. У його творчості сконцентровано і розвинено найкращі елементи духовної культури великої доби Відродження. Окрім того, Шекспір заснував реалістичний напрямок у драматургії, що стало переломним етапом у формуванні цього жанру у світовому сценічному мистецтві.

Доба Відродження стала важливим етапом у розвитку природознавства.

Причиною наукового піднесення стало зростання матеріального виробництва і продуктивності праці, які об'єктивно вимагали прискорення наукових розробок і втілення їх у виробництво у багатьох галузях економіки. На XVI—XVII ст. припадає створення таких раніше невідомих світові приладів, як телескоп, мікроскоп, термометр, барометр, гідрометр, винайдення книгодрукування тощо, які зробили революцію в техніці.

Особливо великі досягнення були в астрономії, незважаючи на те, що вивчення космосу було заборонено церквою і каралося інквізицією смертю.

Одним із перших учених, який зробив вирішальний прорив у цьому напрямку, став польський вчений *Микола Коперник* (1473—1543). Він у праці “Про рух небесних сфер” науково довів, що Земля та всі планети сонячної системи рухаються довкола своєї осі й навколо Сонця, й саме Сонце також постійно перебуває у русі. Це було геніальне відкриття в астрономії, яке звільнило науку від багатьох помилкових теорій і дало поштовх до її подальшого розвитку.

Другим великим ученим-астрономом тієї пори був італієць *Джордано Бруно* (1548—1600). Розвиваючи вчення Коперника, він вивів теорію, що Всесвіт є безкінечним та наповнений незчисленною кількістю небесних тіл, які складаються з єдиної за своєю природою матеріальної субстанції. За цю теорію інквізиція скарала Дж. Бруно на смерть (спалила на вогнищі).

У боротьбі з католицькою церквою формувалися наукові теорії іншого видатного італійського астронома, фізика, механіка *Галілео Галілея* (1564—1642). Галілео опублікував ряд книг, зокрема “Діалог про дві головні системи світу”, “Бесіди і математичні докази”, у яких захищав розроблену його попередниками Коперником і Бруно теорію побудови Всесвіту. За це церква протримала його довгий час у в'язниці, а потім у вигнанні під наглядом інквізиції.

Помітні зрушення у XVI—XVII ст. відбулися в галузі фізики. Голландський вчений *Сімон Стевін* (1548—1620) розробив ряд важливих теорій у гідростатиці. Італієць *Нікколо Тарталья* (1500—1557) — ряд теорій з польоту штучно запущеного тіла (балістика). Багато цікавих ідей з фізики подав Леонардо да Вінчі. *Блез Паскаль* (1623—1662) сформулював ряд законів про пе-

редачу тиску в рідинах. *Отто фон Геріке* (1602—1686) сконструював повітряний насос. Швидко розвивалися наука оптика та інші наукові напрямки.

У галузі математичних наук *Нікколо Тарталья* і *Джироламо Кордано* (1501—1576) розробили спосіб розв'язання рівняння третього ступеня (формула Кордано). У 1614 р. *Джон Непер* (1550—1617) створив таблицю логарифмів. Ряд важливих теорем було виведено в алгебрі, геометрії, механіці математиками Ферма, Кавалері, Декартом, Каплером, Лейбніцем, Маріоттом, Бойлем. Їхні здобутки дали можливість *Ісааку Ньютону* (1643—1727) наприкінці XVII ст. створити основи теоретичної механіки земних і небесних тіл.

Розвиток філософії в XVI—XVII ст. ознаменувався боротьбою із середньовічною схоластикою, подоланням хибних уявлень про природу, матерію, суспільство і обґрунтуванням нових теоретичних положень та концепцій щодо розвитку й будови Всесвіту.

Найбільш видатними філософами цього часу були англієць *Френсіс Бекон* (1561—1626) і француз *Рене Декарт* (1596—1650).

Ф. Бекон розробив новий прогресивний емпіричний метод вивчення природи, який ґрунтувався на практичній діяльності й наукових знаннях. Р. Декарт розробив теорію раціоналізму, згідно з якою джерелом істини є розум, який сам у собі знаходить критерій для встановлення істини. Зразком для всіх наук, на думку Декарта, мала стати математика з її суворим логічним доказом.

Механіко-матеріалістичні погляди на природу Бекона і Декарта були революційними. Вони стали значним кроком вперед порівняно із середньовічною релігійно-схоластичною філософією.

Формування культури і світогляду народів Азії у XVI—XVII ст. проходило по-різному. Вони розвивалися як на власній основі та культурно-світоглядних традиціях, почерпнутих із попередніх епох, так і поступово запозичували через колонізаторів, купців передову західноєвропейську культуру, науку, філософську думку.

Культура турецького народу до XVI ст. була під впливом іранської. Але вже у XVI ст. в Османській імперії з'явилися поети й письменники, які принесли європейську славу турецькій літературі. Найбільш відомим поетом цього періоду був *Молла*

Махмуд, псевдонім *Абдуль-Баки (Раб Всевічного)*. Він створив багато ліричних творів, які було опубліковано в декількох томах. Чимало сатиричних творів, спрямованих на критику візирів, сановників, работоргівців написав *Омера-Нефі*, опублікувавши у збірці під загальною назвою “Стріли долі”. За викриваючий характер творчості щодо чинного державного устрою поета Нефі за наказом султана Мурада IV було знищено. Значних успіхів у названий період досягають турецькі архітектори. До основних архітектурних пам’яток цієї доби належать мечеті Фатіха, Баязіда, Селіма I, Сулеймана Кануні та ряд інших будов. Заборона ісламом зображувати на картинах людей і тварин привела до розвитку декоративного мистецтва, зображення рослинного світу, квітів, різних геометричних фігур. Наука, особливо філософія, в Османській імперії XVI ст. була на низькому рівні. Історична література в основному існувала як хроніко-літописна. У цілому ж освіта і література Туреччини у своєму розвитку помітно відставали від європейських країн.

У XVI — на початку XVIII ст. китайська культура залишалася феодальною, але завдяки впливу європейської культури в ній намітилися тенденції до позитивних зрушень. Досить інтенсивно розвивалися природничі науки, зокрема хімія, фізика, математика. Наслідком цього стало створення китайськими ученими ґрунтовних праць і досліджень з багатьох галузей цих наук.

Відомий китайський медик *Лі Ші-чжень* (1518—1593) створив багатотомну працю з фармакології “Загальний огляд дерев і трав”, у якій описав близько двох тисяч рецептів приготування ліків рослинного, тваринного й мінерального походження. Цими рецептами і порадами лікарі світу успішно користуються донині. Учений-аграрник *Сюй-Гуан-ці* (середина XVI ст.) написав “Сільськогосподарську енциклопедію” з детальними описами методів землеробства і проведення агрокультури в Китаї і Європі.

З початком кризи феодальної системи і зародження в ній паростків капіталістичних відносин у Китаї виникають прогресивні течії філософської думки, які називають раннім китайським просвітництвом. Особливо вони поширилися після селянської війни 1628—1645 рр. і повалення династії Мін. Філософи Ван Ян-мін (1472—1528), Лі Чжі (1527—1602), Гу Янь-у (1613—1682) у своїх творах різко критикують деспотизм, тиранію, феодалізм, насильство і проводять ідею боротьби за гуманізм, демократію, захист соціальних прав людини.

У китайській художній літературі важливим явищем цього періоду стала поява сатиричного роману. Представниками цієї течії були У Чен-ень (кінець XVI ст.), твір “Подорож на захід”, У Цзін-цзи (початок XVIII ст.) — “Неофіційна історія конфуціанців”, в яких лунали гостра критика феодального суспільства, його аристократичної верхівки, заклики боротись як з імператорською владою, так і маньчжурським поневоленням. За революційність і вільнодумство літераторів жорстоко переслідували.

Образотворче мистецтво Китаю пізньофеодальної доби характеризувалося пануванням стилю і форм, які склалися у попередні віки. У малярстві продовжував розвиватися пейзажний живопис, школа якого склалася ще в XI ст. Проте китайські художники не змогли докорінно змінити загальної картини художнього життя і мислення на зразок європейського Відродження й залишилися на старих канонізованих художніх позиціях.

Більш успішно розвивалася китайська архітектура. У ній превалювало палацове і храмове будівництво з елементами буддизму, традиції якого виходили ще з періоду раннього середньовіччя.

Середньовічний Китай виділявся високим рівнем розвитку прикладного мистецтва. У світі цінувалися китайські вироби з фарфору, кольорових металів, вироби, виготовлені шляхом обробки каменю, різьблення по дереву. Особливо високої досконалості й художньої обробки досяг китайський фарфор, вироби з якого не втратили цінності й донині.

Культурні процеси в Індії XVII ст. проходили під певним впливом культури середньоазійських народів (туркменів, узбеків), які прийшли в цю країну як завойовники і були основою могольської знаті. Закономірно, що це знаходило свій відбиток у літературі, архітектурі, образотворчому мистецтві. Але, незважаючи на цей вплив, у культурі продовжували формуватися й індійські національні особливості. Зокрема, *Тулсі Дас* (1532—1623) написав багато пісень, які виконувалися на всіх індуських святах, ставши дійсно всеіндійським поетом-піснярем.

Високого розвитку в Могольській імперії досягла архітектура. Вона поєднувала мусульманські мотиви з індійськими традиціями. За шаха Акбара було побудовано прекрасне місто Фатупур-Сікри з багатьма архітектурно вишуканими культовими і житловими спорудами.

На досить високий рівень в Індії була поставлена історична наука. Її особливість полягала в тому, що індійські історики зберегли масу цінних архівних документів і використовували їх у своїх творах. Індійці зробили значний внесок у розвиток медицини, математики, музики, танців. Всі ці надбання увійшли до скарбниці світової культури та мистецтва.

Отже, у розвитку світової цивілізації XVI—XVII ст. відбулися докорінні зміни і в ній закладалися основи економічного, політичного й культурного розвитку сучасного світу.

В економіці на зміну феодалізму прийшло індустріально-капіталістичне виробництво. Криза феодальної системи у політичному плані привела до заміни абсолютистської влади парламентською і побудови суспільно-правових відносин на певних демократичних засадах. Відбулися релігійно-церковні реформи. Було порушено монополію Ватикану на формування духовного життя і з'явилися нові релігійні течії, які відображали інтереси різних суспільних категорій та класів населення.

Зміни в науково-культурному житті знаменувалися появою багатьох винаходів, які в майбутньому стали основою науково-технічного і промислового перевороту.

Розвиток капіталістичних відносин породив і новий великий суспільний експлуатований клас — пролетаріат. Він у наступні століття перетворився у вагомий політичну силу в боротьбі за своє економічне і політичне визволення від гноблення й значною мірою впливав на зміну соціально-політичного обличчя суспільства.

У цей період утворилася колоніальна система, навколо якої розгорнулася боротьба європейських країн, а в самих колоніях зародився національно-визвольний рух.

Так закладались основи сучасного соціально-економічного і політичного устрою світу.

Тема 2

ЄВРОПЕЙСЬКО-АМЕРИКАНСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА ПОЗАЄВРОПЕЙСЬКИЙ СВІТ У XVIII — СЕРЕДИНІ XIX ст.

У період XVIII ст. — 1870 р. відбувався розклад традиційних економічних, соціальних та релігійно-культурних інститутів. Народи Європи та Північної Америки здійснили перехід від аграрного типу суспільства до індустріального, іманентною тенденцією якого була модернізація усіх сторін суспільного життя. Релігійний монізм почав поступатися численним ідеологічним концепціям світу. Революційні зміни в математиці, природознавстві та гуманітарних науках підготували перехід суспільств до плюралістичних духовних парадигм. Раціоналізм точних наук, зокрема механіки, переносився на суспільствознавчі концепції. Формуються нові, нетрадиційні уявлення про людину, суспільство, державу та міжнародні відносини. Відбувається поступова раціоналізація суспільно-політичного життя. Ідеалом державного устрою стають абсолютистські просвітницькі монархії, правителі яких прагнуть завершити процес формування “добре впорядкованої держави”. Головну роль у трансформації аграрного суспільства в індустріальне відіграли два фактори: ідеологія Просвітництва та промисловий переворот.

Центральними подіями, що стали результатом суспільних змін XVIII століття, були Американська війна за незадежність

та Велика французька революція. Вони, особливо остання, акумулювали ідейний досвід доби Просвітництва і значною мірою вплинули на тенденції суспільно-політичного розвитку ХІХ століття, коли власне завершився процес формування основ сучасної цивілізації, чи “сучасного світу”. Зокрема, сформува-лися концепції прав і свобод людини та народів, народного суверенітету, нації, національної держави, націоналізму, феде-ралізму та багато інших. Разом з тим негативний досвід Фран-цузької революції зумовив появу нових цінностей та ідейно-полі-тичних течій і нові тенденції міжнародних відносин. Почали формуватися основні ідеологічні доктрини сучасності: націо-налізм, консерватизм, лібералізм, соціалізм, анархізм. Нові ідеї справили величезний вплив на тогочасне політичне життя, ство-рення передумов майбутніх соціальних революцій та національ-но-визвольних рухів і війн. Разом з тим ідеї, що увійшли до Дек-ларації незалежності та Конституції США, французької Декла-рації прав людини і громадянина та до інших законодавчих актів у багатьох випадках і сьогодні залишаються орієнтирами су-спільного розвитку людства.

2.1. Просвітництво: від теорії до практики.

Американська війна за незалежність та Велика французька революція

У ХVІІ—ХVІІІ ст. на Заході разом з капіталізмом, який утвер-джувався, входив у життя і новий тип людини — з особливим ставленням до праці, релігії, суспільства, сім’ї і до самого себе.

Це нове сприйняття світу, зовсім несхоже на попереднє, серед-ньовічне, стало зароджуватися ще в епоху Реформації. З часом протестантська етика охопила найширші прошарки суспільства. Але головним її носієм став новий клас — буржуа. І це цілком закономірно: вона давала саме ті орієнтири, які були необхідні для життя в капіталістичному суспільстві. У ньому багато залежа-ло від працелюбності й підприємництва, соціальне походження вже не визначало долю людини.

Проте реальність, як це звичайно буває, розходилася з теорія-ми ідеологів буржуа. Історичні події наочно показують, що лю-дина нового типу не лише створювала, а й руйнувала, і грабува-ла, і далеко не завжди вживала багатство на благо ближнього. І

все ж образ цієї людини з'явився на реальній основі, суттєво впливаючи, у свою чергу, на суспільну свідомість, формуючи нову систему цінностей. Найшвидше вона утверджувалася і поширювалася, звичайно, у найпередовіших країнах. В інших регіонах цей процес ішов повільніше.

XVIII ст. увійшло в історію як епоха Просвітництва. Термін “Просвітництво” вперше використав англійський письменник *Джон Мільтон* у романі “Втрачений рай” (1667 р.). Після Відродження і Реформації це був третій духовний переворот, що майже повністю покінчив із середньовічною системою цінностей, елементи якої лише вибірково відроджувались в ідеологічних доктринах XIX та XX століть як реакція на хиби “суспільного прогресу”.

Просвітництво було загальноєвропейським ідейним рухом. Але його початки пов'язують з Англією кінця XVII століття, зокрема з філософією *Джона Локка* (1632—1704). Натомість найвищого розквіту Просвітництво досягло у Франції, давши цілу плеяду блискучих мислителів, серед яких були *Вольтер* (1694—1778), *Дені Дідро* (1713—1784), *Шарль Монтеск'є* (1689—1755), *Клод Гельвецій* (1715—1771), *Жан-Жак Руссо* (1712—1778). Останній, правда, у своїх концепціях світу мав елементи, що суперечили “класичній” просвітницькій ідеології. Просвітництво швидко поширилось по всій Європі. У Німеччині просвітницькі ідеї висловлювали у своїх творах *Готфрід Лейбніц* (1646—1716), *Готхольд Лессінг* (1729—1781), *Йоганн Гердер* (1744—1803); у Росії — *Микола Півіков* (1744—1818), *Дмитро Фонвізін* (1745—1792), *Олександр Радищев* (1749—1802). З числа українців просвітниками були *Григорій Полетика* (1725—1784), *Яків Козельський* (близько 1729—1795), *Семен Десницький*, *Василь Капніст* (близько 1756—1823). До просвітників часто зараховують *Григорія Сковороду* (1722—1794), світобачення якого відображає лише деякі риси Просвітництва, споріднені, наприклад, з ідеями Руссо.

Теорії просвітників поширювались не лише в колі інтелектуальної еліти. Вони поступово ставали надбанням мас, і особливо яскраво це виявилось у роки Англійської, Американської і Французької революцій.

В епоху Просвітництва переміг раціоналізм, який розвивався в західноєвропейській думці ще в середні віки. Проте в ті далекі часи раціональне ставлення до світу, як правило, співіснувало з

релігійним, складно перепліталось з ним. У XVIII ст. виник атеїзм, який повністю заперечував віру в Бога. Якщо ж віра в нього залишалась, то в “урізаному” вигляді, підкоряючись вимогам розуму. Знаменита фраза Вольтера: “Якби Бога не було, його слід було б видумати”, відображає раціоналістичне й утилітарне ставлення до релігії. Воно було зовсім чужим середньовічній людині.

Ядро концепції Просвітництва становить переконання про вирішальну роль знань і необхідність пізнання “природного порядку”, який може пізнати людський розум, відповідає справжній, незіпсованій природі людини та її потребам. Пізнання “природного порядку” має служити поліпшенню соціальних відносин, гармонізації людської та навколишньої природи.

Головна причина людських бід, на думку просвітників, — невігластво, забобони та релігійний фанатизм. Не дивно, що релігію у тій формі, в якій підносила її церква, і релігійне бачення світу просвітники вважали головними ворогами сучасної людини. Д. Дідро писав з цього приводу: “Якщо розум — дарунок неба і якщо те саме можна сказати про віру, значить небо послало нам два дари, які несумісні й суперечать один одному”.

Старий та Новий Завіт, які містили для середньовічної людини беззаперечні Божественні одкровення, піддавались тепер критиці з погляду звичайної людської логіки, у них знаходили безліч невідповідностей. “У Біблії, — твердив Вольтер, — немає жодної сторінки, яка не грішила б проти географії, хронології, природних законів, історії, проти здорового глузду, сорому і совісті”.

Дійсно, настав час викриттів, і просвітники, які здійснювали ці викриття, вважали, що вони, озброєні істинним знанням про світ, розвіюють вікові забобони людства.

В очах просвітників — дійств Бог перетворився в силу, яка лише внесла певний порядок у вічно існуючу матерію. У той час стало особливо популярним уявлення про Бога як великого механіка і про світ як величезний механізм — ідея, яка виникла ще в XVII ст. Французький мислитель *Поль Гольбах* (1723—1789) прагнув на основі математики знайти загальні закони, які пояснювали б устрій Всесвіту, людини і навіть психічні процеси. “Якими б чудовими, прихованими, складними не були як видимі, так і внутрішні способи дії людської машини”, досліджуючи їх, вважав Гольбах, ми побачимо, що вони “регулюються законами, притаманними усім істотам”.

Завдяки досягненням природничих наук виникло відчуття, що час чудес і загадок минув, що усі таємниці світобудови розкрито і Всесвіт, суспільство, людина підкоряються логічним, доступним розуму законам.

В історії людства просвітників хвилювали глобальні проблеми. Як з'явилась держава? Коли і чому виникли нерівність та інші соціальні недоліки? Що таке прогрес? І на ці питання знаходились такі ж раціональні відповіді — як і в тих випадках, коли йшлося про “механізм” світобудови.

Оцінюючи результати історичного розвитку людства, Руссо бачив їх трагічно подвійний характер. Цивілізація принесла свої багаті плоди, якоюсь мірою полегшивши і поліпшивши життя людей, але гармонія “золотого віку” (первісний стан, за якого люди були рівні) безповоротно відійшла в минуле.

Теорії просвітників підривали традиційну віру в непорушність політичного порядку. Він встановлений не Богом, а людьми, і лише на певному етапі їх історичного життя. Отже, державний лад можна і треба змінювати, удосконалювати і приводити у відповідність до ідеалу.

Ідеологія Просвітництва впродовж усього XVIII століття поступово ставала одним із чинників тогочасних ціннісних орієнтацій і сприяла формуванню так званого просвітницького абсолютизму. Під її впливом сформувалась доктрина “добре регульованої держави”. Її витоки пов'язані не тільки з власне просвітницькими цінностями, а й з близькими до них “камералістськими” поглядами на державу, що сформувались на німецьких (переважно протестантських) землях ще в XVII ст. і продовжували розвиватись у наступному столітті.

Німецькі камералісти вважали, що оскільки раціональні принципи розкривають функціонування Божого світу, так само природне право, яке пізнається скоріше здоровим глуздом, ніж науковим відкриттям, відображає призначення Бога для суспільства. Люди мають відкрити ці правила, а суверен, назавжди наділений повноваженнями, запровадити їх у суспільне життя. Камералістська думка мала сильний моральний імператив, що походив від релігійного відчуття обов'язку. Саме монарх був зобов'язаний дбати про духовний, політичний та економічний добробут суспільства, як це було представлено Богом через закони природного права. Отже, камералісти сформували ідею так званої поліцейської держави, яка брала на себе відповідальність за добробут суспільства.

У такому контексті, очевидно спираючись на ідеї *Томаса Гоббса* (1588—1679) та *Гуго Гроція* (1583—1645) про перенесення владних функцій з народу на правителя (*translatio imperii*), українець *Феофан Прокопович* (1681—1736), звинувачуваний московськими ортодоксами в схильності до протестантизму, ідеолог реформ *Петра I*, раціонально обґрунтував у трактаті “Право монаршей влади” доцільність концентрації владних функцій у руках імператора, необхідність абсолютизму в Російській імперії. Варто зауважити, що вплив України в другій половині XVII — перших десятиліттях XVIII ст. (період “українізації Московії”, за висловом князя Н. Трубецького), за свідченням західних, російських та українських дослідників, ослабляв та підривав традиційну політичну культуру Москви, долаючи “церковний фанатизм, ворожість до науки, впертий застій, моральне здиравання” (А. Пипін), хоч і не був єдиним каналом проникнення західних ідей до Росії. Правда, “прорубавши вікно” в Європу через Прибалтику, Петро I “закрив двері” до неї через Україну, яка, за висловом українського історика кінця XVII — початку XVIII ст. Самійла Величка (1670 — після 1728), завжди була “країною європейською”. Звичайно, українська думка не була зразком “поступу”, порівняно із західноєвропейськими філософсько-політичними концепціями, але вона створювала ґрунт, віддаючи перевагу логіці та риторичі, для ознайомлення із західним раціоналізмом, наукою та концепціями природного права.

На основі камералістських ідей у добу класичного Просвітництва сформувалась концепція “добре зорганізованої держави”, що передбачала раціоналізацію усіх сфер суспільного життя, скасування традиційних суспільних інститутів, бюрократизацію державного апарату, створення регулярної армії, скасування історичних та адміністративно-політичних відмінностей між народами, що населяли багатонаціональні імперії, поліпшення становища різних соціальних груп. Найбільш активно її намагались реалізувати на практиці прусський король (з 1740 р.) *Фрідріх II*, австрійська імператриця *Марія-Терезія* (1740—1780) та її син імператор *Йосиф II* (1780—1790), російська імператриця *Катерина II* (1762—1796). Але якщо Йосиф II поєднував адміністративно-територіальні реформи із соціально-економічними: скасував кріпацтво та панщину (поновлену після його смерті), то Катерина II, навпаки, поширила кріпацтво на регіони, де його не було, зокрема в 1783 р. на Лівобережну Украї-

ну. Натомість активно взялася до ліквідації традиційного адміністративно-територіального та політичного устрою Гетьманщини (1764—1783 рр.), намагаючись перетворити її на звичайну провінцію “добре регульованої держави”.

Виявом просвітницьких ідеалів у Речі Посполитій стала конституція 1791 р., що перетворила Польщу в унітарну державу (ліквідувавши Велике князівство Литовське), скасувала традиційні інститути — *liberum veto*, право шляхти на створення конфедерацій і т. ін. та була вороже сприйнята сусідніми монархами й польськими консерваторами (Торговицька конфедерація), які звернулися за допомогою до Росії і Пруссії, як реалізація ідей Французької революції. Це призвело до другого (1793 р.) та третього (1795 р.) поділів Польщі й знищення її як держави.

Просвітники вірили в можливість побудови гармонійного суспільства — свого роду царства Божого на землі, царства справедливості, яке буде створено руками людськими. Це був логічний висновок, який випливав із відчуття торжества людського розуму, що оволодів законами природи й історії.

Мріючи про нове суспільство, просвітники зовсім не вважали, що революція — це кращий спосіб вирішення питання. Насильству вони протиставляли духовну освіту народу і правителів, вважаючи головною справою розсіяти пітьму пересудів і невігластва. З цією метою було створено “Енциклопедію наук, мистецтв і ремесел” (1751—1776) за редакцією *Д. Дідро* і *Ж. Д’Аламбера*. Вона охоплювала найрізноманітніший матеріал з питань політики, моралі, мистецтва, техніки, філософії, сільського господарства і т. д. Енциклопедія мала в популярній формі дати нову систему уявлень про світ, виховати нову людину.

Проте сталось так, що теорії просвітників відіграли зовсім іншу, революціонізуючу роль у суспільній свідомості. Англійська, Американська і Французька революції відбулися під знаком ідей просвітництва, перш за все теорій природної рівності людей і суспільного договору. Не закликаючи прямо до повалення державного ладу, просвітники впроваджували у свідомість людини думку про те, що його волі й знань досить для перебудови суспільства. “Май мужність користуватися своїм розумом”, — закликав у праці “Що таке Просвітництво?” (1784) кенігсберзький самітник та родоначальник німецької класичної філософії *Іммануїл Кант* (1724—1804).

Своїми перемогами Англія і США були зобов'язані не лише революціям політичним, не лише активному розвитку власної промисловості, а й революції у технічній думці. Як ніякі інші ці дві країни були багаті технічними винаходами і людьми, які вміли їх використовувати.

У 1771 р. англійський підприємець *Аркرایт* побудував першу фабрику, на якій використовувалась прядильна машина, що приводилась у дію водяним колесом. Через двадцять років в Англії було вже 150 фабрик. У 1780-х роках *Дж. Уатт* винайшов парову машину, яка стала універсальним двигуном великої промисловості. Розпочалася нова, промислова фаза розвитку капіталізму.

У північноамериканських англійських колоніях капіталізм майже від самого початку їх існування дістав великі можливості. Вже в 1640-х роках виникли перші мануфактури; розвивалося суднобудування. У Нью-Йорку і Пенсільванії з'явилися залізоплавильні печі. Незабаром виробництво заліза збільшилось настільки, що це стало турбувати англійську владу.

Наукові відкриття змінили вигляд цивілізації. “Залізний”, машинний вік перетворив вигляд міст, побут людини і її працю, змінив уявлення людей про відстані завдяки транспорту і схемам зв'язку, розширив потік інформації.

Країни, які у XVIII ст. становили центр, вимушені були відступати перед натиском молодих капіталістичних країн, де індустріалізація розпочалася пізніше, але пройшла на більш високому технічному рівні. Англія, батьківщина промислового перевороту, втрачає свою першість, уступаючи її США.

У 1770—1780 рр. Північна Америка притягує погляди всієї Європи. Перш за все тому, що вожді Американської революції заявляють про свою прихильність до ідей філософів-просвітителів. Вирішальний вплив на формування американської демократії справили ідеї мислителів попередніх епох і різних народів, виникнення і розвиток європейського парламентаризму. Так, на думку англійського філософа і політичного мислителя *Джона Локка*, мир і безпека людини і народів є природним явищем, яке зумовлене законом природи. Але цей закон, як і будь-який інший, потребує охорони і захисту. Однією з найважливіших гарантій дотримання закону може бути невідворотність покарання за його порушення.

Надзвичайно велику цінність мала й має висунута Локком концепція поділу влади. За його твердженням, державна влада має бути поділена на три гілки: законодавчу, виконавчу та федеративну. Законодавча влада, за Локком, це та влада, яка має право вказувати, як необхідно використовувати силу держави для збереження співтовариства та його членів. Ця влада має створювати закони для блага суспільства. Виконавча влада, у свою чергу, має стежити за виконанням тих законів, які створені і є чинними. Нарешті, федеративна влада має забезпечувати зовнішню безпеку та інтереси суспільства у відносинах з усіма тими, від кого вона може отримати користь чи зазнати шкоди. Досить ретельно вивчав Локк і проблему взаємовідносин між зазначеними гілками влади, наголошуючи при цьому, що законодавча влада є верховною владою, якій всі інші підкоряються й мають підкорятися. На особливу увагу заслуговує твердження про те, що сувереном, тобто носієм верховної влади, є народ. При цьому народ має право передавати цю владу законодавчому органу. В разі, коли законодавчий орган діє всупереч народній волі, він має бути змінений. Зазначені та деякі інші міркування Дж. Локка збагатили тогочасну політичну думку, а пізніше увійшли до конституцій, законів, інших правових актів багатьох народів і держав.

Багато хто бачив у молодих Сполучених Штатах Америки початок втілення в життя теорій просвітителів. Адже політичні ідеї поширюються не лише зі сходу на захід, тобто з Європи в Америку. Відбувається і зворотний процес: події по другий бік Атлантики впливають на європейців, які хочуть у себе реформувати чи навіть знищити монархічні режими.

У Новій Англії Лондон тримав велику армію. Між колоніями і урядом в Лондоні назрівав конфлікт з приводу цієї армії. Для колоній це перш за все було питання принципу. Адже управління колоніями здійснювали “законодавчі збори”, обрані на місцях. Проте колоністи зовсім не були представлені в лондонському парламенті, який проголосував за нові ставки податку на торговельні угоди тощо. Таким чином, було порушено право колоністів, британських підданих, платити тільки ті податки, які вони визначили самі.

У 1773 р. вантаж чаю, доставлений зі Східної Індії, викинула в океан група колоністів. Це “Бостонське чаювання” вважається поштовхом до Американської революції.

У травні 1775 р. у Філадельфії зібрався Континентальний конгрес представників 13 колоній. Це був з'їзд не екстремістів, а патріотів (адвокатів, лікарів і комерсантів), які зовсім не прагнули до війни. Вони призначили полковника Дж. Вашингтона на посаду головнокомандувача колоніальною армією. Конгрес прийняв рішення покінчити з англійською монополією на торгівлю чаєм.

У відповідь Великобританія розставила біля американських берегів свої кораблі з тим, щоб перешкодити будь-якому експорту чи імпорту товарів. Це привело до розростання конфлікту. У січні 1776 р. конгрес заявив, що об'єднані колонії існують і мають право бути самостійними і незалежними державами; що вони звільнюються від будь-якого підкорення англійській короні; що усі політичні зв'язки між ними і англійською короною негайно розриваються.

Через шість місяців, 4 липня 1776 р., було прийнято *Декларацію незалежності*: “Ми вважаємо самоочевидним такі істини: усі люди народжуються рівними; творець дав їм деякі невід'ємні права; до цих прав належать — життя, свобода і прагнення до щастя”.

В 1777 р. конгрес прийняв першу американську конституцію — “Статті конфедерації”. Ця конституція, затверджена штатами в 1781 р., надавала окремим штатам фактичну самостійність, аж до права оголошення війни.

У 1787 р. спеціальний “конституційний конвент” під керівництвом Дж. Вашингтона прийняв нову Конституцію США. Вона перетворювала Сполучені Штати з розпливчастої федерації в союзу державу на чолі з президентом, який мав надто велику владу й очолював армію і флот. Конгрес складався з двох палат: палати представників, що складалася з представників кожного штату пропорційно чисельності населення, і сенат — по дві особи від штату. В 1789 р. Конгрес США прийняв “Білль про права”, який передбачав свободу слова, друку, зборів, віросповідання, недоторканність особи, суд присяжних та інші демократичні свободи. Першим президентом Сполучених Штатів став Джордж Вашингтон (1789—1797).

Після перемоги колоністів можна підбити підсумки Американської революції, розмірковуючи про те, які блага здобуло людство з її уроків. Американська революція відкрила нові, захоплю-

ючі перспективи: саме в Америці закладалися основи держави, яка стане колыскою загальної свободи, науки і добродієства. Революція в Північній Америці показала приклад боротьби з деспотизмом, збурила дух опору тиранії і сприяла встановленню після війни за незалежність більш прогресивних форм правління.

Ці принципи є відображенням ідей просвітителів. Проте в Європі не тільки викривачі королівської влади стали на бік нової американської нації. Французький та іспанський уряди, традиційні противники Англії, надають військову підтримку новій республіці, яка в 1783 р. змушує Англію визнати свою незалежність. Натомість сама Франція потребувала важливих соціально-політичних змін і була готова до них.

Кінець XVIII ст. — це передусім Велика французька революція, початок епохи індустриальної революції. На думку багатьох вчених, ці дві революції створили світ, у якому народам Європи довелося жити протягом наступного XIX ст., аж до Першої світової війни і революцій, що прийшли слідом за нею. Названі революції та їхній далекосяжний і різнобічний вплив творять власне контекст, в якому проходила історія кожної європейської країни. Важливо простежити, як вони (революції) впливали на національне відродження кожного народу, як найвидатніші дії національного відродження сприймали політичні, соціальні, економічні й культурні явища сучасної їм доби.

Звичайно, *Велика французька революція* (1789—1794 рр.) мала власні внутрішні об'єктивні й суб'єктивні причини, жила думками французьких просвітників. Але вплив на неї Американської революції не викликає сумнівів. Французьку революцію, стверджують автори "Історії Сполучених Штатів", можна вважати наслідком Американської революції, принаймні на ранніх етапах лідери цієї революції були великою мірою натхненні принципами американської Декларації про незалежність. Помітний вплив на події у Франції мали й американська конституція та "Білль про права" (перші 10 поправок до Конституції США). *Багато їх принципів узаasadнювали Декларацію прав людини і громадянина — цей політичний маніфест Французької революції.*

Велика французька революція була перш за все результатом суперечностей між системою ринкової економіки та абсолютисько-аристократичним суспільно-політичним ладом Франції.

Вона була підготовлена добою Просвітництва, що поширила у Франції нові світоглядні орієнтири, які підривали значення цінностей традиційного суспільства. Системний характер кризи у французькому суспільстві доповнювався низкою нещасливих обставин, що загострили традиційні та нові суперечності. Суворозима, неврожай та голод у 1788 р. збігалися зі смугою економічного спаду та політичною кризою.

Для того щоб зарадити лиху, король *Людовік XVI* (1774—1792) намагався провести податкову реформу, запровадивши єдиний податок на дворянські, церковні та селянські землі. Щоб заручитися підтримкою вищих класів, він скликав у лютому 1787 р. зібрання нотаблів — представників аристократії та вищого духовенства. Коли світська та духовна аристократія відмовилась підтримувати королівську реформу, король видав наказ про єдиний земельний податок для усіх станів. Але місцеві парламенти виступили проти королівської реформи і відмовились вносити королівський наказ до своїх протоколів. У зв'язку з цим король скликав Генеральні штати, що не скликалися з 1614 р.

Ні король, ні аристократія, ні вище духовенство, очевидно, не усвідомлювали того, що Франція уже переросла рамки традиційного суспільства, а Генеральні штати в цих умовах стануть зручною формою вияву, оприлюднення, публічної констатації необхідності суспільних змін. У Франції уже сформувалась так звана третя сила, яка змогла протиставити традиційним поглядам двох перших станів — дворянства і духовенства нову систему суспільних поглядів. Знаковим явищем такої тенденції була поява брошури “Що таке третій стан?” абата Сійєса, який виклав тезу, що стане центральною в різних політичних конструкціях новітнього часу. Йдеться про те, що “третій стан” — це весь французький народ, який протиставляється двом першим станам. *Таким чином, формулювалась думка про те, що уособленням суверенітету є не король чи вищі стани (аксіома традиційних суспільств), а весь народ, тобто “третій стан”. Так філософські ідеї доби Просвітництва перекладались мовою злободенної політики, абстрактні філософські ідеї перетворювались на конкретні політичні лозунги.*

Тому початок Великої французької революції був початком не тільки становлення нової ціннісної парадигми, а й початком нової історичної доби, яка пов'язана не тільки з розвитком капі-

талізму, переходом суспільства до індустріальної фази розвитку, а й з масовими рухами, розмаїттям ідеологій, формуванням посттрадиційних форм суспільного життя та відповідних політичних систем і режимів.

Практична реалізація ідеї “народного суверенітету” почалася з проголошення представниками “третього стану” свого власного зібрання Національними зборами (17 червня 1789 р.), що невдовзі (9 липня 1789 р.) перетворились у Національні установчі збори. Концентрація численного урядового війська навколо Парижа та відставка голови уряду Неккера, який мав репутацію реформатора, а також побоювання швидкого розгону Національних зборів привели до соціального вибуху в Парижі, символом якого став штурм Бастилії 14 липня 1789 р. З цього часу у Франції почались події, метафорично виражені в назві Велика французька революція, яка тривала майже до кінця XVIII століття.

В історії Французької революції, яка стала класичною моделлю для багатьох наступних революційних подій, виділяють кілька етапів, які характеризуються певними ознаками та своєрідними ступенями революційного процесу. В цілому революційний процес у Франції, як кожна революція, пройшов дві фази:

- фаза “поглиблення” революції, коли на кожному її новому ступені на чолі впливових установ ставали все більш радикальні елементи і кожен новий етап характеризувався радикалізацією суспільної свідомості та прийняттям відповідних “конституційних” актів;

- фаза поступового “приборкування” (за висловом російського соціолога Пителима Сорокіна) революції, або її “контрреволюційна” фаза.

Перша фаза поділяється на етапи (“конституційної монархії”, “республіки”, “якобінської диктатури”), що якісно характеризуються формами державного устрою, відповідними змінами революційної ідеології та масової свідомості.

Етап конституційної монархії формально почався з прийняття Конституції 1791 р., але фактично обмеження традиційних інститутів управління уже зафіксоване в “Декларації прав людини і громадянина”, прийнятій 26 серпня 1789 р., яка стала “новітньою Біблією” майбутнього ліберально-демократичного розвитку, прообразом конституційних документів XIX та XX ст.

У “Декларації” було зафіксовано природні людські та суспільні громадські права. Вони означали повний розрив з традиційними цінностями і формування нової системи світобачення. “Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах”, — проголошувала перша стаття “Декларації”. Єдиним джерелом влади проголошувалась воля народу. Кожен мав право на безпеку, оскільки “ніхто не може бути підданим звинуваченню, затриманню або ув’язненню, крім випадків передбачених законом, і при дотриманні форм передбачених законом”. Фундаментальним принципом було проголошено недоторканність приватної власності: “Оскільки власність є право недоторканне і священне, то ніхто не може бути позбавлений її інакше, як у випадках встановленої законом безперечної громадської необхідності і за умов справедливого і попереднього відшкодування”. Основні принципи “Декларації прав людини та громадянина” стали наріжними каменями конституційного процесу та принципами суспільно-політичного життя у ХІХ та ХХ століттях.

Після народного руху на початку жовтня 1789 р. король змушений був підписати “Декларацію”, чим підписав вирок самому інституту королівської влади. Щоб якось поєднати посаду короля з ідеєю народного суверенітету, 8 та 10 жовтня прийнято декрети, в яких змінювався титул короля, зокрема до слів “милістю Божою” додавалися слова “і в силу конституційного закону держави король французів”. Цей компроміс двох ідеологій ще більше модернізувала Конституція 1791 р., що визнавала короля лише керівником виконавчої влади (з правом “вето” на деякі законодавчі акти), а законодавчі функції закріплювала за Законодавчими зборами.

Конституція 1791 р. закріплювала конституційну монархію, новий адміністративно-територіальний поділ на департаменти з виборними органами управління та самоврядування міст, судову систему на принципах виборності й участі присяжних у судовому процесі, новий виборчий закон з обмеженням виборчого права платниками податків (так званий поділ на “пасивних” та “активних” громадян). Після прийняття Конституції у Франції почали роботу Законодавчі збори, які поділялись на три великих угруповання: праві (фельяни — прихильники конституційної монархії), центристи (або так зване болото) та ліві (жирондисти, назва яких походила від департаменту Жиронда). Серед лівих були більш радикальні елементи, які називались монтаньярами.

Їх назва походить від слова “горці”, оскільки вони займали верхні лави у залі засідань Законодавчих зборів.

Наступний етап Французької революції почався повстанням 10 серпня 1792 р. Він характеризується посиленням радикальних настроїв, активізацією воєнних дій проти революційної Франції з боку сусідніх монархічних держав, загостренням суперечностей у Законодавчих зборах, посиленням впливу жирондистів, введенням нового виборчого закону, що запроваджував загальне виборче право, на основі якого було обрано Національний конвент з більш радикальним складом депутатів. Правими в Конвенті стали жирондисти, а лівий фланг зайняли монтаньєри. Між ними було так зване “болото”. В умовах гострої боротьби Конвент проголосив Францію республікою, а згодом (21 січня 1793 р.) на вимогу членів секцій Комуни Парижа, короля Людовіка XVI, звинуваченого Конвентом у зраді, було страчено. Відрубана королівська голова неначе символізувала остаточний “перехід” суверенних прав від короля до народу. У цей час одним із головних осіб стає “гільйотина”, з якою дуже професійно вправлявся паризький кат Сансон.

Найбільше роботи він мав у період якобінської диктатури, встановленої після повстання у Парижі 31 травня — 2 червня 1793 р., коли влада фактично перейшла до радикалів з Якобінського клубу. Виконавчим органом у цей час був Комітет громадського порятунку, фактичним керівником якого став скромний у минулому адвокат *Максиміліан Робесп'єр*. Низка декретів щодо скасування феодальних повинностей, вирішення аграрного питання, прийняття Конвентом нової Конституції (29 червня 1793 р.) супроводжувались посиленням терору, стратою не тільки членів королівської родини, зокрема герцога Філіппа Орлеанського, який будучи депутатом парламенту, взяв собі нове революційне ім'я “Егаліте” (тобто “Рівність”), а й таких відомих діячів революції, як *Шомет, Ру, Дантон, Демулен* та ін. Прийняття якобінським Конвентом декретів про розподіл між бідною майна “ворогів народу” і “підозрілих”, спрощення процесуальних процедур, що переважно закінчувались винесенням смертних вироків, — усе це також стало “надбанням” світової цивілізації та прикметою майбутніх революційних подій, зокрема на теренах Російської імперії.

9 термідора II року Республіки (27 липня 1794 р.) незадоволені “політикою” Робесп'єра та його оточення помірковані елемен-

ти Конвенту (Баррас, Фуше, Тальєн та їх прибічники) організували змову і ліквідували яacobінську диктатуру, яка увійде в історію уособленням системи державного терору проти власного народу. “Термідоріанський” (звідси походження цього поняття, що символізує початок контрреволюції) переворот започаткував другу фазу революції, коли за висловом Пителима Сорокіна, здійснюється її “приборкування”. У цей час значно підвищилася роль армії, на чолі якої стояли молоді, талановиті та популярні серед війська революційні генерали. Це значною мірою забезпечило процес “приборкання” революції, прикладом чого може бути придушення повстання 1795 р. “Термідор” виявився і в прийнятті нової Конституції, що відступила від багатьох положень яacobінської Конституції 1793 р., але залишила багато статей Конституції 1791 р. Зберігаючи республіканську форму правління, нова Конституція повернулася до обмеження виборчих прав. Замість Конвенту створювались Рада старійшин (250 осіб) та Рада п’ятисот. Вибори до цих законодавчих органів були двоступеневими. Депутати обирали виконавчу владу — Директорію, яка складалася з п’яти осіб. Таким чином, сформувалася система, яка проіснувала до 1799 р. і отримала в літературі назву періоду “Директорії”.

Влада Директорії трималася значною мірою завдяки успіхам армії в боротьбі проти антифранцузької коаліції. У цих війнах (в Європі, в Єгипті та Сирії) значно зріс авторитет молодого генерала *Наполеона Бонапарта*, який 9 листопада (18 брюмера за революційним календарем) 1799 р. фактично здійснив державний переворот, після якого виконавча влада зосередилася у трьох консулів. З 1802 р. Бонапарт став першим консулом, а в 1804 р. проголосив себе імператором. У 1799 р. було прийнято нову Конституцію, яка виражала тенденцію централізації владних структур і закріпила здійснені Бонапартом зміни, але зберігала основні ідеї попередніх конституційних актів. Наполеон Бонапарт пішов на певні компроміси з представниками дореволюційної еліти, дозволивши багатьом дворянам повернутись до Франції, але відмовився від реституції в питаннях власності. Разом з тим, розуміючи живучість традиційних понять та інституцій, він відроджує титули герцогів, графів, баронів, надаючи їх часто вихідцям із середніх та нижчих верств населення. З одного боку, це надавало легітимності імператору в очах традиційної Європи,

а з іншого — соціальна циркуляція в середовищі французької еліти безперечно сприяла зміцненню панівного ладу.

Попри так звані реставраційні тенденції, Наполеон започаткував новий етап у розвитку права. У 1804, 1808 та 1811 рр. було прийнято так звані Кодекси Наполеона — Цивільний, Комерційний та Кримінальний, які були на той час найвищим досягненням юриспруденції, що ґрунтувалась на засадах римського права. Вони зберегли основні так звані буржуазні свободи: рівність усіх громадян перед законом, свободу совісті та ін. “Проголошуючи знищення усіляких привілеїв і всяких обмежень особистості, — писав про Цивільний кодекс Наполеона відомий романіст та цивіліст, професор Київського та Петроградського університетів Йосип Покровський, — він завершує ту боротьбу за свободу індивідуальної самодіяльності, яку вело з часів своєї реценції римське право. Визнанням цього принципу індивідуальної автономії і незалежності особи від якої б то не було — навіть державної — опіки французький кодекс остаточно формулює перебудову економічного життя на нових засадах”. По суті, кодекси Наполеона, що відкривають, за висловом Й. Покровського, нову еру в історії західноєвропейського законодавства, започаткували широкомасштабний процес кодифікації права, який охопив європейські країни протягом усього ХІХ століття.

Разом з тим поширення досвіду суспільних реформ на інші країни ускладнювалось тим, що зміни, які відбувалися у Франції, часто асоціювались виключно з терором. Це спричинило популярність у колах аристократії консервативних тенденцій, виразом яких була популярна праця французького емігранта Жозефа де Местра “Роздуми про французьку революцію”. Разом з тим війни під проводом Наполеона, який часто (не завжди справедливо) вважався іманентним виразником революції, викличать у завойованих народів піднесення національних почуттів, що разом з цінностями доби романтизму сприятиме так званій революції національної свідомості, формуванню ідеї нації на етнічно-культурній, а не політичній основі.

Очевидно, інтелектуальна еліта багатьох країн Європи була в більшості випадків неготова сприйняти новації Французької революції, що було зумовлено слабкістю “третього стану”, специфікою соціальної стратифікації суспільства, певними ментальними особливостями та історичним досвідом народів (зокрема Центрально-Східної Європи). Так, українське дворянство у своїй

боротьбі за станові та національні (у політичному розумінні) інтереси спиралось на ідеї історичного легітимізму і лише на цій основі бачило можливості для впорядкування власних національних інститутів відповідно до історичної традиції. Воно було готове опертися на допомогу сусідніх держав (місія Василя Капніста в Берлін у 1791 р.) у справі відродження традиційних прав та вільностей, а не йти шляхом якихось суспільних переворотів, які не мали на той час відповідних соціальних підстав. Правда, анонімний автор “Замечаний до Малой России принадлежащих”, піддавши гострій критиці програмний виступ Василя Полетики перед дворянами Роменського повіту в серпні 1801 р., у якому йшлося про відродження автономного статусу Малоросії (впорядкування судової системи, відновлення правової традиції, відродження козацького війська, розвиток національної освіти, впорядкування фінансової системи і т. ін.), вважав, що український патріот діяв цілком “по примеру французов”. Це зайвий раз свідчило, що будь-які зміни в тих чи інших країнах пов’язували з “французькою загрозою”.

Хоча й в Україні були симпатичні Наполеона, але в цілому українське дворянство, як зауважував Олександр Оглоблин, з більшою симпатією ставилось до досвіду Американської війни за незалежність, ніж Французької революції. Натомість Наполеон дуже цікавився “українським питанням”, враховував автономістські настрої на території колишньої Гетьманщини і мав намір надати Малоросії (тобто Лівобережній Україні) особливий політичний статус.

Лише після закордонних походів 1812—1814 рр. проти Наполеона ідеї соціальної емансипації потроху входять в українську суспільну думку. З’являється низка проектів про поліпшення становища селянства, кріпосний стан якого гостро засуджується, колишні козаки розглядаються як стан вільних хліборобів, яких, зокрема на думку військового губернатора Малоросії (1816—1834) князя Репніна-Волконського, викладену в “Записці про малоросійських козаків”, ніяк не можна було прирівнювати до державних селян.

Отже, гуманістичні тенденції, започатковані добою Прогресивізму та Великою французькою революцією, поширювались і поступово входили до свідомості європейських народів. Найважливішими досягненнями суспільної думки XVIII століття стали ідея “природних прав людини”, теоретично обґрун-

тована в концепції “природного права”, а також ідея **народного суверенітету**, тобто усвідомлення усього народу як джерела права та єдиного необмеженого в політичних правах суб’єкта суспільно-політичного життя та історичного процесу. Разом з тим аморальні явища цієї доби мали застерегти людство від їх повторення. Свідомими цього були українські патріоти середини XIX століття, про що свідчить “Книга буття українського народу” **Миколи Костомарова**, у якій суспільний поступ обов’язково поєднувався з християнськими цінностями, а національне визволення з іманентним поширенням свободи та толерантним ставленням до інших народів.

2.2. Романтизм, національне відродження та об’єднавчий рух в Європі

Рубіж XVIII—XIX ст. був епохою бурхливих ідейних пошуків у духовному житті Заходу. Європа виробляла нові ідеали, відходячи від практицизму і раціоналізму попереднього століття. На зміну Просвітництву прийшов романтизм. Його іноді тлумачать виключно як реакцію на Просвітництво. Разом з тим є думка, що романтизм сформувався в контексті переживань, які породила промислова революція, а також є витвором настроїв, що були відповіддю на виклик наполеонівської експансії.

Романтизм — це особливий світогляд, який виявив себе в найрізноманітніших галузях: філософії і політиці, економіці й історії, літературі й живопису, поезії й лінгвістиці. Романтизм претендував на універсальність; його мета полягала в тому, щоб синтезувати усі людські знання, по-новому пізнати світ в його єдності та багатогранності. Теоретики романтизму у своїх творах однаково вільно звертались до музики, образотворчого мистецтва, філології, історії.

Біля витоків романтизму стояв відомий німецький мислитель **Йоганн Гердер**, головні думки якого викладено в праці “Ідеї з філософії людства”. Він перший звернув увагу на те, що є відмінності між різними типами людей, що людська природа не однорідна, а різноманітна. Визначальним фактором в історії є певні особливості не людини взагалі, а того чи іншого людського типу як творця тих чи інших національних цінностей. У збірнику “Про німецький характер та мистецтво” Гердер вперше звернув увагу на фольклор, народну поезію як іманентний прояв

народного духу і визначив магістральний шлях розвитку романтизму як нової системи цінностей. Відомий історик Ганс Кон писав: “Гердер першим наголосив на тому, що людська цивілізація існує не в загальних та універсальних, а в конкретних національних проявах”.

Ідеї романтизму розроблялися і втілювалися в художній практиці німецькими філософами і письменниками *Ф. Шлегелем* (1772—1829), *Новалісом* (1772—1801), *Ф. Шеллінгом* (1775—1854), *Й. Герресом* (1776—1848), *Е. Гофманом* (1776—1822). Англія дала *Дж. Байрона* (1788—1824), *В. Скотта* (1771—1832), *В. Блейка* (1757—1827), *С. Кольріджа* (1772—1834), *П. Шеллі* (1792—1822). У Франції письменниками-романтиками були *В. Гюго* (1802—1885), *А. де Віньї* (1797—1842) і багато інших. У Росії — *К. Рилєєв* (1795—1826), *В. Кюхельбекер* (1797—1846), *В. Одоєвський* (1803—1869), *М. Лермонтов* (1814—1841), *Є. Баратинський* (1800—1844); мислителями-романтиками можна назвати слов’янофілів *І. Кірієвського* (1806—1856), *А. Хом’якова* (1804—1860), *К. Аксакова* (1817—1860). В Україні завдяки відкриттю у Харкові університету (з 1805 р.) сформувалась так звана “харківська романтика” (*І. Срезневський*, *А. Метлинський*, *М. Костомаров*, *О. Корсун*, *М. Петренко*). Склалися також “українські школи” в польській (А. Мальчевський, Б. Залеський, С. Гоцинський) та російській романтичних літературах.

Ідейно романтизм дійсно був антиподом Просвітництва. Якщо Просвітництво взяло на озброєння раціоналізм, романтиків вабило усе ірраціональне у людському досвіді. Переживання, пристрасті, надприродне, божевілля та смерть стали улюбленими предметами захоплення та інтуїтивного співпереживання романтиків. На місце раціональному судженню прийшла ірраціональна інтуїція. Романтики кинули виклик умовностям цивілізації. Їх вабило безкінечне, таємниче, непізнане, незрозуміле. Якщо просвітники закликали до раціонального, “розумного” усвідомлення навколишнього світу, романтизм звертався до прихованого внутрішнього духу. Разом з тим романтики наповнили деякі поняття, що остаточно сформувались у роки Французької революції новим змістом. Якщо послідовники просвітників — французькі революціонери сформували так звану політичну концепцію нації, до якої належали усі жителі країни (попри етнічні відмінності), окрім контрреволюційних елементів, визна-

чили народ як уособлення національного суверенітету, то романтики, насамперед німецькі, намагались розкрити внутрішню суть цього народу і в основі національного єднання бачили “національний дух”, зовнішніми ознаками спільності якого були мова, звичаї, особливі реакції на навколишній світ, спільна історія (точніше її тотожне переживання). Оскільки “дух нації” формувався століттями, то зрозуміти його можливо через усвідомлення фольклору, пам’яток літератури та історії того чи іншого народу. Тому освічені європейці почали “відкривати дідівські скрині”, шукаючи там сліди “національного духу”. *Микола Гоголь*, прибувши до Петербурга, був здивований попитом на все українське, особливо предмети побуту та пам’ятки фольклору. Багатство “героїчного пафосу” української історії та багатство фольклору зумовили формування так званих “українських шкіл” у російській та польській літературі, що було б абсолютно неможливо в добу класицизму.

Але романтизм багато в чому зобов’язаний своїм походженням Французькій революції, яка наочно продемонструвала всю складність і суперечливість історичного процесу, велич людини, яка прагне перетворити світ і обмеженість її сил. До певної міри романтизм виріс із гіркого історичного досвіду, який дав гостре відчуття суперечності між прекрасними теоріями і суворою реальністю. Для романтиків ідеал і реальність трагічно розірвані, лежать у різних площинах, але при цьому ідеал вище реальності.

Романтизм, який значною мірою вплинув на духовне життя Заходу першої третини XIX ст., між тим не викоренив повністю ідеалів Просвітництва і не став провідною філософською системою епохи (ставши основною формою мислення на певний час, наприклад, поляків і угорців).

Проте це стосується не тільки романтизму, а й багатьох інших філософських напрямків, якими було так багате XIX ст. Інтелектуальна атмосфера протягом всього століття залишалася складною і напруженою. Найрізноманітніші думки щодо навколишнього світу, суспільства і людини змінювали одна одну, боролись і взаємодіяли.

Яку ж роль відіграла “загибель кумирів” у духовному житті XIX ст.? З одного боку, наслідки були руйнівними, оскільки сумніву піддавалось майже все: віра в гармонію світобудови і

суспільства, у моральні принципи і цивілізацію, навіть у доцільність існування людини. Але, з іншого боку, залишаючи людину нібито наодинці з власним егоїзмом і таємними пристрастями, з проблемою смерті та страждань, з дисгармонійним і жорстоким світом, філософи більш глибоко, ніж раніше, зазирали в суть речей, висвітлюючи нові грані старих звичних понять. Романтична духовна парадигма стала основою формування уявлень про національну ідентичність на етнічно-культурній основі.

Етноси існували протягом століть, якщо не тисячоліть. Але тільки наприкінці XVIII ст. їх стали вважати за основну ознаку нації, тобто такого історичного феномену, якому належить право творити самостійну державу. Навіть якщо вони її не мали в минулому. З усвідомлення етносом себе як нації, як дійової особи історії та сучасного світу й розпочиналось національне відродження.

Значний інтерес становить тогочасний досвід Франції у національно-державному будівництві. Незважаючи на те, що її населення було поліетнічним, а географічні розміри досить великими, вона під час революції 1789 р. була проголошена єдиною й неподільною державою. Саме тоді у Франції та інших країнах Заходу встановився погляд, що нація — поняття політичне та етнічні відмінності не повинні мати політичного значення, зокрема не заслуговують на будь-яке офіційне визначення чи підтримку з боку держави. Як відомо, Французька революція вважала нефранцузькі мови країни контрреволюційними й забороняла їх вживати в освітній і громадській справі. Вперше у світовій практиці республіканське правління встановлювалося в унітарній державі. Починався досить цікавий експеримент — спроби встановити республіку у великій поліетнічній державі не за федеративним, а за унітарним принципом, який пройшов загалом успішно.

З трьох гасел Великої французької революції “Свобода, рівність, братерство” термін “братерство”, який до революції мав багато значень (“спільність”, “община”, “громада”), почав швидко набувати іншого значення, а саме — відданість нації, тобто націоналізм. Тоді ж націю було вперше офіційно визнано як найвищу цінність, а служіння їй — як найпочесніший обов’язок. У конституції Франції теж уперше у світовій практиці проголошувався принцип національного суверенітету “Суверенітет є єдиним, неподільним, невід’ємним та невідчужуваним. Він на-

лежить нації, ні група людей, ні будь-яка особа не можуть його привласнити”. Знову зазначимо, що французькі революціонери визначали французьку націю як громадянство французької держави, яке не рахувалося з етнічними особливостями.

У той період термін “націоналізм” не означав нічого іншого, крім любові й відданості до своєї нації та готовності до будь-яких жертв, включно з жертвою життям заради існування й процвітання власної нації. Роль націоналізму зводилася виключно до формування нації, об’єднання держави та її захисту. Він проповідував рівність народів, повагу до їхніх прав і свобод, демонстрував толерантність до інших націоналізмів. Пізніше він дістав назву “гуманний націоналізм”, або “відроджувальний націоналізм”.

У роки Великої французької революції та наполеонівських війн остаточно викристалізувався й так званий “принцип національності”, згідно з яким кожний народ є сувереном, тобто носієм верховної влади, і має право на створення власної національної держави. Від тих часів цей принцип перетворюється в одну з найважливіших складових національної ідеї.

Слід зазначити, що піднесення націоналізму в Західній Європі та посилення тенденції до створення національних держав викликали неоднозначну реакцію у тогочасної духовної та політичної еліти. Більшість просвітників висловлювали занепокоєння таким розвитком подій. Жирондисти та якобінці швидко перейшли на позиції шовінізму, прихованого за ультра революційними та демократичними фразами. Вони, по суті, оголосили “революційну війну” націоналізмам інших народів, пропагували ідею ліквідації національних бар’єрів та національних суверенітетів, висловлювалися за формування з усього людства “єдиної нації” та створення “всесвітньої республіки”, звичайно ж, зі столицею у Парижі. Подібну позицію, як відомо, зайняв і Наполеон, котрий розпочав загарбницькі війни під прапором шовінізму та імперіалізму, прихованих за гаслами лібералізму. Але всі спроби придушити націоналізм інших народів, перешкодити їх боротьбі за реалізацію ідеї національної держави зазнали поразки. Не допомогли жодні гасла та ідеї, жодні методи й засоби, включно із застосуванням збройної сили. Націоналістичні “джини” почали швидко вириватися з “гличика” тогочасних наднаціональних імперій. Народжувалася нова доба — доба панування націоналізму та формування національних держав.

Польська нація, яка набувала своєї сучасної форми більш-менш одночасно з революцією у Франції, за поглядами її провідників (*Тадеуш Костюшко*) мала заборонити українську та литовську мови й, таким чином, прискорити інтеграцію всіх жителів Польщі в єдиній польській нації — єдиній політично і культурно. Проте внаслідок поділів Польщі поляки не мали змоги наслідувати приклад своїх французьких однодумців у справах мови й нації. Багатонаціональна, точніше поліетнічна, польська нація західного зразка втратила самостійність раніше, ніж дістала можливість застосувати західні методи до “діалектів”. У багатонаціональних державах, які залишилися в Центральній і Східній Європі, не виникли “австрійська”, “російська” чи “османська” політичні нації, що інтегрували б усі свої етнічні групи, народи. Розвиток у цій частині Європи пішов не французьким, а німецьким шляхом.

Німецькі мислителі, передусім Й. Гердер, на противагу своїм французьким колегам обґрунтували тезу, що нація характеризується спільною культурою, побудованою на спільності народної мови, бо власне мова простого люду правдиво відображає справжній характер і дух народу. Від цього погляду згодом перейшли до тези, що права, які французи чи, скажімо, американці приписують “народові”, насправді належать національностям, за умови, що ті зберігають рідну мову й культуру. Таким чином, нові наукові дисципліни, які щойно тоді формувалися: етнографія, фольклор, мовознавство, мистецтвознавство, релігієзнавство, а також історія, яка тепер перетворилася на історію народу, замість перейматися справами великих монархів, полководців і вищих станів загалом, набрали політичного значення. Їм випало визначити кордони майбутніх національних держав.

Після воєн епохи революції та наполеонівської імперії на німецькій мовній і культурній території залишилось близько 40 суверенних держав. Німецький націоналізм висунув вимогу узгодити політичну структуру Німеччини з її культурною єдністю. Деякі з націоналістів також пропонували, щоб об'єднана німецька держава вжила заходів до економічного, наукового й промислового розвитку Німеччини задля перетворення її з аграрної країни на високорозвинену індустріальну державу. Поки це сталося, інтелектуальна верства суспільства вже наприкінці XVIII ст. створила схему “німецької історії” замість історії окремих держав, “німецького” права, фольклору, мистецтва тощо.

Загалом концепції й теорії німецьких просвітників (що в більшій мірі, ніж французькі, спирались на традицію) та романтиків XVIII — початку XIX ст. збагатили світову етнополітичну думку й значною мірою вплинули на розвиток етнополітичних процесів у всьому світі. Слідом за ними пішли слов'янські вчені.

Такі явища, як Французька й індустріальна революції, чи виникнення націоналізму в Німеччині, належать до другої половини XVIII ст., коли процес формування централізованих, бюрократичних держав тривав уже довгий час. Вчені (*Ш.А. Токвіль, К. Маркс*) звертали увагу на те, що демократична революція посилила централізацію Французької держави, розпочату абсолютними монархами.

Франція з кінця XVIII ст. дуже серйозно впливала на європейські країни, причому не лише ідейно. У житті периферійних держав багато змінилось в епоху наполеонівських воєн.

Загарбницькі війни Наполеона відіграли не лише негативну, а й позитивну роль. Країни, які стали частиною величезної імперії, зрозуміло, зазнали на собі матеріальних і моральних тягарів переможених. Але просування наполеонівської армії Європою супроводжувалося скасуванням феодальних привілеїв, секуляризацією церковних земель, встановленням свободи преси і громадянської рівності. Одним словом, переможці прагнули втілити те нове, що принесла Французька революція. Правда, зруйнування основ феодального суспільства в Італії, Німеччині, Іспанії здійснювалось у насильницькій формі, що викликало в цих країнах національно-визвольні рухи. І все ж позитивні результати революційних перетворень були настільки значними, що їх не змогла повністю перекреслити навіть наступна реставрація старих порядків.

Після Наполеонівських воєн протягом майже 40 років, спираючись на *Віденські угоди 1815 р.*, що встановили нову геополітичну конфігурацію, яка існувала до середини XIX ст., європейські країни продовжували вирішувати суперечки між собою, не вдаючись до активних воєнних дій. Віденський конгрес, що зібрав майже усіх правителів Європи, визначив такі геополітичні зміни. Домінували в європейській політиці Росія, Австрія, Англія, Пруссія. Росія, попри зтяжну внутрішню соціально-економічну кризу, поводитись як “жандарм Європи”, що особливо виявилось у придушенні в 1848 р. революції в Угорщині, яка

намагалась вийти з Австрійської імперії. З початку 50-х років посилюється недовіра основних архітекторів Віденської системи у зв'язку з тим, що Росія починає заявляти про свої інтереси на Балканах, скориставшись ослабленням Туреччини. Великобританія і Франція намагаються перешкодити Росії поширити свій вплив у бік Середземного моря. Незабаром розпочинається війна між Росією з одного боку і союзом Туреччини, Франції і Великобританії — з другого.

Кримська війна (1853—1856 рр.), яка завершилася перемогою союзників, створює обстановку, в результаті якої Росія на деякий час перестає бути загрозою для Туреччини. На територіях, де панують турки, розвивається національний рух і вже закладаються підвалини створення нової християнської держави — Румунії (1862 р.). Кримська війна та її наслідки розпалили старе суперництво між Австрією, яка, до речі, залишалася нейтральною в цьому конфлікті, і Росією з приводу Східної Європи і Балкан.

У 1856 р. на Паризькому конгресі, який зібрався після закінчення Кримської війни, прем'єр-міністр П'ємонту *К. Кавур*, солдати якого воювали поруч із французькими солдатами, порушує питання про єдність Італії. У 1858 р. Кавур і Наполеон III вирішують визволити Північну Італію від австрійців. Наполеон III вимагає в обмін на свою підтримку Ніццу і Савойю. У 1859 р. Франція і П'ємонт виганяють австрійців із Ломбардії. Кавур приєднує Ломбардію до П'ємонту. Потім, заручившись згодою двох територій шляхом плебісциту, розширює кордони королівства П'ємонт — Сардинія й утворює союз з іншими державами півночі й центру Італії. За підтримки Кавура герой молодого Римської республіки 1848 р. і один із вождів “Рисорджименто” (“Відродження”) *Джузеппе Гарібальді* виходить із П'ємонту з тисячею добровольців і повалює монархію на Сіцилії і в Неаполі. Щоб перешкодити наступу Гарібальді на Рим, що загрожувало воєнним втручанням Австрії і Франції, католицьких держав, які підкорялися папі, Кавур залишає Рим у стороні, натомість об'єднує Сицилію і Південну Італію в новому Італійському королівстві (1861 р.).

Об'єднавчий рух розгортається також на німецьких територіях. У 1862 р. *Отто фон Бісмарк* приступає до об'єднання німецьких земель, зокрема герцогств Шлезвіг і Гольштейн, які

перебували під владою короля Данії. У 1864 р. після нетривалої війни з Данією обидва герцогства стають німецькими територіями і підпадають під управління Пруссії і Австрії. У 1866 р. Пруссія анексує ці землі й у блискавичній війні здобуває перемогу над Австрією. Цим було покладено кінець більш як столітньому суперництву двох держав. Габсбурги, вигнані з Німеччини, звертають свої погляди на південний схід Європи і на Балкани. У 1867 р. вони у свою чергу перестають суперничати з угорцями й утворюють *двоєдину монархію Австро-Угорщину*, що мало приглушити прагнення до свободи і слов'янських народів, що проживаючих на її території. Останні бажали наслідувати успішний приклад народів Османської імперії — сербів, чорногорців, албанців, болгар, які використовували слабкість Туреччини для створення або розвитку власної державності.

Національний рух в Італії і Німеччині розвивається в іншому напрямку порівняно з Австро-Угорщиною і Османською імперією. Французького імператора Наполеона III турбує зростання могутності Пруссії. Підтримка Бісмарком кандидатури принца із династії Гогенцоллернів на іспанському троні примушує Францію оголосити війну Пруссії. Остання втягує в цю війну всю Німеччину.

Поразка французьких військ при Седані (1 вересня 1870 р.) приводить до падіння Другої імперії і знімає останню перешкоду на шляху до об'єднання в Німеччині й в Італії. 20 вересня 1870 р. італійські війська вступають до Рима. Після плебісциту Рим стає столицею об'єднаної Італії. 18 січня 1871 р. у дзеркальній галереї у Версалі пруський король Вільгельм I проголошується німецьким імператором.

Таким чином, у другій половині XIX ст. в Європі поширюється форма держави-нації, яка часто створюється силою зброї. Але спадщина віддаленого минулого породжує проблему національних меншин. Європа цього періоду — це континент озброєного світу, який потрясли національно-визвольні рухи.

Національні рухи виникли в ту саму історичну епоху, коли почалася промислова революція і посилились урбанізаційні процеси.

Процес формування націй на етнічній основі складався з трьох фаз чи етапів: академічного, культурного й політичного. На першому, тобто академічному, етапі відродження певна на-

ціональна група стає предметом уваги дослідників, які збирають і публікують народні пісні, легенди й прислів'я, досліджують звичаї та вірування, складають словники, вивчають історію. Все це робиться мовою іншого народу, скажімо, у чехів — німецькою. *Другий етап* національного розвитку — *культурний* — характеризується тим, що мова, яка в першій фазі є предметом вивчення, тепер стає мовою, що нею творять літературу й перекладають з інших мов. Народну мову вводять як викладову до шкіл, спершу народних, а часом і вищих, розвивається преса, згодом мова вживається в науці, технічній літературі, у політиці, громадському житті, побуті освічених людей і взагалі в місті. На *третьому, політичному етапі* об'єднана спільною мовою нація висуває вимоги до політичного самоврядування, автономії, нарешті й самостійності. У класичному випадку успішного національного руху в Чехії національне відродження швидко розв'язало завдання першої (“академічної”) фази і перейшло до другої (“культурної”). Гідним особливої уваги є те, що вже на другому (“культурному”) етапі чехи інтенсивно розробляли технічні й промислові проблеми, питання науки, культури та освіти. За доказ цього може правити той факт, що в чехів був політехнічний інститут ще до того, як було створено чеськомовний університет.

У Чехії розвиток промисловості, залізниць й урбанізація відбувалися на історичних землях чеського поселення (зокрема у районах, які протягом століть підлягали германізації й на початок ХХ ст. мали переважно німецьке населення). Це стосується і Праги, що мала тоді вигляд німецького міста.

Протягом наступних років Прага дедалі більше ставала чесько-мовною завдяки міграції із села й завдяки тому, що в місті ще раніше виникла національно свідомо, освічена верства, яка забезпечила колишнім селянам культурне обслуговування рідною мовою. У Чехії капіталізм розмовляв по-чеськи від самого початку. Це мало певний зв'язок із фактом, що історична (політична й духовна) столиця чеського народу в період сучасного розвитку стала також економічним і транспортним центром і залишилася одним із двох основних адміністративно-політичних (поряд з Брно) центрів на чеських землях.

Дещо осторонь названих тенденцій, що домінували в Європі, знаходились українські землі. Наприклад, на відміну від Праги, у Києві протягом другої половини ХІХ ст. відсоток українців

зменшувався. Київ зрештою відігравав друго-, а то й третьорядну роль в економічному розвитку українських земель. Якщо в чехів Прага функціонувала як незаперечний центр національного руху, водночас виконуючи згадані вже інші функції, то в Україні економічно провідне місце посідала Одеса, за нею — Харків, але не Київ. Залізничні шляхи також не перехрещувалися в Києві, а роль українського культурного й політичного центру відігравав Львів, відрізаний від основної території українського населення політичним кордоном. Наприкінці ХІХ ст. найбільше за населенням місто України, визначний торговельний, транспортний і культурний центр українських земель — Одеса — було найменш українським із великих міст України. Українців серед його населення було менше, ніж поляків, не кажучи про росіян та євреїв. До того ж українці були серед найменш кваліфікованих груп населення. Якщо чеські, литовські чи естонські селяни мігрували або до міст на своїй етнічній території, або за океан, і, таким чином, в обох випадках переходили із села до міста, від традиційного до сучасного способу життя, то українські переселенці відтворювали свій традиційний сільський світ у нових місцях поселення. Демократична маса, яка могла потенційно піти в місто, з тих чи інших причин вибирала переселення з рідної землі. Цей факт не обов'язково доводить, що їм бракувало національного почуття. Навпаки, він може правити за приклад прихильності до рідного, а рідне для українських селян ототожнювалося із сільським. І тому Україну можна було зберегти, переселяючись за океан, і втратити в Одесі чи навіть у Києві.

“В обох імперіях — зауважує сучасний англійський історик Норман Дейвіс, — українцям довелось зіткнутися з тим, що на їхній батьківщині живе кілька народів — поляки, євреї та росіяни, — і всі вони були ворогом українському націоналізмові. Ситуація, якщо висловитись найделікатніше, просто розпачлива. Потенційна українська нація не поступалася числом французам чи англійцям, проте українці ніде не змогли скористатися своєю кількістю, зостаючись, як ірландці, бездержавною нацією. Як і серед ірландців, найактивніші національні діячі почали, шукаючи порятунку, дивитись на Німеччину”. Єдиний вихід був у політизації української національної ідеї, у переході національного відродження до політичної фази його розвитку (що передбачає масовість руху), яка почалась в останні десятиліття ХІХ ст. у

Галичині. Завдяки конституційному режиму Австро-Угорщини остання перетворилася на “український П’ємонт” — центр національного визволення. На початку ХХ століття, у зв’язку з революційними та ліберальними тенденціями в Російській імперії політична фаза розпочалася в Наддніпрянській Україні.

Отже, національне відродження й об’єднавчий рух в Європі пройшли під гаслом національно-визвольних змагань і утворення національних держав. Вони постали як реакція на існування величезних імперій, як виклик і альтернатива їхнім нівелюючим та уніфікуючим впливам. Національна держава ставала однією з ланок у ланцюгу апробованих людством моделей державних утворень. Зазначимо, що протягом ХІХ і ХХ ст. національна держава довела свою перевагу над усіма іншими державними моделями. Націоналізм як система цінностей та політична доктрина мав свої регіональні особливості й надавав особливого забарвлення таким ідейно-політичним течіям, як консерватизм, лібералізм, соціалізм та анархізм.

2.3. Формування та розвиток основних ідейно-політичних доктрин ХІХ століття: консерватизму, лібералізму, соціалізму, анархізму

Європейські мислителі ХІХ століття, навіть якщо вони належали до зовсім різних напрямів, були єдині в одному — у прагненні безпощадного критичного аналізу цінностей, які вважалися непорушними і для попереднього покоління, і для більшості сучасників.

Однією з яскравих сторінок в історії такого заперечення була творчість видатного німецького мислителя **А. Шопенгауера** (1788—1860). Його знаменитий твір “Світ як воля і уявлення” був виданий ще в 1819 р. (перший том), але в той час залишився практично непоміченим. Лише в 1850-ті роки, незадовго до смерті філософа, до нього прийшла довгоочікувана слава. Пізніше популярність його ідей продовжувала зростати. Таке запізніле визнання було не випадковим: вселенський песимізм Шопенгауера органічно вписувався в атмосферу розчарованості, яка панувала в суспільстві після революцій 1848 р., і в загальний хід розвитку філософської думки, яка в пошуках нової системи цінностей скидала кумирів попередніх часів.

Одним із головних об'єктів критики Шопенгауера був сліпий, беззастережний оптимізм, притаманний філософам минулого, і почасти — його сучасника. Особливе обурення у Шопенгауера викликав Гегель з його ідеєю прогресу, яка надавала світу в цілому й історії людства доцільність.

Теорія Шопенгауера повністю протиставлена філософським системам Гегеля, просвітителів, взагалі усім спробам знайти в світобудові розумність і гармонію. На думку Шопенгауера, в основі світу, під покриттям строкатої різномірності його явищ, лежить не загальний Розум або Дух, а Світова Воля, або Воля до життя.

Який же вихід для людини пропонує Шопенгауер? *По-перше*, потрібно відмовитися від попередніх ілюзорних уявлень і навчитися бачити життя таким, яким воно є. Усвідомлювати, що світ — це переплетення добра і зла, причому зла в ньому набагато більше. Прояви зла філософ знаходить скрізь: у суспільстві, яке вважає себе цивілізованим і гуманним, панують жорстокість, вульгарність, заздрість; за релігійними поривами ховається святенність; за любов'ю і, здається, щирою турботою про ближніх приховується холодний егоїзм.

По-друге, зрозумівши все це, людині варто відійти від оманливого світу як від ілюзій і помилки, “вбити” в собі волю до життя, яка залучає людей у водограй зла, відмовитися від свого егоїстичного “Я”.

Отже, руйнуючи віру в гармонію світу, Шопенгауер вимагав від людини вміння зберегти внутрішню гармонію. До морального світогляду особи ставились високі моральні вимоги.

Але незабаром і сама мораль перетворилася в “ідола”, якого стали відкидати філософи. На ґрунті розчарування в просвітницькій ідеї загального блага виростили егоїзм, індивідуалізм і анархізм.

Одним із перших на цей шлях став *Макс Штурнер* (1806—1856) — німецький літератор, теоретик анархізму, який залишив помітний слід у духовному житті XIX ст. своєю книгою “Єдиний і його власність” (1844 р.). Їй давались найсуперечливіші оцінки: і різко заперечні, і похвальні. Але так чи інакше, книга стала сенсацією і викликала значний інтерес, у тому числі й у Росії.

Головною причиною цієї сенсаційності було те, що книга містила відкритий, нічим не замаскований апофеоз егоїстичної анархічної особи.

Макс Штирнер бунтував проти святенницької моралі сучасного суспільства, яке недостатньо сильне, щоб справді служити добру, і не досить безпощадне, щоб жити зовсім егоїстично. Але одночасно відкидалась і мораль у цілому. Не тільки державу і релігію, а й совість Макс Штирнер вважав “тиранами”, які роблять людину рабом.

Єдина цінність для Штирнера — це абсолютно вільна особистість, яка усвідомлює себе центром світобудови: “для мене немає нічого вище мене”. Німецький філософ пропонував вилучити зі вжитку поняття гріха і зла, стати над поняттями добра і зла: “бо і те, і інше не мають для мене сенсу”. Людина повинна сама вирішувати, на що вона має право. Адже права і обов’язки, які нав’язуються суспільством або церквою — це лише обман, прояв деспотичної влади над особистістю.

Штирнер (до речі, дуже порядний і скромний чоловік, який прожив тихе і спокійне життя), звичайно, не закликав скоювати аморальних вчинків. Але в його ідеях приховувалась величезна небезпека, катастрофічні наслідки якої відчували і західноєвропейські, і російські мислителі. Так, Ф. Достоєвський, який завжди уважно ставився до ідей, які висіли в повітрі, у романі “Злочин і кара” (1866 р.) показав трагедію саморуйнування особистості індивідуаліста Раскольника, який побажав переступити межу між добром і злом.

Ідеї Штирнера стали основою однієї з течій **анархізму**. В основі анархічного мислення лежить ідея згубності для людини будь-якого уряду та влади. Участь у легальних формах громадського руху часто оцінювалась як визнання панівних з погляду урядових кіл систем цінностей, тобто фактична підтримка влади. Тому один з ідеологів анархізму **П.-Ж. Прудон** та його учень Бельгарія, автор крилатого анархістського девізу “Анархія — це порядок”, вважали, що робітники мають уникати участі в парламентських установах і самостійно діяти на вулицях та підприємствах, спираючись на класову солідарність та взаємодопомогу. Саме у Франції сформувався так званий анархо-синдикалізм, що поширився згодом в Італії та особливо в Іспанії.

Більшим попитом анархістські ідеї користувались у відсталіших регіонах Європи, наприклад, в Іспанії, Росії, Україні, де був поширений “селянський анархізм”. Ідеологами анархізму були росіяни-емігранти **Михайло Бакунін**, прихильник колективістського варіанта анархізму, та **Петро Кропоткін**, який вважав,

що майбутнє комуністичне суспільство буде вільним від усякого центрального уряду. Елементи “анархічної парадигми” можна побачити в ідейній доктрині українського історика та публіциста — *Михайла Драгоманова* (1841—1895), який певний час пропагував ідеї “безначальства” та громадського начала в управлінні суспільства. Але Драгоманов не був рабом своїх ідей і разом з тим визнавав прогресивну роль національної держави, а також цінності лібералізму.

Поняття лібералізм увійшло до європейського лексикону на початку XIX ст. Спочатку воно використовувалось в Іспанії, де в 1812 р. лібералами називали групу делегатів-націоналістів у кортесах (парламенті). Потім воно увійшло до англійської, французької та інших європейських мов.

Своїми коренями ліберальний світогляд сягає Ренесансу, Реформації, ньютонівської наукової революції. У його витоків стояли такі різні особистості, як *Дж. Локк*, *Л.Ш. Монтеск'є*, *І. Кант*, *А. Сміт*, *В. Гумбольдт*, *Т. Джефферсон*, *Дж. Медісон*, *Б. Констан*, *А. де Токвіль* та інші представники західної суспільно-політичної думки. Істотний внесок у формування ліберального світогляду зробили представники європейського й американського просвітництва, французькі фізіократи, прихильники англійської манчестерської школи, представники німецької класичної філософії, європейської класичної політекономії.

За всіх відмінностей загальним для цих мислителів було те, що кожний з них по-своєму, відповідно до реалій свого часу висловлювався за перегляд усталених, але застарілих цінностей і підходів до вирішення найважливіших соціально-економічних і політичних проблем відповідно до зміненої ситуації в суспільстві, до нових тенденцій суспільно-історичного розвитку. Учасники Англійської буржуазної революції середини XVII ст., англійської Славної революції 1688 р., Війни за незалежність США (або Американської революції) керувались багатьма з тих ідеалів і принципів, які пізніше стали складовою ліберального світогляду.

Усе ж поворотним пунктом у формуванні лібералізму варто вважати Велику французьку революцію. У другій статті “Декларація прав людини і громадянина” записано: “Метою усякого політичного об’єднання є збереження природних невід’ємних прав людини. Ці права суть свобода, власність, безпека і опір пригнобленню”.

Ліберальні принципи знайшли практичне втілення в обмеженому конституційному ладі, встановленому у Франції після Липневої революції 1830 р., а також у Третій республіці в 1870 р. Відсутніх успіхів ліберали добились у Швейцарії, Голландії, Скандинавських країнах. Важливу роль вони відіграли в об'єднанні Італії і Німеччини та формуванні державної системи цих країн. Своєрідним полігоном, на якому ліберальні ідеї проходили головну перевірку і випробування, стали Великобританія і США. У Росії у зв'язку з комплексом причин ліберальний світогляд укоренився пізніше (кінець XIX — початок XX ст.).

Лібералізм формувався, розвивався й утверджувався в різних соціально-історичних і національно-культурних умовах. У різні періоди і в різних суспільно-політичних і національно-культурних умовах він виступав у різних формах. Можна виділити дві ліберальні традиції, які історично склалися: англосаксонську і континентально-європейську. У XIX ст. англосаксонська традиція асоціювалася з вільною торгівлею, інтернаціоналізмом, розвитком конституційних норм і зміцненням демократичних цінностей. На політичній арені носієм найважливіших цінностей і принципів цієї традиції стала ліберальна партія Великобританії, яка в другій половині XIX ст. стала однією з двох провідних політичних партій країни. Послідовно виступаючи за вільну ринкову економіку і реформу політичної системи, в якій розширення виборчого права посідало центральне місце, ліберали добились істотних успіхів з прийняттям виборчих законів у 1867 і 1884 рр. і в 1918 р., коли було прийнято закон про загальне виборче право. Проте з висуненням на політичну авансцену лейбористської партії, яка залучила на свій бік робітничий клас, ліберали поступово втратили свої позиції.

У континентально-європейській традиції велика увага приділялася процесам національної консолідації і відмові від усіх форм економічного, політичного й інтелектуального авторитаризму. У зв'язку з великою різноманітністю історичних умов лібералізм набув власного забарвлення в різних країнах. Поступово в ньому відокремились дві течії, які суперечили одна одній — поміркованих і прогресистів. Останні, у свою чергу, також характеризувались різноманітністю ідеологічних позицій. Це, зокрема, виявилось у назвах цих партій — від лібералів до радикалів.

Різноманітність як самого лібералізму — особливої течії суспільно-політичної думки, так і ліберальних партій пояснюва-

лась, головним чином, тим, що в різних країнах з різним ступенем гостроти поставали проблеми забезпечення економічних свобод, конституційних реформ або секуляризації держави. Додатковим фактором, який визначив відмінність ідеологічного відтінку ліберальних партій, стала проблема національного відродження і об'єднання, як це було, наприклад, в Італії і Німеччині. Тут лібералізм перетворився в одну з мобілізуючих сил національно-державного об'єднання.

Недоліки в соціально-економічному і політичному житті болісно відчувались в усіх країнах Заходу. І це спонукало знову, як і у XVIII столітті, звернутись до питання про те, як досягти соціального ідеалу. Свого роду реакцією на ринкову економіку і капіталістичну конкуренцію, на різко означені соціальні контрасти було відродження колективістських ідеалів. Їх проголосили соціалісти-утопісти *Клод Анрі Сен-Сімон* (1760—1825), *Шарль Фур'є* (1772—1837) і *Роберт Оуен* (1771—1858), з якими пов'язують початок формування ідеології соціалізму.

Сен-Сімон, французький аристократ, незадоволений результатами революції 1789 р., вважав, що головне — позбавити суспільство “баласту”, тобто аристократії, чиновників і духовенства, які нічого не створюють.

У сучасному світі життя, стверджував Сен-Сімон, визначається людьми праці, і влада має належати вченим і промисловцям (до них філософ зараховував робітників і буржуазію). Лише після цього суспільство, що ґрунтується на принципі асоціації, перетвориться в єдиний колектив, і для управління ним буде не потрібне насильство влади. Адже насильство потрібне лише в тому випадку, якщо в суспільстві є незадоволені.

Фур'є був близький до Сен-Сімона у критиці суспільного ладу сучасності, називаючи його “антиподом розуму”, “світом навиворіт”. Проте спосіб зміни цього абсурдного світу він уявляв собі інакше. Фур'є вважав необхідним у першу чергу змінити самий принцип виробництва, яке є стрижнем життя суспільства. Приватному виробництву, яке панувало за капіталізму, він протиставляв комуну-фаланстер, в якій наука і промисловість будуть органічно поєднуватися із сільським господарством. Плоди колективної праці будуть ділитися між членами фаланстери, до якого можуть входити найрізноманітніші люди: вчені, бідняки, багаті капіталісти.

Фур'є не був прихильником повної “зрівнялівки” і вбачав мету не в тому, щоб відняти усе в одних і передати іншим. Він мріяв про суспільство, в якому для загального добробуту буде використовуватись усе, що мають люди: талант, знання, багатства, вміння працювати, в якому різноманітні пристрасті будуть спрямовані у потрібне русло. Фур'є вважав, що плоди такого розумно влаштованого життя, уміло скоординованої колективної праці перевершать усі найсміливіші думки мислителів минулого.

Спроби втілити у життя ідеал комуні не вдалися нікому із соціалістів-утопістів, у тому числі й Р. Оуену, справжньому подвизнику соціалістичних ідей. Найбільшим успіхом увінчались тільки його прагнення поліпшити життя й умови праці робітників на текстильній фабриці в Нью-Ланарці (Англія), де Оуен був управителем. Але справжня комуні (“Нова гармонія”), створена ним у США, проіснувала недовго.

Проте ці невдачі не змогли похитнути колективістський ідеал. У 1830-ті — 1840-ві роки з'явилися нові теорії соціалізму, причому тепер їх висували представники не тільки інтелектуальної еліти, а й масової свідомості. Французький історик *Луї Блан* закликав створювати кооперації, сподіваючись, що вони витіснять приватні підприємства. *П.-Ж. Прудон*, типографський складач, якому належала знаменита фраза: “Власність — це крадіжка”, пропонував повернутися до дрібнотоварного виробництва і натурального обміну. *Етьєн Кабе*, автор утопії “Мандрівка в Ікарію”, змалював процвітаюче комуністичне суспільство, в якому зовсім немає приватної власності. Виникали і теорії християнського соціалізму.

Подібно до Сен-Сімона і Фур'є, соціалісти 1830—1840-х років, як правило, були прихильниками мирних шляхів переходу до гармонійного суспільства. Основою для цього була просвітницька віра у людину, яка здатна удосконалювати і себе, і навколишній світ. Гуманістичний пафос звучить у словах Кабе: “Багаті такі ж люди, як і бідняки. Вони наші брати...”. Але при цьому від просвітителів було засвоєно й іншу ідею: усі проблеми гармонізації світу і особи вирішувались лише за рахунок зміни соціальних відносин. Уявлення про людину практично у всіх прихильників соціалізму було плоским і одностороннім.

У переоцінку цінностей свій внесок зробили і природничі науки. Насамперед це стосувалося системи традиційних уявлень про людину як істоту розумну, яка вміє “володіти собою” і свідо-

мо направляє свою волю на досягнення певних цілей. Така людина з'явилася в культурі Заходу далеко не відразу, а в результаті довгого і болісного процесу становлення цивілізації манер. Під впливом церкви і держави людина ставала цивілізованішою, і це все більше віддаляло її від далеких предків і від природи. У XVIII—XIX ст. цивілізація манер досягла свого апогею. Тому не дивно, що книги **Ч. Дарвіна** (1809—1882) “Походження видів” (1859 р.) і “Походження людини” (1871 р.), в яких викладалась теорія еволюції, мали такий глибокий вплив на сучасників. Це було свого роду потрясінням основ: Дарвін показав зв'язок людини з тваринами, із силами природи. Це була вже не та поетична і таємнича природа, до злиття з якою закликали романтики. Це була природа, в якій панують інстинкти і йде безпощадна боротьба за існування.

Значний вплив на дальший розвиток теорії соціалізму здійснив **позитивізм** — новий напрямок філософської думки, який сформувався значною мірою під впливом успіхів природничих наук. Він зародився в 1840—1850 рр., його основоположником був **Огюст Конт** (1798—1857). Позитивісти багато уваги приділяли вивченню суспільства. У ньому вони побачили систему, яка складалася з багатьох взаємопов'язаних елементів. Не випадково Конт і його послідовники порівнювали суспільство з організмом, який можна розкласти на мільярди клітинок, але кожна з них є частиною цілого.

Позитивісти прагнули охопити історичний процес як ціле, знайти закономірності в його розвитку. При цьому велика увага зверталась на матеріальне виробництво, на успіхи в науці й техніці, на роль мас, а не тільки окремих “героїв”. Відстоюючи єдність наукових методів, позитивісти стверджували, що історична наука може бути такою ж точною, як і математика. А це означало, що можна знайти формулу історичного процесу, розклавши його на складові.

До кінця XIX ст. позитивізм пройшов помітну еволюцію. Послідовники **О. Конта** вбачали своє завдання в описанні й систематизації позитивних фактів, вважаючи безглуздим дошукуватись до причин явищ, процесів.

На хвилі інтересу до соціології, а також політекономії в соціалістичній думці з'явився новий напрямок — **марксизм**, що сформувався шляхом переосмислення німецької класичної фі-

лософії, англійської політичної економії та політичної доктрини французьких “соціалістів-утопістів”, тобто ідейно це був варіант “наукового соціалізму” чи “комунізму”. Перші роботи *К. Маркса* і *Ф. Енгельса* було написано ще на початку 1840-х років, але остаточно марксизм оформився в 1847 р., коли було видано “Маніфест комуністичної партії”. На відміну від позитивістів, які вважали, що на розвиток суспільства впливають найрізноманітніші фактори, основоположники марксизму бачили одну домінанту — соціально-економічний розвиток. Уся історія уявлялась як процес зміни способів виробництва, починаючи з первіснообщинного і рабовласницького і закінчуючи комуністичним, який відбувався (після епохи первісного) через гостру класову боротьбу.

Марксизм зробив істотний внесок у вивчення закономірностей історичного процесу, його етапності та динаміки, в розробку політекономії соціалізму. Але при цьому історія розглядалась однібічно — вона перетворилася в історію економічного розвитку і політичної боротьби. Людина — головний герой історії — постає в марксизмі перш за все як представник того чи іншого класу, тієї чи іншої соціально-економічної структури. У цьому сенсі людина в марксизмі є свого роду абстракцією. Таке абстрагування в принципі природне, якщо мова йде про соціологію. Але марксизм претендував на роль універсальної, всеохоплюючої системи знань, яка пояснювала закони світу в цілому.

У цьому аспекті марксизм не був винятком: позитивісти також дуже високо ставили соціологію, перетворюючи її в “царицю наук”. Проте в марксизмі усе це накладалось на дуже своєрідну систему цінностей, яка спеціально не розглядалась Марксом і Енгельсом, не виділялась як особлива частина їх вчення, але незримо була в їхніх творах.

Що стоїть за відомою ідеєю про класову боротьбу як шлях до прогресу? Противники Маркса, перш за все російські філософи *С. Франк*, *М. Бердяєв*, письменник *Ф. Достоевський*, вважали її людиноненависницькою. Більше того, теорію класової боротьби нерідко зіставляли з теорією Дарвіна про боротьбу видів за існування як рушійну силу еволюції у тваринному царстві. Звичайно, це зіставлення поверхове, і прямого людиноненависництва у марксизмі немає.

Класики марксизму виходили з реального історичного досвіду минулого і сучасного, адже історія не дала жодного прикладу

гармонічного суспільства, в якому дотримувалися б інтереси кожного. Крім того, вони орієнтувались на суто практичну мету — консолідацію робітничого класу в ім'я здійснення революції. Але виходило, що марксизм звертався не до людини взагалі, а до її класової свідомості, підміняючи тим самим загальногуманні цінності, вже давно вироблені західною філософією. Класовою свідомістю пояснювались поведінка людини (точніше капіталіста або робітника), його життєві цілі.

Марксизм відіграв важливу роль у розвитку соціал-демократичного і робітничого руху. Це була нова соціальна сила, яка, починаючи з 1840-х років, заявляла про себе дедалі активніше. Важливим кроком було створення I Інтернаціоналу — Міжнародної співдружності робітників (I конгрес відбувся в 1866 р.). Проте лідируючого становища в соціал-демократії марксизм не зайняв. Рух в основному пішов шляхом реформ, боротьби парламентськими засобами в рамках панівного ладу. Найменший успіх вчення Маркса мало в тих країнах, де здавна склалися можливості для діалогу влади і суспільства (Англія, США). І навпаки, у напівфеодальних Німеччині й Росії, де влада завжди була схильна до тоталітарної політики, марксизм знаходив сприятливий ґрунт.

Поряд з марксистською, але окремо від неї, розвивалась інша ідейно-політична система поглядів, пов'язана з основним соціальним конфліктом епохи і яка більш широко відображала інтереси більшості населення. Вона не відкидала в принципі соціалістичного ідеалу і революційних засобів боротьби, але виходила з того, що дуже багато можна добитися мирним шляхом — поступовими реформами економічного і політичного характеру. *Зараз цей напрямок суспільної думки представляють соціал-демократичні партії й Соціалістичний Інтернаціонал, що їх об'єднує. У середині минулого століття, коли цей напрямок тільки зароджувався, його видатним представником став Ф. Лас-саль (1825—1864).*

Політична програма Лассалья і запропоновані ним практичні рекомендації відносно німецького робітничого руху знайшли відображення в його “Програмі працівників” (1862 р.). Він розглядав у ній значення робітничого класу в тодішньому суспільстві й довів, що в результаті змін в умовах виробництва, викликаних удосконаленням машинної технології, розвинувся такий суспільний клас, який самим своїм становищем поставлений у неособ-

хідність боротися за розуміння суспільства як єдиного цілого, за принцип повної рівності усіх його членів перед законом, за ліквідацію усіх привілеїв. Із цього, заявляв Лассаль, випливає вимога загального рівного і прямого виборчого права, на яке народ завжди повинен дивитись як на необхідний засіб боротьби, як на найосновнішу і найважливішу зі своїх вимог. Вважаючи, що реалізація такої програми вимагає надійного організаційного оформлення, Лассаль і його однодумці добилися створення у травні 1863 р. Загального німецького робітничого союзу.

Враховуючи відсутність революційного піднесення в країні й прагнення пруського уряду зміцнити свої внутріполітичні позиції, Лассаль вступив у переговори з Бісмарком. Він пообіцяв останньому певну підтримку робітничої партії в обмін на обіцянку загального виборчого права. У кінцевому підсумку, ця угода в тій чи іншій мірі здійснилася, у результаті чого німецький робітничий клас зміг поліпшити свої життєві умови і розширити можливості відкритої політичної боротьби за права трудящих. Маркс і Енгельс у принципі не оспороювали це, визнаючи, що в тодішній Німеччині не було можливості відстоювати їх погляди політично і полемічно.

В історичних реаліях Центральної і Східної Європи чітко зафіксована також наявність реальної революційно-демократичної альтернативи суспільного розвитку, яка втілилась у життя. Її головною базою була антифеодальна боротьба основної маси населення цього регіону, тобто селян, ремісників, передпролетаріату. Вона включала також національні рухи, більшість яких представляли ті ж соціальні сили. Саме тут був значний набір революційно-демократичних планів суспільного перестрою, які істотно відрізнялися один від одного. Від буржуазно-демократичних програм вони відрізняються загальною орієнтацією на соціалістичне майбутнє, яке трактувалося найчастіше в утопічній формі. Від марксизму їх відділяє перш за все невіра у начебто “всерятівну” роль диктатури пролетаріату. Одну з найбільш відомих і детально розроблених доктрин революційно-демократичного характеру створив М.А. Бакунін (1814—1876). Він довгі роки пробував реалізувати її у боротьбі з життєвими обставинами і численними ідейними противниками, включаючи й основоположників марксизму.

Свою оцінку ситуації, яка склалася в центрі й на сході Європи, Бакунін виклав у ряді статей, промов і відозв. Ще в 1846 р.

він проголосив головною метою своєї діяльності російську революцію і створення після її перемоги республіканської федерації усіх слов'янських земель. Для здійснення цієї мети він добивався співробітництва між польськими і російськими революціонерами. Погляд Бакуніна на історичну роль слов'янських народів набув більш чітких обрисів у ході революції 1848 р. До цього часу належать його “Відозви до слов'ян”, “Основи нової слов'янської політики”, “Основи слов'янської федерації”, “Внутрішній устрій слов'янських народів”. У них Бакунін закликав до зруйнування російської, пруської, турецької й особливо австрійської монархій, на руїнах яких, за його переконанням, мала скластися “велика слов'янська федерація”.

На Слов'янському з'їзді 1848 р. у Празі Бакунін гаряче виступив за те, щоб його учасники менше займалися обговоренням сепаратних потреб окремих слов'янських народів, а зосередились на вирішенні загальнослов'янських завдань, пов'язуючи їх з прогресом усього людства.

Щодо Маркса і Енгельса, то вони ідею слов'янської єдності фактично ототожнювали з панславізмом, який вважали ідеологічною і політичною зброєю реакційних сил, і перш за все царизму. На початку 60-х років XIX ст. обставини змусили Бакуніна зосередити свої сили на лівому крилі організаторів польського повстання 1863—1864 рр., тобто партії “червоних”, а також на тих революційних силах у Росії, які склалися після арешту М.Г. Чернишевського в 1862 р. Розгром польського повстання, створення I Інтернаціоналу в 1864 р. суттєво вплинули на світогляд Бакуніна. При цьому питома вага національного аспекту в його соціально-політичній концепції на якийсь час помітно знизилась. Правда, прагнення до демократичного вирішення слов'янського питання залишалось однією з найважливіших складових його планів майбутнього суспільного перестрою.

У 1872 р. Бакунін підготував “Програму слов'янської секції Інтернаціоналу в Цюриху”. За його словами, програма створювалася зі спеціальною метою пропаганди принципів революційного соціалізму й організації народних сил у слов'янських країнах. У цій же програмі є і пряма незгода зі статутом I Інтернаціоналу: “Слов'янська секція не визнає ні офіційної істини, ні односторонньої політичної програми, приписаної Головною радою або загальним Конгресом”. У деяких пунктах бакунінської програми анархістські ідеї проголошувались єдино рятівними для всіх народів Єв-

ропи. Доводячи необхідність знищення усіх і будь-яких держав, Бакунін стверджував: “Для слов’янських народів в особливості це знищення є питанням життя і смерті, і у той же час єдиним способом примирення з народами чужих рас, наприклад, турецької, малярської або німецької”.

Суперечки основоположників марксизму з Лассалем і Бакуніним були відображенням трьох реальних альтернатив історичного розвитку Європи на завершальному етапі її переходу від феодалізму до капіталізму: марксистської, реформістської і революційно-демократичної. Усі три альтернативи так чи інакше виражали інтереси трудящих прошарків населення, їх прагнення до ліквідації соціального і національного гноблення. Але розходились вони у виборі шляхів, які вели до бажаного перестрою чинного суспільного ладу. Відповідні альтернативам ідейно-політичні доктрини укорінювались у реальне життя. Кожна з них більшою чи меншою мірою спиралась на останні досягнення суспільствознавства і не без підстав претендувала на науковість.

Марксисти робили ставку на європейську соціалістичну революцію, яка орієнтувалась, головним чином, на політичну активність робітничого класу високорозвинутих країн Заходу, перш за все ставили лозунг “Пролетарі усіх країн, єднайтеся!” Перемога на цьому шляху мала завершитися революційною війною проти держав Священного союзу, встановленням марксистського варіанта соціальної справедливості та демократичних порядків. Бакуністи збиралися рухатись до соціалізму і демократії іншим шляхом — через буржуазно-демократичні й національні революції. Диктатура пролетаріату, як і будь-яка інша форма державності, здавалась їм чимось несприйнятним і шкідливим. Щодо лассальянців, то вони, не заперечуючи в принципі революційних методів боротьби робітничого класу проти буржуазії, орієнтувались, головним чином, на більш чи менш радикальні реформи. Їх здійснення вони сподівались добитись у рамках парламентської держави за допомогою загального виборчого права.

Накопичений за півтора століття історичний матеріал дає змогу констатувати, що практично усі країни Європи з 1848 р. розвивались відповідно до різних варіантів реформістської або революційно-демократичної програми. 1917 рік ознаменувався різким поворотом у бік розпропагованої марксизмом альтернативи. Хоч всупереч первинним прогнозам Маркса і Енгельса активну участь у цьому повороті брала не західна, а східна

половина Європи. Після 1945 р. у розпочатий Жовтневим переворотом експеримент було залучено країни Центральної і Південно-Східної Європи. Проте до початку 90-х років стало очевидним, що ця модель суспільного устрою виявилася невдалою.

Одним із найважливіших суб'єктів політичних відносин у демократичному суспільстві є **партії**. Саме в них конкретно виявляються основоположні принципи демократії — політичний плюралізм, представництво, виборність посадових осіб. Партії пройшли тривалий шлях формування й еволюції, є продуктом соціально-економічного і суспільно-історичного розвитку кожної конкретної країни.

Цей процес зайняв багато десятиліть і в різних країнах проходив по-різному. Спочатку партії стали важливим елементом політичної системи ряду країн Заходу, а потім і всіх тих країн, які пізніше стали на шлях ліберальної демократії. Перші з цих країн — Великобританія і США.

У Великобританії, наприклад, початок міжпартійної боротьби в сучасних її формах сягає ще періоду так званої Славної революції 1688 р. У центрі цієї боротьби стояло питання про розширення прерогатив парламенту за рахунок скорочення прерогатив королівської влади. Поступово протиборствуючи, політичні сили оформились у більш-менш згуртовані партійні угруповання, які одержали назви вігів і торі (а у ХХ ст. — лібералів і консерваторів).

Особливо боляче і важко процес формування партій ішов у континентальних європейських країнах. Цей процес, охопивши більшість країн Заходу, помітно посилювався в ХІХ ст. Спостерігалася певна хронологія у виникненні партій залежно від ідейної орієнтації. Лібералізм і ліберальні партії виникли у боротьбі проти феодальних режимів. У Європі в середині ХІХ ст. ліберали першими створили свої організації з власною ідеологією і фракціями в парламенті. Першими такими організаціями стали Прогресивна партія в Німеччині, Бельгійська ліберальна партія та ін. За їх прикладом подібні організації створили і консерватори в Англії (Клуб консерваторів).

Своєрідною протиположністю ліворадикальним і ліберальним течіям громадської думки і відповідним партійно-політичним інститутам був **консерватизм**. Утворенню на Європейському континенті різномірних консервативних угруповань дала сильний поштовх Велика французька революція. У другій половині

XIX ст. — на початку XX ст. вони сформувались у консервативні партії. Це була реакція і протипага ліберальним партіям. Робітничі партії виникли у боротьбі з капіталістичною системою, аграрні партії — як реакція індустріального розвитку, християнські партії — у боротьбі проти секулярних, антиклерикальних рухів, комуністичні — проти капіталізму і соціал-демократії і т. д.

Отже, наслідком секуляризації суспільної свідомості, яку прискорила Велика французька революція, а також реакцією на результати реалізації революційних ідеалів було сформування широкого спектра ідейних течій, головними з яких були консерватизм, лібералізм, соціалізм і анархізм, що згодом інституювалися у відповідні громадські організації та політичні партії. Співвідношенням цих систем цінностей великою мірою визначалися тенденції соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку Європи в XIX столітті.

2.4. Соціально-економічні трансформації країн Європи і США. Становлення парламентаризму

Нідерландська, Англійська і Французька революції XVI—XVIII ст. та Американська війна за незалежність начебто визначили швидке торжество капіталізму на всьому Європейському континенті. Проте розвиток капіталізму в XIX ст., адекватних йому соціальних структур і суспільно-політичних систем, як і раніше, йшов нерівномірно, несинхронно в різних регіонах Європи. У конкурентній боротьбі європейських держав (а також ціннісних парадигм) постійно змінювалась розстановка сил. **На світову арену вийшло “друге покоління” капіталістичних країн, які відтіснили на задній план держави, де капіталізм і промисловий переворот почались начебто раніше.**

Складні економічні процеси, які визначали місце тієї чи іншої країни у світі, були нерозривно пов'язані з політичним життям, суб'єктами якого були окремі індивіди, громадські організації, політичні партії, державні установи та яскраві державні та політичні діячі, наділені політичною волею, що керувались певними, ціннісно зумовленими суспільно-політичними ідеалами та доцільністю, що впливала з розуміння розстановки політичних сил та потреб суспільств.

У більшості країн Європи суспільно-політичну модернізацію — цей складний комплексний процес — ще не було завершено, і

ліквідація залишків феодалізму або самої феодальної системи залишалась невідкладним завданням.

XIX ст. було бурхливою епохою революцій, які слідували одна за одною і перетворилися у свого роду норму західноєвропейського життя. Саме в XIX ст. стало очевидним, що революції далеко не завжди вирішують усі проблеми одночасно, а тому можуть повторюватися, проводячи все нові й нові корекції соціально-політичних і економічних структур. Франція після Великої буржуазної революції 1789 р. пережила ще три — у 1830, 1848 і 1871 рр. При цьому лише остання революція поклала край монархічному ладові й остаточно перетворила Францію в республіку.

У 1820—1821 рр. і 1848 р. революції відбулися в Італії. Ціла серія революційних вибухів аж до 70-х років потрясала Іспанію. Проте в цій країні, як і раніше, залишалось багато інститутів “традиційного суспільства”.

Революція 1848—1849 рр. серйозно змінила ситуацію в німецьких землях. Проте зміни, які відбулися, значно поступалися завоюванням класичних буржуазних революцій 1648 р. в Англії і 1789 р. у Франції. Пруська революція у березні 1848 р., на думку К. Маркса і Ф. Енгельса, “не була навіть національною, німецькою, вона з самого початку була провінціально-Пруською”. Революція в німецьких князівствах, а тим більше визвольний рух пригноблених народів Габсбурзької монархії, мали тією чи іншою мірою антифеодальну спрямованість. Але значну, а інколи й вирішальну роль в них відіграло прагнення якщо не до ліквідації, то до відчутного ослаблення національного гніту. Те саме можна зазначати про охоплені революційним бродінням частини Російської і Османської імперій.

У цілому революції 1848—1849 рр. значно посилили позиції капіталізму в Європі, просунули на схід межі зони, сприятливої для його розвитку. Захисники феодальної формації востаннє продемонстрували свою силу і здатність до узгоджених дій під час придушення польських і угорських повстанців. Проте співвідношення сил було таким, що назрілі завдання соціально-політичного розвитку вирішувались у Центральній і Південно-Східній Європі переважно не революційними, а реформістськими методами. Під знаком реформ, безпосередньо пов'язаних з революцією 1848—1849 рр. або з їх віддаленими наслідками, і йшов історичний процес в Європі протягом двох наступних десятиліть.

Він включав низку селянських реформ, суспільно-політичні зіткнення і війни за визволення Італії і Німеччини, перетворення Габсбурзької монархії в дуалістичну Австро-Угорщину.

Поразка в Кримській війні 1853—1856 рр., піднесення антикріпосницького руху селянства, бродіння в освіченому суспільстві Росії привели до революційної ситуації 1859—1861 рр. і до польського повстання 1863—1864 рр. До основ захитався якщо не останній, то найсильніший оплот реакції в Європі. Це зумовило соціально-економічні й політичні перетворення (аграрна, земельна, судова, міська, військова, фінансова та освітня реформи 60—70-х років) які відкривали шлях розвитку капіталізму і в Російській імперії. Епіцентр процесу переходу від феодалізму до капіталізму просувався у східному напрямку. Причому не лише на сході, а й центрі та в південно-східній частині Європи соціальний аспект цього процесу найтіснішим чином переплітався з національним.

Завершальний етап цього періоду пов'язаний з франко-пруською війною і Паризькою Комуною. Події 1870—1871 рр. відобразили істотні зміни не лише в міжнародній, а й у соціально-політичній ситуації в Європі.

Капіталістичний світ у цілому зміцнив своє становище, але внутрішнє співвідношення в ньому відчутно змінилось на користь **Німецької імперії.**

У 1870—1880 рр. за “залізного канцлера” Отто фон Бісмарка (1815—1898) остаточно сформувався німецький, або пруський, варіант капіталізму, який визначив розвиток Німеччини у ХХ ст. Суть його полягала в тому, що для промислового зростання було створено сприятливі умови, але при цьому буржуазія фактично не дістала доступу до політичної влади. Рейхстаг (парламент) мав дуже обмежені повноваження, а система виборів порушувала принцип рівноправності.

На селі ще в 1850 р. було проведено реформи, але вони знищили лише другорядні феодальні повинності. Інші ж, найдохідніші для поміщиків (наприклад панщина), підлягали викупу. Таким чином, у Німеччині йшов довгий і болісний процес розорення селянства, яке не могло відразу позбавитись напівфеодальної залежності та втрачало землю.

Водночас поміщики, які зберегли за собою більшу частину землі, створювали на ній великі капіталістичні господарства, в яких застосовувались машини, хімічні та інші новинки. Незва-

жаючи на збереженні пережитки кріпосництва на селі, юнкерські (поміщицькі) господарства капіталістичного зразка давали високу врожайність. У країні зростали гігантські монополістичні союзи, тісно зв'язані з величезними банками.

У зовнішній політиці пруський шлях виявився в активному мілітаризмі, який Бісмарк називав політикою “заліза і крові”. Величезні засоби із бюджету витрачались на переозброєння, значно збільшилась чисельність армії. У військових колах вже розроблялися плани одночасних операцій проти Франції і Росії. Для послаблення Росії в колах, близьких до Бісмарка, виникла ідея утворення “Київського королівства”. Але сам Бісмарк, на думку окремих дослідників, поєднував силу та стриманість, що вберегло його від долі Наполеона. “З багнетами можна зробити геть усе, — говорив залізний канцлер, — от тільки на них не всидиш”.

За короткий строк Німеччина створила свою, щоправда, порівняно невелику, колоніальну імперію (до 1914 р. її колонії займали площу 2,9 млн км²). Одночасно вона розвивала економічну експансію до Османської імперії, Китаю, Південної Америки.

Отже, стрімкий ривок в економічному розвитку приблизно за півстоліття перетворив Німеччину в сильну капіталістичну державу. На початку ХХ ст. вона вийшла на перше місце в Європі за рівнем промислового виробництва. Німеччина перетворилася в грізну силу на Європейському континенті, залишаючись при цьому напівмодернізованою мілітаристською країною, в якій пробивалися слабкі паростки демократії, де життєвий рівень народу був набагато нижчим, ніж у більш економічно відсталій Англії.

Роздроблена Італія, як і раніше, помітно відставала від великих держав, але після 1870 р., коли було завершено її об'єднання, для модернізації відкрилися більш широкі можливості; темп розвитку прискорився. У Північній Італії створювалися великі капіталістичні господарства, зростала промисловість. Аграрний Південь відставав через слабку промислову базу й у зв'язку з тривалим збереженням поміщицьких господарств і напівфеодальних форм залежності селянства. Між тим до кінця ХІХ ст. Італія зміцніла настільки, що змогла взяти участь у боротьбі за колонії.

Більш сумною та невизначеною була доля Іспанії. Незважаючи на цілу серію революцій, абсолютистська монархія не здавала

своїх позицій; сила опору модернізації була дуже велика. Тому, як правило, ліберальні завоювання або взагалі скасовувались під час реставрації, або зберігались у дуже усіченому вигляді.

Втративши більшу частину своєї величезної колоніальної імперії, Іспанія залишалася напівфеодальною країною. Промисловість розвивалась дуже повільно. Ключові позиції в економіці посідав іноземний капітал: найбагатші рудники контролювали англійці, залізниці — бельгійці й французи, хімічну промисловість — німці. Іспанія, по суті, перетворилася в сировинний придаток великих капіталістичних держав (головним предметом експорту була руда).

Завоювання незалежності США було лише першим кроком, який полегшував шлях до модернізації. Минуло лише кілька десятиліть після Американської революції, як з'явилась нова проблема. Вона загрожувала країні зруйнуванням державної єдності або відходом від завоювань демократії. Цю проблему створювала зростаюча суперечність між міською, індустріальною, демократичною Північчю і Півднем, який, як і раніше залишався рабовласницьким і сільськогосподарським. Після революції багато політичних діячів, у тому числі й Дж. Вашингтон, думали, що рабство, заборонене у північних штатах, поступово, само по собі зникатиме і на Півдні. Проте хід подій був зовсім іншим.

У XIX ст. рабство одержало новий стимул до процвітання, ставши ще більш вигідним. Південь, набагато відсталіший порівняно з Північчю, переживав не економічний спад (як можна було чекати), а навпаки, піднесення. Це пояснювалося тим, що в південних штатах вирощували бавовну, цукрову тростину, тютюн — цінні сільськогосподарські культури. Вони вимагали організованої праці великої кількості людей. Рабовласницькі плантації, по суті, були великими капіталістичними господарствами, які працювали — і дуже успішно — на ринок, але з використанням найгрубішої форми позаекономічної залежності. Рабовласництво було ознакою відсталості, воно надавало розвиткові капіталізму на Півдні викривленого вигляду.

Економічний розквіт південних штатів посилював їх позиції в країні. У міру того як США розширювали свої кордони, приєднуючи або освоюючи нові території, Південь ставив питання про поширення рабства на новоутворені штати. Між Північчю і Півднем спалахували гострі конфлікти у зв'язку зі штатами Міссурі, Канзас, Каліфорнія і Нью-Мехіко. Поступово все більш

реальною ставала можливість політичного відокремлення південних штатів. Північним штатам не менш реальною здавалась небезпека поширення рабства по всій країні.

Президентство *А. Лінкольна* (1860—1865) — непримиренного противника рабства взагалі і його поширення на нові території зокрема — ознаменувало початок громадянської війни, яка давно назрівала. Воєнні дії тривали з 1861 по 1865 р. і принесли країні величезні збитки. Крім людських втрат, були втрати економічні. Особливо сильно постраждав Південь. Штати збереглись як єдина держава, але взаємна ненависть на довгі роки роз'єднала людей Півночі й Півдня, які не забували про недавні кровопролиття. Рабство було знищено, але расові проблеми не втратили гостроти.

І все ж перемога модернізації принесла свої плоди. США дістали стимул для могутнього стрибка вперед. Найбільше піднесення переживала Північ: за 10 років, з 1860 по 1870 р., число промислових підприємств зросло на 80 %, а загальна вартість продукції — на 100 %. За цей час було прокладено 20 тис. км залізниць. До початку ХХ ст. США йшли попереду всіх інших держав за рівнем промислового виробництва.

Що створювало основу для такого швидкого розквіту? Причин було багато. Американські історики вважають, що важливу роль відіграли багаті сировинні ресурси; великий приплив емігрантів, які забезпечили зростаючу промисловість робочою силою; добре налагоджена система водного і залізничного транспорту, на яку уряд давав величезні субсидії; протекціоністські мита, які захищали американську промисловість від іноземної конкуренції. Істотне значення мав і бурхливий розвиток науки і сільського господарства, знову-таки пов'язаний з політикою уряду.

Але крім усіх цих причин, які впливали на швидкі темпи зростання, потрібно назвати ще одну. Це демократична система США, яка викликала подив і захоплення в Старому світі. Її основи закладалися ще до завоювання незалежності. У ХІХ ст. американська демократія посилювалась і удосконалювалась. Демократія давала широкий простір для ініціативи особи і разом з тим дозволяла цю свободу контролювати.

Демократична система виборів у США давала більшій частині населення можливість брати участь у політичному житті країни. А це, зрозуміло, визначало політику тих, хто прийшов до влади.

Для XIX ст. американська демократія була — без перебільшення — явищем унікальним.

Перетворення США в найсильнішу індустріальну державу світу відбулося значною мірою завдяки результативному діалогу між державною владою і суспільством.

Витоки парламентаризму, що позитивно відобразився на процесах модернізації США, пов'язані все ж з Європою. Парламенти функціонували в Європі впродовж усього періоду Середніх віків, але представництво в них було становим. Найбільш “демократичним” було Польське королівство, що стало з 1569 р. Річчю Посполитою. Там був представлений увесь “народ”, яким вважалася виключно шляхта. Роль парламентів, де були представлені ширші кола населення, потенційно могла зрости у зв'язку з розвитком міст, формуванням третього стану й обуржуазненням частини дворянства. Саме це передусім сталося в Англії.

Завдяки буржуазній революції вже в другій половині XVII ст. державну структуру Англії було кардинальним чином перебудовано в інтересах нової економіки. Відповідно до “Біллю про права” (1689 р.) Англія стала конституційною монархією. У ній влада концентрувалась переважно в руках парламенту. Король не міг без його згоди скасовувати чи приймати закони, призначати податки, мати своє постійне військо. Депутатам гарантувалася свобода слова; проголошувалася свобода виборів до парламенту. В Англії склалася традиційна для цієї країни двопартійна система: віги — торі, яка слабо піддавалась будь-яким змінам, як і парламент у цілому. Але загальне виборче право, що його вперше вимагали **чартисти** (від слова хартія) у 1838—1848 рр., не було насправді загальним. Феодальних привілеїв Палати лордів ніхто не зачіпав аж до 1911 р.

Проте чітка теорія та практика поділу влади, започаткована в Англії, поступово поширилась як в Європі, так і в Північній Америці. Ідейними натхненниками її в останній були пуритани-переселенці. Саме вони у другій половині XVII—XVIII ст. проповідували ідею суспільного договору, відстоювали право народу повстати проти тирана. Американська “Декларація незалежності” (1776 р.) — перша у світі декларація прав людини — була натхненна ідеями пуритан і філософією просвітників. У ній стверджувалось, що усі люди створені рівними, і тому мають

право на життя, на свободу й на прагнення до щастя. Нове суспільство мало дати їм можливість реалізувати ці права.

З цими словами перегукується текст французької “Декларації прав людини і громадянина” (1789 р.), пронизаний ідеями “свободи, рівності і братерства”. Мета суспільства полягає в тому, щоб забезпечити “загальний добробут”.

Процес становлення парламентаризму пройшов через горнило Французької революції. Саме у Франції, особливо перших років революції, сформувались класичні зразки поділу депутатів парламенту на “правих”, “лівих” та “центристів”, парламент перетворився на головний суб’єкт суспільно-політичного життя, але разом з тим за відсутності протидії та в умовах радикалізації суспільної свідомості привів до встановлення якобінської диктатури. Однак політична думка, яку пов’язують з добою Французької революції, значною мірою сформувалась у стінах парламенту або у зв’язку з його діяльністю.

Неможливо переоцінити вплив Великої французької революції на розвиток політичної думки не лише в Західній Європі, а й у світі загалом. Вона інтегрувала в собі теоретичні надбання доби Відродження й Просвітництва та здобутки Американської революції, збагатила їх новими ідеями й концепціями та практичним досвідом.

Велика французька революція своєю “Декларацією прав людини і громадянина” проголосила: “Люди народжуються і лишуються вільними й рівними в правах”. Вона встановила правову державу, обґрунтувала пріоритет прав людини, зафіксувала гарантії цих прав, оголосила принципи розподілу влади, законності, відповідальності й підзвітності посадових осіб. Об’єднала ідеї гуманізму й справедливості з принципами демократії й народного суверенітету, заклала підвалини сучасної правосвідомості та політичної культури. Таким же величезним був її внесок у розвиток етнополітичних ідей і концепцій, зростання національної самосвідомості, формування етнополітичної культури тощо.

Події у Північній Америці, Франції, Латинській Америці, ці так звані “атлантичні” революції, підтверджують процес глобалізації історії, який розпочався.

Розвиток парламентаризму в Європі прискорюється після революцій середини ХІХ століття. Парламенти стають загальнонаціональними громадськими трибунами, результативність яких залежала від специфіки суспільно-політичного роз-

витку європейських країн. Особливу роль у поживленні суспільно-політичного життя відіграли парламенти та місцеві представницькі установи в поліетнічних країнах (наприклад в Австро-Угорщині), де парламентська діяльність стала однією з форм національно-визвольної боротьби недержавних народів або, "неісторичних націй", зокрема південних слов'ян, словаків, чехів, українців та ін.

2.5. Позаєвропейський світ: основні тенденції суспільного розвитку

Європейські країни, які твердо стали на шлях капіталістичного розвитку, здобули величезні переваги порівняно з рештою світу, в якому традиціоналізм не уступав своїх позицій. Ці переваги, природно, відбивались і на військовому потенціалі, і на можливостях тієї чи іншої країни до експансії.

У XVIII ст. європейська цивілізація продовжувала поширюватися практично на всі континенти. Порівняно з епохою Великих географічних відкриттів її проникнення на інші території стало більш глибинним. Європейці активно закладали основи колоніальної системи.

Водночас європейці не втручались у політичні структури своїх колоній. Це відбувалося лише в тих випадках, коли державності або не було взагалі, або вона знаходилась на досить низькому рівні (наприклад, у Новому світі або в Австралії). Стикаючись зі стародавніми цивілізаціями Сходу, які давно виробили власні традиції культури і державності, завойовники добивались перш за все їх економічного підкорення. Колоніальна політика європейських країн неминуче призводила до їх зіткнення в різних регіонах світу.

У суперництві європейських країн перемогу здобували найпердовіші в економічному плані, найбільш модернізовані країни. Не дивно, що до XVIII ст. лідерство в колоніальних загарбаннях перейшло до Англії. Англо-французькі війни, які розпочалися наприкінці XVII ст., зі зростаючою силою йшли як на континенті, так і в колоніях протягом всього XVIII ст. Англія витіснила свою суперницю з Індії. До 1763 р. їй вдалося відвоювати французькі колоніальні володіння в Канаді.

Ослаблені Іспанія і Португалія відійшли на другий план і в економічному плані, і як морські держави. Колоніальні володін-

ня іспанців і португальців у Новому світі, як і раніше, були величезні. Але Англія і Голландія активно займалися контрабандною торгівлею, витісняючи їх з ринків.

Світ було поділено між європейськими країнами приблизно так. Англія безперервно розширювала свої володіння в Індії. Починаючи з 1757 р. англійська Ост-Індська компанія протягом приблизно ста років захопила майже весь Індостан. Крім того, Англія мала великі колонії у Північній Америці й володіла деякими островами Вест-Індії, освоювала Австралію. Голландська Ост-Індська компанія завойовувала Індонезію. Франція мала колонії на островах Вест-Індії, у Канаді (до 1763 р.), прагнула закріпитися в Індії, де змушена була відступити під натиском англійців і зберегла лише декілька приморських міст. Колоніальна імперія іспанців охоплювала майже всю Південну Америку (крім Бразилії, яка належала португальцям), а також Центральну (за винятком Гондурасу і Москітного берега), частину Сан-Домінго (Гаїті) і Кубу. Велике за чисельністю населення Південної Америки — близько 12—13 млн осіб — було дуже строкатим. До нього належали індіанці, негри — раби, креоли — нащадки осілих у Новому світі переселенців, метиси і мулати, які походили від змішаних шлюбів.

Африканський континент використовувався в основному для работорівлі. Колоністи там ще не осідали, за винятком Південної Африки, де проживали голландські й французькі емігранти.

Звичайно, на Сході збереглися країни, які зуміли протистояти європейській експансії й уникли вторгнення іноземців. Уряди Китаю, Японії, Кореї і В'єтнаму оголосили свої держави закритими. Але Захід прагнув проникнути туди непрямим шляхом. У важкій ситуації опинився Китай. Через єдиний відкритий порт — Кантон — Ост-Індська компанія постачала в країну опіум, вивезений з Бенгалії. Незважаючи на усі заборони китайських властей, торгівля наркотиком в обмін на срібло і цінні експортні товари йшла дуже активно, перетворюючись на справжнє національне лихо. До рук європейців майже повністю перейшла зовнішня торгівля Османської імперії, але остання не втратила ні своєї політичної самостійності, ні військової сили.

У XVIII ст. різко зросли експансія Росії й одночасно її престиж у міжнародній політиці. Наймасштабнішим було просування на Схід. Протягом XVII—XVIII ст. служили люди, козаки

і селяни поступово освоювали Сибір, а в 1784 р. перші російські поселення з'явилися вже на Алясці. На Амурі експансію Росії зупинив Китай. Колонізація Сибіру майже вдвічі збільшила територію Росії. Одночасно кордони країни відсувалися на захід і на південь. До кінця XVIII ст. до Росії було приєднано практично усі землі східних слов'ян (Україна і Білорусь), а також Литву, Латвію, частину Карелії, Естонії. Росія оволоділа виходами до Балтійського, Чорного й Азовського морів.

Що ж являв собою новий, колоніальний світ?

Спочатку європейські країни, як правило, не привносили до колоній властивих їм політичної культури і соціально-економічних відносин.

В іспанських і португальських володіннях широко використовувалась рабська праця. Рабовласницька плантація стала основною формою господарської діяльності. Охоче реанімували рабство не тільки відсталі за європейськими мірками Іспанія і Португалія, а й передові Англія, Франція і Голландія. В Індонезії голландці застосовували кріпосну систему примусу, примушуючи селян вирощувати каву, прянощі, тростинний цукор, які перепродувалися за високими цінами на європейських ринках. Англійці в Індії, особливо не втручаючись до місцевого політичного життя, прагнули зробити князів своїми васалами. Їм нав'язували кабальні позики, пропонувалась військова допомога в міжусобній боротьбі в обмін на велику данину, що, природно, відбивалось на добробуті общин.

Від порядків, насаджуваних у колоніях, насамперед страждало, звичайно, місцеве населення. Але у важкому стані опинилися і певні прошарки колоністів. У Південній Африці, наприклад, торговельні компанії, віддаючи поселенцям землю в оренду, жорстоко експлуатували їх. Іспанія, Португалія, Франція переносили до своїх колоніальних володінь феодальні структури. Так, у Канаді зберігались феодальні повинності залежних селян. Зростання місцевої промисловості штучно обмежувалося. Це пов'язано з тим, що метрополіям було набагато вигідніше продавати там за завищеними цінами привізні товари.

Виділялись на цьому загальному фоні лише північноамериканські англійські колонії. Вони майже від самого початку свого існування вирізнялись особливим варіантом розвитку і незабаром утворили новий потужний цивілізований центр, який перетворився з часом у силу, яка суперничала з Європою. Еконо-

мічний розвиток північних штатів практично відразу пішов капіталістичним шляхом. Кращі традиції демократизму, вироблені в Англії, знайшли там сприятливий ґрунт. Боротьба за політичні свободи, яка переросла до 1774 р. у війну за незалежність від метрополії (Американську революцію), привела до утворення самостійної держави — Сполучених Штатів Америки. Це був перший приклад нестійкості колоніальної системи.

У ХІХ ст. у гігантській колоніальній системі, створеній Заходом, теж проходили складні суперечливі процеси. З одного боку, вона зміцнювалася і навіть розширювалася територіально, а з іншого — у ній стали виявлятися ознаки розпаду. Першою слабкою ланкою в цьому процесі стала Латинська Америка.

Рух за відокремлення від метрополії розпочався у Венесуелі в 10-х роках ХІХ ст. Найважливішу роль у ньому відіграли креоли — нащадки знатних іспанських родів, які осіли в Новому світі. До них належав і знаменитий Симон Болівар (1783—1830), який очолив національно-визвольний рух, що швидко перекинувся з Венесуели в Колумбію, Перу, Чилі та інші колонії. До 1826 р. від всієї величезної колоніальної імперії в Іспанії залишились тільки Куба і Пуерто-Рико.

На території колишніх колоній утворились держави, в яких, як правило, встановлювався режим військової диктатури. Повстання, перевороти, заколоти стали звичним явищем у латиноамериканських країнах майже від самого початку їх існування. Відсталість у політичному устрої та в економічному розвитку (ці країни вивозили в основному сільськогосподарську продукцію), яка виявлялася ще в часи іспанського колоніального володарювання, надовго визначила долю Латинської Америки.

Визволення іспанських колоній з багатомільйонним населенням звичайно зробило значну пробоїну в колоніальній системі. Проте це зовсім не означало її ослаблення в цілому. Колоніальна система була цілком життєздатна й активна. Експансія на Схід продовжувалася.

До середини ХІХ ст. Англія остаточно завоювала Індію. Китай, який зазнав поразки в опіумних війнах, став втрачати колишню самостійність. Колись могутня держава не перетворилась у колонію, але в її політичні справи тепер активно втручались іноземні держави, передусім Англія, Франція, Росія.

Майже повністю було колонізовано Африку. Якщо в ХVІІ—ХVІІІ ст. європейці освоювали лише побережжя, то в ХІХ ст. вони

проникли далеко в глибину і міцно там осіли. Винятком були тільки дві країни: християнська Ефіопія, яка стійко протистояла Італії, і Ліберія — перша негритянська республіка, створена в 1857 р. колишніми рабами — переселенцями зі США.

Основна частина Африканського континенту стала об'єктом боротьби Англії, Франції, Німеччини, Італії, Бельгії та інших європейських держав.

Османська імперія, яка зовсім недавно становила реальну загрозу для Європи, переживала занепад. У середині XIX ст. її потрясли політичні й економічні кризи; катастрофічно швидко зростав зовнішній борг. Імперія не втратила своєї політичної самостійності, проте уряд був вимушений давати західному капіталові великі права і пільги, особливо після 1879 р., коли довелося оголосити країну банкрутом.

Ірак, Сирія, Ліван і Палестина, які офіційно вважались частиною Османської імперії, у середині XIX ст. стали зоною активного економічного та політичного проникнення західних держав (Франції, Англії і Німеччини) і ареною їх жорстокої боротьби одна з одною.

Іран, на відміну від Османської імперії, швидко втрачав не лише економічну, а й політичну самостійність. Наприкінці XIX ст. його поділили на сфери впливу Росія і Англія.

У Південно-Східній Азії до кінця століття французи завершили завоювання “закритого” В'єтнаму, англійці захопили Бірму. В Індокитаї відносну самостійність зберіг тільки Сіам (Таїланд), але і йому довелося поступитися великими територіями. Корея, Тайвань і деякі провінції Китаю опинилися під владою Японії. Це була перша капіталістична країна на Сході, яка брала участь у боротьбі за колонії.

Отже, практично усі країни Сходу потрапили в ту чи іншу форму залежності від найбільш сильних капіталістичних країн, перетворюючись у колонії чи напівколонії.

Проте в XIX ст. колоніальна система не лише розширювалась, а й змінювалась якісно. Схід піддався потужній атаці промислового капіталізму, який гостро потребував сировини, коштовних металів, а також ринків збуту. Стародавні східні цивілізації дедалі більше втягувались у світову економічну систему, що формувалася, все більше піддаючись її впливу. Захід вже не просто грабував колонії — тепер він укорінювався в самі основи їх життя. Це стосувалося не лише економіки, а й політичних структур і культури.

Наслідки колонізації багато в чому були негативними. Але одночасно колонізація давала й інші плоди. Чим глибше проникали на Схід європейські країни, тим активніше діяли механізми включення колоній до нової системи світових зв'язків і їх підтягування до західної моделі. Руйнування і грабування йшли поруч з формуванням на Сході капіталістичної інфраструктури.

Звичайно, цей процес, який у ХХ ст. відіграв величезну роль у житті колишніх колоній, не скрізь ішов однаково інтенсивно. Найяскравіший приклад дає історія Індії, яка опинилася у повній владі англійців. Підкорити роздроблену Індію було справою не дуже складною. Набагато важче було вирішити проблеми управління гігантською колонією. Особливо гостро постало це питання після 1858 р., коли було ліквідовано Ост-Індську компанію, яка прославилася своїми грабіжницькими діями, і Індія стала частиною Британської імперії.

З цього часу реформи стали проводитись особливо активно і швидко. Адміністрація, вдаючись до позик у англійських банкірів, будувала залізниці, іригаційні споруди, підприємства з переробки сировини. Грошові вкладення були величезні: до 1900 р. державна позика сягнула 133 млн фунтів стерлінгів. Крім того, в Індії зростав і приватний капітал, який відіграв велику роль у розвитку бавовняної і джутової промисловості, у банківській справі, у виробництві чаю, кави і цукру. Власниками підприємств були не тільки англійці, а й індійці. 1/3 акціонерного капіталу була в руках молодого національного буржуазії.

Трансформувалось і політичне життя Індії. У 1861 р. було прийнято закон про створення Індійських рад (законодавчих органів) і в 1860-х роках про місцеве самоврядування. Рівень демократії, звичайно, був невисокий: члени Індійських рад призначалися зверху, система виборів до органів місцевого самоврядування охоплювала лише 1 % населення. Але все-таки було покладено початок зовсім новому явищу, невідомому індійській цивілізації — виборам органів представництва. У 1885 р. з'явилася загальноіндійська політична партія — Індійський національний конгрес. Вона висунула програму національної рівноправності й вимагала надати Індії самоуправління.

Англійська влада в 1840-х роках поставила завдання створити нову національну інтелігенцію — “індійську по крові і кольору шкіри, але англійську за смаком моралі і складом розуму”, розраховуючи включити її в роботу адміністративного апарату. Така інтелігенція формувалася в коледжах і університетах, відкритих у Калькутті, Мадрасі, Бомбеї, а потім і в інших містах.

Нова інтелектуальна еліта, яка прекрасно володіла англійською мовою, вихована на західних ідеях, виступила за трансформацію традиційних норм індійського життя. Але засвоєння західних цінностей зовсім не відміняло любові до власної культури. Створена англійцями інтелігенція стала в кінцевому підсумку найбільш небезпечною для колоніального режиму. Із її лав виходили люди типу М. Ганді, Дж. Неру або Р. Тагора — переконані й активні прибічники визволення своєї країни.

Процеси, які відбувалися в Індії, не були чимось винятковим. Засвоєння західних ідей і політичних інститутів відбувалося і в тих східних країнах, які не пережили прямого втручання європейських держав — в Османській імперії, Японії і Китаї. Усі вони тією чи іншою мірою зазнавали на собі тиску Заходу. Але не так, щоб можна було насаджувати, як в Індії, нові політичні інститути й економічні структури. Традиційні цивілізації Сходу потребували реформування для засвоєння у найбільш сильних державах східного світу західних цінностей, але по-різному і з різними результатами.

В Османській імперії реформи почалися ще в 1840-х роках. Скасовувались цехові регламенти, перетворювались адміністративна система і суд, засновувались цивільні школи, немусульманські общини (єврейську, грецьку, вірменську) було нарешті визнано, а їх члени одержали допуск до державної служби. В імперії зростав громадянський рух, який вимагав конституції. У 1876 р. було створено двопалатний парламент, який трохи обмежив владу султана; в конституції проголошувались основні права і свободи громадян.

Звичайно, демократизація східної деспотії виявилась дуже нетривкою, а важке економічне становище, зростаючий зовнішній борг, поразка у війні з Росією в 1876—1878 рр. ще більше ускладнили ситуацію. Після державного перевороту в 1878 р. в імперії встановилася деспотія (зулюм); парламент розпустили, і всі завоювання демократії фактично було зведено нанівець. Деспотичний режим, природно, теж не зумів зупинити економічної катастрофи: у 1879 р. імперія оголосила себе банкрутом.

Отже, питання про модернізацію Туреччини, по суті, залишалося відкритим.

У величезному ісламському світі тенденція до пристосування, до засвоєння нових стандартів життя виявилась лише в декількох країнах. Крім Туреччини, до них слід віднести Єгипет та Іран — найбільш європеїзовані країни. Проте і там розвиток ка-

піталізму набув в основному державного характеру, тобто традиційних для Сходу форм, за яких величезну роль в економіці відіграє держава (“азіатська” модель суспільного розвитку).

У тих країнах, які меншою мірою зазнали впливу Заходу або просто були більш відсталими, життя залицалося практично незмінним. Так було в Аравії, в Афганістані, у деяких арабських країнах Африки.

Усвідомлення того, що тільки модернізація може допомогти протистояти Заходу, прийшло і до Китаю. Починаючи з 1860-х років там теж стала популярною політика “самопосилання”. Вона проводилась під гаслом: “Китайська наука — основа, західна — прикладна”. Уряд, а значною мірою впливові сановники будували підприємства, суднобудівні заводи, арсенали для переозброєння армії.

Але ці слабкі спроби удосконалень ґрунтувались на хиткій основі, оскільки влада не ставила завдання реформувати саме традиційне суспільство. У результаті в 1880—1890-ті роки Китай зазнав поразки у війнах з Францією (за Індокитай) і з Японією, втратив свої васальні держави — В’єтнам, Корею, Тайвань, і дедалі більше потрапляв у залежність від іноземних держав.

В особливому становищі серед усіх цивілізацій Сходу опинилась тільки Японія. Реформи, проведені в країні, поставили Японію в унікальне становище, забезпечивши вільний шлях до модернізації і розвитку капіталізму.

На відміну від інших країн Сходу, які, йдучи в ногу з часом, лише намагалися реформуватись, Японія провела реформи досить швидко і послідовно. Вміло використовуючи досвід європейських країн, японці нарощували темпи економічного зростання, модернізували промисловість, дали країні нове право, громадянські свободи, змінили політичні структури і систему освіти. При цьому всі ці процеси проходили без болючої ломки давніх традицій, на основі цілком гармонійного синтезу свого і чужого.

Переломним моментом став 1868 р., коли влада в результаті революційного перевороту перейшла до рук 15-річного імператора Муцухіто. Від його імені було проведено комплекс радикальних реформ, відповідно до яких було відновлено деякі традиції дотокугавської Японії, яка розвивалася за моделлю, близькій до Заходу. Завдяки цьому Японії було легше, ніж іншим країнам Сходу, перейти до капіталізму.

Одним ударом в Японії було покінчено з феодалізмом: уряд ліквідував феодальні уділи і спадкові привілеї князів — дайме, перетворивши їх у чиновників, які очолювали губернії і префектури. Титули зберігалися, але станові відмінності було ліквідовано, тобто в соціальному плані князі й самураї, особливо ті, хто не мав високих постів, були прирівняні до інших станів.

Земля переходила у власність селян (за викуп), що відкривало шлях до розвитку капіталізму на селі. Багато дрібних земле-власників втрачали свої ділянки, оскільки не могли заплатити за них оренду, податки або викуп, і змушені були йти в міста або перетворюватися в наймитів. Заможне селянство, звільнене від податку — ренти на користь князів, одержало можливість працювати на ринок.

Вступ Японії на шлях капіталізму пройшов без революційних бур і руйнівних громадянських воєн. Але це не означало, що країна не пережила ніяких соціальних змін, які неминуче виникають на етапі капіталізму, що розвивається. Як і в інших країнах, в Японії розорялась більша частина селянства, дуже важкими були становище робітників, умови їх праці. Але в Японії досить швидко з'явився сильний робітничий і профспілковий рух. Певну роль у виникненні міжкласового діалогу відіграв і східний патерналізм.

Результат усіх цих глибоких зрушень був приголомшувачий: через 30 років після початку перетворень, вже до рубежу ХІХ—ХХ ст., японський капіталізм став цілком конкурентоспроможним щодо великих західних країн.

Проте на цьому етапі Японія залишалась винятком, особливим феноменом і загадкою. Інші цивілізації не могли зробити такого стрибка, подолати опір своїх традицій. Звичайно, ХІХ ст. стало переломним для країн Сходу. Багато з них (хоч і не всі) вступили у свій "східний новий час". Проте перехід до капіталізму, модернізація, включаючи і демократизацію, відбувалися під сильним тиском Західної Європи, в умовах експансії Заходу і формування світового ринку. За таких умов все важче стало зберігати економічну і політичну ізолюваність. Інша справа, що вплив цей далеко не завжди був прямим і грубим, а засвоєння західної моделі — механічним. Цивілізаційна модель Сходу, з її особливою роллю держави в економічному житті, мало сприяла спонтанному розвитку капіталізму західного зразка.

Таким чином, у ХVІІІ—ХІХ ст. відбувся поворот в історії людства: почала формуватися цивілізація зовсім нового типу. Її найважливіші риси і спрямованість розвитку, по суті, не зро-

зумілі до кінця і сьогодні. Перехід до індустріальної цивілізації відбувся поступово, його наслідки почали відчуватися зовсім не відразу. Тому в XIX ст. люди фактично не усвідомлювали, що живуть у зовсім новому світі, який не схожий на той, в якому жили їх предки. Тільки у XX ст. з'явилися уявлення про те, що сучасна цивілізація перетворює усю структуру життя — починаючи з економічних і політичних структур і закінчуючи системою цінностей, побутом, сімейними відносинами.

Європеїзація світу, тісно пов'язана з процесом формування глобальної цивілізації, вже в XIX ст. пробуджувала поза Європою відповідну реакцію у вигляді національно-визвольних рухів, ідей суверенності та національної самобутності. У XX ст. це привело до розпаду величезних колоніальних імперій. Незважаючи на зростаючі зв'язки між окремими країнами, злиття цивілізацій не відбулося. Навпаки, зараз, як ніколи раніше, у свідомості людей на перший план виступають відмінності релігійно-культурних та історичних традицій.

Міграційні процеси, які помітно активізувалися вже в епоху перших колоніальних загарбань, розширилися у XVIII—XIX ст. Протягом декількох століть європейці мігрували в Новий світ, а то й на Схід. Ще в XIX ст. почалося бездумне розтрачання природних багатств, які приносились у жертву зростаючому промислового виробництву.

Незвичайний розквіт наук і технічної думки не тільки дав можливість розширити матеріальне виробництво, поліпшити життя людини, а й призвів до винайдення засобів масового знищення.

Отже, у XVIII—XIX століттях відбувся процес переходу народів Європи та Північної Америки від аграрного до індустріального суспільства, що позначилось на долі усіх народів світу. Сформувалось індустріальне суспільство, основними рисами якого були такі:

- *істотне збільшення частки населення в промисловому виробництві та поступове розширення сфери економічних і громадських послуг;*

- *значне підвищення продуктивності праці порівняно з аграрним суспільством, а також постійне формування нових технологій та оновлення асортименту товарів;*

- *людські взаємовідносини дедалі більше набувають ділового характеру і ґрунтуються на угодах;*

- *у зв'язку з формуванням великомасштабного виробництва, розвитком сфери послуг відбувається урбанізація суспільства;*

- посилюється тенденція до рівності усіх перед законом;
- формуються основи правових держав, суспільно-політичний лад яких формально ґрунтується на суверенітеті народів (тобто юридично влада належить усьому народові, а не одній особі);
- форми правління мають раціональну основу і лише в деяких випадках спираються на харизматичні чи традиційні начала;
- значно зростає роль бюрократії, яка забезпечує повсякденне функціонування влади;
- велику роль починає відігравати преса;
- формується раціонально обґрунтована система освіти.

Загальними тенденціями суспільно-політичного розвитку були посилення ролі держави, активізація діяльності суб'єктів суспільного життя, “повстання мас”, формування раціонально обґрунтованих суспільно-політичних доктрин та реакція на них ідейно-політичних течій, що спираються на деякі традиційні цінності, завершення промислового перевороту, нова соціальна стратифікація суспільства, посилення віри в прогрес та поява фрустраційних (песимістично-апокаліптичних) настроїв, завершення формування колоніальних імперій, національне відродження “недержавних народів” та завершення об'єднання окремих європейських держав (Італії, Німеччини). Головними чинниками міждержавних відносин і надалі були Великобританія, Франція, Росія, Австро-Угорщина і об'єднана Німеччина (яка перетворювалась на гегемона Європи) суперечності між якими призведуть людство до Першої світової війни.

У XIX ст. у процесі руйнування традиційних суспільних інститутів стала гостро відчуватись криза цінностей, яка і в наш час залишається однією з найгостріших проблем сучасного духовного життя. Разом з тим ціннісні парадигми та відповідні їм філософські системи, народжені у XVIII—XIX ст., набули хоч і спотвореного, але реального втілення в історії, змінивши життя мільйонів людей.

Тема 3

МОДЕРНІЗАЦІЯ КАПІТАЛІЗМУ: НОВІТНЯ ДОБА (КІНЕЦЬ ХІХ — ПОЧАТОК ХХ ст.)

Еволюція капіталізму останньої третини ХІХ — початку ХХ ст. позначена небаченим доти динамізмом. Особливо це стосується європейських капіталістичних країн. Європа як потужний локомотив із шаленою швидкістю неслася на вершини технічного прогресу, виявляючи фантастичні, проте реальні, технічні можливості, економічну могутність, культурний злет та непохитну й жорстку владу над іншими континентами Землі. Саме в ній протягом ХІХ ст. сформувались нові потенційні сили, що визначали перспективу економічного, соціального і суспільно-політичного поступу не лише для європейців, а й для усього людства.

У Європі склались нові соціальні сили, що висунули маси на передній край суспільного життя, нові політичні сили, що здобували й здійснювали реальну владу над світом, нові культурні сили, що породжували “духовні рухи” з участю в них численних прихильників, нові мілітаристські сили, спроможні швидко мобілізувати мільйони людей та масу військової техніки.

Об’єктивна зумовленість якісних змін в економіці, у соціальній сфері, політиці, ідеології, культурі капіталістичних країн Європи та всього світу, який, незважаючи на строкатість існую-

чих укладів, нерівномірність розвитку як різних держав, так і всередині окремих країн, був єдиною капіталістичною системою, яка еволюціонувала у свою вищу стадію розвитку — імперіалізм, що відбувалося на зламі XIX—XX ст., становлячи об'єкт здивування та надії для людства. Поняття “імперіалізм” у XX ст. набуло яскраво вираженого негативного відтінку. Проте наприкінці XIX — на початку XX ст. воно сприймалося інакше, як намагання окремих держав максимально зміцнити й поширити свою владу, піднести свій авторитет у світовій політиці. Шляхи й засоби досягнення цієї мети були різними, часом утопічними, хоча в найближчій перспективі й не завжди безуспішними.

3.1. Еволюція товарного виробництва: виникнення й суть монополій

В останні десятиліття XIX ст. капіталізм вступив у нову добу свого історичного розвитку. Внаслідок перемоги буржуазних революцій у країнах Західної Європи і США протягом століття (із 70-х років XVIII ст. до 70-х років XIX ст.) утвердилося політичне панування фінансово-промислової буржуазії, а це у свою чергу відкрило широкі можливості для швидкого розвитку продуктивних сил. Промислова революція, яка відбулася в умовах вільної конкуренції, викликала небачений вибух технічного прогресу. А він у свою чергу докорінно змінив структуру капіталістичного господарства та його організаційні форми. У контексті зазначеного слід мати на увазі, що технічний прогрес охопив передусім важку промисловість, змінивши співвідношення між двома основними підрозділами економіки, а саме: виробництвом засобів виробництва й виробництвом предметів споживання. Переважати стали металургія й машинобудування. Бурхливо йшло зростання продуктивності праці, зумовлене науково-технічними відкриттями, принциповими змінами в технології виробництва, а також виникненням нових, високопродуктивних галузей індустрії. Капіталізм у повному розумінні цього слова вступив у “вік електрики” і у “вік сталі”. Перехід до масового виробництва сталі забезпечив значне зростання машинобудування, усіх видів транспорту, особливо залізничного й морського. Довжина залізничної мережі у світі між 1875—1914 рр. зросла в чотири рази, а тоннаж флоту збільшився у

7 разів і становив 33 млн т. Значно активізувалася світова торгівля, обсяг якої збільшився майже у 3 рази.

У ході такого стрімкого розвитку промисловості, транспорту й торгівлі завершився промисловий переворот у **Німеччині** — в 70-х роках, **Австро-Угорщині, Росії та Італії** — у 90-х роках XIX ст. (у **Великобританії, США і Франції** він відбувся раніше).

Одночасно цей період всесвітньої історії став одним із найтривожніших і трагічних для долі людства. У найцинічніших формах виявились всі негативні риси капіталістичного ладу: а) принизлива й безжалісна експлуатація людини людиною; б) колоніальний і національний гніт; в) абсурдна розкіш незначної жменьки багатіїв і зростаюча бідність трудящих; г) загарбницькі війни тощо. *Таким чином, розвиток продуктивних сил, концентрації виробництва і капіталу, конкуренції наприкінці XIX — на початку XX ст. підготували перехід до нового типу капіталістичного господарства — монополії.*

Історія монополії сягає сивої давнини. Першу згадку про неї знаходимо у найвидатнішого давньогрецького філософа **Арістотеля** (384—322 рр. до н. е.). У своїй “Політиці” він розповідав про **Фалеса Мілетського**, який, передбачивши щедрий врожай маслин, завчасно найняв усіх робітників і потім із великою вигодою переуступав їх хазяям, що потребували робітників. Арістотель добавляв до цього оповідання, що цим спекулятивним прийомом користувалися деякі грецькі держави, які мали потреби у грошах. Взагалі він відносить монополію до “мистецтва наживати майно”, при цьому пояснюючи, що “вигідно в розумінні наживання майна, якщо хтось зуміє захопити будь-яку монополію” на зразок Фалеса Мілетського. **Страбон** (64/63 рр. до н. е. — 23/24 рр. н. е.) у своїй “Географії” уже загальніше розповідає про торгіву монополію Александрії. У добу середньовіччя, не визнаючи принципу вільної конкуренції, діяли численні монополії, у тому числі й фіскальні. Монопольний, у широкому розумінні, характер мали і цехові обмеження й привілеї Середніх віків і пізнішого часу. Виключні сеньйоральні права млинарства, хлібопечення, пивоваріння, гончарства тощо також належать до явища монополії. Характеристику монополії, створеної феодальною системою для прибутковості торгівлі, особливо зовнішньої, дав англійський філософ **Томас Гоббс** (1588—1679). У нього монополія називається корпорацією, метою якої є “збільшення

прибутків шляхом монопольного права у купівлі й продажу як удома, так і за кордоном”.

Отже, історія свідчить, що монополістичні тенденції мали місце протягом усіх етапів процесу розвитку товарного виробництва. Проте їх новітня історія, тобто панування монополії в економіці, починається з останньої третини ХІХ ст. у зв'язку з економічною кризою 1873 р.

З урахуванням викладеного варто зазначити, що спостерігається певна взаємопов'язаність явищ — криз і монополій. Цей зв'язок показує одну з причин монополізації економіки, а саме: спроби знайти оптимальний вихід із кризового стану в монополістичній діяльності.

Теорія монополії є досить молодою. Першу спробу створити її зробив англійський економіст *А. Пігу* (1877—1959) у праці “Економічна теорія добробуту” (1912 р.). Наступний крок у розвитку теорії монополії пов'язаний із книгою *В.І. Леніна* (1870—1924) — “Імперіалізм як найвища стадія капіталізму” (1916 р.), в якій він узагальнив численні праці зарубіжних економістів та обґрунтував нові теоретичні положення щодо утворення різних форм монополістичного капіталу (промислового, фінансового, транснаціонального тощо), їх поєднання з економічною силою держави, підпорядкування інших форм капіталу та некапіталістичної власності, економічного й територіального поділів світу, що становить суть імперіалізму.

Перші монополії утворились у Німеччині в 70-х роках ХІХ ст. Проте поживавлення їх діяльності припало у Великобританії, Німеччині, Франції, США, Росії та інших країнах на 90-ті роки ХІХ ст. Саме в цей час у капіталістичному світі, як гриби після дощу, зростають національні й міжнародні монополії. Бурхливо розвивається кредитно-банківська система, що полегшувало й прискорювало різноманітні альянси великого капіталу, за допомогою яких здійснювався тиск на уряди з метою одержання вигідних замовлень, різного роду пільг і привілеїв. Форми монополій, породжених конкуренцією, були найрізноманітніші.

При переході до монополістичного капіталізму переважати стали акціонерні товариства, капітал яких утворюється об'єднанням індивідуальних капіталів шляхом випуску акцій, цінних паперів, що дають право на отримання певного доходу (дивіденду) як частини прибутку. Незалежно від розмірів такі това-

риства одержали назву *корпорацій*. На початку монополістичного капіталізму переважають галузеві монополії. Вони мали різні форми: *картель*, учасники якого домовляються про поділ ринків збуту, ціни, обсяги вироблюваної продукції, хоча підприємства залишаються самостійними; *синдикат*, де об'єднується збутова діяльність, створюється спільний торговельний апарат, хоча виробництво здійснюється самостійно; *трест*, де власність на всі підприємства об'єднана, а їх колишні власники стають пайовиками, власниками акцій, за якими отримують дивіденди; *концерн* — об'єднання трестів або підприємств різних галузей промисловості, банків, торгових, страхових і транспортних компаній на основі спільної фінансової залежності; *конгломерат* — монополістичне об'єднання, що утворюється шляхом поглиблення прибуткових різногалузевих підприємств, які не мали виробничої та технічної спільності, з метою привласнення прибутків рентабельних підприємств й уникнення різких коливань кон'юнктури під час криз.

Форма монополістичного об'єднання визначається рівнем концентрації виробництва й централізації капіталу, умовами розвитку монополій у різних країнах. Наприклад, у Німеччині картелі посідали провідне місце, на кінець XIX ст. їх налічувалось 250. У Великобританії і США монополії переважно мали форму трестів. На початок XX ст. у США їх налічувалось 185. У Франції і Росії поширеною формою монополій були синдикати, яких, зокрема, в Росії на рубежі XIX—XX ст. було більше 30, а на початок 1914 р. — 140—150. Досить потужні синдикати в російській економіці діяли в Україні. Вони почали організовуватись ще наприкінці XIX ст. У 1887 р. у Києві утворилося об'єднання цукрозаводчиків, що забезпечувало щорічно 81 % загальноросійського виробництва цукру. У 1902 р. підприємці створили синдикат "*Продамет*" — товариство для реалізації виробів металургійних заводів. Ядро цього об'єднання становили підприємства півдня Росії. "*Продамет*" давав 75 % листового заліза Росії. Діяли синдикати "*Трубопродаж*", "*Продвагон*". 60 % видобутку вугілля Донбасу контролював синдикат "*Продвугілля*", створений у 1904 р. В Одесі в 1913 р. було створено синдикат сільськогосподарського машинобудування "*Урожай*" тощо. Завдяки цим монополістичним об'єднанням Росія не відставала в економічному розвитку від розвинутих країн капіталістичного світу.

Перехід капіталізму від вільної конкуренції до панування монополій не означає зникнення конкуренції. Навпаки, монополія існує разом із конкуренцією, оскільки вони становлять діалектичну єдність. Так само, як конкуренція неминуче породжує монополію, так і монополія немислима без конкуренції, хоча цілком зрозуміло, що конкуренція між великими монополіями має нові риси. На базі наукових досліджень і прогнозів визначається стратегія виробництва, капіталовкладень, враховуються стан ринків збуту джерел сировини, ресурсів капіталу та робочої сили, що дає змогу певною мірою усунути випадковість.

Надзвичайно гострою стає боротьба монополій на світовому ринку. Наприклад, німецькі фірми, незважаючи на протидію англійського і французького урядів та монополій, проникали на англійський і французький ринок із товарами машинобудівної, електротехнічної та оптичної промисловості, де, безперечно, англійські й французькі фірми утримували сильні позиції. Змінюються також форми конкурентної боротьби. Якщо в умовах домонополістичного капіталізму переважала конкуренція у сфері встановлення цін товарів (хто дешевше запропонує товар), то концерни зберігають відносну стійкість цін, маніпулюючи потужностями, розмірами партій вироблюваного товару, підвищуючи його якість. Водночас процес монополізації виробництва виявив нову роль банків. Розширюється їх кредитна діяльність, посилюється концентрація банківського капіталу, створюються банківські монополії. Все це приводить до того, що банки здобувають величезну економічну владу над усією економікою. Адже зі скромних посередників у платежах, якими вони були раніше, банки перетворюються у всемогутні фінансові центри, що ще більше посилює концентрацію капіталу.

На цій основі відбувається зрощування монополістичного банківського капіталу із промисловим, утворюється новий вид капіталу — фінансовий капітал, а разом із ним і фінансова олігархія, яка означає панування в економіці капіталістичних країн небагатьох фінансових груп. Наприклад, у США виділяються фінансові групи *Моргана*, *Рокфеллера*, *Дюпона*, *Меллона*, *Чиказька*, *Каліфорнійська* та ін.

Для домонополістичного капіталізму головною формою зв'язків між країнами були зовнішня торгівля, вивіз товарів. В умовах монополістичного капіталізму поряд зі зростанням торгівлі

дедалі більшого значення набуває вивіз капіталу. Справа в тому, що в найбільш розвинутих країнах утворюється “надлишок” капіталу, що й зумовлює його вивіз для одержання найбільших прибутків. Капітал вивозиться за кордон у двох формах — позичкового, тобто у вигляді позик іншим країнам, та продуктивного, призначеного для будівництва промислових підприємств, залізниць тощо. *Усе це, з одного боку, розширює зв'язки між країнами, а з іншого — посилює систему панування монополій, розширює сферу їх експлуатації, призводить до економічного поділу світу на сфери впливу окремих монополій. Створюються міжнародні транснаціональні монополії.*

Боротьба за економічний поділ світу породжує боротьбу за його територіальний поділ, захоплення колоній. На початок ХХ ст. територіальний поділ світу було закінчено. Створилася колоніальна система імперіалізму. Колонії, напівколонії, залежні країни використовувались імперіалістичними державами як ринки збуту товарів, сфери прикладання капіталу, джерел дешевої сировини і дешевої робочої сили для здобуття монополією високих прибутків. Завершення територіального поділу світу згодом зумовлює його перерозподіл. Щоб перерозподілити світ, імперіалісти розв'язують, як свідчить історія, війни, які коштують людству десятки мільйонів життів людей і колосальних матеріальних збитків.

Процеси концентрації, спеціалізації та комбінування виробництва на початок ХХ ст., поглиблення суспільного характеру виробництва зумовили перехід від приватного монополістичного до державно-монополістичного капіталізму. Поєднання могутності монополій і держави дає змогу усунути гостроту економічних суперечностей, забезпечити нормальне функціонування капіталістичної економіки шляхом обмеження стихійності в її розвитку, пом'якшення соціальних конфліктів.

Держава завжди виконувала певні економічні функції, наприклад, захист та регулювання буржуазного економічного ладу, фінансування загальнодержавних економічних та воєнних витрат тощо. Але в умовах державно-монополістичного капіталізму економічна роль держави істотно зростає. Вона регулює не окремі процеси, а розвиток економіки в цілому. Відносини між державою та монополіями не є гармонійними, навпаки, вони досить складні. Хоча держава виражає інтереси монополістичного капіталу, одночасно вона змушена обмежувати свавілля монопо-

лістичних союзів, приймати антимонопольне законодавство, регулювати відносини між монополіями та приватним бізнесом, між буржуазією і робітничим класом, здійснювати певні соціальні програми. Внаслідок широкого втручання держави в економіку модифікуються відносини власності, насамперед зростають роль і значення державної власності. Як правило, держава бере у свої руки галузі, які потребують великих капіталовкладень (передусім галузі важкої та військової промисловості). Саме так було напередодні Першої світової війни у Великобританії, Німеччині, Франції, Росії.

Поряд із державною конкурують індивідуальна, акціонерна, кооперативна та інші форми капіталістичної власності. І коли, з одного боку, виявляється недостатньою ефективність державної власності, а з іншого — зростає могутність монополій, відбувається реприватизація власності, тобто перетворення її в акціонерну або просто приватну. Державно-монополістичний капіталізм впливає на відносини між найманою працею і капіталом, регламентуючи умови найму, оплати праці та соціального страхування, доповнює оплату праці державними фондами, для розвитку освіти, охорони здоров'я тощо.

Таким чином, характерною ознакою історичної епохи еволюції товарного виробництва є його активно зумовлена закономірність, яка констатує, що монополізм це не просто модифікація суспільства вільної конкуренції, це відповідна форма капіталістичного способу виробництва, яка забезпечує технічний прогрес і розвиток продуктивних сил, водночас демонструючи здатність пристосування до нового часу. Модернізація товарного виробництва — це результат взаємодії усупільнення й відособлення розв'язання основної суперечності капіталізму — між суспільним характером виробництва і приватною формою привласнення. Модернізація продуктивних сил на основі НТР означає посилення усупільнення виробництва з набуттям нових якостей. Для розв'язання цієї суперечності виникає й поширюється акціонерна, колективна приватна власність, що забезпечує подальший рух економічної системи. Проте згодом і вона стає недостатньою. Отож, спочатку вона доповнюється монополістичною, а на наступному етапі — державно-монополістичною власністю. Нові форми власності адекватні новим масштабам і змісту усупільнення та забезпечують певний час відповідність зростаючому суспільному характеру про-

дуктивних сил, що сприяє їх перспективному розвитку, їх еволюції.

Перехід від вільної конкуренції до панування монополій супроводжувався значними змінами у світовій економіці й політиці, адже наприкінці XIX — на початку XX ст. почала формуватися світова капіталістична система господарювання, що викликало появу нових рис у міжнародних відносинах. Дедалі більше ці відносини стають конфліктними, наростає загроза світової війни. Вже наприкінці XIX ст. виникають військово-політичні союзи, які поклали початок формуванню військово-політичних блоків і розколу капіталістичного світу на два супротивних табори.

3.2. Парламентаризм — апогей європейської державно-правової еволюції

На тлі переходу до імперіалізму наприкінці XIX — на початку XX ст. відбулися великі зміни і в буржуазній надбудові та в соціальних відносинах. **У капіталістичних країнах остаточно складається демократично-правова буржуазна держава.** Головними ознаками її були конституційно-правова регламентація державного ладу й політичного режиму; конституційний захист прав і свобод особи в її взаємодії із державою; парламентська система; система буржуазних партій; сильний апарат державної влади.

Завдяки високій економічній кон'юктурі забезпечувалися стабільність і ефективність буржуазної демократії, стрижнем якої був **парламентаризм** — інститут народовладдя. Останнє застосовується із суттєвими обмеженнями, а не в прямому значенні, оскільки економічне панування зберігається за одним суспільним класом, до того ж нечисленним. Але навіть у рамках політичного панування буржуазії можлива більш-менш широка участь інших класів і соціальних верств, їх політичних організацій у державних справах.

Парламентаризм — явище, що зумовлене суспільно-політичним розвитком. Протягом XIX — на початку XX ст. на засадах парламентаризму відбувалася державно-правова еволюція ряду країн Європи й Америки. У зв'язку з відмінністю економічних умов, історичних традицій, співвідношення класових сил, зрілості масових демократичних рухів, відносної могутності капі-

талу, політичної культури населення та багатьох інших факторів, буржуазна демократія набувала найрізноманітнішого вигляду. Вона може існувати у формі парламентської республіки чи парламентської монархії, якщо мати на увазі форму правління; знаходити розгорнуте юридичне обґрунтування в правовій державі, або навпаки, спиратися в основному на політичні звичаї й традиції; узгоджуватися з парламентською або президентською формою управління державою.

Доба капіталізму й особливо період його модернізації, що охоплює індустріалізацію, “промислову революцію”, форми й характер приватної власності, капіталу, а також демократизацію суспільно-політичної системи капіталістичного ладу, — надзвичайно важливі в новій історії парламентаризму взагалі і класичного парламентаризму зокрема. У Великобританії, яка вважається прабатьківщиною світового парламентаризму, саме в цей період сформувалась і розвинулась двопартійна система, визначились форми взаємовідносин між монархом і парламентом, котрі відповідали новому співвідношенню суспільно-політичних сил. У цілому можна зазначити, що протягом цієї доби йшла розбудова державного ладу, котрий визначається як парламентська монархія або, в широкому розумінні, як парламентське правління. Еволюція британського парламентаризму спричинила проведення парламентської “великої реформи”. Згідно з нею було зменшено представництво в парламенті від невеликих міст і збільшено представництво від великих промислових центрів, таких як Бірмінгем, Ліверпуль, Манчестер та ін.

Щодо розвитку державно-правової практики Великобританії у період після “великої реформи”, то вона характеризувалась подальшим укоріненням парламентаризму як форми державно-політичного життя. Це, зокрема, було пов’язано з подальшою демократизацією виборчого права, яка відбувалася протягом 60—80-х років XIX ст. Так, у 1872 р. було запроваджено таємне голосування, а в 1884 р. уведено в дію закон, за яким виборче право визнавалося за всіма жителями графства (тобто сільської місцевості) за умови наявності в них власної оселі та домогосподарства. Як наслідок, виборчий корпус становив близько чверті дорослого населення Великобританії.

Таким чином, вже наприкінці XIX — на початку XX ст. у цій країні склались основні інститути сучасного виборчого права. Згодом частина з них набула по-справжньому демократич-

ного змісту, змінюючись відповідно до реалій економічного та суспільно-політичного життя.

Діалектика розвитку виборчого права Великобританії водночас визначала ті зміни, які супроводжували протягом останніх двох століть еволюцію її парламентаризму. Цей розвиток безпосередньо відбивався на діяльності парламенту. До зазначеного слід додати, що двопалатна структура британського парламенту постійно еволюціонувала в напрямку створення сучасної парламентської моделі, де головні функції виконує нижня палата, що має по-справжньому представницький характер. У більшості капіталістичних країн у добу модернізації капіталізму генеза парламентаризму відбувалася під впливом досвіду парламентаризму Великобританії і Франції, який відігравав роль своєрідного зразка. Про це свідчить практика народного представництва в парламентах цих країн, а також запровадження і поступова демократизація виборчого права. Зумовленість демократизації виборчого права як суб'єктивного права громадян перш за все була продиктована природою монополістичного капіталу. Обмеження такого права, що діяли в домонополістичну добу, зачіпали інтереси широких соціальних верств, які дедалі впевненіше виходили на арену політичної історії.

В Італії, наприклад, за конституцією 1848 р. виборчими правами користувалося менше ніж 3 % населення. За останні два десятиліття XIX ст. було прийнято закони, за якими коло виборців дещо розширювалося. При цьому необхідною умовою участі у виборах було вміння читати й писати, тобто встановлювався ценз грамотності. До того ж зберігався прямиий майновий ценз, а для пасивного права — ценз освіти. І тільки в 1912 р. було прийнято закон про загальне виборче право, згідно з яким таке право надавалося всім повнолітнім і грамотним італійцям-чоловікам, а також з 30-річного віку — всім чоловікам незалежно від їх грамотності. Ценз грамотності встановлювався і в конституції Португалії 1911 р.

Близьке за змістом виборче право було встановлено конституціями Болгарії (1879 р.), Греції (1864 р.) і Данії (1866 р.). І хоча тут майнові цензи було досить швидко скасовано, а цензи грамотності й освіти ніколи й не запроваджувалися, конституції цих країн визначали цензи осілості. Однорічний ценз осілості було передбачено наприкінці XIX ст. — на початку XX ст. у законодавствах Австрії і Бельгії, а дворічний — в Іспанії.

Цікавою була еволюція виборчого права Австрії. Тут, на відміну від більшості інших європейських країн, де представництво мало територіальний характер, було запроваджено й існувало до 1907 р. так зване реальне представництво. Нерідко таке представництво називають ще куріальним. За австрійським законом 1873 р. виборці поділялися на чотири курії: землевласників, торговельних та промислових палат, міст, а також сільських громад. Наприкінці XIX ст. було передбачено п'яту курію — загального виборчого права. Кожна курія самостійно обирала до імперського рейхстагу визначену кількість представників. Поруч із загальними цензами для активного виборчого права було визначено також спеціальні цензи для кожної групи виборців окремо.

Так, для участі у виборах від курій землевласників необхідно було володіти нерухомим майном, від курій міст і сільських громад — сплачувати встановлений прямий податок, від курії торговельних і промислових палат — бути членами цих палат і, нарешті, від курії загального виборчого права — відповідати вимозі шестимісячного цензу осілості у виборчому окрузі. Виборці, що мали право брати участь у виборах від однієї з перших чотирьох курій, не позбавлялися права робити це від курії загального виборчого права.

Такий порядок було встановлено і в серпні 1905 р. під час виборів до *Державної думи Росії*. Однак куріальне представництво не набуло поширення в європейських країнах, хоча деякі його елементи можна знайти в процедурах формування верхніх палат парламентів і в наші дні.

У *Нідерландах* встановлене конституціями 1798 р. і 1848 р. виборче право було обумовлене високим податковим цензом. Він був знижений спочатку конституцією 1887 р., а потім і законами 90-х років. Внаслідок цього кількість виборців виросла майже в шість разів і перед Першою світовою війною становила близько 65 % загальної чисельності громадян, котрі відповідали встановленому віковому цензу.

У *США* ще на початку XIX ст. виборче право в більшості штатів пов'язувалося з володінням нерухомою власністю або зі сплатою податків. Наприкінці століття прямий майновий ценз було скасовано, хоча в деяких штатах від виборців вимагалось бути грамотними або сплачувати податки.

У цілому перед початком Першої світової війни прямий майновий і податковий ценз для активного виборчого права зберігався в небагатьох країнах. Однак на виборах у верхні палати (там, де вони обиралися) такі цензи нерідко діяли.

В Японії на основі конституції 1889 р. питання виборчого права були вперше врегульовані спеціальним законодавством. Це законодавство встановлювало не тільки однорічний ценз осілості, а й досить великий податковий ценз. Як наслідок, виборчими правами було наділено на початку нашого століття приблизно 3 % населення країни.

Свої особливості мала й еволюція виборчого права Німеччини. Тут виборче право тривалий час зберігало різного роду недемократичні риси. Починаючи з 1848 р. у Пруссії було визнано виборче право правоздатних 24-річних чоловіків за умови шестимісячного цензу осілості. Однак самі вибори були непрямі: виборці обирали вибірників, а ті — членів ландтагу (законодавчого органу). В кожному виборчому окрузі до виборчого списку заносилися всі виборці відповідно до розмірів їхніх прямих податків. До першого класу було віднесено тих платників, котрі в сукупності сплачували третину загальної суми податків від виборчого округу. Другий клас виборців становили середні платники, що в сукупності сплачували другу третину відповідної суми. Нарешті, виборцями третього класу була решта, включаючи і тих, хто взагалі не сплачував прямих податків. Кожний клас обирав одну третину вибірників від округу. Отже, незначна кількість виборців першого класу мала ті самі можливості впливати на результати виборів, що й численні виборці третього класу.

Як наслідок, вже на перших виборах у ландтаг Пруссії голос виборця першого класу “важив” майже у двадцять разів більше, ніж голос виборця третього класу. Цей порядок діяв до Першої світової війни. Однак і на німецькій землі розвиток виборчого права в цілому відображав відповідні загальноєвропейські тенденції.

Ще однією спільною рисою розвитку виборчого права в ХІХ—ХХ ст. було те, що при встановленні вікового цензу для активного виборчого права виходили з необхідності зрівнювати його з віком повноліття. Іноді виборча дієздатність наставала пізніше, ніж повноліття. У більшості європейських країн віковий ценз було встановлено в межах 21—25 років. Такий підхід об'єктивно обмежував політичну активність молоді.

Еволюція виборчого права привела до скасування так званого статевого цензу, тобто мала своїм результатом надання виборчих прав жінкам. Першою країною, де активне виборче право було надано жінкам, були США: у період із 80-х років XIX ст. і до Першої світової війни його визнано законодавством шести штатів. На початку нашого століття емансипація жінок на виборах мала місце в **Австралії, Норвегії та Фінляндії**. Причому в цих країнах жінки могли не тільки голосувати, а й балотуватися на виборах.

Нарешті, однією з характерних рис розвитку виборчого права в епоху переходу від капіталізму вільної конкуренції до монополістичного капіталізму було збереження цензу осілості. Пояснюють це тим, що ценз осілості відповідає історично зумовленим поглядам на виборчий округ як на територіальну корпорацію, населення якої є певною спільнотою з єдиними інтересами соціально-економічного і культурного розвитку. Ценз осілості було запроваджено в багатьох буржуазних країнах. Термін його був різним. У США, наприклад, він дорівнював одному місяцю, в Австралії, Німеччині і Японії — трьом, у Бельгії і Франції — шести, у Канаді — дванадцяти місяцям тощо.

Водночас із демократизацією права в умовах монополістичного капіталізму формувалась та чи інша виборча система, відповідна до цих умов, а також до характеру партійної системи. Відомі два різновиди таких виборчих систем: мажоритарна й пропорційна.

Виборчі системи, в основу яких покладено принцип більшості, називаються *мажоритарними*. Історично саме їх було запроваджено першими. За такими системами обраними вважаються кандидати, котрі у своїх округах здобули встановлену більшість голосів.

Іншим різновидом виборчих систем є *пропорційні*. Головна, принципова їх відмінність від мажоритарних виявляється в тому, що вони ґрунтуються не на принципах більшості, а на принципах прямої відповідності числа завойованих партією мандатів кількості одержаних нею на виборах голосів. Не викликає сумніву, що пропорційні виборчі системи в цілому більше відповідають самій суті представництва.

Із середини XIX ст. пропорційна виборча система почала використовуватись у Франції, Бельгії, Данії, Швейцарії та інших країнах Європи і Азії.

Отже, становлення й розвиток буржуазного парламентаризму, цього складного політико-юридичного й ідеологічного комплексу, підпорядковано конкретній системі об'єктивних закономірностей.

Найважливіша з них — органічна залежність еволюції буржуазного парламентаризму від процесів генези й утвердження, розширення й зміцнення економічної бази, соціально-політичної структури капіталістичного ладу. Зміст, зовнішнє вираження буржуазного парламентаризму в кінцевому результаті зумовлені динамікою капіталістичних виробничих відносин і сформованими на їх ґрунті міжкласовими і внутрішньокласовими взаємодіями.

Соціально-економічні й політичні фактори — головні, вирішальні умови розвитку парламентаризму. Разом із тим потрібно мати на увазі, що самі ці фактори виступають й існують у конкретно-історичному прояві; вони, безперечно, несуть на собі відбиток національних та інших особливостей, відрізняючи минуле від сучасного кожної країни. Крім того, поряд із зазначеними первинними факторами на характер парламентаризму активно впливають події громадянської історії, специфічні соціокультурні традиції країни, сформовані в ній норми політичного спілкування, правові погляди тощо.

3.3. Міжнародні відносини в контексті модернізації капіталізму

Міжнародний лад в умовах капіталізму вільної конкуренції особливо протягом ХІХ ст. залишався напрочуд стабільним. З 1815 р., наприклад, не сталося жодного загального воєнного конфлікту між п'ятьма домінуючими державами Європи. Війни, які виникали, були обмежені за тривалістю і за масштабами. Вони мали форму міжнародних поліційних акцій з метою придушення революційного руху, коли місцева влада не могла самотійно упокорити його. Такими були інтервенції Франції до Іспанії та Італії, Росії до Польщі й Угорщини. Мали місце регіональні конфлікти, зокрема в Італії, Німеччині й на Балканах. Траплялися колоніальні війни. З настанням доби модернізації товарного виробництва сталися великі зміни не лише в економічному й суспільно-політичному житті, а й у сфері міжнародних відносин. Головними напрямками міжнародної політики великих капі-

талістичних держав з утвердженням монополістичного капіталу були:

- боротьба за створення нових військових союзів;
- підготовка з їх допомогою до війни за перерозподіл поділеного світу.

Новий характер міжнародних відносин започаткувала франко-пруська війна 1870—1871 рр. Ця війна закінчилася Франкфуртським мирним договором 1871 р., за яким у Європі розпочалося перегрупування державно-політичних сил. Оскільки в ході цієї війни завершилось національне об'єднання Німеччини, на політичній карті Європи з'явилась могутня промислово-мілітаристська імперія. Нав'язавши Франції грабіжницький мир, Німеччина отримала контрибуцію в 5 млрд франків й анексувала Ельзас і Лотарингію. Відразу ж вона розпочала виношувати плани повторного розгрому Франції.

Важливим міжнародним наслідком франко-пруської війни було *завершення воз'єднання Італії*. Ця велика європейська держава з моменту свого виникнення виявила агресивність щодо Франції у басейні Середземномор'я.

Результати франко-пруської війни позначились на відносинах Німеччини й Австро-Угорщини. Австро-угорський уряд відмовився від намірів про реванш за поразку в австро-пруській війні (1866 р.), вирішивши піти на зближення з Німецькою імперією.

Швидке посилення економічної могутності останньої і вихід її на арену колоніальної експансії зробили неминучим загострення англо-німецьких суперечностей. Володіючи багатими колоніями, маючи могутній військово-морський флот, пануючи на світових ринках, правлячі кола Великобританії не могли допустити, щоб її потіснив молодий і агресивний хижак.

Таким чином, франко-пруська війна й створення Німецької імперії привели до групування сил у Європі та посилили напруженість міжнародної обстановки.

Засновник Німецької імперії, її перший канцлер *Отто фон Бісмарк*, тверезо оцінюючи міжнародну ситуацію, знаючи, що сусідні держави за реальної загрози їм з боку Німеччини будуть тяжіти до згуртування (наприклад, Франція була готова приєднатися до будь-якого антинімецького блоку), приступив до створення військово-політичної коаліції під егідою Німеччини, щоб

ізолювати Францію, створюючи сприятливу дипломатичну обстановку для нової війни проти неї.

Антифранцузька зовнішня політика канцлера виявилась в організації *Союзу трьох імператорів*. Щоб позбавити Францію можливих союзників в особі Росії й Австро-Угорщини, Бісмарк використав ідею монархічної солідарності для зміцнення “порядку” в Європі після придушення версальцями Паризької Комуні. 28 травня 1871 р. заклик до зближення з Німецькою імперією на тлі спільної боротьби з робітничим рухом підтримали уряди Петербурга й Відня. У вересні 1872 р. у Берліні відбулася зустріч трьох імператорів, після чого європейська преса відразу заговорила про відродження Священного союзу трьох європейських монархів.

6 травня 1873 р. між Росією і Німеччиною було укладено військову конвенцію, а 6 червня того ж року таку саму угоду підписали монархи Росії та Австро-Угорщини. 23 вересня Вільгельм I приєднався до австро-російської угоди й *Союз трьох імператорів* було остаточно оформлено. Він встановлював, що у випадку нападу будь-якої держави на одну з договірних сторін учасники союзу зобов’язані дійти згоди про спільну лінію поведінки. Якщо ж умови змусять їх вступити у війну, то між членами союзу мала бути укладена спеціальна військова конвенція.

Союз трьох імператорів відповідав інтересам Росії, Австро-Угорщини, а особливо Німеччини. Зміцнивши кордони на Заході, російський царизм дістав можливість активізувати свої дії в Середній Азії. У результаті було захоплено Хіву, що у свою чергу привело до загострення англо-російських відносин. Російський уряд сподівався домовитися з Австро-Угорщиною про збереження статус-кво на Балканах. Послаблена Габсбурзька монархія зміцнила своє становище, зблизившись із Німеччиною.

Для Німеччини Союз мав велике значення, яке полягало в тому, що Франція виявилась ізольованою в Європі, а роль Німеччини зростала в системі міжнародних відносин. Союз проіснував до 1887 р. і розпався внаслідок спалаху австро-російських і російсько-німецьких внутрішніх суперечностей. Відносини між Німеччиною і Австро-Угорщиною були більш-менш стабільними. А от щодо Росії справа була складнішою. Зміцнення Німеччини суперечило інтересам Росії, тому що ставило під загрозу її західні кордони. Більше того, між Росією і Німеччиною посилювались економічні суперечності. Турбуючись про інтереси своїх

поміщиків, німецький уряд увів високі мита на привізні російські продовольчі товари, що дошкульно било по інтересах російських поміщиків. Росія у свою чергу встановила адекватні мита на привізні німецькі промислові товари. Ще більш серйозними були суперечності між Росією й Австрією. Просування Росії на Балканах дуже непокоїло Австрію (остання була незмінним ворогом політики російського уряду в цьому регіоні), бо становило загрозу для самого існування Австро-Угорщини як багатонаціональної імперії, у складі якої проживало майже 15 млн слов'ян. Об'єднання слов'янських народів у цій частині Європи підірвало б устої Австрійської імперії, привело б до її розвалу.

Німеччина, зацікавлена в завоюванні нових ринків збуту, всіляко підтримувала політику Австрії на Балканах, тому що це надавало німецьким капіталістам нові можливості в розвитку торгівлі з Близьким Сходом.

Вступ Росії до Союзу трьох імператорів не означав, що вона зацікавлена у послабленні Франції. Російський канцлер О. Горчаков не раз повторював: “Європі, і перш за все Росії, потрібна сильна Франція”. У 1875 р., коли Німеччина знову стала погрожувати Франції новою війною, до Берліна прибули Олександр II і О. Горчаков, які провели особисті бесіди з Вільгельмом I і Бісмарком, добившись від них відмови від задумів про нову війну проти Франції. Це було великою політичною перемогою російської дипломатії, із приводу якої Бісмарк не облищав нарікати все життя.

Проти нового німецького розгрому Франції виступила і Великобританія. Її позиція полягала в тому, щоб зберегти “європейську рівновагу сил”. Англійську буржуазію тишило те, що в Європі є дві ворогуючі між собою держави — Франція і Німеччина.

Союз трьох імператорів не витримав серйозного випробування, яким була “воєнна тривога” 1875 р., і дав глибоку тріщину. У пошуках нових зовнішньополітичних комбінацій Німеччина звернулась до Великобританії. На початку 1876 р. Бісмарк переконував англійського посла в Берліні у необхідності зміцнення відносин між Великобританією і Німеччиною. Британські дипломати справедливо розцінили пропозицію Бісмарка як бажання укласти союз. У процесі переговорів англійці дали згоду гарантувати збереження за Німеччиною Ельзасу і Лотарингії, якщо вона візьме на себе військові зобов'язання, спрямовані проти Росії.

Не бажаючи воювати в ім'я британських інтересів, Німеччина відхилила ці пропозиції. Але і після цього в її зовнішній політиці тривалий час спостерігалось своєрідне лавірування між Великобританією і Росією.

Майже одночасно з франко-німецькою кризою 1875 р. спалахнула балканська. У 1875 р. проти Туреччини повстала Боснія і Герцеговина, потім до визвольної боротьби приєдналися Сербія, Болгарія і Чорногорія. Події на Балканах загострили російсько-австрійські відносини, чим скористався Бісмарк. Він доклав усю свою майстерність політика і дипломата, щоб втягнути Росію у війну з Туреччиною, сподіваючись мати вільні руки проти Франції.

Нова російсько-турецька війна 1877 р. закінчилась повною поразкою Туреччини. Російські війська підійшли до Константинополя. Недалеко від нього, у містечку Сан-Стефано, 3 березня 1878 р. було складено попередній текст мирного договору. Він передбачав утворення на Балканах великого Болгарського князівства, яке займало б територію від Дунаю до Егейського моря і від Чорного моря до Охридського озера. Ця держава передбачалась як залежна від Росії. Сербія, Чорногорія і Румунія здобули повну незалежність, Боснія і Герцеговина — автономію. Такі результати російсько-турецької війни дуже непокоїли Великобританію й Австро-Угорщину. Австрія провела часткову мобілізацію, оскільки Сан-Стефанський договір ішов у розріз із Будапештськими угодами, за якими Боснія і Герцеговина передбачались лише як самоврядні області. Великобританія підготувала десант на о. Мальта і послала ескадру до Константинополя. Російсько-турецька війна призвела до надзвичайного загострення суперечностей на Балканах і в усій Європі. Насамперед загострились відносини між Росією й Австро-Угорщиною. Цим відразу ж скористався Бісмарк, який давно мріяв добитися союзу між Німеччиною й Австро-Угорщиною. Союзний договір між Німеччиною й Австро-Угорщиною було підписано 7 жовтня 1879 р. Він був таємним і спрямовувався як проти Росії, так і проти Франції.

Дальша діяльність Бісмарка щодо ізоляції Франції й обмеження Росії привела до утворення *Троїстого союзу*. Розпалюючи колоніальні апетити Італії в 1882 р. відносно Тунісу й одночасно заохочуючи Францію до його захоплення, Бісмарк досить хитро прилучив Італію до свого політичного табору. Італійський уряд

погодився укласти союз із Німеччиною, тому що італо-австрійські суперечності щодо Трієста і Трієнтіно (володіння Габсбургів) підтримували ворожість до австрійців. Але Бісмарк недвозначно натякнув Риму, що шлях у Берлін пролягав через Відень. Договір 1882 р. було укладено на 5 років, потім він неодноразово продовжувався і діяв до 1915 р. Цей військовий союз знову-таки було спрямовано як проти Франції, так і проти Росії.

Разом з тим важливою політичною справою для Бісмарка було зберегти дружні відносини з Росією і не допустити її зближення з Францією. Тому, коли виникли ускладнення в російсько-австрійських відносинах, викликані кризою на Балканах 1887 р., Бісмарк запропонував російському урядові підписати двосторонню таємну угоду. Оскільки саме в цей час загострились відносини між Росією і Великобританією в Афганістані, царський уряд прийняв цю пропозицію. У 1887 р. між Росією і Німеччиною було підписано договір, відомий як договір перестраховки. Німеччина давала гарантії Росії щодо надання допомоги їй у разі ворожих дій Великобританії на Близькому Сході. Росія ж взяла на себе зобов'язання дотримуватись нейтралітету в разі нападу Франції на Німеччину. Договір перестраховки був напівуспіхом Бісмарка, тому що Росія не гарантувала військової допомоги в її боротьбі з Францією, а обіцяний нейтралітет був умовним. Одночасно цей договір уповільнював процес зближення Росії з Францією, на що дуже сподівався Бісмарк.

Така поведінка Німеччини лише прискорила франко-російське зближення, в основі якого лежали політичні та економічні інтереси обох країн. Анексія Ельзасу і Лотарингії, утворення Німецької імперії дуже погіршили стратегічні інтереси Франції. Країна опинилась у повній ізоляції. Тому головне завдання французької дипломатії після Франкфуртського миру полягало у зближенні з іншими державами для боротьби з бісмарківською Німеччиною. У разі війни з Німеччиною Франція могла одержати реальну допомогу лише від Росії. Між цими країнами не було розбіжностей у питаннях європейської чи колоніальної політики. Навпаки, був спільний ворог, тому що створення Німецької імперії ставило під загрозу як східні кордони Франції, так і західні кордони Росії. Ось чому, намагаючись зберегти хороші відносини з Німеччиною, російський уряд підтримував Францію, коли їй загрожувала Німеччина.

Надзвичайно важливим фактором, який сприяв російсько-французькому зближенню, був військовий. Наприклад, коли в 1887 р. Бісмарк пригрозив Франції війною, французький уряд звернувся до Петербурга за сприянням і одержав його. У 1891 р. між Росією і Францією було підписано консультативний пакт, а в 1892 р. — таємну військову конвенцію, ратифіковану в 1893—1894 рр. Це забезпечило Франції військову допомогу Росії у випадку конфлікту з Німеччиною чи Італією, а Росії — підтримку Франції на випадок нападу Німеччини чи Австро-Угорщини.

Щодо позиції Великобританії в цій блоковій системі держав Європи, зазначимо таке: Великобританія залишалась поза цими блоками і дотримувалась політики “блискучої ізоляції”, суть якої полягала в утриманні світової гегемонії, зміцненні свого безконтрольного панування в колоніальних володіннях та безперервному їх розширенні за допомогою інших держав. Політика “блискучої ізоляції” ґрунтувалась на промисловій гегемонії і морській могутності Великобританії, що і давало їй змогу не зв’язувати себе ніякими союзами. Один із найпопулярніших прихильників і провідників цієї політики, лідер консервативної партії, розумний і надто обачний дипломат, достойний опонент Бісмарка — лорд Солсбері любляв повторювати, що у Великобританії немає вічних союзників і вічних ворогів, а є лише постійні й вічні інтереси. Для досягнення своїх цілей англійська дипломатія вміло використовувала конфлікти континентальних держав. Суть цього прямо висловлював Солсбері в записці до королеви Вікторії у 1888 р.: “Франція являє і завжди буде являти собою найбільшу небезпеку для Великобританії. Але ця небезпека не є реальною, поки між Францією і двома сусідніми з нею державами (Німеччиною й Італією) існують натягнуті відносини. Якби між Францією і цими державами встановились дружні відносини, наші витрати на армію і флот почали б дуже швидко зростати...” Ось так, граючи на франко-німецьких і російсько-австро-німецьких суперечностях, укладаючи окремі угоди в разі потреби (наприклад, угода Великобританії, Австро-Угорщини й Італії 1887 р. про статус-кво у східній частині Середземного моря) англійський уряд не брав на себе ніяких військових зобов’язань. Усі численні спроби Бісмарка прилучити Великобританію до Троїстого союзу, що могло б привести до її участі у війні проти Росії, Солсбері хитро відхиляв. Британського міністра більше влаштовував варіант війни Росії з Німеччиною за ней-

тралітету Великобританії. Найявніші серйозні суперечності Великобританії з Росією і Францією змушували першу більше тяжіти в останній третині XIX ст. до німецького угруповання.

Внаслідок модернізації капіталізму загострилась боротьба за розподіл світу між наймогутнішими державами на зламі XIX—XX ст. Разом з традиційними колоніальними країнами, що постійно конфліктували між собою, — Великобританією, Францією і Росією до неї включилися США, Німеччина, Бельгія, Італія і Японія.

До 1914 р. розміри колоніальних територій становили 72 млн км² (тобто більша половина суші) і в них жило більше 560 млн осіб (тобто третина населення Землі). Якщо в 1870 р. європейські держави контролювали лише 1/10 території Африки, то у 1890 р. лише десята частина африканських земель ще залишалася вільною. Під контролем колоніальних держав опинився Китай, і лише взаємні суперечності заважали їм повністю перетворити його в колонію.

Тривала боротьба між Великобританією і Францією за гирло Нілу завершилась у 1882 р. англійською окупацією Єгипту. Суец “у зв’язці” з Мальтою і Кіпром закріплював за Великобританією стратегічну перевагу в Східному Середземномор’ї. За рік до захоплення Великобританією Єгипту Франція завойовала Туніс (1861 р.), приєднавши його до раніше колонізованого Алжиру. Потім Франція колонізувала значну територію від Сенегалу до Дорфура і від Середземного моря до Габону.

Гострою була боротьба між Великобританією і Францією за Судан. Внаслідок опору арабів британським колонізаторам (знищення в Хартумі у 1885 р. експедиційного корпусу британців) та суперництва з французькими колонізаторами ледве не спалахнула війна між Великобританією і Францією. І лише труднощі в економіці та слабкість військово-морського флоту примусили Францію відступити. Після тривалих переговорів у 1899 р. між ними було укладено угоду, за якою Судан визнавався англійською колонією за винятком західних областей, на які мала “права” Франція.

Крім Великобританії, у французьких колоністів в Африці був ще один суперник — Італія, яка виявила своє невдоволення захопленням Францією Тунісу, який італійський уряд вважав історичною територією Риму (Туніс — це Карфаген давньої історії). Тепер Італія активізувала свою діяльність у Східній Аф-

риці. Наслідком її була італо-ефіопська війна 1895—1896 рр., у якій на боці Італії виступала Великобританія, а Франція і Росія — на боці Ефіопії. Війна закінчилась перемогою Ефіопії і поразкою Італії.

Іншим районом протиборства англійських і французьких колонізаторів була Південно-Східна Азія. Розпочавши колонізацію з півдня Індокитаю ще в 60-х роках, французькі капіталісти тепер намагалися захопити Тонкін і Аннам, багаті природними ресурсами, які мали важливе стратегічне значення на шляху на Далекий Схід. Ці території перебували під сюзеренітетом Китаю. Війна Франції з Китаєм 1883—1885 рр. закінчилась перетворенням Тонкіну і Аннаму на французьку колонію. У 1887 р. Аннам, Тонкін, Намбо (Кохінхіна) і Камбоджа увійшли до складу Індокитайського союзу, створеного французькими завойовниками для централізації управління. У 1893 р. до нього було включено захоплений Лаос.

Традиційним районом англо-російських суперечностей була Середня Азія. Британські монополісти розглядали Персію, Афганістан, Тибет як підступи до меж Індії, до яких ніколи нікого не можна допускати. У 1880 р. Великобританія завойовує Афганістан, а Росія — Туркменію. Цілком зрозуміло, що завоювання Росії в Середній Азії загрожувало пануванню англійських колонізаторів над залежними народами в цьому регіоні. У 1885 р. спалахує афганський конфлікт, коли Великобританія і Росія були на “волосину від війни”. У цій війні був дуже зацікавлений Бісмарк. Тому він докладав максимум енергії у підбурюванні конфліктуючих сторін, розраховуючи таким чином розв’язати собі руки відносно Франції. Але Росія не бажала війни з Великобританією. Та і Великобританія, ізольована Союзом трьох імператорів, вирішила не доводити справу до війни, погодившись на компроміс. У результаті в 1885 р. в Лондоні було досягнуто домовленості про визначення північно-західного кордону Афганістану, а в 1887 р. підписано остаточний протокол про російсько-афганське розмежування.

У наступні роки англо-російське суперництво розгорнулося на Далекому Сході. На зламі XIX—XX ст. англійці тривко закріпились у Китаї, контролюючи зовнішню торгівлю і митні надходження.

Запізнившись до поділу Китаю, уряд США висунув у 1899 р. принцип “відкритих дверей” (доктрина держсекретаря Хей,

за якою всі країни мали рівні права і можливості для експлуатації Китаю), розраховуючи, що економічна могутність американського імперіалізму забезпечить саме йому перевагу в усьому Китаї.

Таким чином, у Китаї переплелись різноманітні групи імперіалістичних суперечностей: англо-російські, російсько-японські, англо-німецькі та ін. Вважаючи Росію своїм головним ворогом на Далекому Сході, Великобританія і США надавали значну допомогу японському імперіалізмові, підштовхуючи його до війни з Росією. Суперечності між США і Японією виявились дещо пізніше, після російсько-японської війни.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. поділ світу дійшов кінця. “Вільних” незайнятих територій майже не лишилось. В Азії, наприклад, неподіленими залишалась Туреччина, Іран, Сіам, хоч процес їх перетворення в напівколонії йшов дуже швидко. У Туреччині переважав англійський вплив, в Ірані загострювалися суперечності між Великобританією і Росією. Сіам було ще 1893 р. поділено на сфери впливу Великобританії і Франції. У Африці, яку було поділено в основному між Великобританією і Францією в процесі гострої і жорстокої боротьби, неподіленими лишились Абіссінія (Ефіопія), яка зуміла відстояти свою незалежність; Марокко, Тріполі, Кіренаїка (формально залежні території Туреччини) і в Південній Африці — бурські республіки — Трансвааль і Оранжева¹. Але внаслідок англо-бурської війни (1899—1902 рр.) ці республіки втратили свою незалежність.

Посилення в результаті загострення нерівномірності розвитку імперіалістичних суперечностей нестримно вело до боротьби за перерозподіл уже поділених територій. Тепер для захоплення колоній треба було вести війну, щоб відібрати їх у попереднього “власника”. На цей шлях першими стали США, які в 90-х роках XIX ст. перетворились у могутню імперіалістичну державу. Агресивний капітал США було спрямовано в країни Латинської Америки і на острови Карибського моря, але перш за все на Кубу, яка мала важливе стратегічне значення. Правлячі кола США давно вже виношували плани щодо захоплення Куби, виступаючи під маскою “визволителів”. Попередньо вони повністю підпорядкували собі кубинську економіку.

¹ Трансвааль і Оранжева — бурські республіки на півдні Африки, населені переселенцями — селянами з Голландії (по-голландськи *boer* — селянин).

Американо-іспанська війна, що розпочалась 22 квітня 1898 р., була першою імперіалістичною війною у боротьбі за перерозподіл світу. 10 грудня 1898 р. у Парижі було підписано мир, за яким Іспанія втрачала Кубу, яку окупували війська США.

Основною ареною англо-німецького колоніального суперництва була Південна Африка. Великобританії, внаслідок тривалої і важкої боротьби, вдалось встановити контроль над більшою частиною родовищ Трансваалю. Німецькі банкіри добилися фінансування будівництва залізниці, яка зв'язала столицю Трансваалю — Преторію з океаном, обминаючи англійські володіння. А згодом німецькі банкіри встановили контроль над фінансовою системою Трансваалю.

Англо-бурська війна 1899—1902 рр., показавши обмеженість військової організації і слабкість міжнародних позицій Великобританії, активізувала міжнародні дії Росії, Німеччини, Франції та ін. Росія, наприклад, розпочала широкий наступ у Середній Азії, встановивши торгові та фінансові зв'язки з Афганістаном і Персією. Німеччина закріплюється у Туреччині. Незважаючи на протидію Великобританії, Франції і Росії, вона досягла згоди турецького султана на будівництво залізниці Босфор — Багдад і далі до Перської затоки. Неважко здогадатися, що ця залізниця мала б стати знаряддям широкої експансії Німеччини в країнах Близького і Середнього Сходу.

Загострення англо-німецьких суперечностей на рубежі XIX—XX ст. привело до зміни зовнішньополітичного курсу Великобританії. Втративши промислову гегемонію та можливість використовувати суперечності континентальних держав, Великобританія відмовилась від політики ізоляції, яка з блискучої перетворилась у досить небезпечну. Поряд зі старими ворогами — Францією і Росією постав новий досить небезпечний ворог — Німеччина. В урядових колах Великобританії склалась думка про те, що в цій ситуації країна потребує союзників.

Британський уряд не відразу усвідомив, що головним ворогом Великобританії став німецький імперіалізм. Тому він тривалий час додержувався тактики стримування англо-німецьких суперечностей. Під час війни з бурами, коли міжнародні позиції Великобританії похитнулись, Лондон бере курс на співробітництво з Берліном. Німецький уряд на цю ініціативу Великобританії відповідає тактикою лавірування: вступаючи в переговори з англійською дипломатією, виторговуючи колоніальні поступки, він

водночас відмовляється від підписання союзницьких зобов'язань. Після цієї невдачі англійська дипломатія переорієнтовується і робить ставку на Японію. 30 січня 1902 р. було підписано англо-японський союзний договір, який дав можливість Японії розпочати війну з Росією, сподіваючись, що жодна держава не надасть останній військової підтримки, не ризикуючи наразитися на війну з Великобританією. Англо-японський союз 1902 р. означав кінець політики “блискучої ізоляції”.

З 1902 р. англійська дипломатія поставила перед собою завдання врегулювати свої відносини з Францією і Росією — країнами, які мали стати її основними союзниками в боротьбі з Німеччиною. Щодо англо-німецьких переговорів, то вони велися з різних питань, проте про укладення союзу більше не йшлося.

Німецька колоніальна агресія дуже турбувала Францію. Її правлячі кола не лише намагались повернути Ельзас і Лотарингію, а розширити свої колоніальні володіння шляхом захоплення німецьких володінь в Африці. На цій антинімецькій платформі було підписано в Лондоні 8 квітня 1904 р. англо-французьку таємну угоду. Її головним змістом було визнання за Великобританією “права” на панування в Єгипті, а за Францією — на загарбання Марокко. Марокканське узбережжя, прилегле до Гібралтарської протоки, мало відійти до Іспанії. Англо-французьку угоду було підписано відразу з початком російсько-японської війни.

Відносини між Росією і Великобританією продовжували лишатись напруженими. Підштовхнувши разом з США Японію до війни з Росією, Великобританія надавала союзницьку допомогу японському урядові. Російсько-японська війна і революція 1905—1907 рр. в Росії вплинули на перегрупування сил. Поразка у війні підірвала міжнародний престиж царизму. Революція показала внутрішню слабкість режиму. Росія перестала бути небезпечним ворогом для Великобританії. Разом з тим царизм ставив інтерес для англійських ділових кіл не лише як союзник у боротьбі з Німеччиною, а і як опора в боротьбі з міжнародним робітничим і національно-визвольним рухом. Російська революція пожвавила антиімперіалістичну боротьбу народів Сходу. У 1906 р. почалась революція в Персії, у 1908 р. — у Туреччині, у 1911 р. — у Китаї.

Особливе занепокоєння англійського і російського урядів викликала іранська революція, оскільки вона посилювала вплив на Сході німецького капіталу. Проект “Німецького банку” про-

довжити Багдадську залізницю до Тегерана дуже турбував як англійський уряд, так і торгово-промислові кола Росії, зацікавлені у перському ринку. Це у свою чергу дало поштовх англо-російському зближенню. Досить важливою передумовою досягнення англо-російського співробітництва було надання в 1906 р. лондонськими банкірами свого грошового ринку Росії. Після того, як було досягнуто компроміс із колоніальних питань, 31 серпня 1907 р. у Петербурзі відбулося підписання угоди між Великобританією і Росією. За умовами цієї угоди Персію було поділено на дві сфери впливу, між якими лишалась нейтральна зона як територія вільної конкуренції обох держав. Афганістан визнавався сферою впливу Великобританії. Договірні сторони зобов'язувались не втручатись у внутрішні справи Тибету і вести переговори з ним лише через китайський уряд. *Таким чином, укладення англо-російської угоди завершує процес створення Антанти.* Проте єдиного договору між трьома країнами не було: його підписали перед самою війною. Незважаючи на те, що в ньому Німеччина не згадувалась, було зрозуміло, що Антанта протиставлялась австро-німецькому блоку.

Отже, формування двох протилежних дипломатично-військових блоків: Троїстого союзу 1882 р. і Антанти 1907 р., що тривало три десятиліття і відповідало суті модернізації капіталізму, дійшло свого логічного завершення.

Створення Антанти було досить сильним ударом для Німеччини і свідченням переоцінки нею глибини англо-російських суперечностей. Тому німецький уряд бачив основне своє завдання в тому, щоб будь-що зруйнувати це небезпечне для нього угруповання держав. Ще в 1905 р. Вільгельм II вдався до спроби порушити франко-російський союз і під час особистої зустрічі з Миколою II умовив його підписати таємний союзний договір, скориставшись тяжким становищем Росії внаслідок російсько-японської війни. За цим договором 24 червня 1905 р. обидві держави брали на себе обопільні зобов'язання надавати одна одній допомогу в разі нападу третьої держави, що суперечило діючому франко-російському союзу. Договір так і не набрав чинності, бо проти нього виступила вся правляча російська верхівка.

У 1902 р. Італія і Франція підписали нову таємну угоду про нейтралітет, що означало відхід Італії від Троїстої угоди. Це свідчило не лише про давню італо-австрійську ворожнечу із-за східного узбережжя Адріатичного моря, а й про більшу зацікав-

леність італійської буржуазії у французьких кредитах і вигідній торгівлі.

Новий міжнародний конфлікт, який спалахнув у 1908 р. у зв'язку з анексією Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини (Німеччина підтримувала союзницю), ще більше показав гостроту суперечностей між двома імперіалістичними угрупованнями. Він також виявив тріщину і всередині Антанти. Росія, наприклад, не дістала підтримки Великобританії і Франції в тому, щоб реалізувати свою частину досягнутої з австрійцями згоди відносно відкриття проток для російських військових суден.

У 1910 р. німецька дипломатія, використовуючи англо-російські суперечності в Персії, вдалася до ще однієї спроби відірвати Росію від Антанти. На переговорах у Потсдамі німецький уряд запропонував визнати сферою російського впливу Північний Іран в обмін на згоду Росії не перешкоджати німцям у будівництві Багдадської залізниці. Найважливішим пунктом цього проекту був обопільний обов'язок Німеччини і Росії не вступати у ворожі одне одному угруповання. Маючи намір виграти час для переозброєння, російський уряд бажав поліпшити відносини з Німеччиною. Але цей договір означав, по суті, порушення союзу з Великобританією, що аж ніяк не входило в плани Росії. Угоду, названу Потсдамською, в 1911 р. все-таки було підписано, але в новій редакції. Вона торкалась лише перського і турецького питань; пункт про неучасть Німеччини і Росії у ворожих один одному угрупованнях було відхилено. Зусилля німецької дипломатії і на цей раз зазнали невдачі.

Спалах суперництва між двома основними військово-політичними блоками стався внаслідок Балканських воєн.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. Балкани стали об'єктом гострих суперечностей імперіалістичних блоків. Економічне і політичне піднесення Балканських держав, вперта боротьба за волю і незалежність Македонії й Албанії свідчили, що час оттоманського уярмлення на півострові наближався до закінчення. Поразка Туреччини у війні з Італією в 1911 р. активізувала визвольну боротьбу балканських народів проти турецького поневолення. А держави Антанти підтримували її, сподіваючись використати новоутворені Балканські держави проти австро-німецького блоку. У буржуазії балканських країн були свої цілі: вона намагалась якнайшвидше поділити балканські володіння Туреччини.

Провівши протягом 1911 р. таємні переговори, Болгарія і Сербія у 1912 р. уклали договір про взаємодопомогу в разі нападу на одну із цих країн. За цим договором обидві країни зобов'язувалися спільно виступити проти спроби “будь-якої великої держави” (малась на увазі Австро-Угорщина) захопити балканські землі, належні поки ще Туреччині. У таємному додатку до договору було визначено його мету — війна проти Туреччини.

Війна з Туреччиною розпочалась у жовтні 1912 р. Протягом місяця турецькі війська було розбито сербами, які зайняли Північну Албанію. Болгарська армія розгромила турків і, залишивши у себе в тилу оточений Адріанополь, вийшла на підступи до Константинополя. Грецькі війська зайняли Салоніки і ввійшли в Албанію.

3 грудня на прохання Туреччини воєнні дії припинились і в Лондоні розпочались мирні переговори, а одночасно з ними — конференція послів великих держав, на якій фактично вирішувались численні міжнародні проблеми. У лютому 1913 р. воєнні дії відновились, а після падіння Яніни й Адріанополя Туреччина знову запросила перемир'я. 30 травня 1913 р. у Лондоні було підписано мирний договір між Османською імперією і Балканськими державами. За Туреччиною в Європі залишалась мізерна територія. Та миру на Балканах не настало. Внаслідок загострення суперечностей між дипломатично-військовими блоками та здійснення ними шовіністичної політики на Балканах, особливо австро-німецькими правлячими колами, на півострові спалахнула *друга Балканська війна*. Розпочалась вона атакою болгарських військ на сербів 30 червня 1913 р. У конфлікт втрутилась Румунія, яка окупувала Північну Болгарію, і, нарешті, Туреччина, яка повернула собі Адріанополь. Становище Болгарії стало дуже критичним. 31 липня 1913 р. було укладено перемир'я, а 10 серпня 1913 р. у Бухаресті підписано мир. За ним майже вся Македонія увійшла до складу Сербії і Греції. Болгарську Добруджу захопила Румунія. Більшу частину Фракії було повернуто Туреччині.

У результаті Балканських воєн значно збільшились території Сербії, Греції і Чорногорії. Розвал Балканського союзу став великим здобутком австро-угорської буржуазії. Країни Антанти зміцнили свої позиції в Сербії.

Внутрішньополітична обстановка в південнослов'янських землях Австро-Угорщини в результаті Балканських воєн знач-

но загострилась. Австро-угорська буржуазія почала шукати приводу для розправи з непокірною Сербією. Після другої Балканської війни послаблена і деморалізована воєнними невдачами Болгарія перейшла до табору австро-німецького блоку. Румунія зблизилася з державами Антанти. Військова могутність Сербії посилилася завдяки тісним зв'язкам з Росією. Албанія продовжувала бути "яблуком незгоди" між Австро-Угорщиною та Італією, які втягнули країну в стан повного політичного розладу.

Балканські війни ще більше напружили міжнародну обстановку й загострили імперіалістичну боротьбу за світову гегемонію. Розмежувавши сили блокових і позаблокових держав, вони прискорили розв'язання Першої світової війни.

Отже, модернізація капіталізму і посилення нерівномірності економічного розвитку зумовили відповідний зміст міжнародних відносин, які були сфокусовані на формуванні військово-політичних союзів і розпалюванні монополістичними державами воєнних конфліктів за поділ і перерозподіл колоній і напівколоній.

Потреба звести до мінімуму можливість виникнення міжнародного конфлікту зумовила появу таких організацій як Інститут міжнародного права (1873 р.), Міжпарламентський союз (1887 р.) та Нобелівський комітет. У Лондоні відбувся перший мирний конгрес після тривалої підготовки з 1843 р. У Швейцарії, у Берні з 1891 р. став регулярно працювати Міжнародний комітет миру, координуючи діяльність національних комітетів та організовуючи міжнародні конференції, підтримуючи пацифізм.

З ініціативи російського царя Миколи II в Гаазі у 1899 р. та 1907 р. було скликано дві представницькі мирні конференції, на яких обговорювалися проблеми роззброєння, розв'язання міжнародних суперечок та правила війни на суходолі. Крім того, у 1900 р. було створено міжнародний суд, 1907 р. ухвалено Гаазькі конвенції. У 1908—1909 рр. у Лондоні зібралася міжнародна морська конференція.

Проте пацифізм не знайшов підтримки ні серед народів, ні серед політиків провідних держав. Державно-монополістичний капітал і його влада віддавали перевагу війні, а не миру, оскільки це становило їх природну суть і відповідало змісту модернізації.

3.4. Модернізація — генератор науково-культурного прогресу на зламі ХІХ—ХХ століть

Розглядаючи модернізацію як рушій комплексу змін, яких зазнають суспільства на шляху від відсталості до прогресу, виразно постає насиченість її глибокими, принциповими зрушеннями в продуктивних силах, соціально-політичній організації, пізнавальних можливостях людини. Модернізація високо піднесла культуру взагалі й особливо культуру мас, початок чому поклали дисципліна праці, суворе й чітке співробітництво на основі новітньої машинної індустрії, суворого обліку і контролю, без яких капіталістичний спосіб виробництва неможливий.

Модернізація, розпочавшись у Великобританії і поширившись в усій Європі, а потім у всьому світі, стала основою не тільки світової економічної системи, а й поділу на “розвинуті” країни та країни “на шляхах розвитку”. Вона позначена перш за все колосальним зростанням міжнародних економічних зв’язків. Все більш глибоке проникнення капіталізму в усі кутки земної кулі, колоніальні загарбання, використання нових сировинних районів і ринків збуту викликали прискорене будівництво залізниць і парового флоту, прокладання каналів і тунелів, зведення грандіозних мостів, промислових споруд і будинків громадського призначення (вокзалів, торгових приміщень, спортивних споруд і т. д.). Війни за перерозподіл світу стимулювали швидкий розвиток військової справи, вдосконалення і всесвітнє розширення виробництва зброї.

Задоволення потреб важкої промисловості, транспорту, будівництва і військової промисловості вимагало створення на основі науки нових технологій одержання сталі, виплавки кольорових металів, видобутку корисних копалин, становлення і розвитку хімічного виробництва, освоєння і серійного випуску нових видів промислового устаткування. Відбувається перехід до нових видів енергоносіїв, зокрема від пари до електрики, що значно вдосконалювало і розширювало машинну індустрію. Важка промисловість посіла провідне місце в матеріальному виробництві, визначаючи величину економічного і військового потенціалу провідних капіталістичних держав, їх панівне чи залежне становище.

Монополістичний капіталізм перетворює науку в безпосередню продуктивну силу. Математика все ширше проникає і в прикладні науки, нові відкриття в різних галузях природознавства дедалі більше впливали на розвиток провідних галузей промисловості. Так, результати вивчення природи електрики стали теоретичною основою електротехніки, зробивши можливим застосування електроенергії в системах зв'язку, в більшості технологічних процесів металургійних, машинобудівних і хімічних підприємств. Досягнення органічної і неорганічної хімії визначили виникнення і розширення заводського виробництва штучного волокна, синтетичного рідкого пального, пластичних мас тощо.

У тісному зв'язку з розвитком техніки розвивається природознавство. З'явилися нові засоби виконання експериментальних досліджень, виникали і розв'язувались нові важливі теоретичні проблеми, йшла послідовна диференціація окремих галузей наукових знань на все вужчі спеціальні галузі. Одночасно відбувалася своєрідна інтеграція, за якої науки, що розвивались відокремлено, зв'язувались між собою спорідненими дисциплінами (фізична хімія — на межі фізики і хімії, біохімія — на стиці хімії і біології, геохімія, астрофізика).

У розвинутих капіталістичних країнах завдяки розвитку науки і техніки в основному завершилися промисловий переворот і капіталістична індустріалізація. Покоління, які входили в життя наприкінці XIX — на початку XX ст., сприймали машинну індустрію, залізницю, пароплави як складову звичайного середовища мешкання.

Все нові й нові мільйони людей, що прийшли в місто із села або були змушені змінити відносно незалежне існування дрібного торгівця чи ремісника на становище найманого робітника, втягувались у промислове виробництво. Протягом останніх десятиліть XIX — на початку XX ст. понад 60 млн осіб покинули свої села в одних лише європейських країнах, і переважна більшість цих людей влилась до лав робітничого класу. Швидко зростають міста, і до початку XX ст. Європа мала 12 міських агломерацій з понад мільйоном населення кожна. Лондон, Париж, Берлін, Відень, Санкт-Петербург і Стамбул досягли цього статусу ще раніше; Глазго, Манчестер, Лідс, Ліверпуль, Бірмінгем, Рур, Гамбург та Москва наздогнали їх згодом. Цілий ряд міст від Мадрида до Одеси перетнули півмільйонну межу. Не випадково саме

в ці роки місто стає предметом художнього дослідження і втілення у поезії і в живопису. В розвинутих капіталістичних країнах Європи в цілому робітничий клас становив близько 30 % населення, а у Великобританії, Німеччині, Бельгії, Голландії — близько 50 %. Для свідомості робітника і його нащадків фабрично-заводська промисловість поступово ставала єдино мислимою формою виробництва. Сам факт перебудови економічної структури сприймався як здійснений і безповоротний. Це переконання, що прийшло до народів різних країн (і до різних соціальних верств у кожному народі) не відразу і не одночасно, все ж до кінця XIX століття було властиве практично всім і становило важливу загальну рису суспільної свідомості, породжену безпосередньо рівнем розвитку продуктивних сил.

З 1870 до 1914 р. навіть у Великобританії, де приріст промислової продукції відбувався повільніше, ніж в інших розвинутих країнах, вона зросла у 2,3 раза. У Франції, що належала до “старих” капіталістичних держав, промислове виробництво виросло у 3 рази, а в “молодих” країнах — у 5,5 рази (Німеччина) і навіть у 9 разів (США). За показниками економічного розвитку Німеччина вийшла на перше місце в Європі, а США — на перше у світі. Ця статистика, зрозуміло, людям була невідома, але вони і без неї відчували шалені темпи зростання виробництва, культури.

Зміни енергетичної основи промисловості зумовили епохальну технічну революцію, яка охопила практично всі галузі виробництва й економіки в цілому (включаючи внутрішню і зовнішню торгівлю, транспорт, засоби зв'язку), породила нові галузі й втрутилась безпосередньо в побут мільйонів людей. Вирішальне значення в цьому плані мала зміна енергетичної основи промисловості. Суттєві зміни у використанні сили пари привели не лише до вдосконалення парової машини, а й до створення теплового двигуна — парової турбіни.

Однаке справжню революцію в енергетиці здійснило використання *електрики*, одержуваної як шляхом перетворення теплової енергії (теплоелектростанції), так і за допомогою використання гідравлічної енергії річок (гідроелектростанції). Першу типову теплоелектростанцію побудував у 1882 р. знаменитий американський винахідник Томас Едісон (1847—1931) у Нью-Йорку, а найбільша гідроелектростанція — Ніагарська, оснащена першими гідравлічними турбінами, почала давати

струм у 1896 р. Т. Едісон створив перший сучасний генератор. Наступне успішно розв'язане завдання — передавання електро-струму дротами на великі відстані (у 1891 р. Т. Едісон створив трансформатор).

Таким чином, склалася сучасна технічна ланка: вироблен-ня — передавання — прийняття (споживання) електроструму, завдяки цьому промислові підприємства могли розміщуватись на значних відстанях від енергетичних баз.

Власне наукові основи для розвитку електроенергетики й електротехнічної промисловості було закладено ще в першій по-ловині ХІХ ст., але вирішальне значення для технічного прогресу мало створення динамо-машини, яку можна було використо-вувати як електродвигун. Можливість створення електромоторів, що забезпечували роботу окремих верстатів, споживаючи вироблений на централізованій електростанції струм, виникла лише в останній третині ХІХ ст.

На початку ХХ ст. зародилась ще одна із надзвичайно пер-спективних галузей електротехніки — електроніка. У 1904 р. англійський вчений *Дж.А. Флемінг* розробив двохелектродну лампу (діод), яка могла використовуватися для перетворення частот електричних коливань. У 1907 р. американський кон-структор *Лі де Форест* запропонував трьохелектродну лампу (тріод), за допомогою якої можна було не лише перетворювати частоту електричних коливань, а й підсилювати слабкі коливан-ня. Початок промисловій електроніці було покладено впрова-дженням ртутних випрямлювачів для перетворення змінного струму в постійний.

Таким чином, промислове застосування електричної енергії, будівництво електростанцій, розширення електричного освіт-лення міст для приведення в рух трамвая і приміського електро-транспорту, розвитку телефонного зв'язку і т. д. зумовили роз-виток електротехнічної промисловості.

Розвиток металургії й електротехніки залежав від наукових відкриттів, отже потребував використання інженерно-технічно-го персоналу. Наприкінці ХІХ ст. професія інженера була вже достатньо масовою, становила особливу соціальну групу. За ха-рактером своєї праці, способом життя і перш за все за характе-ром вироблюваної продукції вона являла собою духовну продук-тивну силу в матеріальному виробництві.

Зрушення в масовій свідомості, породжені технічною революцією, позначились не лише на її творцях. Усі члени суспільства, належні до різних соціальних верств, звичайно не однаковою мірою, могли скористатись плодами технічного перевороту, і в цьому, зокрема, виявилися суперечливість і класова обмеженість капіталістичного прогресу. Але на духовному житті практично всього людства позначились хоч би деякі зрушення в техніці.

Найбільш показово ці зміни виявились у галузі транспорту, зокрема залізничного. Залізниці не були, звичайно, новиною в останній третині XIX ст., але за 1870—1913 рр. їх протяжність зросла в 5,5 раза. Це означало, що стрімко збільшилось транспортування товарів і пасажирів, у Західній Європі та в Північній Америці було забезпечено постійний зв'язок не лише між основними адміністративними центрами і промисловими районами. У Західній Європі практично не лишалося такої “глибинки”, звідки неможливо було б добратися до столиці своєї держави. Великі простори північноамериканської землі досить важко було зв'язати залізницями, але їх будівництво йшло дуже інтенсивно.

Взагалі технічна революція демонструвала могутність людського розуму, створюючи одне “чудо” за іншим: електричне освітлення, телефон, радіозв'язок, кіно, автомобіль, початок повітроплавання, канали, тунелі, мости. Винаходи з'являлись в окремих країнах, але дуже швидко поширювались у всьому світі, входили до побуту людей — спочатку багатих, а потім усіх інших. Особливе місце з історико-культурного погляду належить тим технічним новинкам, які безпосередньо пов'язані з передачею інформації, тобто зі збагаченням свідомості фактами, що без цих винаходів взагалі б не дійшли до багатьох людей або дійшли б із запізненням. Телеграф, як і залізниці, було успадковано від попереднього періоду, навіть трансатлантичний кабель було прокладено в 60-ті роки XIX ст. Але широкий розвиток телеграфних ліній, як і вдосконалення апаратури і комунікацій, належать вже до епохи технічної революції. Інформація (і внутрішня, і міжнародна) стала надходити регулярно, чим скористалась перш за все преса. Кореспонденти провідних газет змагались між собою, намагаючись забезпечити свою газету найсвіжішими фактами, а завдяки розгалуженій залізничній мережі газети зі столиць і великих міст швидко доставлялись читачам. Розширення і прискорення потоку інформації, безперечно, було фактором культурного прогресу.

Розвиток засобів зв'язку і транспорту надзвичайно полегшував міжнародні контакти, сприяв інтенсивному культурному обміну. До подій історичного значення, безумовно, належить відкриття кінематографу. Його винахід був результатом творчого пошуку інженерів, вчених, винахідників, художників Франції, США, Росії, Німеччини протягом кінця ХІХ ст., і дата, з якої прийнято починати історію кіно — 28 грудня 1895 р. — має умовний характер. У цей день брати *Луї і Огюст Люм'єр* провели в одному з паризьких кафе публічну демонстрацію декількох фільмів, знятих на сконструйованому ними апараті, який разом з тим був і проєкційним апаратом. Стаючи поступово важливим засобом масової комунікації, фіксуючи події і даючи змогу побачити їх багатьом глядачам, піднімаючись на рівень мистецтва, кіно буде і засобом ідеологічної боротьби, і відбиттям ідеалів та цінностей різних соціальних верств.

Кіно вже тоді мало ту перевагу перед театром, музеєм, картинною галереєю, концертним залом, що могло досягти найвіддаленіших куточків будь-якої країни, а відносна дешевизна робила його доступним широким масам. За тими ж причинами фільм, зроблений в одній країні, легко знаходив дорогу до глядачів в інших країнах, тим більше, що кіно було німе, а мова зорових образів перекладу не потребувала.

Освіта, зокрема шкільне навчання, є одним із головних способів передачі молодим поколінням набутого людством досвіду, одним із шляхів адаптації людини до тих суспільних відносин, у яких їй належить жити, працювати. Стан освіти, як відомо, більше, ніж будь-які сфери культури, залежить від соціально-економічного і державного ладу певної країни, від політики панівного класу, від співвідношення класових сил. Зазначимо, що навколо проблем організації шкільної справи, таких як роль держави у створенні та фінансуванні навчальних закладів, обов'язковість освіти до певного віку, відносини між школою і церквою, підготовка учительських кадрів тощо, наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. ішла безперервна боротьба між різними класами і політичними партіями. Ще гостріша боротьба велася з питань змісту освіти, її ідейної спрямованості, обсягу знань, які мають засвоїти учні, методики навчання.

У період модернізації товарного виробництва політичні партії провідних капіталістичних країн у своїх програмних документах ставили вимогу обов'язкової загальної освіти: І конгрес Ін-

тернаціоналу, Готська програма німецької соціал-демократії. Ерфуртська програма цієї партії вимагала світського характеру освіти, обов'язкового відвідування громадських шкіл, безплатності навчання і навчальних посібників, забезпечення харчуванням у громадських народних школах. У програмі французької робітничої партії йшлося про наукову і професійну освіту для всіх дітей, утримання яких лежить на обов'язках суспільства. Аналогічні вимоги містились у програмах англійської, російської, шведської, австрійської та інших соціал-демократичних робітничих партій.

Реалізувати весь цей комплекс вимог у рамках капіталістичної системи в той час виявилось неможливим. Тим більше, що на перешкоді реформ у системі освіти стояла церква, роль якої після революції 1848 р. різко зросла, їй було надано абсолютне право контролю над системою освіти, щоб викорчувати “ліберальний дух” і прищеплювати вірнопідданські почуття у свідомості молоді.

В останній третині XIX ст. питання про місце церкви в політичній системі зайняло значне місце в суспільному житті. Це питання — не лише пруське, німецьке, австрійське, англійське, воно загальноєвропейське, і настільки зливається з духовною атмосферою, що його необхідно врахувати, розглядаючи історію культури.

На зламі XIX—XX ст. у європейських державах буржуазні уряди приймають спеціальні закони, за якими церква позбавляється права контролю над школами, як, наприклад, у Пруссії в 1872 р., після чого, власне, і почався бісмаркський “культуркампф”. Наслідком його була серія поліцейських розправ над деякими священиками, що дуже зашкодило справі дійсної культури і сприяло роздмухуванню релігійного фанатизму. В результаті вплив церкви на школу зберігся, за винятком деяких обмежень. Наступні спроби пруського ландтагу розглянути два законопроекти про школу (відповідно 1890 і 1892 рр.) було відхилено, і справа лишилась без змін. Школи в німецьких державах продовжували бути “простим додатком” до релігії. Взаємовідносини між буржуазними партіями, освітянами, членами уряду ускладнювались проблемами, породженими конфесійними розбіжностями, що існували в німецьких державах з часу Реформації. Переважав протестантизм, але навіть у межах

Пруссії було багато католиків, а в Південній Німеччині вони становили більшість.

Інше становище складалось у тих країнах, де лише в останній третині XIX ст. початкове навчання стало загальним і обов'язковим. У Великобританії вирішальний крок було зроблено в 1870 р., коли ліберальний кабінет У. Гладстона провів у парламенті закон про початкову освіту. Вперше в країні впроваджувалась *державна система освіти*. Для цього вся країна поділялась на шкільні округи, в кожному з яких обирались "шкільні ради". Ці ради будували й утримували школи, якщо не вистачало церковних, приватних та ін. Тим самим держава через муніципальні органи, які одержували субсидії з державної скарбниці, брала на себе забезпечення всіх регіонів школами. Але це не означало, що всі діти навчались у школах, особливо з бідних родин.

Щодо місця релігії в системі англійської початкової освіти порівняно з німецькою, то ситуація у Великобританії була ще складнішою, ніж у Німеччині. Якщо серед німців було два віросповідання — католицьке і протестантське, то у Великобританії, крім панівної англіканської церкви і порівняно нечисленних католиків, було ще багато нонконформістів, належних до різноманітних дисидентських сект. Відмінність полягала ще й у тому, що в Німеччині державний контроль над школами діяв уже більше століття, тоді як у Великобританії цей контроль до закону 1870 р. лише робив перші кроки, залишаючи поза своєю увагою всі церковні школи, в яких навчалось 2,5 млн учнів, а в державних — 1,9 млн учнів. В усіх цих школах вивчався "закон Божий". Таким чином, не лише в Німецькій імперії, а й Великобританії — класичній країні буржуазної демократії, початкове навчання не стало світським, тобто школу не було відокремлено від школи.

Навіть у демократичній Франції введення світської освіти наптовхувалось на могутній опір церкви. Тут не було проблем, породжуваних конфесійними розбіжностями, бо все населення сповідало католицизм. Законами 1881 і 1882 рр. було запроваджено безплатне й обов'язкове навчання дітей від 6 до 13 років. Викладання закону Божого в школах скасовувалось, хоч для релігійного навчання (але не в школах) виділявся один день на тиждень, вільний від занять. Франція, таким чином, єдина із провідних капіталістичних країн відокремила школу від церкви

і це демократичне завоювання було закріплено в 1905 р. відокремленням церкви від держави.

Прогресивне шкільне законодавство було запроваджено в цей період і в інших країнах. Швейцарська конституція 1874 р. зобов'язувала кантони створювати безплатні школи і проголосила обов'язковість відвідування школи. У Бельгії закон 1877 р. створював державні світські початкові школи, безплатні для дітей з родин із низькими доходами. У Голландії аналогічний закон було прийнято в 1878 р. В Італії законом 1877 р. було впроваджено світську школу, а в 1879 р. — обов'язкове початкове навчання.

Хоча в основі розширення освіти лежали перш за все причини економічного характеру — зацікавленість буржуазії в грамотних робітниках, значну роль відігравали й ідеологічні фактори. Буржуазія вимагала впливу на свідомість молоді, а однієї релігії було недостатньо. Були потрібні нові, сучасні, відповідні до атмосфери технічного перевороту механізми впливу на народні маси, і таку роль покликана була відіграти школа. Тепер уже було недостатньо готувати в школах “вірнопідданих”, а не вечних, як вимагав австрійський імператор Франц I від учителів у 20-х роках XIX ст. Тепер потрібно, щоб історія і “закон Божий” шляхом розвитку серед учнів страху Божого і любові до Вітчизни вселяли в них конкретне уявлення про державні й суспільні відносини.

В американських, англійських, французьких школах не було монархічного впливу на навчання, як у гогенцоллернській Німеччині, габсбурзькій Австро-Угорщині та романівській Росії. Проте класова спрямованість навчання, його охоронний стосовно панівного ладу характер забезпечувався тут духом програм, підручників, керівництвом шкіл, педагогічним персоналом і методикою навчання.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. стрімко зросла роль наукових відкриттів про природу, суспільство, саму людину.

Головна особливість природничо-наукових відкриттів цієї доби полягала в тому, що вони докорінним чином змінювали уявлення про шляхи розвитку флори і фауни, місце людини в природі, про походження життя на землі, будову матерії, про простір, час, рух. Ці зміни не лише підривали ґрунт під релігійними догмами, відкидаючи міфи про створення світу і людини, а й торкались тієї механічної картини світу, його стабільності, не-

порушності, яка панувала в тодішньому капіталістичному суспільстві. Мова йде про історичне відкриття *Чарлза Дарвіна* щодо походження видів шляхом природного відбору (1859 р.).

Це відкриття відразу з наукового перетворилось в ідеологічну проблему, тому що втрутилось у суть світогляду і світосприймання всього суспільства. Воно зчинило справжню бурю в наукових колах, колах церковників, богословів, у середовищі “освічених міщан”. Книгу Ч. Дарвіна “Походження видів” відразу було перекладено практично всіма європейськими мовами. І чим більше галасу зчиняли антидарвіністи, піддаючи анафемі автора цієї великої книги, тим більшої популярності вона набувала.

Оскільки питання про походження видів зачіпало категорію розвитку, прийняття основних положень дарвінізму неминуче вело до змін у духовному житті. Не лише в науці, а й у суспільній свідомості в цілому почалася зміна парадигми, і в цьому розумінні можна зазначити, що перемога дарвінізму була не лише завершенням однієї з головних тенденцій науки ХІХ ст., а й початком нового етапу в історії природознавства й у світосприйманні людства.

З усією очевидністю дарвінізм змінював парадигму в біології, фізиці, геології, історії, філософії.

Уявлення про фізичну картину світу як стабільну, завершену, непорушну руйнувалось. Взагалі всяка завершеність — завжди симптом назріваючої зміни парадигми, оскільки досягнутий рівень знань про світ за всієї його теоретичної і практичної значимості неминуче містить численні нерозв’язані завдання і питання, на які відповідь не можна одержати в межах старої парадигми.

Такі питання постали перед наукою, зокрема, в результаті одного із найграндіозніших відкриттів ХІХ ст. — побудови *Д.І. Менделєєвим* періодичної системи елементів і встановлення залежності між їх атомними масами і хімічними властивостями (1869 р.).

Цю залежність було визначено з такою точністю, що на основі періодичного закону виникла можливість внести поправки в значення атомних мас ряду елементів і навіть передбачити відкриття нових, поки що невідомих елементів. І все ж цей закон лише констатував періодичність повторення властивостей елементів, якщо вони розташовані за зростанням атомної ваги, але ніяк не пояснював, чому так відбувається. Такими ж були і

закони спадковості *Грегора Менделя* (настоятеля монастиря в Моравії), чим було покладено початок нової науки — генетики (1866 р.), і рівняння *Максвелла*, не кажучи вже про закони *Ньютона*. Вони були великими віхами пізнання, але встановлювали залежності, що лежали, так би мовити, “на поверхні” речовини, не проникаючи в його глибини, тобто у сферу мікросвіту.

Наприкінці 1895 р. ректор Вюрцбурзького університету *В.К. Рентген* відкрив існування нового виду променів (які він назвав X-променями) з дивними властивостями. Ці промені, залишаючись непомітними, пронизують різні предмети, висвітлюючи на екрані тіньові зображення менш “просвічуваних” предметів. За допомогою цих променів можна не лише побачити те, що сховано від очей шаром якої-небудь речовини, з’єднання деталей механізмів чи скелет живої людини, а й зафіксувати на фотоплівці. Доречно зауважити, що аналогічне відкриття, але значно раніше Рентгена, здійснив видатний австрійський вчений українського походження *Іван Пулюй*.

Велике відкриття Пулюя — Рентгена дістало практичне застосування в медицині й техніці, підштовхнуло людську думку до нових, більш складних відкриттів. Саме воно спонукало французького фізика *А. Беккереля* провести дослідження випромінювання фосфоричних речовин, щоб встановити, чи не мають їх промені “рентгенівських” властивостей. Найбільш повну відповідь на ці питання дало подружжя *Марія Склодовська-Кюрі* і *П’єр Кюрі*. Вони встановили, що радіоактивність (як ними було названо властивість окремих атомів випромінювати промені) властива не лише урану. Більше того, вони довели, що існують атоми із сильнішим випромінюванням і виділили відповідні елементи — полоній і радій.

Відкриття радіоактивності, за яку подружжя Кюрі спільно з *А. Беккерелем* у 1903 р. одержали Нобелівську премію з фізики, по суті відкрило дорогу в “дивний” світ мікрочастин. Якась дивна енергія ховалась всередині атома, вона вивільнялась у процесі розпаду атомного ядра і разом з тим здійснювалось перетворення атома радіоактивної речовини в атом іншої речовини, інакше кажучи, стало зрозуміло, що атом — це не найдрібніша, неподільна частинка, що він сам має складну структуру, що хімічні елементи нестали, що, нарешті, мікрочастинки рухаються за законами, не передбаченими класичною механікою і навіть суперечать їй.

Першою відкритою мікročастинкою був електрон — атом електрики, або одиничний заряд, як у той час називали дрібнішу частинку електрики. Слово “електрон”, що з’явилося у науковому лексиконі в 1891 р., як і сама ідея найдрібнішої частинки електрики, мало гіпотетичний характер аж до 1897 р., коли зусиллями багатьох вчених, але перш за все англійського фізика *Дж.Дж. Томсона*, його існування було доведено експериментально.

У 1900 р. *Макс Планк* висунув гіпотезу про перервність замість безперервності випромінення теплової енергії і про існування квантів — її неподільних порцій. У 1905 р. *Альберт Ейнштейн* застосував ідею Планка до всякого, а не лише теплового випромінення. Світло випромінюється не суцільним потоком, а квантами, неподільними частинками, згодом названими фотонами. Завдяки квантовій фізиці видатний датський вчений-фізик *Нільс Бор* (1885—1962) на початку ХХ ст. створив таку модель атома, яка пояснювала і перетворення речовини, і саме випромінення.

Великий фізик *Ернест Резерфорд* у 1911 р. побудував модель атома за законами класичної механіки або за аналогією Сонячної системи: електрони в ній не падають на ядро в результаті відцентрової сили, яка утримує і планети від падіння на Сонце. Хоч ця модель не відображала реальної структури атома, вона допомогла Бору рішуче відійти від класичної фізики і побудувати таку модель атома, в якій електрони обертаються за заданими орбітами, але не випромінюють енергію безперервно, а роблять це в момент переходу на іншу орбіту одразу, стрибком, випромінюючи квант енергії. Так квантова теорія проникла в атомну фізику, збагативши її принципово новим підходом до руху елементарних частин. Спираючись на ці відкриття, Альберт Ейнштейн у 1905 р. сформулював так звану спеціальну теорію відносності. Ейнштейн всупереч класичним поглядам на час і простір позбавив їх статусу “абсолютності”: не існує абсолютного часу, незалежно від систем відрахунку він, як розміри тіл, змінюється залежно від швидкості руху. Іншими словами, час відносний і різноманітний у різних системах координат.

Якою ж була реакція буржуазії на природничо-наукову революцію?

• По-перше, буржуазія сприяла різкому піднесенню престижу вчених і науки в цілому.

- По-друге, хоч наука ще не стала масовою професією, панівний клас сприяв формуванню специфічного загону інтелігенції, зайнятої переважно в університетах, високо оплачуючи їх працю (окрім навчання студентів).

- По-третє, буржуазні правлячі кола допомагають (політично і матеріально) вченим створювати спеціалізовані лабораторії і науково-дослідні інститути, такі як знаменита кавендишська лабораторія в Кембриджі, де тривалий час працював Дж.Дж. Томсон, а пізніше — Резерфорд, Радієвий інститут у Парижі під керівництвом Марії Кюрі, Імперський фізико-технічний інститут у Берліні, Пастерівський у Парижі та ін.

- По-четверте, багаті підприємці сприяли організації наукових лабораторій безпосередньо в промислових фірмах, оскільки практичне застосування результатів дослідів приносило комерційну вигоду. Наприклад, американська монополія “Дженерал електрик” створила дослідницьку лабораторію з універсальним устаткуванням — одну з перших лабораторій, спеціально орієнтованих на експериментальні роботи. Прикладний характер надавали і деяким університетським лабораторіям, які виконували роботи на замовлення промисловості. Такою була, наприклад, кріогенна лабораторія Лондонського університету, створена для обслуговування холодильної промисловості.

- По-п’яте, панівний клас сприяв також виникненню нових технологічних наук, в основі яких були висновки наук фундаментальних, котрі розробляли проблеми, що безпосередньо зацікавили промисловість. Буржуазія по-іншому і не могла ставитись до науки і вчених, тому що вона відразу зрозуміла, що наука і вчені повністю себе окуплять. Все це сприяло піднесенню суспільного значення науки, а разом з тим і становища вчених у суспільстві. Вчених шанували всі соціальні верстви за відкриті ними “чудеса”, які приносили всім практичну користь. Наприклад, відкриття *Л. Пастера* і *Р. Коха* забезпечили успішну боротьбу проти багатьох небезпечних хвороб; винайдення кінематографа, створення *О.С. Поповим* безкабельного телеграфу (радіо) сприяли духовному збагаченню людства — такі були лише найбільш яскраві й відомі практично всім на землі результати наукового прогресу тієї епохи. Вплив наукових досягнень на промисловість, сільське господарство, освіту, на спосіб життя і характер мислення, на авторитет держави у світі став настільки реальним, що наукове середовище, яке налічувало в той

час більше 50 тис. осіб, було оточено ореолом загальної уваги і шани. Образ вченого з'являється в літературі, мистецтві, а наукова фантастика набуває популярності завдяки романам **Жюль Верна** і **Герберта Уеллса**.

Таким чином, модернізація капіталізму, що відбувалась наприкінці XIX — на початку XX ст. зумовила глобальний розвиток продуктивних сил, а також науки і культури.

Внаслідок змін у техніці й технології виробництва, викликаних НТР, було створено матеріальні передумови для постання монополій і модернізації капіталізму, тобто переходу від промислової стадії і вільної конкуренції до монополістичної стадії. Сприяли процесові монополізації й економічні кризи, що регулярно відбувались наприкінці XIX — на початку XX ст.

Монополії як форма організації виробництва і капіталу зайняли панівне становище в соціально-економічному, політичному і культурному житті провідних країн світу.

Тема 4

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА (1914—1918 рр.)

XX ст. увійшло до світової історії як століття воєн і революцій, які справили глибокий вплив на долю всього людства. Початок століття був ознаменований Першою світовою війною. Вона визнана наукою тим рубежем, на якому завершилася нова й розпочалася новітня історія світу — історія великих геополітичних змін, перетворень політичної системи Старого світу. Зникали численні монархії, вибухали буржуазно-демократичні революції, утворювалися нові, здебільшого національні, держави з республіканським правлінням у межах їхніх етнічних і політичних кордонів.

Майже 90 років минуло від початку Першої світової війни. Але пізнання її як справді грандіозного явища навряд чи можна вважати завершеним. Йдеться, зрозуміло, не про пошук нових фактів чи відкриття якихось нерозгаданих таємниць. Усе це вже практично зроблено. Йдеться про вивчення й осмислення історичних фактів і явищ, про нове прочитання цього світового конфлікту, оскільки постійні зміни в нашій сучасності мають своє глибинне коріння в минулому. Не досягнувши його, не осмисливши минулого, людство залишилось би сліпим і безпомічним перед сьогоденням.

Історія Першої світової війни та її уроки ще раз засвідчують, що наше сьогодні є історично вмотивованим продовженням розвитку людського суспільства з його не лише здобутками, а й з конфліктами та втратами. Це тільки в уяві людей недостатньо освічених історія сучасного буття починається, так би мовити, з чистого аркуша.

4.1. Напередодні війни: стратегічні плани супротивних сторін

Неминучість широкомасштабного воєнного конфлікту зумовлював поділ Європи на два ворогуючих блоки держав — Троїстий союз і Антанту. 1912 року Великобританія і Франція підписали військово-морську конвенцію, за якою Великобританія брала на себе оборону французького узбережжя. Аналогічну конвенцію того ж року було підписано між Францією і Росією. Міжнародні кризи першого десятиріччя ХХ ст. (Марокканські 1905—1906 та 1911 рр., Боснійська 1908—1909 рр. і особливо Балканські війни 1912—1913 рр.) у край загострили англо-німецькі та російсько-австрійські суперечності, прискорили розв'язання світової війни. У зв'язку із серйозними італо-австрійськими суперечностями, що виникли на Балканах, від Троїстого союзу відійшла Італія. Це дещо послабило противників Антанти, оскільки тепер Німеччина могла спиратися на свого єдиного союзника — Австро-Угорщину.

США згідно з офіційною доктриною ізоляціонізму своєї зовнішньої політики аж до початку війни не підтримували жодне з угруповань європейських держав, але виявляли пильний інтерес до змін у співвідношенні сил у наростаючому протиборстві. США розраховували згодом використати послаблення будь-якої з сторін у власних інтересах. Увесь сенс такої політики найповніше “прочитується” за висловлюванням американського сенатора Біверідта (початок ХХ ст.): “Бог... зробив нас талановитими організаторами, покликаними встановити порядок у світі... З усіх він вказав на американців, які повинні в кінцевому підсумку привести до відродження світу”.

Наростаюча загальна криза посилювалася внутрішньою політичною та соціально-економічною нестабільністю в країнах, об'єднаних обома коаліціями. Зокрема, відбувалися тривалі робітничі страйки в Росії, Німеччині, Італії та інших країнах,

почастішали заворушення серед селян. Посилився національно-визвольний рух ряду пригнічених народів Європи: ірландців проти англійського гніту; хорватів, сербів, чехів, словаків, українців проти австро-угорського панування; поляків та ельзасців проти онімечення; українців проти зросійщення, ополячення, мадяризації та ін.

Уряди країн, які готувалися до війни, вважали, що вона відверне увагу народних мас від соціальних і національних проблем — і це було чи не єдиним, у чому не мали розходжень Антанта і Троїстий союз. У цілому ж твердий намір цих країн розв'язати назрілий комплекс суперечностей шляхом війни зумовив небачену досі в Європі гонку озброєнь, яка набувала все більшого розмаху. Розгорнулося гостре суперництво між Німеччиною і Великобританією в нарощуванні морських озброєнь, між Німеччиною і Францією — у збільшенні сухопутних озброєнь. З 80-х років XIX ст. чисельність збройних сил у цих країнах збільшилася майже вдвоє і на серпень 1914 р. становила: в Німеччині — 792 тис. осіб; у Франції (разом із колоніями) — 883 тис.; у Великобританії (з колоніями) — 411 тис. осіб. Такими ж темпами зростала й армія Росії, яка в 1914 р. налічувала 1 млн 385 тис. осіб. В австро-угорській армії було 410 тис. осіб. Отже, до всесвітньої воєнної сутички втягувалася величезна кількість людей, аналогів чому історія ще не знала.

Отже, військово-економічний потенціал країн Антанти напередодні війни (1913 р.) з урахуванням національного доходу, вартості валової продукції, виплавки чавуну та сталі, забезпеченості продовольством значно перевищував потенціал їх противників. Проте німецька армія була найкраще у світі оснащена наймодернішою зброєю та військовою технікою.

Німці вчасно завершили будівництво стратегічних залізниць на заході й на сході країни, що давало їм можливість протягом двох тижнів відмобілізувати й передислокувати війська до ймовірних фронтів. Водночас Росія, не виконавши своєї військової програми, не встигла побудувати стратегічних залізниць і закінчити технічне переоснащення армії та військово-морського флоту.

Готуючись до війни, кожна держава з числа майбутніх противників мала власні політичні цілі. Зокрема Німеччина, котра, за висловом її видатного історика Ф. Фішера, добре й довго готувала “ривок” до світового панування, прагнула захопити значну

частину колоніальних володінь Великобританії, ослабити її як конкурента на ринках, покінчити з пануванням британського військово-морського флоту в світовому океані, розгромити Францію, заволодіти її колоніями; загарбати Бельгію і Голландію з їхніми колоніями; ослабити Росію, відторгнувши від неї Польщу, Україну та Прибалтику. До планів Німеччини входило також створення “Серединної Європи”, до якої, крім неї й Австро-Угорщини, мали увійти Нідерланди, Швейцарія, Скандинавські країни, Італія, Румунія і Болгарія. У “мозковому штабі” Німеччини було розроблено програму створення колоніальної імперії в Центральній Африці. Все це становило суть викладеної урядом перед рейхстагом “вересневої програми” 1914 р.

Німецьке верховне командування, поклавши в основу майбутніх воєнних дій розрахунки генерала Шліфена (до 1913 р. — начальник генштабу збройних сил), оптимістично планувало “бліцкриг” — блискавичну війну. Суть цієї стратегічної ідеї полягала в тому, щоб за рахунок довготривалості бойового розгортання російської армії (у зв’язку з недобудованими залізницями — більше 40 діб) та розраховуючи, що австро-угорські війська надійно скують дії росіян, основні німецькі сили спрямувати на Францію. Удар передбачалося завдати головними силами через Люксембург і, притиснувши французькі війська до швейцарського кордону, протягом 6—8 тижнів знищити їх. Покінчивши з Францією, планувалося швидко перекинути всі німецькі сили на розгром Росії.

Проте, як виявилось в ході воєнних дій, німецький генштаб, перебуваючи в пангерманістському патріотичному чаду, істотно переоцінив можливості своєї армії: “бліцкриг” з передбачуваним фіналом “до осіннього падіння листя” провалився, Німеччині довелося вести зтяжну війну одночасно на Західному та Східному фронтах.

Розроблений під сильним впливом німецького генштабу австро-угорський план був, зрозуміло, головним чином спрямований проти Росії. Завдання полягало в тому, щоб головними силами (2/3 всієї чисельності військ) у складі чотирьох армій завдати росіянам удару між річками Буг і Вісла, потім розгорнутися на схід до Проскурова. Решта військ скеровується на Галичину, “мінімальна Балканська група” — проти Сербії. Мета — відірвати від Росії Польщу, Волинь і Поділля; на Балканах — загарбати Сербію й Чорногорію.

Росія, маючи за кінцеву мету оволодіння Будапештом і Віднем, зосередила проти Австро-Угорщини чотири армії (3/5 усіх своїх сил) на півдні Полісся. Крім того, згідно з зобов'язаннями за франко-російським союзом, Росія мусила активно діяти проти Німеччини в Східній Пруссії. Передбачалося також розгортання армій для прикриття Петербурга, балтійського узбережжя та з боку Румунії. На випадок виступу Туреччини створювалася Кавказька армія.

За оцінками російського генштабу, що ґрунтувалися на відомостях про австрійську армію як недостатньо підготовлену й технічно не переоснащену, південний напрям розгортання воєнних дій видавався перспективнішим. Успіх на півдні міг би дати Росії можливість вивести Австро-Угорщину з війни, залишивши Німеччину наодинці з могутніми арміями Антанти. Російський генералітет розраховував при цьому й на відсутність сучасної австрійської військової доктрини, й на консерватизм стратегічного й тактичного мислення армійського командування Австрії. Бралися до уваги також можливість виникнення національних суперечностей у середовищі військових формувань, утворених як за національною ознакою, так і за змішаною формою. Саме тому впливові шовіністичні кола Росії наполягали на розв'язанні в ході війни “національного завдання” — не лише домогтися приєднання Галичини, а й забезпечити Росії вільний вихід до Середземного моря, оволодіти Константинополем, західним узбережжям Мармурового моря.

У цих своїх домаганнях на півдні (середземноморські протоки, Константинополь) Росія досягла попередньої домовленості зі своїми союзниками в обмін на згоду про розподіл між Великобританією і Францією турецьких володінь на Арабському Сході. Крім того, Великобританія розраховувала відірвати від Туреччини Месопотамію й Аравійський півострів, суттєво зміцнити своє становище в Середземномор'ї, посилити вплив “британського лева” на Середньому Сході.

Прагнучи реваншу за поразку 1870—1871 рр. у франко-пруській війні й відтак повернути собі Ельзас і Лотарингію, оволодіти Саарським басейном і Рейнською промисловою зоною, разом захопивши частину німецьких колоній, **Франція** та її військове командування збиралися воювати залежно від обстановки та характеру дій противника. Пасивно-оборонний характер був

основною рисою французького плану. Головну надію французи покладали на допомогу Росії.

Не пов'язував себе конкретними обов'язками на випадок війни з Німеччиною й англійський генштаб. Правлячі кола **Великобританії** взагалі не збиралися воювати власними силами, перекидавши ці турботи на своїх союзників — Францію і Росію. Прямим свідченням цьому є той факт, що для воєнних дій на континенті було призначено всього 6 піхотних і 1,5 кавалерійських дивізій. Щодо участі у війні флоту, то “володарка морів” взяла на себе доставку експедиційних сил у Францію та захист узбережжя метрополії шляхом блокади ворожих берегів і можливої морської генеральної битви з німецьким флотом.

Такими були розстановка збройних сил країн — учасниць Троїстого союзу й Антанти, їхні стратегічні задуми та цілі напередодні назріваючого найбільшого на той час воєнного конфлікту. Зумовлене нерівномірністю розвитку капіталізму збройне зіткнення між об'єднаними в агресивні мілітаристські блоки провідними країнами за перерозподіл світу ставало неминучим.

Страшна загроза нависла над багатьма народами світу, у тому числі й українським. У зв'язку зі своїм особливим геополітичним становищем у сферу першочергових інтересів ворогуючих коаліцій потрапила й штучно поділена на кілька частин Україна. Вона ставала одним із епіцентрів майбутнього воєнного протиборства. Напередодні світової війни дві найбільші імперії — Росія і Австро-Угорщина — вже не приховували своїх намірів щодо територіального розширення за рахунок українських земель. Росія, зокрема, розраховувала на політичну інкорпорацію західноукраїнських територій (Галичина, Буковина, Карпатська Русь), населення яких навіть ліберали, не згадуючи вже про крайніх шовіністів та імперський уряд, вважали складовою етнографічного масиву російської народності. “Та не буде віднині під'яремної Русі! — офіційно проголошено в маніфесті Верховного головнокомандувача, великого князя Миколи Миколайовича в серпні 1914 р. — Надбаня Володимира Святого, земля Ярослава Осмомисла, князів Данила і Романа, скинувши ярмо, піднесе стяг єдиної, великої, неподільної Росії”.

У свою чергу Австро-Угорщина не тільки не збиралася поступатися жодною з населених українцями територій, а й виношувала плани оволодіння всіма західноукраїнськими землями. Од-

ним з елементів втілення угорської національної ідеї, наприклад, стала наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. цілеспрямована денационалізація підлеглих, у тому числі й української, націй. Всі міста Карпатського регіону на початку століття внаслідок такої політики втратили своє національне обличчя й перетворилися на центри мадяризації русинів.

У Німеччині Пангерманська ліга та Партія батьківщини, які істотно впливали на дії уряду, ставили за мету відсунути західні кордони Росії далеко на схід, передбачали німецьку колонізацію Галичини й Чорноморського узбережжя.

Панівною ідеєю польських політиків початку ХХ ст. була віра в можливість відродження в ході світової війни Речі Посполитої. Ще не маючи своєї держави, прогресивні на той час сили, в тому числі й польські націонал-демократи, беззастережно включали до ще неіснуючої Польщі Східну Галичину, Волинь і Поділля. Вони авансом відмовили українцям у праві на власну державу як “елементам, нездатним до самостійного державотворчого життя”.

Не лишилися осторонь і румунські правлячі кола. Одержимі ідеєю “Великої Румунії”, вони сподівалися в разі сприятливого перебігу воєнного конфлікту на приєднання Покуття, Бессарабії та Буковини, претендували на так звану Трансністрію (землі між Дністром і Південним Бугом). Так розігрувалась “українська карта” в міжнародних відносинах.

Напередодні Першої світової війни серед інших країн особливою активністю в її роздмухуванні характеризувалася Німеччина. Власне німецький імперіалізм, найбільш агресивний і найкраще підготовлений до війни, і став її ініціатором.

4.2. Початок Першої світової війни.

Бойові дії на фронтах 1914 р.

За оцінками німецьких генштабу та державного керівництва, літо 1914 р. було найоптимальнішим терміном початку війни. Про те, що це саме так, прямо свідчить збережений у дипломатичних архівах лист статс-секретаря Міністерства закордонних справ Німеччини Г. Ягова німецькому послові в Лондоні від червня 1914 р.: “В основному Росія зараз до війни не готова. Франція й Великобританія також не захочуть зараз війни. Через кілька років, за всіма компетентними передбаченнями, Росія вже буде

боездатна. Тоді вона задавить нас кількістю своїх солдатів, її Балтійський флот і стратегічні залізниці вже будуть збудовані. Наша ж група, між тим, усе більше слабшає...” Отож, щоб розпочати війну, невідкладно потрібний був привід.

Австро-сербський конфлікт, що виник внаслідок убивства 28 червня 1914 р. в Сараєві спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда членами націоналістичної організації “Молода Боснія”, і став для німецьких мілітаристів формальним приводом для початку війни. Берлін і впливові елементи в урядових колах Австро-Угорщини радили кваліфікувати це вбивство як причину майбутнього нападу на Сербію. Проте уряд виявив нерішучість, усвідомлюючи, що війна із Сербією втягне й Австро-Угорщину у війну з Росією. Уряд Німеччини й кайзер Вільгельм II, вважаючи цей момент найзручнішим для початку війни, ще раз підтвердили свою готовність підтримати Австро-Угорщину в разі втручання в конфлікт Росії.

23 липня 1914 р., під тиском Німеччини, Австро-Угорщина поставила Сербії ультиматум, вимоги якого були несумісними з її державним суверенітетом. Союзниця Сербії Росія спробувала ліквідувати конфлікт мирним шляхом, висунувши проект дипломатичного демаршу трьох держав — Англії, Франції і Росії. Однак союзники відмовилися від його здійснення. Лише президент Франції Пуанкаре наполягав на проведенні “твердої” політики стосовно австро-угорського блоку.

Незважаючи на те, що Сербія погодилася майже з усіма вимогами ультиматуму, 28 липня *Австро-Угорщина телеграфом оголосила війну Сербії*. Невідкладно Белград було піддано артилерійському бомбардуванню.

У відповідь Росія, яка на другий день після оголошення війни Сербії розпочала мобілізацію в прикордонних з Австро-Угорщиною округах, 30 липня оголосила загальну мобілізацію. На цей крок зреагувала Німеччина, зажадавши припинити мобілізацію до 1 серпня. Росія “не помітила” німецького ультиматуму. Нетривалі дипломатичні “ігри” швидко припинилися. 1 серпня 1914 р. *Німеччина оголосила війну Росії, 3 серпня — Франції*. У перерві між цими оголошеннями (2 серпня) вона окупувала Люксембург. 4 серпня німецькі війська віроломно напали на Бельгію, порушивши міжнародний договір про її нейтралітет, який гарантувався рядом країн, у тому числі й Німеччиною. Важлива

деталь: німецький рейхсканцлер Т. Бетман-Гольвег назвав тоді цей договір “шматком паперу”, що нічого не вартий.

Великобританія під приводом захисту нейтралітету Бельгії, одним із гарантів якого була, 4 серпня оголосила війну Німеччині. Разом з нею у війну вступили й британські домініони — Австралія, Канада, Нова Зеландія, Південно-Африканський Союз.

23 серпня війну Німеччині оголосила Японія. Вона швидко захопила Маршаллові, Каролінські острови в Океанії, що належали Німеччині, а також порт Циндао та провінцію Шань-дунь у Китаї. У подальшому участь Японії у війні звелася до продажу зброї країнам Антанти.

На боці Німеччини й Австро-Угорщини виступили Туреччина та Болгарія, які на зміну Троїстому союзу, що не втримався з виходом із нього Італії, створили Четверний союз. До Антанти приєдналися Італія, Португалія, Румунія, Сербія, США, Греція. Війну Німеччині оголосили також Китай і 14 країн Латинської Америки.

Таким чином, у війну, яка відразу стала світовою, було втягнуто 38 держав на всіх континентах з населенням 1,5 млрд осіб, або 75 % населення земної кулі. Воюючі країни відірвали від мирної праці й мобілізували до армії понад 70 млн осіб, у тому числі Німеччина — 19,7 % свого населення, Австро-Угорщина — 17,3, Франція — 10,5 %.

На початку війни країни — учасниці обох військових коаліцій направили на фронт 480 дивізій; у травні 1917 р. на фронтах воювало вже 889 дивізій, у тому числі в Антанти — 525, у німецько-австрійського блоку — 364. Антанта випереджала своїх суперників за чисельністю вояків на 2 млн осіб, за озброєннями — майже на 3 тис. гармат і 286 літаків, а також у 5 разів за кількістю крейсерів. Свої переваги, головним чином, у якості озброєнь, темпах мобілізації й винятковій маневреності військ, мала й Німеччина. Полум'я світової війни розгорілося на величезній території Європи, Азії й Африки.

Воєнні дії кампанії 1914 р. в її початковій стадії на західно-європейському театрі справді розгорталися спочатку за сценарієм німецького “бліцкригу” — швидко й напористо: 4 серпня — вторгнення німецьких військ у Бельгію, 16 серпня — взяття фортеці Льеж, 20 серпня — вихід трьома арміями на фронт Брюссель — Намюр — Дінан, 21 серпня без бою здався Брюссель.

І лише трохи згодом французькі війська висунулися назустріч противникові, але змушені були з боями відступити під його напором на південний захід. Вже 4 вересня німці вийшли до ріки Марна на схід від Парижа.

Але максимальна концентрація німецьких сил на цій ділянці фронту, де планувалися вирішальні події, виявилася неможливою. Саме в розпал наступу німецькому командуванню довелося перекинути на східноєвропейський театр воєнних дій значну частину війська, оскільки на настійливу вимогу французького уряду російські війська розгорнули наступ у Східній Пруссії.

Ця обставина значною мірою вплинула на наслідки грандіозної битви, що відбулася на рівнинах Франції між Верденом і Парижем 5—9 вересня 1914 р. У ній з обох боків взяли участь майже 2 млн осіб, об'єднаних у 5 німецьких і 6 союзницьких армій, у тому числі й новосформована 6-та французька армія. Активні дії свіжих сил саме цієї армії проти з'єднань, що мали оточити Париж, а також відсутність у німців резервів, переоцінка власних сил привели до втрати наступальної ініціативи. У кінцевому підсумку німці програли битву, яка за їхнім задумом мала вирішити долю війни.

Сталося “чудо на Марні”, як назвала цю перемогу тогочасна французька преса. Далі “чудес” не було: французьке командування використати свій успіх не змогло, і німецькі армії без особливих труднощів відійшли на річку Ена. Значні стратегічні операції тут надовго припинилися.

Активні операції обох воюючих сторін розгорнулися на східноєвропейському театрі війни. Крім більш пізніх, ніж у Німеччині, строків мобілізаційної готовності та стратегічного розгортання військ негативно позначалася на діях російського командування необхідність враховувати конкретну ситуацію, що складалася у зв'язку з наступом німців на Заході. Це змушувало росіян, які послідовно дотримувалися умов союзного договору, відволікати значні сили на другорядні напрями, що не мали стратегічного значення з точки зору інтересів царського уряду.

17 серпня, ще не завершивши свого зосередження, російські війська рушили в Східну Пруссію. Незважаючи на всі труднощі, у боях 19 і 20 серпня було розбито спочатку німецький корпус, потім завдано поразки 8-й армії. Потужний наступ 2-ї російської армії в районі Мазурських озер з перспективою захопити всю Східну Пруссію захлинувся, що дозволило німцям швидко пере-

кинути сюди свої війська, які було спрямовано проти 1-ї російської армії. Наступальна операція провалилася. Втрати були величезні. Ціною життів чверті мільйона солдатів російське командування відтягнуло на Схід німецькі війська, які призначалися для ударів на Заході.

У загальному ході війни важливу роль відіграли бої на російському Південно-Західному фронті. З обох боків тут билися більше 100 дивізій. У грандіозній битві на фронті довжиною понад 300 км російська армія 23 серпня розбила австро-угорські війська, зайняла Львів, витіснила противника за річку Сян і далі — за ріку Дунаєвець, до Карпатських гір, блокувала австрійську фортецю Перемишль.

Відкривалася реальна перспектива переходу Карпат і вторгнення в Угорщину. Та невдача в Східній Пруссії й категорична вимога союзників розгортати наступ не проти Австро-Угорщини, а проти німецьких військ з метою ослабити їх натиск на Заході, змусили російське командування перегрупувати війська, націливши їх на р. Вісла, на Варшаву.

Зі свого боку німецьке командування, яке побоювалося повного розгрому австро-угорських союзників і пов'язаної з цим загрози промисловим центрам у Сілезії, швидко спланувало удар у фланг і тил російських армій. Наприкінці вересня німці почали наступ до Вісли, скерували значну групу військ до Варшави. У ході затяжної і кровопролитної Івангород-Варшавської операції росіяни поступово здобули перевагу, відтіснили 9-ту німецьку та 1-шу австрійську армії й на початку листопада вийшли на рубіж р. Варта — Карпатські гори.

Але реалізувати можливість глибокого вторгнення в Німеччину не вдалося. Ціною важких втрат австро-німецьким військам удалося зупинити росіян. Далися взнаки й серйозні прорахунки в оперативно-стратегічному керівництві російського командування, й гостра нестача боєприпасів та озброєння.

Що ж відбувалося на українських землях, які стали ареною воєнних дій у 1914 р. й були зайняті російськими військами? Із завойованих територій Східної Галичини й частини Буковини оперативно було створено чотири російські губернії — Львівську, Перемишльську, Тернопільську, Чернівецьку. Вони були об'єднані в генерал-губернаторство, яке очолив завзятий чорносотенець граф О. Бобринський. Виконуючи волю уряду, який він представляв, генерал-губернатор почав обертати галицьких

українців на “настоящих русских”, греко-католиків — на православних. Силами сотень і сотень чиновників, котрі спішно прибули з Росії, запроваджував російські видання, навчальні заклади, установи, православні церкви — замість українських часописів, книгарень, шкіл, костьолів, культурно-освітніх товариств. Уже в перші дні після вступу російських військ у Галичину було вислано до Росії греко-католицьких священників, серед яких і митрополита А. Шептицького, котрого аж до 1917 р. утримували в монастирській тюрмі в Суздалі. Відбувалися масові арешти, труси, депортації місцевих жителів. Протягом кількох тижнів тільки через Київ у глиб Росії перевезено понад 12 тис. галичан.

На *Австро-Сербському фронті* воєнні дії розвивалися з перемінним успіхом: у серпні серби розгромили противника й захопили 50 тис. полонених; у листопаді у зв'язку з нестачею боєприпасів відступили, здали Белград; у грудні, одержавши допомогу від Антанти, відкинули австро-угорців за межі Сербії.

На *Кавказькому фронті* кампанія 1914 р. завершилася перемогою російських військ над турками. Росіяни зайняли також Іранський Азербайджан.

Розгорталася запекла війна й на морі. Основним її наслідком було встановлення Великобританією блокади німецького узбережжя, що справило великий вплив на хід війни. Сутички в Індійському й Тихому океанах, на Північному й Чорному морях мали локальний характер.

У цілому воєнна кампанія 1914 р. завершилася на користь Антанти. Розрахунки німецького генштабу на короткочасну, блискавичну війну виявилися нереальними. Кровопробитні битви виснажили армії обох коаліцій, поповнення не було підготовлено, бракувало бойового спорядження в той час як економіка воюючих країн до затяжної війни не була пристосована. Особливо важким було становище в армії та в економіці Росії.

4.3. Воєнні дії 1915—1916 рр.

Невтішні для Німеччини підсумки кампанії першого року війни змусили її шукати нових шляхів для розв'язання стратегічних завдань. Дійшовши висновку, що війною на два фронти домогтися вирішального успіху неможливо, німецьке командування прийняло рішення 1915 р. перейти на Західному фронті

до оборони. Основні воєнні операції переносяться на схід — проти Росії з метою розгрому та виведення її з війни.

Проти угруповання російських військ у Галичині та Польщі з західноєвропейських фронтів було перекинуто кращі корпуси, на базі яких сформувалася нова німецька 11-та армія. Плани німецького генштабу враховували також дані розвідки про недостатню підготовленість Росії до війни, військові запаси якої були розраховані лише на тримісячну кампанію, внаслідок чого багато частин відчували гостру нестачу в боєприпасах і зброї. Вступ у війну Туреччини та зумовлене цим закриття Чорноморських проток фактично означали економічну блокаду Росії, яка могла розраховувати тепер лише на власні сили.

Непідготовленість російських позицій, нелюдське ставлення до своєї армії з боку командування, яке замість швидкого відведення частин знекровлювало їх у безрезультатних боях з переважачими силами противника, зумовили поразки російської армії в 1915 р. з вражаючими втратами. У лютому — березні в боях біля Мазурських озер вдалося витіснити росіян зі Східної Пруссії. А в травні почався широкомасштабний наступ німецьких і австрійських військ на півдні. У липні російські війська здали Львів, у серпні — Варшаву. Виходячи з боями з-під удару, російська армія залишила Польщу, Волинь, Литву та Західну Курляндію. Лише восени вдалося стабілізувати фронт. Німецькі війська окупували Галичину, Польщу, Литву, частково Прибалтику та Білорусію. Половину російської армії було виведено з ладу (150 тис. убитих, близько 700 тис. поранених, 900 тис. полонених).

Поразка російського царизму в кампанії 1915 р. мала значні наслідки. Вона розкрила вади військової організації та економічної відсталості країни, за які довелося сповна розплачуватися своїм життям одягнутому в шинелі народові (з початку війни Росія втратила більше 1,5 млн осіб, у тому числі 300 тис. осіб убитими). Проте й Німеччина зі своїми союзниками не домоглася мети. Незважаючи на те, що на російському фронті в 1915 р. зосереджувалося більше половини німецько-австрійських військ, вивести їм Росію з ладу не вдалося.

Наприкінці 1915 р. від Балтійського моря до румунського кордону встановився суцільний позиційний фронт.

На західноєвропейському напрямі протягом 1915 р. тривала некваплива позиційна війна. З обох боків зафіксовано спроби

стратегічно незначних операцій на вузьких ділянках фронту, які виявилися безрезультатними. 22 квітня в районі м. Іпра уперше в історії воєн німецька армія організувала газову атаку англо-французьких позицій. Грубо порушивши заборону міжнародної конвенції використовувати отруйні речовини, німці здійснили балонний випуск хлору. Було отруєно 15 тис. осіб, 5 тис. із них померло. Згодом (31 травня) німці застосували гази й проти росіян. І хоч тактичний ефект першої газової атаки був порівняно незначним, у подальшому використання хімічних засобів для варварського знищення людей набуло поширення з боку воюючих сторін, які вважали себе кращими представниками тодішньої цивілізації.

У лютому — березні Великобританія зробила спробу оволодіти чорноморськими протоками Дарданелли та Босфор, завдати удару по Стамбулу. Необхідність цієї операції англійці пояснювали своїм союзникам тим, що вона відверне увагу Туреччини від кавказького та суецького напрямів і підірве комунікації німецької коаліції на Близькому Сході. Насправді ж цей задум (його автор Уїнстон Черчилль) мав підступний характер і ставив найперше політичну мету: окупувати Константинополь і протоки до того, як вони згідно з таємною домовленістю перейдуть до царської Росії. Проте морські та десантні операції в цьому районі успіху не мали внаслідок завзятого опору турків і були наприкінці року припинені.

Навесні 1915 р. почалися активні переговори між Італією та країнами Антанти. Італію цікавили західна частина Балканського півострова, а також деякі території, що належали Австро-Угорщині, Туреччині. Великобританія і Франція підтримали ці домагання Італії, і у квітні в Лондоні було укладено таємний договір, за яким країни Антанти обіцяли їй ці території за умови виходу з Троїстого союзу й вступу у війну на їхньому боці. У травні 1915 р. Італія розірвала договір зі своїми союзниками й оголосила Австро-Угорщині війну. Відкрився новий італо-австрійський фронт. На *Італійському фронті* спроби наступу італійських військ не дали серйозних результатів. Тут війна також набула позиційного характеру. Успіхи італійської армії були тут скромними й будь-якого впливу на перебіг подій на інших фронтах не справили.

Напад Болгарії (з вересня 1915 р. — союзниця Німеччини) в жовтні 1915 р. на Сербію призвів до поразки та окупації Сербії й

Чорногорії. Залишки сербської армії було евакуйовано на грецький острів Корфу. Поразка Сербії мала стратегічне значення — Німеччині вдалося встановити прямий зв'язок з Туреччиною.

У жовтні англо-французькі війська почали висаджуватись у Салоніках. У 1915 р. на Месопотамському фронті провалилася спроба англійських військ оволодіти Іраком. Не увінчалось успіхом і намагання турецьких військ на Палестино-Сирійському фронті оволодіти Суецьким каналом. У липні 1915 р. Великобританія захопила Німецьку Південно-Західну Африку. В січні 1916 р. капітулювали німецькі війська в Камеруні.

У морській війні 1915 р. найбільшими подіями були бій у січні між англійською та німецькою крейсерськими ескадрами в Північному морі, що завершився перемогою британського флоту, а також невдала операція флоту Антанти в Дарданеллах. Німеччина розгорнула “нещадну” підводну війну, атакуючи без попередження не лише військові, а й торговельні, навіть пасажирські судна ворожих і нейтральних країн. Цим варварським способом німці намагалися позбавити своїх противників можливості доставляти необхідні матеріали та продовольство. Бурхливий протест світової громадськості викликало знищення німецькими підводниками в травні 1915 р. величезного пасажирського пароплава “Лузітанія”, на борту якого було більше тисячі пасажирів, у тому числі й американських громадян, що викликало різку реакцію уряду США й стало згодом однією з причин вступу США у війну.

На початку 1916 р. становище Німеччини було складним. Бракувало сил для наступу навіть на кількох ділянках одного фронту. Було прийнято рішення завдати основного удару по Франції, зокрема оволодіти фортецею Верден, яка прикривала шлях на Париж.

Розпочатий 21 лютого 1916 р. наступ на Верден не мав успіху, тим більше, що в березні завдяки наступу російських військ у районі м. Двінська та озера Наріч німецьке командування було змушене послабити штурм цієї фортеці. Взаємні кровопролитні атаки й контратаки під Верденом тривали майже 10 місяців — аж до 18 грудня, але суттєвих наслідків не дали. Німецьке командування кинуло в бій 12 дивізій. Верденська операція в буквальному розумінні слова стала, як її нарекли тогочасні газетярі, “м'ясорубкою” з перемелювання живої сили. Обидві сторони зазнали колосальних втрат: французи — 300 тис. осіб, німці —

600 тис. осіб. Остаточний результат битви так і не виправдав сподівань німецького командування.

Не менш запеклою, кривавою й практично безрезультатною була й інша велика операція 1916 р. — битва на р. Сомма. 1 липня англо-французькі війська почали наступ на р. Сомма, де бої також набули затяжного характеру. Тут на початку вересня англійці вперше застосували танки. Кинуті в бій у невеликій кількості, ще технічно недосконалі, вони на деяких ділянках забезпечили досягнення успіху й засвідчили перспективність цього нового технічного засобу знищення живої сили. Добре укріплена оборона німців протягом багатьох місяців стримувала атаки союзників. За 4,5 місяці англо-французькі війська просунулись лише на 10 км. Битва завершилася в листопаді. Втрати англо-французьких військ становили 800 тис., німців — 538 тис. осіб, і в цілому значно перевищили втрати, яких сторони зазнали у “Верденській м’ясорубці”.

Рятуючи англо-французькі й італійські війська, що опинилися в дуже тяжкому становищі, 4 червня 1916 р. (замість 15-го за планом) розпочався наступ росіян. Війська під командуванням генерала О. Брусилова прорвали фронт австрійців і німців протяжністю майже 300 км і просунулися в глибину до 150 км, зайнявши Буковину та частину Східної Галичини. В ході цієї операції австро-німецькі війська втратили близько 1,5 млн осіб убитими, пораненими й полоненими; російські війська — близько 500 тис. осіб. Але пасивність сусідніх фронтів і відсутність резервів врятували противника від остаточного розгрому.

В цілому наступ російського Південно-Західного фронту мав великий вплив на весь хід кампанії 1916 р. Для відбиття цього наступу німецьке командування зняло із Західного фронту 11 дивізій, Австро-Угорщина ж змушена була припинити наступ в Італії та перекинути 6 дивізій на Схід. Однак наступ російських армій не приніс стратегічних результатів. У жовтні активні бойові дії припинились і знову набули позиційного характеру.

Румунія вступила у війну 18 серпня 1916 р. Невдачі румунських військ призвели до окупації німцями майже всієї її території. Лише наприкінці 1916 р. за допомогою російської армії вдалося зупинити австро-угорські війська, які захопили Бухарест і більшість нафтових свердловин. Російський фронт подовжився ще на 500 км. Для його утримання довелося виділити 35 піхотних і 11 кавалерійських дивізій за рахунок ослаблення

важливих ділянок на інших напрямках протистояння німецько-австрійським військам.

31 травня — 1 червня 1916 р. у Північному морі в районі Ютландії відбулася найбільша у світовій війні морська битва. Німці намагалися завдати англійському флотові вирішального удару й таким чином покінчити з морською блокадою своїх берегів. Зазнавши великих втрат, англійці перемогли. Відтоді німецькі кораблі вже не ризикували покидати свої бази.

У цілому, незважаючи на відсутність погоджених дій і навіть загострення суперечностей між союзниками, загальні підсумки кампанії 1916 р. склалися на користь Антанти. Становище країн Четверного союзу ставало дедалі критичнішим. Німецьке командування наприкінці 1916 р. змушене було перейти до стратегічної оборони на всіх фронтах. Майже половину армій було виведено з ладу, стратегічні резерви вичерпано, вальвий збір зернових скоротився вдвоє, введено карткову систему розподілу продовольства. Німеччина опинилася в економічній і воєнній блокаді. Втрачено майже всі її колонії. В усіх країнах — основних учасниках війни під впливом величезних втрат і породжених війною труднощів розвивався чад шовіністичних настроїв, наростало народне невдоволення.

4.4. Ставлення до війни народів воюючих країн. Еволюція громадської позиції

Світова війна породила негативні зміни в способі життя народів, економічну розруку, відірвала від господарства мільйони робітників і селян усіх воюючих країн. Життя та побут переважної більшості населення воюючих країн уже в перший рік війни швидко зазнали різких змін у бік їхнього погіршення. Тривалий робочий день, зниження заробітної плати й зростання цін, погане харчування зумовили зростання смертності серед цивільного населення. Разом зі значними військовими втратами це призвело до істотного скорочення чисельності населення Австро-Угорщини, Німеччини і Франції. Життєвий побут мільйонів людей визначали важка повсякденна праця, довге стояння в чергах, голод і холод. У прифронтових зонах населення страждало від артилерійських та авіаційних бомбувань цивільних об'єктів у тилу. На окупованих територіях звичайним явищем ставали безцеремонні реквізиції, контрибуції та неприкриті грабунки з метою вилучен-

ня продуктів харчування, тяглової сили, інших матеріальних цінностей. З'явилася незнана доти проблема біженців.

Скрізь посилилася тенденція до підпорядкування державного апарату капіталістичним монополіям, до державного регулювання обсягів виробництва, видів продукції та строків її виготовлення. Вводилися примусові посівні плани та обов'язкова здача селянами врожаю державі. Спільною ознакою військово-державного капіталізму багатьох країн було введення примусової праці для робітників, заборона трудящим висувати будь-які вимоги, застосовувати страйки. Становище робітників і селян обох ворогуючих груп держав дедалі погіршувалося, буржуазія одержувала казкові прибутки.

Під впливом шовіністичної пропаганди та в погоні за надприбутками, які ввижались їм за встановленням світового панування, одержанням анексій і контрибуцій, німецька буржуазія та поміщики, зокрема їхні партії в рейхстазі, підтримували вимоги щодо військових асигнувань, військово-поліцейського нагляду за населенням, мілітаризації праці й економіки. Лідери німецької соціал-демократії та профспілок усіляко сприяли шовіністичному одурманюванню трудящих і, стоячи на позиції "захисту вітчизни", вимагали від робітників відмовитися від боротьби в період війни.

Тим часом на фронті й у тилу наростали антивоєнні настрої. Вже в перший рік війни мали місце випадки братання солдатів воюючих країн. Починаючи з 1915 р. у Німеччині почастишали страйки та робітничі демонстрації. Осібне місце в цих питаннях займали ліві соціалісти Німеччини (К. Лібкнехт, Р. Люксембург, В. Пік та ін.), які діяли під гаслом "Війна війні", розвінчували грабінницький характер імперіалізму, закликали до солідарної боротьби спільно з народами інших країн.

Безумовно підтримували імперіалістичну політику уряду буржуазно-поміщицькі партії Австро-Угорщини. Соціал-демократи закликали австрійських та угорських трудящих підтримувати війну, трактуючи її як "визвольну" війну проти царської Росії, закликали робітників до "громадянського миру". Проте дезорганізовані хаотичними мобілізаціями промисловість і сільське господарство, інфляція, злидні та голод, жорстока реакція воєнної диктатури збудили зростання антивоєнних настроїв народів Австро-Угорщини. В австрійській соціал-демократичній партії почало діяти "ліве крило" на чолі з Ф. Адлером, а в угорській

соціал-демократії — революційна група Е. Сабо, які розгорнули боротьбу із соціал-шовіністами, вели антивоєнну агітацію. Але найактивнішими були виступи слов'янських народів. Антивоєнні та соціально-політичні настрої природно перепліталися в них з національно-визвольними устремліннями. Широкого розвитку такі виступи набули в Чехії, Словаччині, Галичині. Солдати — чехи, словаки та українці масово здавалися в полон росіянам.

Хвиля шовіністичних настроїв у різних шарах суспільства не минула й Великобританію. Разом з буржуазією тред-юніони, лейбористська партія та Британська соціалістична партія закликали народ підтримати війну “проти пруського мілітаризму”. Однак ці настрої поступово слабшали під впливом зниження життєвого рівня, мілітаризації праці, тривалих понадурочних робіт без вихідних. Уже в 1915 р. застрайкували машинобудівники та суднобудівники в Шотландії, шахтарі Південного Уельсу, вимагаючи підвищення заробітної плати й уведення робітничого контролю над виробництвом.

Навесні 1916 р. вибухнуло національно-визвольне повстання в Ірландії з метою створення незалежної республіки. 1200 учасників “цивільної гвардії” захопили в Дубліні головні будівлі та стратегічні пункти. Але підняти на боротьбу всю Ірландію повстанцям не вдалося: робітники й дрібні селяни їх не підтримали, оскільки повсталі не мали чіткої соціальної програми. 20-тисячному урядовому війську вдалося протягом тижня придушити повстання.

Проте нові страйки та заворушення в самій Великобританії, пов'язані з вимогами вилучення прибутків у буржуазії, націоналізації важливих промислових об'єктів, контролю продовольчого постачання, свідчили про наростаюче невдоволення трудящих. Виявляли антивоєнні настрої й англійські солдати.

Як і в інших країнах, на початку війни шовіністичні настрої у Франції були досить сильними. Вони старанно підігрівалися буржуазією та вождями соціалістичної партії, які спільно діяли під гаслом “священної єдності” нації перед лицем ворога. Та розвиток подій на фронті, погіршення становища трудящих і зростаюче збагачення буржуазії відкрили французам очі на справжній характер війни, на причини зубожіння народу та небаченого зростання прибутків новоявлених “нуворишів” — спекулянтів, грошові мішки яких розбухли на військових поставках. Це засвідчив страйковий рух залізничників, швейників, трамвайни-

ків, шахтарів, який 1916 р. втричі виріс порівняно з 1915 р. У міру посилення невдоволення мас почала зростати антивоєнна опозиція у французьких соціалістичній партії та профспілках. Проте вони відкидали революційні засоби антивоєнної боротьби, обмежуючись пацифістськими проектами “тиску на уряд для укладення миру”. Ліві соціалісти Франції були нечисленні й нерішучі, і, незважаючи на “поради” В. Леніна, які він надсилав їм із Швейцарії, суттєвого впливу на робітничий рух не справляли.

Російська буржуазія та поміщики, зацікавлені в нових ринках, у наживі від воєнних поставок з піднесенням зустріли війну й проголосили “єдність царя з народом”. Буржуазна російська преса розгорнула шалену пропаганду війни. В хід було пущено всі засоби для отруєння народу шовінізмом.

У роки війни в Росії прискорено розвивалися старі й створювалися нові монополістичні об'єднання, що контролювали практично всю промисловість. Війна забезпечувала буржуазії одержання фантастичних прибутків, які сягали 100—200 %. Становище робітників погіршувалося, робочий день продовжувався, масово застосовувалися понадурочні роботи. Промисловість не задовольняла запитів військових. Воєнні витрати все більше покривалися за рахунок іноземних кредитів. Різко занепало сільське господарство: у більшості губерній до половини сіл лишилося без чоловіків, що зумовило скорочення виробництва сільгосппродукції. Нестача продовольства набувала катастрофічних розмірів. Воєнна та економічна криза в Росії поступово переростала в соціально-політичну.

У таких умовах швидко наростав робітничий рух. Протягом серпня — грудня 1914 р. в Росії відбулося 68 страйків, у 1915 р. — більше тисячі, у 1916 р. — 1500. Незважаючи на урядові репресії, страйки все частіше переростали з економічних у політичні. Посилився селянський рух. Уряд не раз використовував збройну силу для придушення заворушень на селі.

Більшовицька партія й особливо активно її Петроградський комітет докладали чимало зусиль, щоб використати послаблення царизму для підготовки революції. Широко розгорнулася агітаційна робота більшовиків в армії та на флоті за те, щоб спрямувати багнети на власних капіталістів та поміщиків. У жовтні 1916 р. вибухнуло повстання на лінійному кораблі “Гангут”. У ті ж дні під час страйку-протесту проти війни та дорожнечі в Пет-

рограді два піхотних полки відмовилися стріляти в страйкарів і спрямували зброю проти поліцейських.

Про назриваючу революційну ситуацію свідчили національно-визвольні повстання в Середній Азії. У 1915 р. відбулося 113, а в 1916 р. — 218 страйків українських робітників, які дедалі ширше надавали своїй боротьбі антивоєнного, політичного змісту. Частішали розгроми та підпали поміщицьких маєтків, усього під час війни в Україні стався 161 селянський виступ. Усе гучніше лунав голос української громадськості за суспільний переустрій в Росії та розв'язання національного питання. Зокрема, в декларації Ради Товариства українських поступовців (ТУП), прийнятій у грудні 1916 р., це завдання формулювалося так: "...Боротимемось за демократичну автономію України, гарантовану такою ж федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу..." В Україні діяли й осередки, що стояли на принципах державної незалежності. Зокрема, 1915 р. в Катеринославі виник Ініціативний комітет Українського самостійного союзу.

Загроза революції та визвольних рухів у "національних країнах" Росії штовхала в опозицію до царизму й значну частину дворянства, буржуазії, військових. Назриваючі зміни в Росії ставали невідворотними.

Втягнувши до своєї орбіти колоніальні та залежні країни, світова війна великою мірою визначила і їхній економічний та політичний розвиток. У країнах Азії й Африки з'явилися передумови піднесення визвольного руху.

У цілому зумовлені Першою світовою війною основні суперечності капіталістичної системи та породжене ними загострення внутрішнього становища викликали наростання загального негативного ставлення народів воюючих країн до війни. Еволюція громадської думки відбувалася в бік поступового посилення вимог економічного та політичного переустрою народного життя.

4.5. Кампанії 1917—1918 рр.

Вступ у війну США та вихід з неї Росії

На початок 1917 р. стратегічна перевага у світовій війні належала країнам Антанти. Успіхи військово-промислового виробництва й американська допомога дали їм змогу домогтися переваги над противником у технічному оснащенні військ, а багатство людських ресурсів — наростити чисельність збройних сил. Станом на січень 1917 р. Антанта на всіх фронтах мала 21 млн осіб, німецька коаліція — 10 млн.

Становище країн Антанти зміцнилося ще більше зі вступом у війну США. Як уже зазначалося, напередодні світової війни США дотримувалися нейтралітету. На практиці ж вони активно підтримували країни Антанти.

Для дедалі міцніючих американських монополій світова війна стала “золотою жилою”. Уже в жовтні 1914 р. їм було дозволено продавати воюючим країнам будь-які товари, включаючи озброєння. Протягом трьох років США нарощували військово-економічний потенціал, готуючи тим самим країну до вступу у війну в той час, коли обидві воюючі коаліції будуть виснажені, внаслідок чого США зможуть відіграти престижну роль світового арбітра та здійснити свої, розраховані на дальшу перспективу, плани.

Країни Антанти почали масові закупівлі американської сировини для військової промисловості, продовольства й озброєння, що сприяло піднесенню економіки США. Прибутки монополій зросли в кілька разів. Через нейтральні країни США не гребували й торгівлею з країнами Четверного союзу. Збільшився американський торговельний флот, почалася реалізація широкомасштабної програми будівництва могутнього військового флоту. За час війни американські капіталовкладення за кордоном зросли з 3,5 млрд до 6,5 млрд дол. Уряд США надав державам Антанти значні кредити.

Сполучені Штати мали намір закріпити свою економічну експансію, ставши лідером у міжнародних відносинах у повоєнній Європі. Приводом стала розв’язана Німеччиною підводна війна. Загибель уже згадуваного лайнера “Лузітанія”, серед 1000 пасажирів якого було 128 американців, а згодом і пароплавів “Арабік” і “Сассекс”, на яких також були американські громадяни, ще більше розпалювала атмосферу. І коли німці 1 лютого 1917 р. оголосили тотальну підводну війну в світовому океані, президент

Вільсон ухвалив рішення про розрив дипломатичних відносин з Німеччиною, що зробив уряд уже 2 лютого. Кульмінаційний момент у підготовці американської громадської думки до необхідності війни з Німеччиною настав завдяки незграбності дій німецької дипломатії. Коли міністр закордонних справ Німеччини Ціммерман направив своєму посланнику в Мексиці доручення запропонувати мексиканському урядові спільний виступ проти США, цю телеграму було перехоплено, розшифровано й опубліковано в американській пресі.

Формально за всіма канонами демократії “під тиском громадської думки”, а фактично — за наперед обдуманим планом США вступили у війну. Це сталося 6 квітня 1917 р., коли звістку про повалення російського царизму вже було оцінено в США як передвістя можливого виходу Росії з війни, як свідчення того, що наближається пора розподілу “світового пирога”.

У лютому 1917 р. внаслідок потужного вибуху страйкового руху в Петрограді з наступним приєднанням до робітників частини столичного гарнізону, царське самодержавство в Росії впало. Тимчасовий комітет Державної думи, діяльність якої напередодні призупинив цар, 2 березня прийняв акт про зречення Миколи II і сформував Тимчасовий уряд. У Росії перемогла Лютнева революція. Ця подія, зрозуміло, справила свій вплив на хід світової війни. Тимчасовий уряд, переобтяжений розв’язанням внутрішньоросійських проблем, на перших порах активного впливу на розвиток подій на фронтах фактично не мав. Уряд заявив про свою вірність союзницьким угодам і готовність виконувати передбачені ними зобов’язання Росії.

Лютневі події в Петрограді викликали бурхливий розвиток антивоєнних революційних настроїв серед солдатів. Російська армія поступово розвалювалася. Воєнні дії на східноєвропейському театрі мали в першій половині 1917 р. локальний, місцевий характер.

Основні воєнні дії розгорнулися на Західному й Італійському фронтах. Головний удар англо-французьких військ між Реймсом і Суассоном, старанно підготовлений і спланований, не відбувся. Німці, дізнавшись про підготовку операції, що загрожувала їм оточенням, спокійно відвели свої війська на 30 км і цим зірвали наступ. Проте країни Антанти від ідеї наступу у Франції не відмовилися, вважаючи його добре забезпеченим військовою технікою (на той час 11 тис. гармат і мінометів, 1000 літаків і 200 тан-

ків справді становили собою велику силу!) і об'єднаною в 110 дивізій живою силою. У квітні ця армада прийшла в рух у рамках антантівської "Операції Нівеля" (за іменем французького головнокомандувача). Але бої, що тривали протягом місяця, суттєвих наслідків не дали, Антанта втратила більше 200 тис. осіб, у тому числі 5 тис. росіян зі складу Російського експедиційного корпусу, направленою в обмін на французьке озброєння. Ця невдача, що майже збіглася в часі з Лютневою революцією в Росії, яка відбулася в тому числі й під антивоєнними гаслами, викликала ряд заворушень у французькій армії, рух російських солдатів у Франції за повернення на батьківщину.

З провалом весняного наступу командування військ Антанти змушене було відмовитися від рішучих дій на фронті. Влітку й восени 1917 р. англійці та французи здійснили обмежені операції в районах Іпра та Вердена, які також не дали позитивних наслідків. Не дала бажаного результату й спроба наступу під Камбре в листопаді 1917 р., де вперше було масово застосовано 378 танків.

Друга половина 1917 р. характеризувалася пожвавленням на східному напрямі. Тимчасовий уряд Росії, дотримуючись позиції "війна до переможного завершення", готував наступальну операцію на Південно-Західному фронті. Призначений на червень наступ російської армії було задумано швидше не як воєнну, а як політичну операцію, що мала на меті затримати розвиток революційних подій у Росії та, в разі успіху, зміцнити міжнародний авторитет Тимчасового уряду, а в разі провалу — посилити тиск на більшовиків, які виступали за припинення війни. Цей наступ не було підготовлено, і він завершився невдачею. Протягом 10 днів боїв армія втратила 60 тис. осіб, що викликало обурення трудящих, збройну демонстрацію в Петрограді. Внаслідок здійсненої німецькими військами у вересні Ризької операції росіяни здали Ригу.

Стрімке наростання загальнонаціональної кризи в Росії, що вилилося в масових страйках, демонстраціях та мітингах у багатьох регіонах країни, відкритий виступ Тимчасового уряду проти революції й розстріл 500-тисячної демонстрації в Петрограді до краю загострили ситуацію. Керований В. Леніним ЦК РСДРП(б) прийняв резолюцію про збройне повстання. У ніч з 7 на 8 листопада 1917 р. Тимчасовий уряд було заарештовано й проголошено перехід всієї влади в Росії до рад робітничих і сол-

датських депутатів. Другий Всеросійський з'їзд рад прийняв "Декрет про мир".

Після Жовтневої революції радянський уряд запропонував воюючим країнам припинити військові дії й розпочати переговори про укладення миру без анексії і контрибуцій. Антанта не підтримала цю пропозицію. Тоді новий уряд Росії уклав перемир'я з Німеччиною, Австро-Угорщиною та Болгарією.

Утримуючи оборону на Західному фронті, австро-німецькі війська в жовтні 1917 р. потужно атакували італійців у гірському районі Капоретто. Італійська армія зазнала нищівної поразки, втративши 130 тис. осіб убитими й пораненими та понад 335 тис. полоненими.

Загалом у ході кампанії 1917 р. стратегічних здобутків не досягла жодна з воюючих сторін. Проте становище Центральних держав значно погіршало — вичерпалися їхні сили, посилювалися антивійськові настрої й прямі виступи народних мас проти війни.

У 1918 р. становище воюючих країн дедалі погіршувалося. Економічна криза охопила Німеччину: бракувало сировини, катастрофічно знизився випуск промислової та сільськогосподарської продукції, населення голодувало. Не в кращому становищі перебували й союзники Німеччини. Впевненіше почували себе країни Антанти, які користувалися економічною допомогою США. У військовому відношенні держави Антанти і Четвертого союзу мали приблизно рівні сили. Але німецьке командування вже не могло розраховувати на продовження важкої війни, йому доводилося враховувати й те, що весною 1918 р. до Європи щодня прибувало 7 тис. американських солдатів на допомогу Антанті.

Загальне виснаження ресурсів воюючих країн та зростаюче громадське невдоволення війною і, головним чином, відсутність у обох сторін рішучих переваг протягом усіх років воєнного протистояння все більше схиляли обидва воюючі угруповування до пошуків шляху мирного врегулювання цього світового конфлікту.

В січні 1918 р. президент США В. Вільсон виступив у Конгресі з так званими "14 пунктами" програми миру. Його міркування про світ без переможців, скорочення озброєнь, створення союзу націй для надання "взаємних гарантій" політичної незалежності та територіальної цілісності великим і малим державам, хоч і

сприймалися в умовах 1918 р. як декларативні, у подальшому набули свого розвитку і втілення в післявоєнній перебудові міжнародного життя та поступовому утвердженні американського панування у світовій політиці й економіці. Положення Вільсона щодо свободи торгівлі й зняття митних бар'єрів були відверто спрямовані на відкриття ринків для вторгнення товарів із США. Це знайшло своє практичне підтвердження відразу ж після перемоги над Німеччиною, коли США спільно з іншими державами зайнялися перебудовою світу.

Тим часом, після завершення 28-денного перемир'я на Східному фронті, у Бресті делегація Росії, очолювана *Л. Троцьким*, розпочала переговори з представниками німецької коаліції про укладення сепаратного миру.

Утворена в березні 1917 р. Українська Центральна Рада (голова *М. Грушевський*), керуючись тим, що угода про мир може мати силу лише за умови, якщо її підпише Українська Народна Республіка, прийняла рішення взяти участь у мирних переговорах і направила свою делегацію до Бреста. Від імені держав Четвертого союзу граф *О. Чернін* (міністр закордонних справ Австро-Угорщини) офіційно заявив про визнання цієї делегації "повноважним представництвом самостійної Української Народної Республіки". Аналогічну заяву зробив і нарком закордонних справ РСФРР *Л. Троцький*. Показово, що це сталося в той час, коли радянські війська під командуванням колишнього царського полковника *М. Муравйова* вчинили криваву бойню в Києві. Про це, як і про вторгнення в Україну радянських військових частин і загонів червоногвардійців *Р. Сіверса* та *В. Антонова-Овсієнка*, нарком Радянської Росії *Л. Троцький*, зрозуміло, не знати не міг.

У ніч з 8 на 9 лютого 1918 р. мирний договір УНР з країнами німецької коаліції було підписано. Договір засвідчив завершення стану війни, встановлював кордони в межах довоєнних кордонів Росії, не передбачав жодних анексій і контрибуцій. Але Україна змушена була погодитися з вимогою про поставки значної кількості продуктів харчування та "пропозицією" про німецько-австрійську допомогу в боротьбі з більшовиками. На ще тяжчих умовах (відторгнення понад 150 тис. км² земель — Польща, Литва, частково Білорусія, Латвія, Естонія та виплата 3 млрд крб контрибуції) було підписано мирний договір майже на місяць пізніше (3 березня) з РСФРР. Такою великою ціною

довелося оплачувати вихід зі світової війни. Виснажені фізично і морально солдати поверталися в Росію, щоб бути втягнутими в нову, на цей раз громадянську, війну.

Після Брестського миру, внаслідок якого для австро-німецьких військ нарешті, здавалося б, відпала необхідність воювати на два фронти, німецький генштаб намітив завдати рішучої поразки Великобританії, вивести її з війни й домогтися вигідного миру. Проте розрахунки зосередити всю свою армію на Заході виявилися нездійсненними, оскільки Німеччині й Австро-Угорщині для реалізації своєї дипломатичної перемоги в Бресті довелося використовувати майже 500-тисячний військовий контингент в Україні, Прибалтиці та Білорусії. Фактично війна німецького блоку на двох фронтах тривала і, як підтвердили подальші події, це значною мірою зумовило невідворотність поразки країн Четверного союзу в умовах кризи, що охопила їх.

Намагаючись будь-що домогтися своїх стратегічних цілей, німецьке командування 21 березня — 4 квітня 1918 р. здійснило на Західному фронті велику наступальну операцію в Пікардії. Її задум полягав у тому, щоб потужним ударом роз'єднати англійські та французькі сили, витіснити англійців до Ла-Маншу й знищити їх. Першого ж дня німці мали значний успіх. Командування військ Антанти оцінило ситуацію настільки серйозною, що французький уряд уже готувався покинути Париж і переїхати в Бордо, британські війська — до евакуації в Англію. Проте відчайдушний опір англійців французів і своєчасне введення в бій їхніх резервів дали змогу зупинити наступ німців, завдати їм значних втрат у живій силі. Не втрачаючи надії розгромити англо-французькі війська, німецьке командування, котре, як здавалося йому в березні — квітні, так наблизилося до перелому воєнної кампанії на свою користь, вирішило завдати ряд послідовних ударів на різних ділянках фронту. В деяких місцях вони істотно просунулися вперед, 30 травня навіть наблизилися на 70 км до Парижа. Але й на цей раз їхній наступ було зупинено.

Агонізуючи, німецька армія зробила відчайдушну спробу ще одного наступу. В ході Марнської битви в червні 1918 р. французькі війська здійснили контрнаступ і змусили противника відступити. Це був переломний момент усїєї кампанії 1918 р. Німці перейшли до оборони на всьому Західному фронті, втративши в попередніх боях 800 тис. осіб. Важка поразка сильно підірвала моральний стан німців, які втратили будь-яку надію на перемо-

гу. Верховне командування та уряд Німеччини вирішили домогтися миру дипломатичним шляхом.

Успішний загальний наступ англо-французьких військ з участю 1-ї американської армії наприкінці серпня 1918 р. на всьому західноєвропейському фронті викликав розгубленість німецького командування, яке оцінило становище своєї армії як безнадійне.

Враховуючи, що всі спроби домогтися перелому в ході воєнних дій на свою користь закінчилися повною поразкою, уряд Німеччини в ніч на 5 жовтня направив ноту президентові США В. Вільсону з проханням про перемир'я на основі його "14 пунктів". Одновременно розвалювався весь німецький блок. Протягом вересня — жовтня з війни вийшли Болгарія й Туреччина. В жовтні припинила своє існування монархія Габсбургів. Слов'янські народи створювали свої держави — Чехословаччину, сербо-хорватословенську державу (Югославію). Проголосила свою незалежність Угорщина. 3 листопада в Падуї австро-угорське командування підписало угоду про перемир'я. За його умовами австро-угорська армія демобілізувалася, флот роззброювався, половина військового майна передавалася країнам Антанти.

Окрім воєнної поразки та стрімкого виходу з війни союзників, становище Німеччини до краю ускладнилося наростаючими внутрішніми суперечностями, швидким назріванням революційної кризи. У перші дні листопада вибухнуло повстання робітників і військових моряків у Кілі. 9 листопада підняли збройне повстання робітники та солдати Берліна, які повалили монархію; 10 листопада було утворено тимчасовий уряд Німеччини — Раду народних уповноважених.

Новоутворений уряд Німеччини підписав 11 листопада 1918 р. Комп'єнське перемир'я. За вимогою Антанти Німеччина мала протягом 15 днів вивести свої війська з Бельгії, Франції, Люксембургу, Австро-Угорщини й Туреччини, покинути Ельзас, Лотарингію та Румунію, капітулювати в Східній Африці, звільнити лівий берег Рейну. Крім того, передбачалися роззброєння флоту, передача переможцям озброєнь, підводних човнів, залізничного транспорту та іншого майна.

Так закінчилася Перша світова війна. Це була повна поразка Німеччини та її союзників, які так і не домоглися здійснення своїх планів перерозподілу світу, утвердження свого панівного становища в міжнародних відносинах. 101 артилерійський

залп “салюту націй”, що пролунав о 5-й годині ранку 11 листопада 1918 р. в Комп’єнському лісі на честь довгоочікуваного миру, одночасно прозвучав як сигнал до перебудови світу за “сценарієм” переможців.

4.6. Підсумки Першої світової війни

Найграндіозніша з подій, що стала рубежем нової та новітньої історії, — Перша світова війна 1914—1918 рр. — тривала 4 роки, 3 місяці й 10 днів і принесла мільйонам людей небачені втрати та страждання, розруху й голод. За своїми масштабами вона перевершила всі раніше відомі війни. Як уже зазначалося, до смертоносної орбіти Першої світової війни було втягнуто 38 держав світу. Воєнні дії розгорталися на території загальною площею більше 4 млн км².

Війна викликала небувале напруження людських ресурсів воюючих країн, які мобілізували до своїх збройних сил понад 70 млн осіб, у тому числі країни Антанти — більше 45 млн, коаліція Центральних держав — 25 млн осіб. Таким чином, з матеріального виробництва було вилучено найпродуктивнішу за фізичним станом і віком частину чоловічого населення. Відсоток мобілізованих щодо працездатного чоловічого населення був надзвичайно високим і в усіх воюючих країнах сягав у середньому 50 %, а в деяких із них, зокрема у Франції — ще вище. Тому збройна боротьба повсюдно здійснювалася не кадровими, добре навченими арміями мирного часу, а переважно багатомільйонними військовими формуваннями, які були наспивдуруч укомплектовані вчорашніми робітниками, селянами та представниками інших соціальних прошарків, призваних за мобілізацією в ході самої війни. Ця суттєва обставина істотною мірою визначила великі військові втрати.

Небачені в історії воєн людські втрати стали найтрагічнішим підсумком Першої світової війни. 10 мільйонів убитих і померлих від ран солдатів, матросів і офіцерів усіх воюючих держав сплатили своїм життям авторам і організаторам цієї всесвітньої варварської авантюри. 20 млн осіб було поранено, з них 3,5 млн стали інвалідами на все життя.

У цілому ця війна відзначалася своїм запеклим характером. Давалися взнаки певні особливості й дикунські людиноненавницькі традиції воюючих країн. Відзначалися, зокрема, своєю

крайньою жорстокістю специфічні пруські методи воєнних дій, в яких ігнорувалися норми міжнародного права, людської моралі та звичаїв війни, що вже склалися історично й мали певні риси гуманності. Кайзер Вільгельм II, наприклад, сповідуючи сумнозвісну ідею “бліцкригу”, давав таку настанову своїм генералам: “Усе повинно бути втоплене у вогні та крові, необхідно вбивати чоловіків і жінок, дітей і стариків, не можна лишати жодного будинку, жодного дерева. Цими терористичними методами, єдиними, що здатні залякати такий вироджений народ, як французи, війну буде закінчено менш ніж за два місяці, в той час, коли я візьму до уваги гуманні міркування, війна триватиме кілька років”.

Сумну першість за кількістю втрат виборола, однак, не Франція, а Росія: 2 млн 300 тис. її солдатів — росіян, українців, представників інших народів навечно лишилися на полях битв. Німеччина втратила 2 млн осіб, Австро-Угорщина — 1 млн 440 тис., Франція — 1 млн 383 тис. У цілому це становить 66,6 % усіх втрат. Навіть Великобританія, яка послідовно дотримувалася свого принципу “воювати чужими арміями”, втратила 744 тис. осіб, Італія — майже 700 тис., США — 53 тис. осіб.

Суттєвою ознакою оцінки військових втрат Першої світової війни є те, що 4/5 усіх загиблих становлять бойові втрати; тобто на 4 убитих у бою припадає лише 1 особа з тих, які померли від хвороб чи нещасних випадків. Наводимо цю деталь воєнної статистики для того, щоб підкреслити зворотний бік тогочасної варварської цивілізації, яка відносила до своїх заслуг (успіхи військової хірургії, зниження епідемічних захворювань у військах, тощо) той факт, що досі в усіх війнах бойові втрати становили 1/5 кількості померлих від хвороб. Скільки ж іще життів доведеться покласти, щоб людська цивілізація сягнула того рівня, який унеможливив би такий спосіб розв’язання незгод, як війна, що насильницьки (кулею чи хворобою — однаково!) позбавляє людей їхнього найвищого дару — життя?

Число жертв Першої світової війни наведеними цифрами, зрозуміло, не вичерпується. Внаслідок бойових дій на фронтах, що розгорнулися в густонаселених районах, артобстрілів та застосування ще однієї військово-технічної новинки цієї війни — бомбардування з літаків промислових об’єктів у тилу противника — значними були і втрати серед цивільного населення. Вони, на жаль, не узагальнені дослідниками. Крім того, голод та інші

нещастя, спричинені війною, призвели до зростання смертності та падіння народжуваності населення. Тільки у 12 країнах — учасниках війни, в яких статистичні дані про це стали доступними історикам, зменшення кількості населення з указаних причин становило більше 20 млн осіб, у тому числі в Росії — 5 млн, в Австро-Угорщині — 4,4 млн, у Німеччині — 4,2 млн осіб.

Війна 1914—1918 рр. вимагала великого напруження матеріальних ресурсів усіх воюючих країн. Фінансові затрати на її забезпечення були колосальними й становили 359,9 млрд дол. США в тогочасних цінах. Нашому сучасникові нелегко зорієнтуватися: мало це, чи багато? Зазначимо, що військові видатки Першої світової у 10 разів перевищували загальну суму витрат на всі війни у світі протягом останніх 150 років, що передували 1914 р.

Величезне збільшення потреб у постачанні армій воюючих країн вимагало такої масштабної мобілізації всього економічного потенціалу для виробництва військової продукції, що спеціалістові навіть важко її уявити, якщо оперувати узагальненими даними розвитку економіки держав Антанти і Четвертого союзу.

Готуючись до воєнного протистояння, головні країни — його майбутні учасники (Франція, Великобританія, Росія, Німеччина, США, Італія), в умовах мирного часу заздалегідь нагромадили у своїх мобілізаційних запасах більше 16,2 млн гвинтівок; 24 652 кулемети; 24 857 артилерійських гармат і майже 10 млрд патронів до них (без США та Італії) та 26,6 млн снарядів. Однак цієї кількості зброї та боєприпасів вистачило лише на кілька перших місяців війни. Це, зрозуміло, продиктувало необхідність різкого піднесення виробництва озброєння безпосередньо в ході війни. В цілому промисловість дала фронтові майже 28 млн гвинтівок; більше 1 млн кулеметів; 150 тис. артилерійських гармат і 47,7 млрд патронів та більше 1 млрд артилерійських снарядів. Навіть просте порівняння наведених даних свідчить, що, працюючи у звичайному режимі, діючі військові підприємства не могли виробити такої кількості озброєння, що потребували надзвичайні заходи.

Якщо врахувати, що, крім названих найпростіших видів озброєнь, випускалися ще й набагато складніші й дорожчі, зокрема військові автомобілі, літаки та військові кораблі різних

класів, що в ці роки почалося виробництво танків, що в цілому на одного військовослужбовця протягом року витрачалося 2,5—3 т металу, то можна скласти загальне уявлення про надзвичайно високе напруження промисловості та працюючих у ній, яке довелося витримати воюючим державам. Відбувалося масове переведення заводів і фабрик, які випускали народногосподарські товари, на виробництво військової продукції.

У цілому військові замовлення у важкій промисловості становили 70 % усієї продукції, у металургійній — 90, у легкій — 50 %. На задоволення невідкладних військових потреб у 1917 р. в Росії було залучено 76 % усіх промислових робітників, у Франції — 57, в Англії — 46, в Італії — 64, у США — 31,6, у Німеччині — 58 %. Всього на боці Антанти (без США) на військове виробництво працювало більше 40 тис. підприємств із 13 млн робітників, у країнах австро-німецького блоку — майже 10 тис. підприємств, на яких було зайнято 6 млн робітників.

Швидке зростання військового виробництва в усіх воюючих країнах за рахунок мирних галузей промисловості та перенапруження народного господарства призвело в кінцевому рахунку до розладу економіки. Протягом війни різко змінилися пропорції між різними галузями економіки, до краю зменшилося виробництво товарів широкого вжитку. Це, у свою чергу, породило товарний дефіцит, голод, підвищення цін, спекуляцію. Особливо швидко й гостро розвивалися процеси, пов'язані з розвалом економіки, в Росії. У зв'язку з нестачею сировини й палива почали закриватися важливі для народного господарства підприємства. Вже в 1915 р. тут припинили роботу 573 заводи та фабрики, в 1916 р. було погашено 36 доменних печей, спинилося 74 металургійних заводи. Це відбувалося в той час, коли в Росії потреби в металі задовольнялися тільки на 50 %.

Гостра нестача озброєння та боєприпасів змушувала уряд Росії, як, зрештою, й уряди інших воюючих країн, на не вигідних, кабальних умовах замовляти необхідну продукцію за кордоном, зокрема в США. У кінцевому підсумку всі країни Європи — учасниці війни виявилися боржниками США із загальною заборгованістю в сумі 15 млрд дол.

Небаченого занепаду в усіх воюючих країнах зазнало сільське господарство. У європейських державах виробництва зернових, цієї важливої бази для виробництва основного продукту харчування — хліба, знизилася з окремих культур на 33—59 %. Зокре-

ма, в Німеччині збір зерна в 1918 р. становив (порівняно з передвоєнним 1913 р.) 58 %, у Франції — 60 %. У “всесвітній житниці” — Росії вирощування зернових культур зменшилося на 15—23 %. Різко скоротилося поголів'я худоби, особливо коней — так потрібних не лише кавалерії, а й для сільського господарського виробництва в ролі основної тоді тягової сили.

Війна принесла населенню країн, які брали в ній участь, незчисленні жертви та страждання, неймовірні труднощі. Біль зазнаних втрат, тривалий робочий день і виснажлива праця за трудовими повинностями, нестача найнеобхідніших товарів і черги за ними, “чорний ринок”, голод і високі податки — все це визначало не лише щоденний післявоєнний побут, а й ставлення народів до власних урядів і політичних сил, які “втягнули” їх у війну. Зубожіння трудящих було зумовлено зниженням реальної заробітної плати на 15—20 %. Ціни ж, наприклад, у Великобританії і Німеччині виросли більше ніж удвічі, у Франції — втричі, в Італії — в 4 рази.

Різким соціально-політичним контрастом у загальній картині народного зубожіння є дані про збагачення в роки Першої світової війни тих донедавна “патріотичних” сил і соціальних груп, які гаряче виступали за війну як спосіб захисту “національних інтересів” своїх країн. Так, прибутки від військових поставок німецьких монополій становили на початок 1918 р. 10 млрд марок. Капітал німецького фінансового магната Стіннеса зріс у 10 разів, чисті прибутки “гарматного короля” Круппа збільшилися в 6 разів. Величезні прибутки одержали монополії Франції, Англії, Росії, Італії, Японії. Але найбільше збагатилися на нещасті народів, яке принесла їм війна, вже тоді визнані світовою громадськістю демократи — американці. Тільки 1916 р. 48 найбільших трестів США одержали майже 965 млн дол. прибутку. Загалом чистий прибуток американських промислових корпорацій становив протягом 1914—1918 рр. 35 млрд дол.

Ще одним підсумком Першої світової війни слід вважати вагомє значення її досвіду для дальшого розвитку теорії і практики підготовки та ведення війни. Ці теорія і практика позначаються широко вживаним терміном “військове мистецтво”. Зауважимо принагідно, що в цьому дещо дивному з позицій гуманізму терміні міститься спроба звести воєдино життєдайний дух мистецтва в його поширеному розумінні та війну з її неминучими смертями. Може в цьому слід бачити відоме діалектичне

поєднання протилежностей, принаймні доти, доки людство не відмовилося від воєн?

Тим часом військові теоретики та практики одержали багатий матеріал для осмислення й удосконалення планування тривалих воєн; ефективної мобілізації для їх забезпечення всіх фінансово-економічних ресурсів; воєнного використання новітніх науково-технічних досягнень і відкриттів; підвищення результативності удару шляхом поєднання воєнних дій на суходолі, в повітрі, на морі та під водою; можливості та доцільності використання зброї масового ураження та засобів захисту від неї і т. д. Творче засвоєння досвіду війни 1914—1918 рр. разом з практикою Другої світової війни і нині справляє значний вплив на дальший розвиток військового мистецтва.

Наївним було б вважати, що життя кожного нового покоління людей починається з чистого аркуша, що історичні події цікаві й потрібні дивакам або, принаймні, тим, хто брав у них участь. Це, звичайно, не так. Історією доведено, що новий досвід безпомічний, якщо він не бачить свого коріння в минулому. Люди, які серйозно усвідомлюють свою життєву місію, неминуче прислухаються до голосу історії, тим більше до історії великих світових конфліктів, у тому числі й Першої світової війни, яка вчить їх бачити далі, мислити глибше, не повторювати вже допущених помилок, що коштують так дорого.

Людство зі здоровим глуздом перебуває на шляху усвідомлення, що курс його розвитку визначається не кількістю й потужністю наймодерніших засобів знищення, чи здобутками військового мистецтва, а економічною потужністю, науковим і культурно-мистецьким потенціалом, здатністю найповніше задовольнити свої природні життєві потреби.

Людство, що засвоює уроки історії, — на шляху до визнання повного безглуздя воєн.

Тема 5

МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Перша світова війна, її результати явили собою глибоку цивілізаційну кризу, вихід із якої привів до глобальних змін у світовій історії. Змін, які фактично поклали початок новітньої історії людства і резонансність яких відчувалася до кінця XX століття. Майже водночас впали чотири імперії — Російська, Австро-Угорська, Німецька (Другий рейх), Оттоманська. На 1/6 земної кулі розпочалися комуністичні експерименти у більшовицькому виконанні. Суттєвих, а в деяких аспектах кардинальних трансформацій зазнав націоналізм — одна із провідних ідеологій XX ст. У ці ж два десятиліття як явище світової історії постав і зміг реалізувати себе на практиці фашизм, його різновид — нацизм. Відтак у різних формах утвердився тоталітаризм — суспільно-політична практика, із якою безпосередньо пов'язані найбільші трагедії людства у XX столітті.

У міжвоєнний період відбувалися докорінні переоцінки культурних цінностей, духовні злами цілих поколінь, нищення тоталітарними, реакційними режимами культури і її творців. Злети і падіння, тріумф розуму і життєві трагедії мільйонів — усе це увібрали в себе два десятиліття міжвоєнного періоду.

Здавалося б, навчене гірким досвідом світової війни 1914—1918 рр. людство зробить все можливе, щоб запобігти повторенню трагедії. На жаль, післявоєнна концепція нового світоустрою, механізми підтримання миру виявилися недієздатними — через 20 років людство знову постало на порозі нової світової війни.

5.1. Версальсько-Вашингтонська система: концепція післявоєнного світоустрою

Нові геополітичні реалії у світі формувалися за сценарієм творців Версальсько-Вашингтонської системи.

Версальсько-Вашингтонська система — серія договорів (1919—1922 рр.), підписаних державами-переможницями з Німеччиною, Австрією, Угорщиною, Болгарією й Туреччиною, якими закріплювався новий територіальний поділ світу, створювалася система колективного підтримання миру — Ліга націй.

У січні 1919 р. в Парижі почала працювати мирна конференція за участю глав держав та урядів і міністерств закордонних справ Великобританії, Франції, США, Італії та Японії. Оскільки дві останні держави в ході війни помітної ролі не відігравали, то головну роль перебрала на себе “велика трійка” — прем’єр-міністр Великобританії Д. Ллойд Джордж, президент США В. Вільсон, прем’єр-міністр Франції Ж. Клемансо. В конференції також брали участь делегації 27 інших країн, що входили до антинімецької коаліції чи примкнули до неї на заключному етапі війни.

Результатом Паризької конференції стало підписання ряду договорів, серед яких визначальними були: Версальський мирний договір із Німеччиною (червень 1919 р.); Сен-Жерменський — з Австрією (вересень 1919 р.); Нейський — із Болгарією (листопад 1919 р.); Тріанонський — з Угорщиною (червень 1920 р.); Севрський — із Туреччиною (серпень 1920 р.).

Конференція проголосила створення якісно нового (на постійній основі) інструменту підтримання миру і відповідного порядку у світі — *Ліги націй*. Ця міжнародна організація (її статут було затверджено у квітні 1919 р.) з центром у Женеві метою своєї діяльності проголошувала розвиток співробітництва між державами, головне ж — гарантії безпеки післявоєнного світу. Останньому мали слугувати відмова від війн, міжнародно-право-

ве визначення агресора і його жертви, санкції щодо агресора тощо.

Які ж конкретно зміни геополітичного характеру закріплювала Версальсько-Вашингтонська система?

За замислом її творців **Німеччина** втрачала статус світової держави. Вона змушена була поступитися частиною своєї (точніше, спірної) території на користь інших держав. Над окремими територіями встановлювався контроль Ліги націй. Так, зокрема, за Версальським договором франко-німецький кордон поновлювався за станом на 18 липня 1870 р. А це означало, що Ельзас і Лотарингія поверталися Франції. Інші західнонімецькі землі підлягали окупації військами держав-переможниць. Рудники Саарського басейну передавалися в користування Франції, а сама область переходила на 15 років під управління Ліги націй. Певна частина території Німеччини відійшла до Бельгії. Литві поверталася Клайпеда, Польщі — окремі райони Пруссії й Померанії, частина Верхньої Сілезії, Познань. Гданськ оголошувався вільним містом під управлінням Ліги націй. Нарешті, до новоствореної держави Чехословаччини відійшла Судетська область.

Німеччина втрачала всі свої колонії. Її африканські володіння переходили до Великобританії, Бельгії, Португалії, Франції. Тихоокеанські — до Японії, Великобританії, Австралії, Нової Зеландії.

Переможена Німеччина змушена була також прийняти ряд умов, спрямованих проти відродження її військово-промислового потенціалу. Їй дозволялося мати лише 100-тисячну вільнонайману армію. Генеральний штаб розпускався, принаймні формально. Флот, за винятком незначної частини застарілих кораблів, переходив до переможців. Німеччина позбавлялася права мати флот і військову авіацію. Її порти й ріки оголошувалися "міжнародними", тобто відкритими для кораблів держав-переможниць. І, звичайно ж, як головна винуватиця війни, Німеччина мала погодитися на репараційні зобов'язання на будь-яку суму, яку буде визначено союзниками протягом 18—20 місяців.

Отже, за наслідками втрат територіальних, військово-промислового потенціалу, повалення монархічного режиму і встановлення республіканського, Німеччина як Другий рейх (імперія) перестала існувати.

Розпалася й **Австро-Угорська імперія**. На її уламках постали самостійні держави Австрія, Угорщина, Чехословаччина.

Південнослов'янські території — Боснія, Герцеговина, Хорватія, Словенія, Далмація, частина Македонії і Південної Угорщини об'єдналися із Сербією й Чорногорією в єдиній державі Югославії. Деякі території колишньої імперії відійшли до Румунії, Італії, Польщі. Морський і Дунайський флоти колишньої Австро-Угорщини переходили в розпорядження держав-переможниць. Кількість збройних сил Австрії визначалася в 30 тис. осіб, заборонялася загальна військова повинність. Для переможців встановлювалася свобода транзиту через Австрію. Отже, фактично Австрія опинилася під контролем інших держав.

За таким само сценарієм було складено і Тріанонський договір для **Угорщини**. В результаті вона втратила понад половину території, якою раніше володіла, а її населення скоротилося майже в 2,5 рази.

Болгарія вимушена була поступитися своїми територіями на користь Румунії, Греції, Югославії. Вона втрачала практично весь флот, чисельність її армії обмежувалася 20 тис. осіб.

На політичній карті світу не стало **Оттоманської імперії**. Це означало, що Туреччина втратила близько 80 % території колишньої імперії. Її колоніальні володіння відійшли до Великобританії, Франції, Греції, Італії. За Севрським договором Туреччина втрачала монополні права на Чорноморські протоки, які ставали відкритими для проходу військових кораблів і нечорноморських держав. Формально контроль над ними передавався міжнародній комісії, фактично ж переходив до країн Антанти. Вони ж мали здійснювати і контроль над економікою й фінансами Туреччини.

Одним із трагічних наслідків післявоєнного влаштування Європи “по-версальськи” стали масові переселення й виселення народів — чи не найбільші на Європейському континенті з часів великих переселень I тисячоліття. Близько 500 тис. осіб, переважно мусульманського віросповідання, покинули Македонію і Добруджу. Сотні тисяч угорців вимушені були переселитися з територій, що відходили до інших держав, як і німців із Верхньої Сілезії, що відійшла до Польщі, і Судетської області з Чехословаччини. Тим самим не тільки ламалися долі мільйонів людей, а й закладалися міни уповільненої дії під хистку споруду Версальсько-Вашингтонської системи.

Паризька мирна конференція фактично здійснила новий поділ українських земель.

Ще наприкінці 1918 р. Румунія несанкціоновано приєднала (захопила) *Північну Буковину, Хотинщину, Бессарабію*, із чим пізніше офіційно погодилися учасники Паризької конференції, що й підтвердили відповідними документами. Щодо політичної правосуб'єктності, то українці, що проживали в названих землях, позбавлялися будь-якої національної самовизначеності. Якщо до 1924 р. їх ще вважали офіційно за національну меншину, то пізніше кваліфікували як “громадян румунської народності, що втратили свою рідну мову”. На українські землі було поширено єдині правові норми і закони Румунії, що перетворювало їх усього-на-всього в національний регіон унітарної держави. Будь-яка автономна самоврядність скасовувалась.

За Філадельфійською (1918 р.) угодою представників української і чеської політичної еміграції *Закарпаття* на правах широкої державно-адміністративної автономії — із власним сеймом і урядом — мало ввійти до складу Чехословаччини. Цю угоду в 1920 р. підтвердила Паризька мирна конференція. Щоправда, до кінця 30-х років закарпатцям так і не дозволили на практиці реалізувати обіцяну їм автономію.

У контексті нових геополітичних реалій перших повоєнних років вирішувалася доля й інших західноукраїнських земель. Після невдалого походу Червоної армії на Варшаву (1920 р.) більшовики змушені були розпочати мирні переговори з Польщею. На основі *Ризького мирного договору* (березень 1921 р.) між Польщею з одного боку та РСФРР, УСРР, БСРР з іншого до Польщі відійшли *Північно-Західні землі* — Волинська губернія за тогочасним адміністративним поділом.

Східну Галичину окупувала Польща ще в 1919 р. За Сен-Жерменським договором політичний суверенітет над нею залишався в руках Антанти, Польщі ж передавалося лише тимчасове право адміністративного управління східногалицькими землями. Фактично ж Польща, порушуючи міжнародні угоди, здійснила інкорпорацію цих земель. Намагання уряду ЗУНР (з 1920 р. в еміграції) поновити західноукраїнську державність не знайшли підтримки ні учасників Паризької конференції, ні Ліги націй. Більше того, рішенням Ради послів (Великобританії, Франції, Італії, Японії) у березні 1923 р. Польщі передавався і політичний суверенітет над Східною Галичиною за умови, що вона забезпечить національним меншинам (а отже, і українцям) самоврядні

автономні права. Польська влада, без будь-яких негативних наслідків для себе, це проігнорувала.

Названим рішенням Ради послів в основному завершився новий поділ України. Деякі рішення міжнародно-правового характеру щодо статусу Бессарабії було прийнято в 1926 р.

На середину 20-х років у світі налічувалося 45—47 млн українців. З них у складі СРСР проживало близько 80 %, що становило 20 % всього населення тогочасного Радянського Союзу. В УСРР проживало 26—28 млн українців — майже 80 % всього населення республіки. У Польщі — близько 6 млн з майже 30-мільйонного населення. У Румунії — близько 1 млн, у Чехословаччині — 0,6—0,7 млн осіб. Решта — в еміграції.

З метою врегулювання азіатсько-тихоокеанських проблем у листопаді 1921 р. розпочала роботу Вашингтонська конференція за участю 9 держав. Прийнята нею система договорів закріпила територіальні й політичні реалії на Далекому Сході та в басейні Тихого океану.

Перш за все Великобританія, США, Франція і Японія домовилися про гарантії щодо безпеки своїх володінь у цьому регіоні, включно до взаємодопомоги на випадок загрози територіям їх інтересів. Це не виключало взаємних суперечок щодо сфер впливу між США і Великобританією, США і Японією. Вони зумовлювалися експансіоністськими устремліннями США на Далекому Сході. Американські домагання запровадити щодо Китаю політику “відкритих дверей” не влаштовували інші держави, яким було важко конкурувати з США в “освоєнні” Китаю.

Після тривалої дипломатичної боротьби США, Великобританія, Франція, Італія і Японія домовилися про обмеження військово-морських флотів, зокрема їх головної ударної сили на той час — лінкорів. Співвідношення останніх визначалося у пропорції 5:5:3:1,75:1,75. Тобто між Великобританією і США встановлювалася рівність у лінійних кораблях, що означало остаточну відмову британських політиків від традиційного принципу — мати флот, рівний об’єднаним флотам двох найсильніших морських держав.

Неважко зрозуміти, якими мали бути наслідки такого “перевлаштування” світу.

• Рано чи пізно, принижена у своїх національних почуттях Німеччина стане домагатися реваншу. З тих же причин у той чи інший спосіб її підтримуватимуть прямо чи опосередковано

спільники по колишньому Четверному союзу часів Першої світової війни. І не тільки вони.

- Антирадянська спрямованість Версальсько-Вашингтонської системи, як і багато наступних зовнішньополітичних акцій провідних країн Заходу, у поєднанні з деструктивною більшовицькою стратегією експорту соціалістичної революції зумовлювали ще один вузол міжнародних суперечностей. Амплітуда їх коливань залежатиме від політичної кон'юнктури.

- Підсумками Паризької конференції, за великим рахунком, залишилися незадоволені Сполучені Штати Америки. Зі зрозумілих причин: захоплення економічного лідерства, і відповідно, нарощення військової могутності, спонукали їх до більшої "відкритості світу", "свободи морів" тощо. А відтак і суттєвого коригування базових принципів Версальсько-Вашингтонської системи. Тож суперечності між заокеанським гігантом і провідними в політиці, але економічно послабленими європейськими державами будуть ще одним визначальним фактором у міжнародній політиці міжвоєнного періоду.

Отже, нове світовлаштування за Версальсько-Вашингтонськими рецептами не тільки не ліквідувало суперечностей щодо геополітичних інтересів провідних держав світу, а в певному розумінні ще більше їх загострило.

5.2. Нові геополітичні реалії міжвоєнного періоду

Ще не стих гуркіт армагеддонського грому Першої світової війни, як постала нова реальність глобального значення: **США виступили свого президента В. Вільсона заявили свої претензії на світове лідерство.** У геополітичних вимірах це означало, що після п'яти століть освоєння Старим світом Нового, починався рух у зворотному напрямі. 1 млн американців у військовій формі, що знаходилися на початку 1919 р. в Європі, були суттєвим аргументом американської дипломатії у протистоянні європейським політичним гігантам. А ще — половина світового промислового виробництва, що припадала на частку США.

Поки американська економіка явно поступалася європейській, США всіляко намагалися відгородитися від Європи. Тепер же, відчувши свою могутність, Сполучені Штати виступили з ініціативою ліквідувати економічні бар'єри, оскільки вже не боялися конкуренції. Тобто Америка домагалася домінування у

відкритому для економічного обміну світі. Саме домагалася. На Паризькій конференції Вільсон заявив: якщо світ не піде шляхом, указаним Сполученими Штатами, то американцям доведеться створити таку армію і флот, щоб їх принципи поважалися. Отже, висловлювалася доктрина, згідно з якою до політичного престижу й економічної зверхності додавалася і військова сила.

Дипломатія США зводилася до створення умов, які б забезпечували в Європі приблизну рівновагу сил, що протистояли одна одній. Зокрема, не в інтересах Америки було звести силу Німеччини до нуля. Тож “14 пунктів” В. Вільсона були для німців більш прийнятними завдяки їхній визначеності, ніж умови, які могли б продиктувати європейські лідери Антанти. Європейських союзників американці намагалися переконати, що не відновивши економіку, Німеччина не зможе виплачувати репарацій державам-переможницям.

Проте перша спроба США вийти у світові лідери не увінчалася певним успіхом. Були матеріальні умови, проте підвела дипломатія, яка не передбачила і не врахувала всіх факторів англо-французького зближення. США прагнули до світової гегемонії, Франція — до лідерства в Європі. У цьому їй до певної міри підтримувала Великобританія — обидві були проти американського загравання з Німеччиною. До того ж Франція погоджувалася на розширення англійських колоніальних володінь за рахунок колишніх німецьких колоній. У цьому контексті Великобританію не влаштовувало швидке вивищення Америки, особливо ж з огляду на те, що згідно з умовами Вашингтонської конференції (1921 р.) “володарка морів” вимушена була поступитися морською першістю, погодившись у цьому виді озброєнь на паритет зі США.

Знадобиться ще одна світова війна, щоб США домоглися беззаперечного лідерства не тільки в економіці, а й у світовій політиці.

Ще однією геополітичною реальністю стала поява на політичній карті світу Радянської Росії, а потім й інших радянських республік. Проте з активного суб'єкта міжнародної політики, учасника воєнно-політичних блоків і коаліцій, яким Росія була протягом століть, вона тимчасово опинилася в стані глибокої міжнародної ізоляції, перетворилася в об'єкт політики великих держав.

Поразка держав Четверного союзу у війні дала можливість Радянській Росії анулювати принизливий для неї Брестський договір. Проте закінчення світової війни мало для неї і негативні наслідки: Антанта могла тепер активніше втрутитися в події, що відбувалися на території колишньої Російської імперії. Південь України окупували французькі війська, у Сибіру і на Далекому Сході на початку 1919 р. перебували близько 130 тис. військовослужбовців ворожих Росії держав, понад 20 тис. — на Півночі. “Російське питання” стало одним з головних на Паризькій конференції, де в лютому 1919 р. було вирішено питання про широкомасштабну інтервенцію проти Росії. “Неможливо розв’язати питання миру в Європі, — говорив Д. Ллойд Джордж, — не розв’язавши російського питання”. Ще конкретніше з цього приводу висловлювався Генеральний штаб головного командування арміями Антанти: “Якщо Антанта хоче зберегти плоди своєї перемоги, здобутої таким трудом, вона сама повинна викликати переродження Росії шляхом повалення більшовизму і побудувати міцний бар’єр між цією країною і центральними державами”.

Лінія поведінки західних держав мотивувалася необхідністю запобігти поширенню революції з Росії на всю змучену війною Європу. І небезпідставно. Суть більшовицького месіанізму, підтриманого компартіями інших країн, зводилася саме до цього: сприяти поширенню комунізму, шляхом експорту соціалістичних революцій, у всьому світі. *Вижити у ворожому оточенні й одночасно прагнути до перемоги у світовому масштабі — таке ірраціональне у своїй основі завдання довгі роки не тільки визначало стратегічну лінію зовнішньополітичної діяльності Радянської держави, а й суттєво впливало на всю міжнародну обстановку 20—30-х років.*

Важливою віхою на шляху становлення нового світового порядку стала Генуезька конференція (квітень 1922 р.). Це була загальноєвропейська конференція, яка мала визначити шляхи оздоровлення економічного стану на континенті й, у контексті цього завдання, врегулювати економічні відносини між Росією та іншими державами. Ініціатором останнього неодноразово виступала й сама Росія. Оптимізму її керівникам додавало те, що вперше офіційно на рівні представництва провідних європейських держав проголошувалося, що нації не можуть привласнювати собі право диктувати іншим народам принципи, на основі

яких останні мали організувати систему власності й внутрішнього економічного життя. Отже, соціально-економічна система, встановлена більшовиками в Росії, набувала свого роду міжнародної легітимності.

До певної міри це підтверджувалося і практикою. На цей час Росія почала вже поступово виходити з міжнародної ізоляції, установивши дипломатичні відносини з 8 країнами, торгівлі — з 14, у тому числі й з Великобританією, Німеччиною, що означало визнання де-факто московського уряду. Організатори конференції фактично погодилися з тим, що запрошена на конференцію Радянська Росія представляла на ній інтереси й інших радянських республік, на той час ще формально не об'єднаних в одній союзній державі.

США офіційно не були учасником Генуезької конференції. Більше того, вони були противниками її скликання, отже, й мирного врегулювання відносин з Радянською Росією. Уряд США був єдиним, що вимагав бойкотувати її економічну систему. Щоправда, причина була не тільки, а може й не стільки в Росії. США небезпідставно вбачали в англійських ініціативах щодо сценарію конференції спробу об'єднати європейські держави навколо Великобританії. Відтак доклали зусиль, щоб рішення конференції не стали початком небажаного для них економічного піднесення європейських конкурентів і їх політичної консолідації.

Основних завдань Генуезька конференція не розв'язала, як і Гаазька (червень 1922 р.), яка була фактично продовженням Генуезької. Політичні мотиви взяли гору над економічними розрахунками, створити систему економічних зв'язків не вдалося. Залишилося не розв'язаним і "російське питання". Західні дипломати, формально проголошуючи рівні права всіх держав і народів, фактично намагалися диктувати Росії свої умови. Остання, погоджуючись на деякі з них, тут же висувала свої зустрічні умови і пропозиції. Так, умовою повернення воєнних боргів Росія вважала компенсацію колосальних витрат, яких вона зазнала внаслідок іноземної інтервенції в перші післяреволюційні роки; погоджувалась повернути царські позички, але за умов надання нових кредитів. *Доречно зауважити, що лінія поведінки Радянської Росії в Генуї стала концептуально-визначальною для радянської дипломатії у всі наступні десятиліття.*

Отже, економічно цілісної Європи, якою вона була в довоєнний період (хоч і не без суттєвих застережень), відновити не вдалося.

Сенсацією для учасників Генуезької конференції стало укладення договору в Рапалло (квітень 1922 р.) між Німеччиною і Росією. Договором розв'язувався широкий спектр міждержавних відносин — економічних, політичних, аж до встановлення дипломатичних відносин. Це був договір двох найбільш ущемлених Версальською системою держав, які боялися залишитися в повній міжнародній ізоляції. До того ж він практично ліквідував усі минулі взаємні економічні претензії. Договором встановлювався статус “найбільшого сприяння нації” в торгівлі між двома державами. Варто зауважити, що з боку Німеччини інтерес до договору виявляли не тільки підприємці, а й військові. Почалося таємне радянсько-німецьке співробітництво у військовій галузі, причому і в тих напрямках, які для Німеччини було заборонено міжнародними договорами. Мова йде, зокрема, про підготовку військових кадрів, випробування військової техніки й озброєнь, які проводилися на території Радянського Союзу. Останній, до речі, був не єдиним джерелом відродження промислового, отже, і військового потенціалу Німеччини. Іноземні капітали текли в її економіку і з інших держав, передусім зі США, з одного боку, забезпечуючи можливість одержання репарацій, з іншого — допінгуючи відродження військово-промислового виробництва в Німеччині.

Близькосхідні питання, проблеми Чорноморських проток розв'язувалися на *Лозаннській конференції* (листопад 1923 р.). На ній радянську делегацію, крім РСФРР, представляли також УСРР і Грузія як чорноморські держави. Згідно з прийнятою конвенцією Чорноморські протоки оголошувалися демілітаризованими, однак через них дозволявся прохід військових кораблів усіх держав. Радянський Союз розцінив таке рішення як спрямоване проти його безпеки. На конференції було підписано новий договір з Туреччиною, значно сприятливіший для неї за попередній, Севрський. Фактично це означало денонсацію Севрського договору, який вважався найвразливішою ланкою у Версальсько-Вашингтонській системі.

1923 рік виявився для Європи складним, кризовим. Відмова Німеччини виплатити черговий внесок за репараціями призвела до окупації Францією і Бельгією Рурської області, що зумовило

гостру політичну кризу. Спроба Франції в такий спосіб зміцнити свою лідируючу роль в Європі викликала спротив Великобританії і США. Франція вимушена була вивести свої війська з окупованої території. США взяли на себе роль арбітра в європейських суперечках. Згідно з прийнятим у 1924 р. “планом Дауеса” (прізвище держсекретаря США) репараційний спір Франція мала розв’язувати не безпосередньо з Німеччиною, а через посередництво США, з чим погодилася і Великобританія. Економіка Німеччини ще в більшій мірі ставилася під контроль іноземного, переважно американського, капіталу (зокрема через емісійний банк, непідконтрольний німецькому урядові).

Для безперервної виплати репарацій Німеччині необхідний був активний баланс зовнішньої торгівлі. Проте жодна з держав-переможниць не хотіла поступатися своїми ринками. Концепція “плану Дауеса” передбачала вирішення цієї проблеми за рахунок Радянського Союзу, відводячи економічну експансію Німеччини на Схід. Схоже на те, що поглиблення радянсько-німецького зближення поки що не турбувало країни західної демократії.

Свідченням цьому стала і так звана “смуга дипломатичних визнань СРСР”. Протягом 1924—1925 рр. дипломатичні відносини із СРСР установили Великобританія, Італія, Франція, Китай, Японія та ряд інших держав. Щоправда, часом ці відносини мали формальний характер, як правило, за ними не наставало розширення економічного співробітництва. Водночас надання Європі американських кредитів за “планом Дауеса” сприяло зближенню між державами-переможницями і Німеччиною.

Ще більшої визначеності це зближення набуло на підставі рішень *Локарнської конференції* (жовтень 1925 р.). Вони мали гарантувати стабільність і непорушність нових кордонів Німеччини із західними сусідами, залишаючи відкритим питання щодо її східних кордонів, чим фактично визначався напрямок майбутньої німецької експансії.

Те, що гарантами кордонів (Німеччини з Францією і Бельгією) мали бути Великобританія та Італія, сприймалось як один із кроків ослаблення позицій Франції в європейській політиці. Водночас посилювалися позиції Німеччини, яка в Локарно виступала як рівноправна велика держава. Учасники конференції запропонували Німеччині вступити до Ліги націй, за умови включення її армії до складу “інтернаціональної армії”, що мала

постати при цій організації. *Складалося нове співвідношення сил в Європі. Фактично відбулася реабілітація Німеччини як члена світової спільноти. В 1926 р. їй дозволили увійти до Ліги націй.*

Доречно зауважити, що Ліга націй, яка створювалася як все-світня організація, певний час залишалася інструментом суто західноєвропейської політики. США, які були ініціатором її створення, формально залишалися поза межами цієї організації, оскільки Конгрес не ратифікував відповідних документів Версальського договору. В свій час і Ленін не бачив у Лізі націй “чогось схожого на реальні шанси мирного співжиття”. Пізніше ж, враховуючи суперечливість, а то й деструктивність радянської зовнішньої політики, західні держави не поспішали приймати СРСР до цієї організації. Це відбулося лише в 1934 р., коли ситуація на Європейському континенті почала різко змінюватися у зв’язку з приходом фашистів до влади, передусім у Німеччині.

У калейдоскопі міжнародних подій глобального значення не загубилося й “українське питання”. Не будучи суб’єктом міжнародних відносин, Україна залишалася важливим об’єктом міжнародної політики. Якщо взяти найважливішу проблему — возз’єднання українських земель в єдиній державі, то тут складалася досить суперечлива ситуація.

СРСР офіційно не претендував на західноукраїнські землі, формально дотримуючись міжнародних договорів. Доречно зазначити, що оберігаючи УСРР від небажаних впливів Західної України (маються на увазі передусім націоналістичні рухи, які набули масштабного вияву з утворенням у 1929 р. Організації українських націоналістів), Москва водночас намагалася посилити свій вплив на західноукраїнські землі, що час від часу призводило до загострення політичної ситуації в східноєвропейському регіоні, зокрема у відносинах з Польщею.

Свої інтереси щодо України мали держави Антанти — передусім **Великобританія** і **Франція**. Їх негативне ставлення до возз’єднання України формально пояснювалося тим, що вони як фундатори Версальської системи мали бути гарантами післявоєнних кордонів у Європі. Фактично ж їх позиція зумовлювалася розумінням того, що в тих умовах реальне возз’єднання могло відбутися лише на базі Радянської України, отже, зміцнення СРСР, чого вони не хотіли допустити.

Був іще один суттєвий момент, пов'язаний з нафтовими інтересами. Справа в тому, що напередодні Першої світової війни Галичина посідала 4-те місце у світі за видобутком нафти. Франція підтримала Великобританію в її близькосхідних нафтових домаганнях, остання ж не заперечувала проти французьких інтересів у Східній Галичині. Зробити це було простіше, передавши останню Польщі, яка повністю фінансово залежала від Франції. Підтримані ще й США, французькі нафтові компанії одержали право екстериторіальності на території галицьких нафтових родовищ. Отже, рішення Ради послів щодо Східної Галичини (березень 1923 р.) було лише формальним закріпленням нафтової політики тогочасної Європи.

У міжвоєнний період вперше у світовій практиці вживалися широко скоординовані на міжнародному рівні заходи зі збереження миру на основі реального роззброєння. З 1926 р. в Женеві працювала підготовча комісія з роззброєння, з лютого 1932 р. — Женевська конференція з роззброєння. У ній брали участь представники 63 країн, у тому числі держав, що не були членами Ліги націй — СРСР, США та деяких інших. У рамках цього процесу в 1928 р. було укладено універсальний *накт Бріана — Келлога* (за прізвищами керівників зовнішньополітичних відомств Франції і США), згідно з яким держави, що його підписали, зобов'язувалися не вдаватися до воєнних заходів для розв'язання спірних міжнародних проблем.

Робота Женевської конференції проходила суперечливо і не давала бажаних результатів. Кожна з великих країн відстоювала перш за все свої інтереси: комусь було вигідне скорочення військово-морських сил, комусь — військово-повітряних, ще іншим — сухопутних. Пропозиції СРСР щодо загального і повного роззброєння всерйоз не було сприйнято. В 1934 р. робота конференції зайшла в глухий кут, коли представник нацистської Німеччини категорично заявив: його уряд погодиться на пропорційне роззброєння лише за умови, коли Німеччині дозволять дозброїтися до рівня великих країн.

Геополітичного значення в міжвоєнний період набули відносини між СРСР і США. Тривале невизнання Радянської держави з боку США в цілому вписувалося в рамки ізоляціоністського курсу, що його дотримувалися американські політики у 20-ті роки. В рамках цього курсу США не ратифікували Версальські угоди, не вступили до Ліги націй тощо. Дипломатичному ви-

знанню СРСР передувала тривала дискусія щодо доцільності його невизнання. Думки схилилися до того, що США більше втрачають, ніж виграють від невизнання СРСР як світової держави. Йдучи на встановлення дипломатичних відносин з Радянським Союзом, Ф. Рузвельт вважав, що “роль ідеології значно завищена, що СРСР веде себе як традиційна велика держава, яка прагне діяти в рамках системи міжнародних відносин”. Виходили також з того, що СРСР безпосередньої небезпеки для США не становить, в той же час протидіє реальним супротивникам Америки в Європі й Азії. І, звичайно ж, в умовах “економічного видужування” США, СРСР представляв для них інтерес як ринок збуту своїх товарів. Результатом всього цього і стало встановлення в 1933 р. дипломатичних відносин.

Досить суперечливого характеру набули події, що розгорталися в міжвоєнний період на Азіатському континенті, зокрема на Далекому Сході. Центром, де суперечливо пересікалися інтереси США, Японії, СРСР і ряду європейських країн став Китай.

З 1919 р. в Китаї розпочався новий етап антиімперіалістичної, буржуазно-демократичної революції, очолюваної *гомінданом* (національною партією). Лідер партії Сунь Ятсен пішов на досягнення угоди з китайськими комуністами, в результаті чого в 1924 р. склалися єдиний національний фронт і його уряд на півдні Китаю. У наступному році революційний рух поширився на весь Китай, перерісши, по суті, в громадянську війну. Радянський Союз, діючи на основі більшовицької доктрини щодо світової революції, надав матеріальну, в тому числі військову, допомогу урядові національного фронту. Проте після того, як гоміндан очолив Чан Кайші і його відносини з комуністами різко загострилися, коли стало ясно, що сподівання відносно трансформації китайської революції в соціалістичну не виправдалися, СРСР розірвав дипломатичні відносини з чанкайшистським Китаєм.

Отже, перша громадянська війна в Китаї (1925—1927 рр.) закінчилася поразкою лівих сил. У свій спосіб доклали до цього зусиль США і Великобританія. В 1927 р. розпочався другий етап громадянської війни. КПК і ліве крило гоміндану почали боротьбу проти гомінданівського уряду, який провідними держави світу визнали загальнонаціональним. Громадянське протистояння в Китаї сприяло успіху японської агресії, восени 1931 р. Японія окупувала його північно-східні провінції. Перед загрозою подальшого розширення агресії КПК і гоміндан знайшли компромісну

основу для припинення громадянської війни. В 1937 р. було створено єдиний національний антияпонський фронт, почався новий етап японо-китайської війни. Чан Кайші почав шукати шляхів зближення з Радянським Союзом. Останній не став обумовлювати свою позицію вирішенням внутріполітичних проблем у Китаї, погодившись водночас взяти участь у відсічі японської агресії. В 1937—1938 рр. було підписано ряд договорів між СРСР і Китаєм, на основі яких останньому було поставлено 1235 літаків, 1600 артилерійських стволів, 14 тис. кулеметів тощо.

Своєрідно складалася ситуація в іншому регіоні Сходу. В **Афганістані, Ірані, Туреччині** в перші повоєнні роки значних успіхів досягли революційно-націоналістичні рухи. Уряди, які прийшли в цих країнах до влади, з одного боку, хотіли спертися на допомогу Радянської Росії в боротьбі проти імперіалістичних країн Заходу, з іншого — не приховували своєї ворожості до комуністичних ідей. Отже, співробітництво ґрунтувалося на досить суперечливій основі. Націоналістична буржуазія з підозрою ставилася до радянського впливу, і не тільки тому, що це був вплив іноземної держави, проти чого, в принципі, було спрямовано націоналістичний рух, а передусім тому, що бачила загрозу насадження класових, соціалістичних ідей.

Отже, узагальнюючи основну суть визначальних процесів і явищ світової історії 20-х — початку 30-х років правомірно зробити висновок, що в цей період було зроблено спробу, хоча досить-таки непослідовну і суперечливу, переорієнтувати основну концепцію міжнародно-правових відносин. Якщо раніше вони регулювали переважно проблеми війни, то в названий період вживалися реальні заходи, щоб повернути міжнародне право в бік служіння інтересам підтримання миру, обмеження гонки озброєнь. На жаль, продекларована у свій час на весь світ теза В. Вільсона виявилася передчасною. Суть її зводилася до такого: раніше світом управляли інтереси, що й призвело до поразки (малися на увазі катастрофічні наслідки Першої світової війни). Інтереси не тільки об'єднують, а й роз'єднують людей, оскільки за найменшої непогодженості інтересів уперед виходить суперництво. Є лише одна обставина, яка може об'єднати людей — прихильність до права. Проте реальність склалася так, що в 30-ті роки все ж на перший план вийшли егоїстичні інтереси, породжене ними суперництво, що наближало світ до нової вселюдської трагедії.

5.3. Тенденції та моделі соціально-економічного розвитку. Культурні трансформації

Перша світова війна за трагічністю своїх наслідків не мала рівних у всій попередній історії. Головні переможці в Європі — Великобританія, Франція, Італія, як і Росія, втратили близько половини свого національного багатства, одержали в спадок не тільки економічні труднощі, а й соціальну невлаштованість суспільства, яке в перші п'ять повоєнних років то тут, то там вибухало революційними конфліктами. Зазначене ще більшою мірою стосувалося переможених держав.

З учасників світової бойні виграли лише Японія, чия участь у війні обмежилася захопленням німецьких колоній на Тихому океані та проникненням у Китай, і ще в більшій мірі — США. Вони не тільки здобули воєнну перемогу над ворогом, а й економічну перемогу над своїми союзниками.

Шляхи виходу із соціально-економічної кризи були різними (якщо брати країни-переможниці й переможені), а то й діаметрально протилежними до названих (у Радянській Росії, пізніше в СРСР). Проте на середину 20-х років відбудову економіки у всіх воюючих країнах в основному було завершено. Зауважимо, що стосовно Росії та інших радянських республік, які виникли на території колишньої Російської імперії, термін “відбудова” можна вживати лише у значенні досягнення довоєнних фізичних обсягів виробництва, оскільки у всьому іншому — виробничі відносини, соціальна інфраструктура тощо, будь-які довоєнні орієнтири втрачали свій сенс.

Потік американського капіталу в Європу сприяв швидкій стабілізації економіки і соціальних відносин у провідних європейських країнах. Як і в США, в них відбувалися суттєві зміни у способах виробництва. Широко запроваджувалися його стандартизація, раціональні методи організації праці, що відкривало можливості значного поширення конвеєрного, отже, масового, виробництва. Швидкими темпами розвивалося автомобілебудування, нарощувалося виробництво електроенергії, предметів електротехнічної і хімічної промисловості. У зв'язку з цим суттєві зміни відбулися і в повсякденному житті людей, у побут яких масово входили такі блага цивілізації, як телефон, телеграф, радіо, кінематограф, автомобіль тощо.

Політики і теоретики капіталістичної моделі організації суспільства святкували перемогу. Проте дещо передчасно. Попереду ще була важка економічна криза 1929—1933 рр. Вона охопила практично всі країни капіталістичного світу, тривала майже 4 роки і, як результат, призвела до скорочення промислового виробництва в середньому на 38 %. З високорозвинених країн найбільших витрат зазнали США і Німеччина, промислове виробництво в яких скоротилося відповідно на 46,2 і 40,2 %. Економічний спад мав важкі соціальні наслідки: за 1929—1932 рр. безробіття в країнах, охоплених кризою, зросло з 5,9 млн до 26,4 млн осіб, що у свою чергу зумовлювало соціальні протести. І не тільки у вигляді страйків. Політичні катаклізми, як, наприклад, у Німеччині, мали у своїй основі саме соціальну невлаштованість суспільства.

До небаченої раніше соціально-економічної депресії капіталістичний світ призвели гіпертрофована монополізація капіталу, засобів виробництва, стихія вільного ринку. В післявоєнний період фактично було відкинута державне регулювання економіки, що практикувалося у воєнні роки. Монополії Форда, Моргана, Дюпона, Рокфеллера, Круппа та ін. підпорядкували собі цілі галузі виробництва.

Доктрина “невтручання” держави в економічне життя, заснована на концепції вільного ринкового саморегулювання, виявилася нежиттєздатною. *Можна зазначити, що причини й уроки цієї кризи в певному розумінні підтверджували ленінський висновок про те, що надмірна монополізація економіки веде до регресу, застою, економічної анархії. Не меншою мірою це підтвердила і радянська система господарювання, з доведеною до абсурду монополізацією (одержавленням) засобів виробництва. Як і постсоціалістична практика абсолютної лібералізації товарно-грошових відносин.*

У зв'язку з кризою почався перегляд окремих базових принципів класичного лібералізму як провідної ідеології соціально-економічної моделі західного суспільства, передусім в англосаксонських країнах. Новий, або соціальний, лібералізм почав утверджуватися також під впливом марксизму і соціал-демократії, зокрема щодо позитивної ролі держави в регулюванні соціально-економічних процесів.

Проте в різних країнах ступінь втручання держави в економіку був різним і обумовлювався, крім іншого, особливостями їх

історичного розвитку. При цьому чітко окреслилися три напрямки:

- ліберально-реформістський, що увійшов в історію як хрестоматійно відомий “новий курс” президента США Ф. Рузвельта;
- соціал-реформістський, характерний перш за все для країн Скандинавії, Франції, республіканської Іспанії та деяких інших;
- тоталітарний варіант державного регулювання, який серед країн, охоплених кризою, найбільше виявився в Німеччині.

Ліберальний реформізм (соціальний лібералізм), ідеї якого найбільш ґрунтовно виклав Дж.М. Кейнс, став однією з найважливіших реформаторських течій у 30-ті роки, практичною основою виходу з економічної кризи. Він відкидав постулати класичного лібералізму про необмеженість економічної свободи, вільної конкуренції. Суть кейнсіанства полягала в необхідності доповнення традиційних для лібералізму принципів індивідуалізму, вільної конкуренції, ринку принципами державного регулювання економіки, соціальної сфери.

Вперше і найбільш дієво ці принципи було реалізовано в діях президента-реформатора *Ф.Д. Рузвельта*, а потім у тих чи інших масштабах і формах запроваджено і в інших індустріально розвинутих країнах. “Новий курс” Рузвельта — це система широкомасштабних заходів щодо виходу з кризової ситуації на шляхах глибокої структурної перебудови соціально-економічної сфери, всього суспільно-політичного життя. Перш за все створювалися ефективні механізми державного регулювання інфляції, зайнятості й безробіття, підтримання високої ділової активності. Важливими складовими “нового курсу” Рузвельта стали створення націоналізованого сектору в економіці, включення виробника у відносини власності через систему акцій та інші форми участі в розподілі певної частини капіталістичного прибутку. На цій основі додалося відчуження працівника від виробництва, включалися матеріальні стимули виробництва, поліпшувався добробут виробника. На державному рівні створювалася система соціального захисту трудящих, зокрема страхування у зв'язку з безробіттям.

Оптимальні темпи економічного зростання забезпечувалися ефективною бюджетною і кредитною політикою держави, зокрема великими інвестиціями у виробництво. Державне фінансування доповнювалося комплексом правових актів, умілим регу-

люванням податкової системи, протекціоністськими заходами щодо національного виробника тощо.

Названі заходи здійснювалися паралельно з політичним реформуванням, демократизацією суспільного життя в цілому, що створювало правові механізми, які до певної міри нейтралізували всевладдя монополій. Недаремно адепти вільної ринкової конкуренції кваліфікували таку модель соціально-економічного і політичного суспільства як “повзучий соціалізм”.

Проте Ф. Рузвельт, не боячись звинувачень у соціалістичному характері запроваджуваних ним реформ, за допомогою системи названих заходів фактично урятував американський капіталізм, поклав початок його докорінному реформуванню. За сучасними визначеннями то був початок кінця епохи так званого дикого капіталізму. Далекоглядні політики зробили належні висновки з історичних уроків, світової економічної кризи, посиливши акценти на соціальні пріоритети в процесі реформування капіталізму.

Американська модель реформування соціально-економічних відносин, як уже зазначалося, прижилася і в інших країнах. Хоча, заради об'єктивності, варто зазначити, що рузвельтівський курс соціально-економічних реформ багато в чому повторював і апробував на практиці концепції соціального устрою західноєвропейської соціал-демократії, які починали реалізовуватися в окремих країнах ще в докризовий період.

Один із лідерів європейської соціал-демократії *Р. Гільфердінг* у 1927 р. писав: “Ми знаходимося в такому періоді капіталізму, коли останній в основному подолав еру вільної конкуренції і коливань сліпого закону ринку і підходить до організованої економіки”. Заява дещо поспішна, проте суть основних тенденцій на майбутнє передбачена досить правильно.

Соціал-реформістська модель більшою мірою, ніж ліберально-реформістська, характеризувалася поєднанням регулюючої ролі держави і соціалізації економіки — аж до переходу окремих підприємств і галузей господарства в руки держави. У результаті в країнах Скандинавії (Швеції, Данії, Норвегії) значно зріс державний сектор в економіці. Соціал-демократичні уряди цих країн поставили під контроль держави зовнішню торгівлю, вивіз капіталу, фінансували капітальне будівництво та інші капітальні економічні проекти, сільськогосподарське виробництво.

Рішучі реформаторські заходи в економіці поєднувалися із сильною соціальною політикою: поліпшенням пенсійного забезпечення, створенням системи державного страхування, заходами щодо допомоги багатодітним сім'ям, інвалідам.

Соціал-реформістська політика проводилася в країнах, де були сильні позиції лівих партій соціал-демократичного спрямування. *Саме тоді й за таких обставин сформувався феномен “шведського соціалізму”.*

Отже, “соціальний лібералізм”, як і соціал-реформізм, стали основою реформування капіталістичного суспільства, завдяки чому було не тільки подолано кризу 1929—1933 рр., а й закладено стійкі тенденції соціально-економічного розвитку на майбутнє. Більш стабільно вони виявилися після Другої світової війни, що дало можливість країнам Заходу запобігти серйозним потрясінням за всіх змін світової політичної кон'юнктури.

Драма італійського і німецького лібералізму полягала в тому, що він не оцінив специфіки соціального і політичного розвитку своїх країн у післявоєнний період, сприйнявши фашизм як силу, здатну “регулювати” соціально-економічні процеси в умовах глибокої структурної кризи суспільства. Тобто утвердження фашизму при владі, у принципі, також було результатом пошуку шляхів виходу з кризи, відновлення порядку і ліберальних цінностей. Фашизм покликаний був зробити те, з чим не змогли справитися традиційні європейські партії: пристосувати політичну систему влади до нових економічних і соціальних реалій.

Дійсність, як відомо, виявилася зовсім іншою. Якщо “новий курс” Рузвельта і його європейські аналоги означали демократизацію всього суспільного життя, і насамперед соціально-економічних відносин, то вихід із кризи за фашистським “рецептом” призвів до глибокої кризи буржуазної демократії. Соціальний мир досягався на основі спотворених соціальних цінностей, з допомогою крайніх засобів. Регулювання суспільних процесів здійснювалося засобами тоталітарного втручання політичної влади. Фашизм (нацизм) ліквідував й ідеологічний плюралізм — основні завоювання буржуазної демократії, тримав під жорстким контролем соціально-економічну сферу суспільного життя.

Тоталітарна модель господарювання сковувала ринкові відносини, натомість практикувала жорстку надцентралізацію. Антикризова політика в Німеччині, Італії, Японії, а пізніше й у

франкістській Іспанії спиралася на тотальну мілітаризацію економіки, всього соціально-економічного комплексу. На відміну від ринкових економік, там практикувалося не опосередковане, а пряме втручання в господарське життя.

Суто економічна ефективність такої політики (якщо абстрагуватися від методів її здійснення) давала свої позитивні наслідки. Так, у Німеччині вже через рік було ліквідовано безробіття, чим не могли похвалитися країни, які обрали інший шлях виходу з економічної кризи. Показники економічного зростання, особливо в галузях важкої промисловості, які забезпечували нарощування військового потенціалу, теж стрімко пішли вгору. І хоча ці показники не були незаперечним доказом переваг тоталітарної економіки, проте фактом було те, що фашистським політикам вдалося схилити на свій бік населення не тільки репресивними заходами.

Отже, міжвоєнний період світової історії утвердив різні тенденції суспільного розвитку як в окремих країнах, так і в соціально-політичних системах взагалі. Звичайно, можна помітити і їх деяку односпрямованість, навіть закономірність, як-от: вихід з глибокої структурної кризи здійснювався, як правило, шляхом посилення державного втручання в ринкову стихію економічного розвитку. Щоправда, на практиці зовні односпрямовані тенденції вели до протилежних соціально-економічних і суспільно-політичних наслідків. В одному випадку державне втручання стало дієвим засобом демонополізації виробництва, в іншому (радянський варіант) воно призвело фактично до утвердження державної монополії на всю виробничу сферу, до *тоталітаризму як абсолютної регламентації всієї життєдіяльності суспільства*.

Першим виявом тотального втручання держави у всі сфери суспільного життя стала політика так званого *воєнного комунізму*. Даним терміном прийнято було визначати сукупність всіх соціальних і економічних заходів періоду громадянської війни в Радянській Росії. Його основні складові — реквізиція продовольчих запасів у їх виробників (продрозкладка), тотальна націоналізація промисловості, фактична ліквідація товарно-грошових, ринкових відносин і їх заміна прямим натуральним продуктообміном, загальна мілітаризація праці тощо.

До сьогодні триває спір, якою мірою “воєнний комунізм” був зумовлений потребами воєнного часу (в роки Першої світової

війни деякі з названих заходів — продрозкладка, мілітаризація праці та ін. здійснювалися і в інших воюючих країнах), а якою відображав цілеспрямовану програму прискороеного перетворення суспільства на комуністичних засадах (політику “комуністичного штурму”). Відповідь навряд чи може бути однозначною: було і те, й інше. Самі більшовики теж не мали чіткого уявлення, де закінчуються заходи, зумовлені надзвичайними обставинами воєнного часу, і де починається планомірна робота з будівництва нового суспільства.

Політика воєнно-комуністичного штурму була, крім усього, ще й орієнтована на “світову революцію”. Проте реальність початку 20-х років перекреслила ці сподівання. Тому радянське керівництво змушене було шукати соціальну опору всередині країни. А це означало відмову від найбільш непопулярних принципів політики “воєнного комунізму”, що й було зроблено з взяттям на початку 1921 р. курсу на нову економічну політику.

Неп правомірно розглядати як першу спробу більшовиків організувати соціально-економічні відносини в країні на ринковій основі. Цьому мали сприяти такі його складові, як заміна продрозкладки продовольчим податком, поновлення торгівлі, товарно-грошових відносин взагалі, призупинення націоналізації і навіть певна денационалізація виробництва (оренда, концесії тощо). Отже, розпочалася широкомасштабна структурна перебудова економіки, суть і наслідки якої до кінця не усвідомлювало навіть вище радянське керівництво. Так, В. Ленін розцінював *неп* то як “реформістський метод дій” у питаннях господарювання, як “перший крок до соціалізму”, то як “відступ від соціалізму”, протиставляючи Росію “непівську” і “соціалістичну”.

Економічні успіхи непу були незаперечні, щоправда, не стільки в реально досягнутих вимірах, скільки в позитивних тенденціях на майбутнє. Проте закладені в *непі* прогресивні тенденції соціально-економічного розвитку суспільства не були реалізовані, не втілилися ні в гармонію виробничих відносин, ні в матеріальний достаток. Ножиці цін, товарний голод, продовольчі картки, безробіття — все це реалії *непу*. Реалії, які породжували соціальну напруженість у суспільстві, отже, готували загибель *непу*.

Неп не було сприйнято маргінальною свідомістю абсолютної більшості робітничого класу, яка бачила в ньому перешкоду на шляху до “соціалістичного раю для всіх”. Ця маса, по суті, люм-

пен-пролетарів у принципі була готова до “великого стрибка в соціалізм”, до демонтажу непівських економічних механізмів, готова була за мінімальний, проте гарантований державою пайок, віддати себе в опіку адміністративно-бюрократичній системі. Незадоволення непівськими методами господарювання виявляли і сільські люмпени, прошарок яких постійно зростав. Нарешті, непівська економіка, яка в принципі заперечувала командні методи керівництва, не тільки позбавляла адміністративно-управлінський апарат командно-розподільчих функцій, а й поповнювала за їх рахунок лави безробітних.

За таких умов неп був фактично приречений. Перелом кінця 20-х років у соціально-політичних орієнтаціях радянського суспільства спирався на досить широку, по-своєму активну, якщо не сказати агресивну, соціальну базу. На хвилі анти-непівських настроїв у політичному керівництві СРСР перемогла сталінська більшість. Ця перемога, по-перше, була не тільки політичною, по-друге, у певному розумінні вона стала законодавчою, хоча й не бажаною.

Демонтаж непу докорінно змінив соціально-економічну політику в країні. Це був не просто “поворот кінця 20-х”, фактично це був розворот на 180 градусів — до воєнно-комуністичних методів організації суспільного життя. Це було друге видання “воєнного комунізму”. Вся практика соціально-економічних перетворень підпорядковувалася політиці, політика — утвердженню режиму авторитарної, тоталітарної влади.

Неп “не вписувався” в сталінську модель суспільних перетворень.

У принципі його основу мали становити багатокладна економіка, господарська незалежність виробників від держави і її політичних інститутів. Неприйнятною для тоталітарного режиму була й ідея саморегульованої економіки на основі товарно-грошових, ринкових відносин — такою економікою неможливо управляти з одного центру, за єдиним народногосподарським планом.

З ліквідацією непу усувалася головна економічна перешкода на шляху глобального впровадження адміністративно-командних методів управління в усі структури радянського суспільства. Адже держава перетворювалася у верховного власника всіх засобів виробництва. В 30-ті роки державна виробнича монополія

стала стрижнем всієї господарської системи. Як і центра- лізований, здійснюваний “по вертикалі” позаекономічними ме- тодами перерозподіл доданої вартості.

Отже, якщо здійснювані на ліберал-реформістській чи соці- ал-реформістській основі трансформації західних суспільств наближали їх до громадянських стандартів — так званої “європейської” моделі суспільного розвитку, то сталінський поворот кінця 20-х років знаменував утвердження тоталіта- ризму — “азіатську” модель суспільного розвитку (див. схему).

“Європейська” модель суспільного розвитку (громадянське суспільство)	“Азіатська” модель суспільного розвитку (тоталітарне суспільство)
Економічний плюралізм. Незалежні (господарські) від держави, її політичних інститутів суб’єкти власності. Ринкові відно- сини як регулятор економічного розвитку суспільства	Одержавлені засоби виробницт- ва, уніфікація форм власності. Злиття відносин власності й від- носин політики. Редистрибу- ція — позаекономічний примус і перерозподіл продукту “по верти- калі”
Соціально-класові структури суспільства визначаються відно- синами власності, у процесі яких взаємодіють по горизонталі	Суспільство ділиться на соціаль- ні групи не за класотворчими ознаками, а за правами і обов’яз- ками (фактично становий поділ)
Політичний та ідеологічний плю- ралізм. Багатопартійність як його адекватне відображення	Однопартійність. Партійно-дер- жавний та ідеологічний монопо- лізм, політичний диктат
Правова захищеність громадян- на в правовій державі. Людина, розкріпачена в багатогранності соціальної творчості, — її ак- тивний суб’єкт	Правова незахищеність особис- тості. Людина втрачає статус приватної особи, перетворюється в об’єкт політики тоталітарної держави, її політичних та ідео- логічних інститутів
Соціальні інтереси виражаються через розвинуті структури гро- мадських організацій	Громадські організації або одер- жавлюються, або ліквідуються як “політично шкідливі”
Вектор соціально-економічної політики спрямований на забез- печення громадянського миру в суспільстві	Нагнітання соціальних конфлік- тів, реалізація на практиці теорії “загострення класової боротьби”

Звичайно, названі критерії не варто абсолютизувати, діапазон їх практичного втілення не завжди збігається з теоретичними викладками. Щодо “азіатської” моделі, то, ясна річ, вона накладалась не тільки на радянську, а й на інші форми тоталітаризму.

Соціально-політичні трансформації капіталізму і радянського суспільства, незважаючи на їх докорінну відмінність, все ж відбувалися в рамках єдиного історичного процесу, отже, не виключали і певної взаємодії. Один із таких прикладів — розширення торгових зв'язків у період економічної кризи 1929—1933 рр. Так, за цей період із загального промислового експорту США на частку Радянського Союзу припадало 65 % верстатів, 67 % сільськогосподарських машин, 74 % ливарного устаткування. У світовому імпорті машин частка СРСР у 1931 р. становила понад 30 %, у 1932 р. — 50 %.

Домінантою політики “соціалістичного штурму” з кінця 20-х років стала форсована індустріалізація. Безумовно, прискорені темпи її здійснення були об'єктивно необхідні — як в аспекті внутрішніх, так і зовнішніх обставин. Інша річ, що в ім'я надіндустріалізації було знехтувано імперативами здорового глузду щодо оптимального співвідношення в пропорціях розвитку промисловості й сільського господарства, важкої і легкої галузей індустрії, усупільненої й індивідуальної праці, прискорення економічного зростання і підвищення життєвого рівня трудящих. Засобами політичного й ідеологічного тиску суспільству було нав'язано догму, що паралельне розв'язання цих завдань неможливе, як і тривале існування багатуокладної економіки.

Ціною неймовірних зусиль у довоєнний період у СРСР було розв'язано основоположні завдання індустріалізації. Фактично заново було створено важку індустрію, включаючи галузі, яких не знала дореволюційна Росія. За всіма історичними мірками це був видатний результат. Інша річ — ціна, яку заплатив радянський народ за більшовицькі методи форсованої індустріалізації. Однією з трагічних сторінок індустріалізації було те, що здійснювалася вона переважно за рахунок селянства. Саме в цьому контексті необхідно розглядати основні аспекти колективізації сільського господарства і пов'язані з нею соціальні катаклізми кінця 20—30-х років.

Узагальнений висновок з усього викладеного зводиться до того, що ліворадикальна ідеологія більшовизму (до того ж у її

сталінській інтерпретації), втілена у відповідній політиці та суспільній практиці, не створила належних умов ні для стабільного розвитку економіки, ні для підтримання громадянського миру в радянському суспільстві.

Саме в міжвоєнний період суспільством прокотилися *три хвили масових політичних репресій*: періоду “червоногвардійської атаки на капітал” і громадянської війни; у процесі колективізації (розкуркулювання, голодомор); політичні репресії кінця 30-х років. Якщо перші дві хвили мали певну логіку (“класової боротьби”) і були пов’язані з ліквідацією класу власників, мали запобігти “російській Вандеї”, то третя хвиля масових політичних репресій була зумовлена вже логікою боротьби за владу безпосередньо в політичному керівництві, жертвою якої стали і широкі кола інтелігенції, всі ті, хто на думку тоталітарної влади становив для неї небезпеку.

Жорстка централізація всіх сфер суспільного життя, адміністративно-бюрократична система управління звели нанівець національний суверенітет республік, декларований Союзним договором 1922 р. Центр подбав про арсенал правових та інших засобів, які крок за кроком звужували сутність радянської федерації, у результаті чого вже в 30-ті роки від неї залишився фактично декоративний фасад. Чіткого визначення набула тенденція перетворення республік у національні регіони фактично унітарної держави.

Зазначене аж ніяк не заперечує того, що в питаннях національного розвитку, особливо в соціально-культурній сфері, як і міжнаціональних відносин, у радянський період відбулися значні позитивні зміни порівняно з дореволюційною Росією. Тому оцінювати радянську національну політику 20—30-х років лише зі знаком “мінус” було б історично несправедливо.

У цьому плані варто згадати хоча б феномен українського культурного відродження 20-х років. З різних причин (переважно політичного характеру) радянська влада стала на шлях національно-культурної лібералізації. За цих умов українська культура у 20-ті роки набула такого злету, який справедливо було названо українським культурним ренесансом.

Він тривав близько 10 років і був найбільш плідним у розвитку української культури за весь період існування радянської влади.

Доречно зауважити, що це стосувалося української культури не лише в її етнонаціональному (етнолінгвістичному) сприйнятті, а всієї системи культури в Україні, включно з культурою національних меншин.

Національно-культурне відродження в Україні не означало її “відрубності”, “випадання” з контексту світової культури. Хоча з різних причин процес входження української культури в культуротворчі процеси тогочасного світу мав досить суперечливий характер. Це виявилось, зокрема, в ході культурної (літературної) дискусії 1925—1928 рр. Вона була природною реакцією на історичну ситуацію, в якій опинилася українська культура і мала дати відповідь на низку гостросоціальних питань. Зокрема, якими мають бути мистецтво, література — глибокої думки і складної образності чи примітивно-пропагандистськими, політизованими; як краще зберегти українську самобутність культури: через її “масовізм” чи “олімпійство”, тобто творити для масового “споживача культурних благ” чи максимально піднімати інтелектуальну планку в суспільстві; зберігати самобутність національної культури в органічному поєднанні зі світовою чи перетворитися на культурну провінцію.

Далі питання ще більше загострювалися, набуваючи конкретики не тільки практичної, а й політичної: як має Україна приєднатися до загальноєвропейського культурного процесу; як відмежуватися від більшовицького культурного сепаратизму, який веде до ізоляції від світової культури; чому Москва, а не Україна безпосередньо репрезентує українську культуру в Європі.

Ваплітяни (М. Хвильовий, О. Досвітній, П. Тичина, Ю. Яновський та ін.), як і *неокласици* (М. Зеров, М. Драй-Хмара, М. Рильський, П. Филипович та ін.), відстоювали гасло орієнтації на “психологічну Європу”, вважаючи європеїзм за шлях українського народу до національного відродження на основі високої європейської культури. “Освоюймо джерела європейської культури, щоб не залишитися назавжди провінціалами”, — таким було їх кредо.

Українська національно-культурна еліта розглядала світову культуру як суму національних культур. Все істинно національне в культурі, якщо воно сягає світового рівня, стає надбанням культури всього людства. Найбільш знакові постаті українського культурного відродження були далекі від ідеалізації тогочасного культурного стану української нації, засуджували тенден-

ції консервації традицій минулого в їх абсолютизованих формах. Так, відомий академік А. Кримський застерігав: спроби реставрувати національно-культурне будівництво в стилі старого козацького бароко є “культурним назадництвом” щодо сучасної світової культури. М. Хвильовий у своїх полемічних статтях висловлював різке несприйняття “провінціального просвітництва”, яке “відгороджує нас від культурної Європи”.

Які ж найбільш характерні тенденції розвитку виявила світова культура в міжвоєнний період?

Катастрофічні наслідки Першої світової війни, соціальні катаклізми, що настали за нею, докорінно вплинули не тільки на світогляд мільйонів людей на всіх континентах, а й на культуросприйняття. Відбувся перегляд попередніх уявлень про призначення і критерії культури, духовності, переоцінювалися деякі світоглядні стереотипи, орієнтації, започатковані ще епохами просвітництва, романтизму. Серйозну кризу переживав раціоналізм як спосіб змінювати світ шляхом звернення до розуму людини. Не перекреслюючи культурні надбання минулого, в міжвоєнний період стверджувалася культура, орієнтована на глибини індивідуальної психології.

Нове світосприйняття зумовлювало і пошуки нових художніх форм, здатних адекватно його втілити. Відтак на передній план у культурному житті виходили модерністські (авангардистські) течії, які, принаймні так вважалося, адекватно відтворювали загальні суперечності епохи, соціальну невлаштованість життя, хаотичне бродіння умів, нові уявлення про людину, про її нездатність контролювати свої вчинки, наслідки суспільного прогресу.

Найвпливовішими представниками естетики авангардизму в літературі 20—30-х років були *Дж. Джойс*, *Т. Еліот*, *Д. Лоуренс* (Великобританія), *А. Жід*, *А. Камю* (Франція), *Ф. Кафка* (Австрія), *У. Фолкнер* (США) та ін. Місце “маленької людини” в суспільстві, її вчинки, зумовлені усвідомленням своєї незахищеності, — центральна проблема літератури модернізму. В США в міжвоєнний період авангардна література не набула такого поширення як в Європі. Проте реалістичні твори *Т. Драйзера*, *С. Льюїса*, *Ю. О'Ніла*, *Е. Сінклера*, *Дж. Стейнбека*, як і література “втраченого покоління” *Е. Хемінгуей*, набули світової популярності.

Радянська література, в умовах відносної ідеологічної розквітості 20-х років, розвивалася в безперервних пошуках і експериментах, у протиборстві реалістичних і модерністських тенден-

цій, класового екстремізму і загальнолюдського гуманізму. З помітним ухилом у бік модернізму писали *М. Булгаков, І. Бабель, М. Зоценко, А. Платонов* та ін.

Ще в більшій мірі, ніж літературу, авангард захопив світове образотворче мистецтво. У стилі абстракціонізму, експресіонізму в 20—30-ті роки творили відомі французькі митці *Ж. Брак, М. Громер*, німецькі — *Г. Гросс і О. Дікс*, австрієць *О. Кокошка* та багато інших. У середині 20-х років утвердився і через декілька років став чи не наймоднішою течією в мистецтві сюрреалізм (мистецтво надприродного, надреального). Його найбільш відомими представниками були іспанець *С. Далі*, бельгієць *П. Дельво*, французи *М. Дюшан* і *І. Тангі* та ін.

Найвідомішим представником авангардизму в образотворчому мистецтві міжвоєнного періоду був *П. Пікассо*. “Крайній революціонер у мистецтві”, як його називали, він за свою творчу діяльність звертався чи не до всіх творчих напрямків — від сюрреалізму до стилів, близьких соцреалізму. Як і інші видатні художники-модерністи, він у своїй творчості в абстрактних формах відображав реальну дійсність тогочасного світу. Прикладом може бути його всесвітньо відома картина “Герніка”, яка в символічних формах передавала трагедію, пов’язану з громадянською війною в Іспанії (батьківщині художника), застерігала проти фашистської небезпеки.

Явищем світової культури став російський (радянський) авангард 20-х років. Причому в творчості його представників (*М. Ларіонов, К. Малевич, О. Родченко, В. Татлін, М. Шагал* та ін.) авангардистські стилі вдало поєднувалися з виробничим дизайном, який тільки-но входив у світову практику. Так, у 1925 р. на Всесвітній виставці в Парижі радянські художники представили свою новаторську колекцію моделей одягу й завоювали найвищу нагороду — “Гран-прі”. Український авангард (сам термін стосовно 20—30-х років вперше з’явився лише в 70-ті роки) в образотворчому мистецтві представляли *К. Малевич*, який значний час працював в Україні, *А. Петрицький, О. Архипенко* та ін. Доречно зазначити, що Україна стала останнім пристанищем російського авангарду. Українські журнали “Альманах-Авангард” і “Нова генерація” наприкінці 20-х ще продовжували друкувати твори вже переслідуваних у Москві й Ленінграді російських авангардистів.

Несправедливо мистецтво міжвоєнного періоду зводити лише до модерністських напрямків. Значна, якщо не більша, частина

художників зі світовим ім'ям продовжували творити в традиційному реалістичному стилі чи на межі реалістичного і модерністського. Це стосується таких всесвітньо відомих творців як *Е. Бурдель*, *А. Майоль*, *А. Матісс* (Франція), *Д. Сікейрос*, *К. Ораско*, *Д. Рівера* (Мексика), *У. Зорак*, *Р. Кент* (США) та багатьох інших. Не стало кроком назад і російське реалістичне мистецтво, яке наприкінці 20-х років потіснило авангард.

Докорінний перелом у міжвоєнний період відбувся і в архітектурі. *Ф. Райт* в Америці, *В. Гропіус*, *Ф. Журден*, *Е. Саарінен* і особливо *Ле Корбюзьє* в Європі поклали початок новому архітектурному стилю, що одержав назву “конструктивізм” і відповідав технічним можливостям тогочасної індустрії. Для нього характерні строга функціональність архітектурних форм, стандартизація й індустріалізація будівельних робіт. Архітектурна ідеологія 20—30-х років реалізується в численних новаторських творіннях. Конструктивізм того періоду завоював право називатися особливим художнім стилем. Його втіленням стали Рокфеллер-центр у Нью-Йорку, комплекс Держпрому в Харкові, перші станції Московського метрополітену.

Наука міжвоєнного періоду вирізнялася не тільки бурхливими темпами розвитку, а й різким зростанням її соціальної значимості. Найважливіші її досягнення пов'язані з відкриттями глобального значення в галузі атомної і ядерної фізики. В астрофізиці, хімії, біології та інших природничих науках стали широко застосовуватися поняття і методи, пов'язані з вивченням атома та атомного ядра. Утверджується релятивістська (заснована на загальній теорії відносності) космологія. Нові можливості, зокрема застосування теорії відносності до мікросвіту, відкрила квантова механіка — найбільш значне теоретичне узагальнення фізики 20-х років. Відкриття вслід за електронами, фотонами, протонами і позитронами електрично незаряджених частинок — нейтронів завершило фізичну інтерпретацію періодичної системи елементів.

З відкриттям у 1934 р. французькими фізиками *Ірен* і *Фредеріком Жоліо-Кюрі* штучної радіоактивності ядерна фізика впритул наблизилася до одержання енергії за рахунок поділу ядер урану. Почалося застосування радіоактивних ізотопів у техніці, біології, медицині. У галузі теоретичної фізики значних результатів досяг Український фізико-технічний інститут (Харків), у якому деякий час працювали вчені світового рівня *І. Кур-*

чатова та Л. Ландау. В 1932 р. тут вперше в Радянському Союзі було успішно здійснено розщеплення атома літію, а написана Л. Ландау праця з кінетичної теорії плазми стала основоположною на десятиріччя вперед у дослідженнях термоядерного синтезу.

Світове значення мали дослідження Ю. Кондратюка з теорії космічних польотів, які пізніше використовувались як у вітчизняному ракетобудуванні, так і в американських програмах освоєння космосу. Велике майбутнє чекало і заснований Є. Патоном у 1932 р. Інститут електрозварювання (Київ).

З утвердженням тоталітарних режимів культура зазнала непоправних втрат. Сфера духовного життя належала до числа тих, які в першу чергу і в найбільшій мірі підлягали жорсткій ідеологічній регламентації. Все, що не вписувалося в ідеологічні стереотипи і політичні наміри тоталітарних режимів, зазнавало утисків, переслідувалося, нищилося. Нищилися не тільки надбання культури — духовної, матеріальної, а і її носії і творці — інтелігенція.

Передусім це стосувалося Радянського Союзу і фашистської Німеччини. В останній з приходом до влади націонал-соціалістів розвиток культури і науки значно уповільнився, що, крім іншого, було пов'язано і з вимушеною еміграцією багатьох представників інтелігенції, насамперед єврейського походження.

У переважній більшості вона емігрувала до США, значно посиливши потенціал американської науки.

Ще трагічніше склалася доля радянської інтелігенції, недовіра до якої була характерною рисою сталінського тоталітарного режиму. Ідеологічні й політичні адепти сталінізму вбачали в інтелігенції, і небезпідставно, інтелектуальну опозицію тоталітарній владі.

Отже, міжвоєнний період для світової культури був складний і неоднозначний. За два десятиліття духовна скарбниця людства збагатилася безцінними культурними скарбами, науковими досягненнями. Культура не змогла вберегти світ від війни, але в цьому була її біда, а не вина.

У світовій історії міжвоєнного періоду, зокрема в практиці соціально-економічних і культурних перетворень, з погляду сьогодення розуміння подій багато що здається ірраціональним, таким, що не вкладається в поняття здорового глузду, тим більше політичної логіки. І не тільки у вчинках політиків, а й у позиції тих, кого вони зробили співучасниками своїх діянь, нерідко злочинних.

5.4. Основні політичні ідеології міжвоєнного періоду

Політика — це втілена в діях ідеологія. Відтак політичними прийнято вважати передусім ті ідеології, які змогли реалізувати себе в суспільно-політичній практиці. У міжвоєнний період це вперше і широкомасштабно вдалося зробити політичним адептам ліберальної, соціалістичної (соціал-демократичної), комуністичної і фашистської ідеологій.

Вище вже йшлося про трансформації, яких на початку 20-х років зазнав *лібералізм*. Вони дали змогу досягти соціально-політичної стабільності в буржуазно-демократичному суспільстві, виробити механізми пом'якшення конфліктів між трудом і капіталом. Соціальні поступки були тією мінімальною ціною, яку заможні класи заплатили робітничому руху за збереження суспільно-політичної стабільності. Соціально-ліберальне реформування підтримали основні маси робітників, фермерів, середніх прошарків капіталістичного суспільства. Почала складатися нова демократична, антимонополістична за своїм характером коаліція центристських сил, яка виводила класову боротьбу в звичайне русло буржуазно-демократичної конфліктності з цивілізованими нормами її розв'язання.

Проте ідейна суть лібералізму як ідеології в принципі не змінилася. *У теорії і на практиці ортодоксальні ліберали продовжували дотримуватися думки, що держава має турбуватися про безпеку, порядок і зовнішню політику, але утримуватися від втручання в економіку, у внутрішні процеси.* Тобто держава має розглядати відносини в економіці та суспільстві як особисту справу, стосовно якої громадяни (передусім працівники і роботодавці) самі домовляються між собою. За таких умов держава сама себе позбавляє відповідальності перед суспільством.

У міжвоєнний період, особливо в роки стабілізації капіталізму, а потім на етапі виходу його з економічної кризи значно зміцніли позиції європейської *соціал-демократії*. Європейський соціалізм (соціал-демократія), відкидаючи крайнощі лібералізму та марксистського соціалізму, керувався доктриною “панування права” в умовах вільного та соціально справедливого суспільства, виступав проти насилля над особистістю, за політичні свободи. Капіталізм він заперечував у тій мірі, в якій ним порушувалися названі принципи. Враховуючи історичний досвід, суспільно-політичні реалії, соціал-демократія міжвоєнного пе-

рiоду визначилася з основними принципами суспiльного устрою, якi суттєво розмежовували її не тiльки з iдеологiєю ортодоксального марксизму, а й лiбералiзму:

- орієнтація тiльки на робiтничий клас (диктатура пролетаріату) не має шансiв на успiх у соціально диференційованому суспiльствi, до того ж коли пролетаріат не становить бiльшості);

- соціал-демократична партія має бути вiдкритою для кожного, хто пiдтримує її цiлі i полiтику й готовий до дiй заради їх здiснення;

- заради досягнення максимальної полiтичної згоди i з поваги до особистих переконань соціал-демократи визнають у партії рiвними всi обґрунтування соціалiзму;

- ринок, який перебуває пiд громадським контролем, вiдповiдає iнтересам суспiльства в бiльшій мiрi, нiж централiзоване планування; вiдмова вiд ринку є стрибком у пустоту.

Ці та iнші постулати соціал-демократії з одного боку, мають забезпечувати умови для ефективно функціонуючої економiки, з iншого — забезпечувати соціально злагоду в громадянському суспiльствi.

Наприкінці 20-х рiкiв бiльшiсть профспілок, отже, й робiтничого класу, були пiд впливом соціал-демократії. Остання вiдстоювала iдею “організованого капiталiзму”, закликаючи трудящих до боротьби не за знищення капiталiстичної системи, а за її реформування, вдосконалення, за полiпшення свого мiсця в цій системi. Тому всупереч сподiванням комуністiв економiчна криза не стала каталiзатором збурення робiтничого руху, не пiдiрвала позицій соціал-демократії, її реформiстської iдеології. Навпаки, соціал-демократи змiцнили своє становище, прийшовши у середині 30-х рiкiв до влади в краiнах Скандинавії, у Бельгії, Франції, Чехословаччині, Великобританії (лейбористи).

У зв'язку з наростанням фашистської загрози вiдбувалося деяке полiвиння соціал-демократії, зокрема так званого австромарксизму. Його лiдери *О. Бауер* i *М. Адлер* сформулювали концепцію “iнтегрального соціалiзму”, суть якого полягала у зблизненні двох течій робiтничого руху — реформiстської (соціал-демократи) i революційної (комуністи), за умови, що останні позбавлять-ся сектантських iлюзій.

Взагалі ж соціал-демократія була неоднорiдною, спектр її соціально-полiтичних орієнтацій був досить широким як у питаннях внутрiшньої, так i зовнiшньої полiтики. Проте саме це (на

відміну від жорстко одномірної, лівосектантської позиції комуністів) об'єктивно забезпечувало соціал-демократії широку соціальну базу в суспільно-політичних рухах того періоду.

Глибокий слід у світовій історії 20—30-х років залишила *комуністична ідеологія*, точніше — політична діяльність тих сил, що її сповідували. Однозначних оцінок тут бути не може.

Тож, уникаючи однозначних оцінних визначень, зупинимось на тих аспектах комуністичного руху, які в найбільшій мірі “збурювали” світовий історичний процес у 20—30-ті роки. Після приходу до влади російських більшовиків комуністична ідеологія швидко поширюється, а з утворенням у 1919 р. Комуністичного Інтернаціоналу комунізм перетворюється в одну з організованих і впливових течій міжнародного робітничого руху, поставивши собі за мету здійснити світову соціалістичну революцію.

У керівництва ЦК РКП(б), говорив у вересні 1920 р. *В. Ленін*, визріло переконання, що оборонна війна з імперіалізмом виграна і можна використати становище для початку війни наступальної. Навіть після поразки від Польщі більшовики, Комінтерн у принципі не відмовилися від ідеї “червоної інтервенції” у відповідь на імперіалістичну інтервенцію. Із середини 1921 р. Ленін змінює тактику, висуваючи на перший план завдання завоювати більшість робітничого класу на бік комуністичних партій. Щоправда, це коригування не було сприйнято повністю ні Комінтерном, ні найбільш екстремістською частиною керівництва ЦК РКП(б). Події 1923 р. в Німеччині яскраве тому свідчення.

“Німецький жовтень” готували спільно керівництво РКП(б), Комінтерну, КПН. Для безпосереднього керівництва повстанням у Німеччину було відряджено членів ЦК РКП(б). Розгорнуту програму повстання виклав у своїх тезах *Г. Зінов'єв*, календарний план надання німецькому пролетаріату військової підтримки розробив *Л. Троцький*. Проте сподівання виявилися ілюзорними, повстання зазнало поразки. Хвиля революційних виступів у всій Європі пішла на спад, що дало привід *Й. Сталіну* звинуватити окремих керівників Комінтерну і компартій в “опортунізмі”, добившись заміни їх слухняними лідерами.

Важкі наслідки для робітничого руху 20—30-х років мала непогодженість дій між комуністами і соціал-демократами, що значною мірою сприяло приході до влади фашизму. Конфронтаційні тенденції між ними постійно наростали, аж поки Комінтерн відкрито не поставив завдання завдати основний удар

по соціал-демократії, у тому числі і по її лівій течії, “небезпека якої полягала в тому, що вона вмilo маскувала свою опортуністичну сутність революційною фразеологією”.

Гасла Комінтерну типу “клас проти класу”, “хто не з нами, той проти нас” тощо вели до самоізоляції комуністів, відштовхували від них соціально споріднену їм силу, якою була ліва соціал-демократія, поглиблювали розкол у робітничому русі. Поняття “соціалізм” для керівництва Комінтерну пов’язувалося з “рішуче-революційними” методами встановлення диктатури пролетаріату, із запереченням реформізму в будь-якому його вияві.

Перехід комуністичного руху наприкінці 20-х років від лівого до ультралівого сектантства у свою чергу посилив антикомуністичну реакцію. Якщо в 1928 р. в підпіллі діяло 27 компартій, то в 1933 р. — 49. Крім інших причин, то була й плата за “підштовхування” світової революції, від чого Комінтерн не відмовлявся фактично до кінця 30-х років.

Комуністи справедливо розвінчували фашизм як головну небезпеку для справи миру в Європі. Проте їх антифашистська стратегія зводилася передусім до запобігання фашизмові шляхом соціалістичної революції, що не могло стати основою згуртування всіх прогресивних сил у боротьбі проти фашизму. Проте і за цих умов ліва соціал-демократія не відкидала можливості порозуміння з комуністами на спільній антифашистській платформі. Так, запропонований влітку 1934 р. керівництвом Французької соціалістичної партії проект резолюції на підтримку єдиного фронту дій з комуністами підтримали соціалісти чи соціал-демократи Австрії, Іспанії, Італії та деяких інших країн. Проти були соціал-демократи Скандинавських країн, Великобританії, Чехословаччини.

Поворотом у стратегії і тактиці світового комуністичного руху стали рішення VII конгресу Комінтерну (1935 р.). У них знайшов обґрунтування реалістичний курс на встановлення широких соціально-політичних союзів комуністів зі всіма антифашистськими силами. *Суть нової стратегії визначалася, отже, деяким зміщенням акцентів з класових на національні, загальносоціальні критерії. Конгрес відмовився від тактичних гасел кінця 20-х років як помилкових. Це був хоч і запізнілий, проте все ж відхід від деяких ліворадикальних концепцій більшовизму, перенесеного на весь світовий комуністичний рух.*

Ще однією ідеологією, реалізованою в міжвоєнний період у політичній практиці, став *фашизм*. У тих чи інших ідейних і організаційних формах фашизм почав заявляти про себе в європейських країнах ще на рубежі XIX—XX ст. Каталізатором, який вивів фашизм з ембріонального стану, стала Перша світова війна. Як організований суспільно-політичний рух фашизм чи не вперше постав у 1918 р. у Фінляндії. Створений фашистами “охоронний корпус” брав активну участь у придушенні робітничих виступів, у результаті чого було вбито понад 20 тис. осіб, ще близько 70 тис. відправлено в концтабори. Нарешті, першою країною, де на початку 20-х років фашисти прийшли до влади, була Італія.

Як особливий вид реакції, фашизм утвердився в період гострих суспільно-політичних криз і соціальних катаклізмів, що настали за російським Жовтнем 1917 р. За своєю сутністю він був не тільки антикомуністичним, а й антидемократичним, антиліберальним. У країнах, де фашисти приходили до влади, встановлювалися політичні режими тоталітарного типу. Там, де фашистам не вдавалося пробитися до влади, їх збройні загони відігравали роль неофіційної ударної сили, яка тероризувала партії робітничого класу, ліберально-демократичні організації.

Нерідко фашизм (націонал-соціалізм) називали “революцією середніх класів”, спрямованою як проти монополістичного капіталу, так і проти організованого робітничого руху, передусім комуністичного спрямування. Таке визначення навряд чи справедливе у своїй першій частині. Адже специфічна форма державно-монополістичного капіталізму, режим політичної влади, що встановлювався фашистами, забезпечували збереження позицій панівних класів. Недаремно найбільші промислові й фінансові монополії сприяли приходові до влади фашистів у Німеччині, як і в інших країнах. Прагнучи до сильної влади, яку вони вбачали у фашистських режимах, панівні класи виявляли власну слабкість, нездатність вирішувати складні соціально-політичні проблеми іншими, демократичними методами.

У ліберально-демократичному таборі фашизм розглядали як “диктатуру справа”, на противагу комунізму, який характеризувався як “диктатура зліва”. Дійсно, фашизм є реакційною диктатурою, проте не всяка диктатура — справа чи зліва — являє собою фашизм. Доречно зауважити, що сьогодні терміном “фашизм” прийнято позначати будь-який вид реакції чи навіть

просто все те, що не подобається оратору, особливо стосовно комунізму. І якщо це не завжди співвідноситься з поняттям “політична культура”, то принаймні є свідченням того, що в наш час кожний вправі користуватися термінами на власний розсуд, для цього немає ніяких законів чи заборон.

Класичний фашизм, типу італійського чи німецького (у формі нацизму), спирався на широкі суспільні верстви, передусім дрібнобуржуазні. Їх прихильності до себе фашисти домагалися невгамовною соціальною демагогією, ідеологічним тиском на свідомість мас, матеріальними подачками, і, звичайно ж, терором, поставленим у ранг державної політики. Ідея “національної величі” (расової) давала дрібному буржуа (причому не тільки німецькому) компенсацію за економічні негаразди і соціальну невлаштованість. Реакційний націоналізм відігравав провідну роль у підготовці соціальної бази фашизму.

Націоналістична риторика, а то й істерія, поряд із соціальною демагогією готували відповідне середовище, ґрунт для сприйняття гасел зовнішньополітичної експансії, “місця під сонцем”, на які нібито “обділені нації” мають право. Ідеологічні принципи і практичні методи реакційного, шовіністичного націоналізму всотувалися фашистськими рухами, а в деяких країнах, зокрема в Італії і Німеччині, фашизм безпосередньо інтегрував націоналістичні організації у свої ряди. Американський історик *P. Саусі* пояснює націонал-соціалізм як намагання досягти соціальної злагоди під націоналістичним дахом.

Кульмінацією першої фашистської хвилі стали “похід на Рим” і мюнхенський “півний пучк” (1922—1924 рр.). У період стабілізації (1924—1928 рр.) визрівання фашизму проходило в латентних формах. Друга хвиля піднялася під впливом світової економічної кризи 1929—1933 рр. і ознаменувалася приходом фашистів до влади в Німеччині, пізніше — у Португалії, Іспанії. Як суспільно-політична течія фашизм існував у 30-ті роки в багатьох інших європейських країнах.

Комунізм і фашизм ніколи не були тотожні в прямому розумінні цього слова. Вони різняться джерелами своєї самоідентичності. Комуністи сповідували принципи пролетарського інтернаціоналізму і класової боротьби, фашисти — збереження расової чистоти, національного солідаризму. Комуністи — непримиренні противники приватної власності. Фашисти зберігали недоторканність приватної власності, намагались прихилити

великих промисловців і фінансистів до своєї справи. Проте їх, як тоталітарні ідеології, поєднувало багато спільних рис:

- прагнення до абсолютної регламентації всієї життєдіяльності суспільства як найбільш сутнісної ознаки тоталітаризму;
- поєднання в ідеології і суспільній практиці націоналістичних і соціалістичних пріоритетів;
- утопічні сподівання сформувати нову людину, яка створить новий суспільний лад, вільний від вад попереднього;
- підпорядкування органів державного управління партійним структурам;
- вождизм як результат побудови тоталітарних партій на суто ієрархічній основі;
- пошук ворогів — внутрішніх і зовнішніх, не поборовши яких неможливо втілити ідею “раю для всіх”;
- тотальний контроль за всіма джерелами інформації, культуру, громадськими організаціями тощо;
- мілітаризація держави як найвищий політичний і економічний пріоритет;
- моральний нігілізм: мета виправдовує будь-які засоби її досягнення.

Взявши потужний старт ще на початку століття, у повоєнний період світом продовжувала котитися чергова хвиля національного ренесансу. Настав процес національного пробудження, самовизначення донедавна залежних народів. Нація, як у свій час церква і держава, стала в ряд найважливіших політико-організуючих чинників.

Щоправда, Версальська система не вирішила національного питання в Європі, на що, крім іншого, були розраховані відомі тези американського президента В. Вільсона щодо права всіх народів на самовизначення (“14 пунктів”). Для 40 млн національних меншин в Європі (у тому числі й для 7—8 млн українців, які стали нацменшинами в складі Польщі, Румунії, Чехословаччини) національна політика як “старих”, так і деяких нових держав стала фактичним запереченням їх елементарного права навіть на національно-культурне, не згадуючи вже про національно-державне, самовизначення. Державно-централістський принцип взяв гору над національно-децентралістичним. Значною мірою, а в деяких аспектах і з трагічними наслідками, це стосувалося і більшості народів колишньої Російської імперії, які зазнали поразки в національно-визвольних змаганнях 1917 — початку 20-х років.

Більш суттєвими в цьому плані були зрушення в неєвропейському світі. Виборювали незалежність народи, які ще донедавна були об'єктами імперіалістичного гноблення, культурний поступ яких, як і можливість національного самовизначення, заперечувалися не тільки політиками, а і європейською наукою навіть на теоретичному рівні. Середній Схід й Індія, Китай і Індокитай, Північна Африка — лише основні регіони національного пробудження, пов'язаного з результатами Першої світової війни.

Головними чинниками цього пробудження були молодий ісламський націоналізм (панісламізм) та більшовизм. Останній, виходячи зі стратегічного курсу на світову революцію, за словами відомого націолога *О. Бочковського*, “ширив гасла національного визначення, націоналістичну протиевропейську акцію”. В. Ленін, Комінтерн не тільки вітали, а й сприяли “пробудженню народів Сходу” як “рабів імперіалістичної Європи”. Пропаганда — систематична і планомірна — впала на благодатний ґрунт.

Національні рухи міжвоєнного періоду не привели до краху колоніальної системи, проте мали незаперечні успіхи. Великобританія, найбільша на той час колоніальна імперія, вимушена була стати на шлях адміністративної децентралізації своїх колоній. Саме “вимушена”, як це було, наприклад, з Індією. Організований Індійським національним конгресом на чолі з *М. Ганді* рух “пасивного опору” змусив Лондон після Другої світової війни надати найбільшій зі своїх колоній статус домініону. Такого ж статусу набули й інші великі колонії Англії, що означало їх фактичну державну незалежність.

У 20—30-ті роки відбуваються суттєві зміни в ідеології і політичній практиці націоналізму. Націоналізм XIX — початку XX ст. був революційно-демократичним, непримиренним ворогом політичної реакції, диктатури. Він аморфно поєднував у собі ліберальні, демократичні, соціалістичні ідеї. В організаційному плані існував без партійно організованих структур. Якщо, наприклад, взяти український націоналізм того періоду, то, за деяким винятком, його можна охарактеризувати як такий, що перебував в інертному стані збереження свого національного “Я”, збереження національних традицій, протистояв асиміляції, а в політичних вимогах не йшов далі вимог автономії в рамках федеративного устрою.

У міжвоєнний період відбулася радикалізація національно-політичного руху, зменшився вплив націонал-демократії. Націоналізм міжвоєнного періоду — антидемократичний, він прославляє насильство, терор, війну як пріоритетні, а то і єдині засоби національної політики. Міжвоєнний націоналізм набув форми крайнього шовінізму, ксенофобії (ненависті до чужинців).

Німецький нацизм та італійський фашизм — класичні приклади такого націоналізму. На українському ґрунті ідеологом такого націоналізму був Д. Донцов. “Виправдовувати всі вчинки, які скріпляють силу нації” — головна теза його праці “Націоналізм” (1926 р.). Праці, яку можна розглядати як антитезу драгоманівському демократичному націоналізму. Антидемократичною була й ідеологія українського інтегрального націоналізму (ОУН): “Демократія не виправдує себе в умовах боротьби за державну незалежність”. На практиці проповідувалися “культ боротьби і жертва крові”. Звичайно, інтегральний націоналізм не вичерпував всієї палітри українського націоналізму міжвоєнного періоду, діапазон якого — від ОУН до національно-демократичного УНДО й українського націонал-комунізму.

Практика міжвоєнного двадцятиліття переконливо засвідчувала, що і гіпертрофований класовий підхід до вирішення суспільних проблем, який ігнорує національні інтереси, і радикальний націоналізм, якщо вони практикуються як свідомі пріоритетні принципи політики, однаково ведуть до порушення громадянського миру, до насильства.

5.5. Загострення суперечностей у міждержавних відносинах напередодні війни

Минуло понад шість десятиліть відтоді, як розпочалася Друга світова війна, проте не втрачає політичної гостроти і звичайної людської гіркоти питання: чи було неминучим те, що трапилося, що принесло горе і страждання сотням мільйонів людей, забрало десятки мільйонів людських життів? Чи була можливість запобігти небаченій в історії трагедії, приборкати демона війни?

З кожним десятиліттям, що віддаляє нас від драматичних 30-х років, все більше відкривається завіса таємниці, в якій зароджувалась війна. І все вагомішими стають аргументи, які переконують у тому, що війна не була фатальною неминучістю. Принаймні, для її запобігання було зроблено далеко не все необхідне.

Причому, якщо радянська історіографія попередніх десятиліть звинувачувала в цьому лише Захід, то сьогодні цілком очевидні також трагічні помилки, а то й злочинні дії радянського керівництва, які підштовхували агресора до війни.

30-ті роки пройшли під знаком загострення міжімперіалістичних суперечностей. Доживала свої дні Версальсько-Вашингтонська система як інструмент регулювання міжнародних відносин у післявоєнний період. Її доля була зумовлена тим, що з самого початку вона базувалася на принципах імперіалістичного розподілу і перерозподілу світу, на ігноруванні інтересів Радянського Союзу. В міждержавній політиці останній фігурував переважно як об'єкт тих чи інших інтересів країн Заходу.

Держави, які мали бути гарантами післявоєнного світовлаштування, поступово самоусувалися від своїх обов'язків. Ще в 1929 р. згідно з “планом Юнга”, прийнятим за ініціативою США, Німеччина звільнялася від фінансово-економічного контролю, що відкривало для неї можливості для поступової мілітаризації економіки. Учасники названого “плану” (12 європейських країн і США) зобов'язалися діяти на основі Локарнського договору 1925 р., який, як уже зазначалося, колективно гарантував незмінність західних кордонів Німеччини, залишаючи відкритим питання про її східні кордони.

Гострим залишалось репараційне питання. Щоб виплачувати репарації, Німеччина мала нарощувати свій експорт, отже, стати на шлях економічної експансії, зіштовхуючись на світових ринках з державами-переможницями.

Посилювалася боротьба за перерозподіл сфер “впливу” і на *Далекому Сході*. Прагнучи потіснити тут своїх конкурентів, Японія приступила до реалізації загарбницької програми в Китаї, розпочавши у вересні 1931 р. окупацію його північно-східних районів. І хоч японська агресія безпосередньо зачіпала інтереси інших держав, передусім США, вони не чинили їй належної протидії. Об'єктивно це пояснювалося зацікавленістю американських політиків у зіткненні японського мілітаризму з демократичними силами Китаю, інших країн цього регіону, а в перспективі й з СРСР, що мало привести до послаблення Японії як основного конкурента США в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Тому всі демарші американської дипломатії зводилися, головним чином, до того, щоб змусити Японію максимально “поважати” американські інтереси в Китаї.

Граючи на суперечностях великих держав, Німеччина почала неприховану підготовку до здійснення своїх експансіоністських планів. Всупереч обмеженням Версальського договору вона відновила військове виробництво, запровадила військову повинність, ввела свої війська в демілітаризовану Рейнську область. Не домігшись своїх інтересів на Женевській конференції з роззброєння, німецька делегація восени 1933 р. демонстративно залишила її, фактично заблокувавши подальшу роботу конференції.

Не змогла протистояти наростанню конфронтаційних тенденцій у міждержавних відносинах і Ліга націй. Її спроби припинити японську агресію в Китаї закінчилися тим, що Японія вийшла з цієї організації (березень 1933 р.). Через півроку те ж зробила і Німеччина. За цих складних умов членство в Лізі націй було запропоновано Радянському Союзу, який вступив у названу організацію восени 1934 р. При цьому було заявлено, що СРСР і надалі "буде проводити свою самостійну політику".

Тим часом масштаби агресії у світі стрімко наростали. В 1935 р. Італія захопила Абіссінію (Ефіопію). Остання не знайшла ніякої підтримки з боку західних країн, які політикою "невтручання" фактично розв'язали руки Італії в її експансіоністських устремліннях. Пропозицію СРСР вжити щодо агресора економічних санкцій не підтримали інші члени Ліги націй.

Аналогічна ситуація повторилася через рік, коли Німеччина й Італія виступили на боці фашистських заколотників в Іспанії проти республіканських сил, об'єднаних у Народний фронт. Допомогу останньому надавали інтернаціоналісти-добровольці багатьох країн, у тому числі і Радянського Союзу (СРСР фактично направляв в Іспанію кадрових військових), проте республіканці зазнали поразки.

Спільні дії в Іспанії зблизили фашистські режими Німеччини й Італії, які восени 1936 р. уклали між собою воєнно-політичний договір, "*Вісь Берлін — Рим*". Пізніше до них приєдналась Японія. "*Вісь Берлін — Рим — Токіо*" означала, що локальні вогнища агресії почали зливатися в загальне вогнище нової світової війни.

Намагання згладити реальні міжімперіалістичні суперечності шляхом змови за рахунок інтересів інших (третіх) країн зі всією очевидністю виявилися в Європі. Великобританія, Франція,

США давали зрозуміти Гітлеру, що при врахуванні їх інтересів з боку Німеччини вони не будуть перешкоджати поширенню німецького впливу в Австрії, Чехословаччині, Польщі. У рамках такої угодовської політики відбулися німецький аншлюс Австрії (1938 р.), загарбання Чехословаччини (спочатку на основі Мюнхенської угоди в 1938 р. її Судетської області, а в березні 1939 р. — Чехії і Моравії). В ультимативній формі Німеччина поставила вимогу передати їй литовський порт Клайпеду і польський — Гданськ.

У контексті цих подій зазнали агресії й українські землі. Йдеться про Карпатську Україну. У зв'язку з Мюнхенською угодою розгорілися політичні баталії за “чехословацьку спадщину” — Карпатську Україну. Українська політична еміграція виступала за її повне самовизначення і власну державність. Меморандум відповідного змісту було вручено “мюнхенській четвірці”. Претендували на Закарпаття й інші держави, зокрема Угорщина і Польща. Проте фактичним господарем його стала фашистська Німеччина. Спочатку під її диктовку було проголошено автономію Закарпаття у складі Словаччини. Деяко пізніше більшу частину карпатоукраїнських земель Німеччина передала своєму союзнику Угорщині.

Карпатську Україну Гітлер використовував для шантажування СРСР і Польщі, видаючи її за прообраз Великої України, куди мали увійти УРСР і західноукраїнські землі, що були під владою Польщі. Визначившись у подальших планах, Гітлер з метою “підіграти” Сталіну вирішив повністю передати Карпатську Україну Угорщині, розв'язавши в такий спосіб проблему, яку Сталін на XVIII з'їзді ВКП(б) (березень 1939 р.) іронічно сформулював так: “Комашка, що хоче прилучити до себе слона”. У ніч на 15 березня 1939 р. було проголошено незалежність Карпатської України, проте в ту ж ніч відбулася і її повна окупація Угорщиною.

Притистояти сповзанню до нової світової війни реально могла лише система колективної безпеки. Радянський Союз раніше за інших у конкретній формі висловився за її створення (грудень 1933 р.). У рамках цієї політики в 1935 р. було підписано договори про взаємну допомогу між СРСР і Францією, СРСР і Чехословаччиною, вживалися заходи щодо нормалізації відносин з Польщею, іншими державами. В основі такої політики лежала

реальна загроза Радянському Союзу, а не суб'єктивне сприйняття її політичним керівництвом країни.

Інша річ, що політика сталінського керівництва і в цій конкретній ситуації була непослідовною, суперечливою, а багато в чому і деструктивною. Заклики радянської дипломатії до роззброєння, зусилля, спрямовані на створення системи колективної безпеки, перемежовувалися з діями, що впливали з доктрини неминучості світової революції, із закликами виховувати непримиримість до всього, що не вписувалося в поняття соціалістичних цінностей. Дотримуючись більшовицької тактики використовувати будь-які суперечності у ворожому таборі, Сталін вважав можливими в принципі всі засоби, крім тих, що не досягають мети.

Нагнітання в цьому плані “образу агресора” об'єктивно було небезпідставним, проте це не був найбільш надійний метод досягти розумного компромісу, дістати союзника. До того ж залежно від політичної кон'юнктури сьогоденні союзники завтра могли стати ворогами, і навпаки, щодо цього практика 30-х років дає немало прикладів. Та й внутріполітичні процеси, що відбувалися в СРСР, не сприяли збільшенню кредиту довіри до нього з боку провідних країн Заходу. Не сприймалась ними і радянська концепція мирного співіснування держав з різним суспільно-політичним ладом. У ній Захід бачив вимушений для СРСР крок, на який останній ішов, розраховуючи, що в кінцевому підсумку соціалізм неминуче переможе капіталізм.

Проте цілком очевидним був й інший факт: у політичних розрахунках західних країн постійно спостерігалось намагання каналізувати гітлерівську агресію на Схід, розв'язавши в такий спосіб свої міжімперіалістичні суперечності. Переконливим свідченням тому стала Мюнхенська змова керівників урядів Великобританії, Франції, Німеччини, Італії, а також події, що за нею настали.

У складній воєнно-політичній ситуації, що склалася на весну 1939 р., у Радянського Союзу було три найбільш очевидні альтернативи: досягти погодження з Великобританією і Францією щодо створення системи колективної безпеки в Європі; залишитися в дипломатично невизначеному стані, фактично один-на-один з агресором як на Заході, так і на Сході; укласти договір з Німеччиною, імпульси до якого почали надходити з німецької

сторони. Найсприятливішим був перший варіант, і політичне керівництво СРСР вживало заходів щодо його реалізації. У березні 1939 р. Великобританія і Франція погодилися на переговори з Радянським Союзом. Щоправда, майже чотиримісячні переговори не дали позитивних результатів. Винними в цьому були обидві сторони. Радянському керівництву не вистачило витримки, політичної гнучкості, поступливості. Його партнерам по переговорах — серйозності намірів, далекоглядності щодо справжніх планів Німеччини. В їх підходах переважала ставка на “умиротворення” агресора, тому переговори в Москві розглядалися ними передусім як засіб тиску на Гітлера.

Після війни У. Черчілль писав, що *Захід утратив шанс запобігти війні, який давала ідея колективної безпеки в Європі. Союз Франції, Англії і Росії, на його думку, викликав би в серці Німеччини глибоку тривогу, і ніхто не зможе довести, що війна тоді не могла б бути попередженою.*

До цього варто додати й те, що на початок 1939 р. країни Заходу за чисельністю населення в 3 рази перевищували блок агресорів, виробляли у 2 рази більше за нього сталі, в 14 разів — автомобілів, у 50 разів — рідкого палива тощо. Значною була і їх перевага в чисельності збройних сил всіх родів. До того ж, якби було досягнуто погодженості, названу перевагу значно підсилив би великий воєнно-економічний потенціал Радянського Союзу.

Схоже на те, що німецьке керівництво краще зрозуміло ситуацію, що складалась у світі, і намагалось, природно, не допустити англо-франко-радянського зближення. І коли переговори Німеччини з Великобританією і Францією зайшли в глухий кут, вона переорієнтувалась на СРСР.

Радянсько-німецькі переговори, що почалися в серпні 1939 р., проходили в стані обопільного цейтноту і завершилися прийняттям неоднозначних за оцінками і наслідками документів.

Укладений у ході переговорів договір сам по собі не суперечив нормам міжнародного права. На його підписання радянське керівництво йшло з метою не допустити безпосередньої воєнної загрози, що насувалась на СРСР. Проте воно приховало той факт, що одночасно з договором про ненапад було підписано “таємний додатковий протокол”, який визначав “сфери інтересів” Німеччини і СРСР. Названий протокол, як і інші пізніше підписані секретні документи, суперечили міжнародному праву, практиці договір-

них відносин, були прямим посяганням на суверенітет третіх держав. До того ж переговори щодо секретних протоколів велись особисто Сталіним і Молотовим таємно не тільки від радянської громадськості, а й від партійного і державного керівництва, а самі протоколи було виключено з процедури ратифікації.

У кінцевому підсумку основної мети радянсько-німецького зближення — запобігти воєнному нападові на СРСР не було досягнуто, проте ще більше загострилася суперечливість міжнародних відносин. Суттєво зміщувалися акценти в оцінці реальної ситуації, що складалася в Європі й у світі загалом. Розвінчання англо-французьких політиків як “головних паліїв” війни в радянських засобах масової інформації і в дипломатичних акціях сусідило з фактичним обіленням фашизму, що дезорієнтувало антифашистські сили у всьому світі, включно до компартій. Практично перекреслювалися оцінки Комінтерну, попередні установки радянського керівництва, в яких давалось визначення фашизму як найбільш агресивної імперіалістичної сили. Такі різкі зміни в ідеологічних установках вносили сум’яття у свідомість і поведінку як радянських людей, так і тих, хто висловлював їм свої симпатії за рубежем.

Необхідно зважати на те, що свої європейські проблеми Радянський Союз вирішував з врахуванням тієї воєнно-політичної ситуації, що складалася на Далекому Сході. Маються на увазі не тільки японсько-радянські воєнні конфлікти (Хасан, Халхін-Гол тощо), а й деякі кроки західної дипломатії в цьому регіоні, які мали явну антирадянську спрямованість. Йдеться, зокрема, про англо-японський “Мюнхен” — *договір Аріата — Крейга* (липень 1939 р.), яким британські правлячі кола офіційно визнавали “законність” японської агресії проти Китаю. У контексті цього договору проглядали наміри заохотити Японію до агресії проти Радянського Союзу.

Події кінця 30-х років повчальні для всього людства. Головний їх урок полягає в тому, що коли світові загрожує воєнний апокаліпсис, від політичних діячів вимагаються державна мудрість, воля і рішучість піднятися над вузькоєгоїстичними інтересами, класовими вигодами чи національними амбіціями заради загальнолюдських пріоритетів, і головного з них — збереження життя через відвернення воєнної катастрофи.

Таким чином, події, що їх вмістили в собі два десятиліття міжвоєнного періоду світової історії, засвідчують перманентну політичну і соціально-економічну нестабільність. Сподівання творців Версальсько-Вашингтонської системи щодо нового світовлаштування на засадах демократії і міжнародного права виявилися ілюзорними. Інші фактори стали визначальними у світовій історії міжвоєнного періоду:

- посилення американського впливу в Європі. США хоча ще формально і не претендували на лідерство в післявоєнному світі, проте володіли необхідними для цього економічними і політичними важелями. Відтак реальне зростання американського впливу в Старому світі робило свою справу: Європа поступово переставала бути єдиним господарем своєї долі;

- дестабілізуючим фактором у світовій історії міжвоєнного періоду було несприйняття Заходом самого факту існування Радянського Союзу з його непередбачуваною поведінкою. За таких умов політики країн західної демократії нерідко приймали алогічні рішення, наслідки яких були потенційно небезпечні не тільки для них самих, а й для справи миру в цілому;

- найдинамічнішим наслідком суспільно-політичних трансформацій міжвоєнного періоду став антидемократичний, антиліберальний, антикомуністичний, антисемітський і відверто рваншистський монстр фашизму. На його виклик Європа, миролюбні сили не змогли дати належної і своєчасної відповіді.

Три основні політичні системи були визначальними в передвоєнному світі: буржуазно-демократична, комуністична (радянсько-соціалістична) і фашистсько-мілітаристська. Взаємодія чи, навпаки, непогодженість дій між ними могли або забезпечити мир, або зірвати його. Реальною альтернативою війні могли б стати блокування і взаємодія двох перших систем. Однак мирного альянсу між ними не вийшло, принаймні до початку війни.

Тема 6

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА (1939—1945 рр.)

Друга світова війна — рубіжна й найжорстокіша подія в історії сучасного світу. В неї було втягнуто 67 держав, 80 % населення земної кулі і тривала довгих 6 років. Вогняний смерч пронісся над величезними територіями Європи, Азії й Африки, охопив простори всіх океанів. У цій війні загинуло близько 60 млн осіб, не говорячи вже про поранених і тих, хто безвісти пропав. Лихо й страждання, які пережили люди, незмірні.

Уже більше ніж півстоліття відділяє нас із того часу, коли людство відсвяткувало велику перемогу над фашизмом і мілітаризмом. За ці роки світова історіографія Другої світової війни нагромадила багато тисяч книг, статей, документальних публікацій, мемуарів. Віддаючи належне багатьом із цих праць, слід підкреслити, що в сучасних умовах все-таки виникає бажання, навіть необхідність, дещо по-новому підійти до висвітлення окремих подій передісторії й історії Другої світової війни, її підсумків, наслідків і уроків. Це пов'язано, по-перше, з відкриттям нових архівів, і, по-друге, із необхідністю відмовитись від ідеологічних нашарувань, штампів і стереотипів, які нагромадились як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. З іншого боку, ще не припинилися спроби відкинути загальноновизнані істини або ж викривити історичну правду зокрема, про Велику Вітчизняну війну — складову Другої світової війни.

6.1. Початок Другої світової війни: від нападу гітлерівської Німеччини на Польщу до агресії проти Радянського Союзу

Друга світова війна почалася з реалізації секретного протоколу до пакту Молотова — Ріббентропа від 23 серпня 1939 р. Відомо, що в ході переговорів у Москві Ріббентроп повідомив Сталіна про намір Гітлера напасти на Польщу 1 вересня 1939 р.

Незважаючи на радянсько-польський договір про ненапад, чинний до кінця 1945 р., Сталін фактично висловив згоду приєднатися до агресії. Як бачимо, безпосередніми паліями війни є обидва союзники: *Гітлер* і *Сталін*, гітлерівський рейх і сталінська імперія.

Як і Першу світову війну, Німеччина почала її під приводом, що вражає зухвальством і цинізмом з боку тих, кому не вистачало “життєвого простору”. Так, увечері 31 серпня 1939 р. група есесівців, переодягнута у форму польських військових, захопила будинок радіостанції прикордонного з Польщею міста Глейвіц й інсценувала напад на німецьку територію. Зробивши кілька пострілів перед мікрофоном, фашисти зачитали польською мовою те, “що прийшов час війни Польщі проти Німеччини”. Ця іскра перетворилася у світову пожежу. Провокацію в Глейвіці гітлерівці використали як привід для вторгнення в Польщу.

Отже, Друга світова війна розпочалася 1 вересня 1939 р. нападом фашистської Німеччини на Польщу. 3 вересня 1939 р. Великобританія й Франція оголосили війну Німеччині. Ці держави мали спільні зобов’язання про взаємодопомогу. Приклад Великобританії наслідували її найбільша колонія Індія і всі англійські домініони: Канада, Південно-Африканський Союз, Австралія і Нова Зеландія. Фашистська Італія тимчасово зайняла позицію “невоюючого союзника” Німеччини. США проголосили про свій нейтралітет (офіційно дотримувались до грудня 1941 р.). Юридично народи всіх континентів опинилися у стані війни, яка набула дійсно світового характеру.

Радянський Союз трохи “запізнився”, і вже не нападав на Польщу, а “захищав” західних українців і білорусів. 17 вересня 1939 р. Червона армія перейшла радянсько-польський кордон, а 28 вересня 1939 р. було підписано радянсько-німецький договір про “дружбу й кордони”, до якого теж додавалися секретні протоколи. За своїм змістом вони були протиправні й аморальні. Це

було продовження змови Гітлера й Сталіна про розподіл сфер впливу. Згідно з протоколами до сфери інтересів СРСР, крім Західної Білорусії, Західної України, Бессарабії, Фінляндії, Естонії та Латвії, потрапляла і Литовська держава, а до сфери Німеччини — Люблінське й Варшавське воєводства, тобто межа німецьких володінь у Польщі пересувалась на схід до р. Буг (на відміну від пакту Молотова — Ріббентропа). Новий західний кордон СРСР встановлювався приблизно по “лінії Керзона”. Крім того, радянсько-німецьке зближення дало можливість радянському уряду мирним шляхом розв’язати питання про передачу СРСР Бессарабії і Північної Буковини (червень — липень 1940 р.).

Водночас пакт Молотова — Ріббентропа та договір про “дружбу й кордони” мали серйозні негативні наслідки. Польську державу фактично було викреслено з карти Європи. Уряд Радянського Союзу ще більше втратив довір’я і викликав невдоволення керівних кіл Заходу і прогресивної громадськості. СРСР опинився в політичній ізоляції.

Причини цього були такі. *По-перше*, після підписання договорів керівники СРСР стали називати ворогом номер один Великобританію й Францію, а Польщу навіть фашистською державою. Молотов на засіданні Верховної ради СРСР 31 жовтня 1939 р. захищав агресивну політику фашистської Німеччини. Він заявив: “... Злочинно вести таку війну, як війна на знищення гітлеризму, прикриту фальшивим прапором боротьби за “демократію”. Це дезорієнтувало громадськість у СРСР і за кордоном, внесло сум’яття у свідомість багатьох людей.

По-друге, радянський уряд восени 1939 р. приступив до реалізації секретних протоколів щодо країн Прибалтики. В результаті було підписано пакти про взаємодопомогу з Радянським Союзом, який дістав право будувати на території прибалтійських держав військово-повітряні бази і розміщувати там свої гарнізони. Усе це закінчилось відновленням радянської влади в Прибалтиці влітку 1940 р. і приєднанням цих держав до СРСР. Невипадково ці дії радянського уряду кваліфікуються як протизаконні, бо то була звичайна анексія, яку, до речі, США та інші країни Заходу ніколи не визнавали.

По-третє, радянські лідери хотіли домогтися восени 1939 р. від Фінляндії того ж, що вони одержали від Литви, Латвії та Естонії. Зустрівши рішучу відмову Фінляндії, Сталін взяв курс на

воєнне розв'язання суперечностей. І це незважаючи на те, що 29 листопада 1939 р. уряд Фінляндії передав ноту в Народний комісаріат закордонних справ СРСР, в якій вказувалося, що враховуючи занепокоєність радянської сторони безпекою Ленінграда, уряд готовий домовитися про відведення своїх військ “на таку відстань від Ленінграда, при якій не можна було б говорити, що вони загрожують безпеці цього міста”.

Стався воєнний конфлікт між СРСР і Фінляндією. Війна продовжувалася 105 днів (листопад 1939 р. — березень 1940 р.) і мала для СРСР негативні наслідки: Червона армія зазнала у два рази більших втрат, ніж фінська; війну справедливо засудила світова громадськість, і Ліга націй, звинувативши СРСР в агресії, прийняла 14 грудня 1939 р. резолюцію про виключення СРСР із Ліги націй; Фінляндія, незважаючи на мирний договір від 12 березня 1940 р., у червні 1941 р. виступила на боці Німеччини.

Треба звернути увагу на те, що події в Європі в перший період Другої світової війни стали розвиватися не так, як передбачали правлячі кола західних держав. Уже 27 вересня 1939 р. на нараді головнокомандувачів збройних сил Німеччини Гітлер наказав негайно готуватися до наступу на Заході: “Мета війни: поставити Англію на коліна, розгромити Францію”.

Але в той час, коли фашистська армія громила Польщу (28 вересня взято Варшаву, а в жовтні завершено окупацію Польщі), *на Західному фронті велась “дивна”, або “сидяча”, війна.* Пізніше начальник штабу оперативного керівництва німецького верховного командування генерал Йодль визнавав: “Якщо ми ще в 1939 р. не зазнали поразки, то це тільки тому, що приблизно 110 французьких і англійських дивізій, які стояли під час нашої війни з Польщею проти 23 німецьких дивізій на Заході, залишилися цілком бездіяльними”.

Продовжувалась “дивна війна” і після поразки Польщі. Це пояснюється тим, що уряди Великобританії й Франції вважали оборонну тактику більш вигідною. Вони сподівались, що панування англо-французького флоту на морі й могутня укріплена “лінія Мажіно” на сухопутному франко-німецькому кордоні зроблять неможливим німецький наступ. Англо-французьке командування розраховувало вести затяжну війну на виснаження, планувало встановити морську блокаду Німеччини, створити нові театри воєнних дій на її кордонах і поступово домогтися пе-

реваги; також, очевидно, західні держави ще не втратили надії на те, щоб каналізувати агресію Німеччини і далі у східному напрямку.

Саме під час “дивної” війни Німеччина завершила підготовку до наступу на Францію й захоплення інших західноєвропейських країн. На західному фронті відповідно до плану “Гельб” було розгорнуто величезні військові сили. Жертвами фашистської агресії стали у квітні — травні 1940 р. Данія, Норвегія, Бельгія, Нідерланди. Це викликало урядову кризу в Англії. Уряд Н. Чемберлена був вимушений піти у відставку, і 10 травня 1940 р. прем’єр-міністром Великобританії став один із лідерів консервативної партії *Уїнстон Черчілль*, енергійний і далекоглядний політичний діяч, активний прихильник боротьби проти Німеччини.

Обійшовши “лінію Мажіно”, ударне угруповання німецьких військ завдало нищівного удару через Люксембург на Седан, і в ході операції у районі Дюнкерка (травень 1940 р.) англо-французькі війська зазнали поразки.

Уряд Франції, фактично не організувавши оборони Парижа, 10 червня 1940 р. утік зі столиці в м. Бордо. В той же день фашистська Італія оголосила війну Франції. 16 червня пост прем’єр-міністра Франції зайняв глава капітулянтів маршал Петен, який звернувся до Німеччини із пропозицією про негайне перемир’я. 22 червня 1940 р. в Комп’єнському лісі відбулося підписання франко-німецького, а 25 червня в Римі — франко-італійського перемир’я. Німеччина окупувала 2/3 території Франції, включаючи Париж. Південна частина Франції і французькі колонії не підлягали окупації. Резиденцією уряду Петена стало невелике місто Віші. Французька армія роззброювалась і розпускалась. Фактично умови перемир’я робили Францію повністю залежною від фашистської Німеччини.

Майже всі визначні буржуазні діячі Франції підтримали Петена. І лише колишній заступник військового міністра — генерал *Шарль де Голль* емігрував до Великобританії і закликав французів продовжити боротьбу. Під його керівництвом було створено патріотичний рух “Вільна Франція” і сформовано невеликі військові частини. Декілька французьких володінь в Екваторіальній Африці й у Тихому океані приєдналися до “Вільної Франції”.

Водночас уряд Віші дозволив Японії ввести війська до свого протекторату — Індокитаю (В’єтнам, Лаос, Камбоджа) і розірвав

дипломатичні зв'язки з Великобританією після того, як уряд Черчілля вирішив знищити французький флот, щоб той не потрапив до рук Німеччини. Отже, поразка Франції призвела до розпаду англо-французької коаліції.

Нова воєнно-політична обстановка в Європі поставила перед Німеччиною дилему: продовжувати наступ на Заході чи напасти на Радянський Союз? 16 липня 1940 р. Гітлер підписав план “Морський лев”, що передбачав захоплення Великобританії. Німецькі повітряні сили почали жорстоке бомбардування англійських міст, а підводні човни — блокаду Британських островів. Зіткнувшись зі стійким опором Великобританії і переконавшись, що в 1940 р. німецький флот не зможе забезпечити вторгнення на Британські острови, Гітлер вирішив розпочати війну проти СРСР, виходячи з того, що “коли Росія буде розгромлена, Англія втратить останню надію”. Про це він заявив на нараді керівників фашистської Німеччини 31 липня 1940 р. і додав: “Росія повинна бути ліквідована. Термін — весна 1941 р.”

Поки йшла підготовка до нападу на СРСР, воєнні дії Німеччини обмежувались морськими й повітряними операціями проти Великобританії. Японія вела воєнні дії в Китаї. У Східній і Північній Африці перейшли в наступ італійські війська. Головна їх мета — захоплення Британського Сомалі і Єгипту. Далі жертвами фашистської агресії стали Греція і Югославія (капітулювали у квітні 1941 р.). У травні 1941 р. німецькі повітрянодесантні частини захопили острів Крит — важливу базу, що прикривала Балкани з півдня. Оволодівши Балканами, фашистська Німеччина спробувала проникнути і на Близький Схід, намагалась надати допомогу антианглійському перевороту в Іраці і т. д. Проте, зайнята підготовкою до нападу на СРСР, вона не змогла виділити належних сил для проведення операцій на близькосхідних театрах воєнних дій.

Зловіщу роль у подальшій ескалації війни відіграло остаточне оформлення воєнного блоку агресорів. 27 вересня 1940 р. до “Сталевого пакту” між Німеччиною й Італією (травень 1939 р.) приєдналася мілітаристська Японія. Так склався військовий союз під назвою “Пакт трьох держав”. За ним Японія визнавала керівну роль Німеччини й Італії у встановленні “нового порядку” в Європі. Німеччина й Італія, у свою чергу, визнавали керівну роль Японії у встановленні “нового порядку” у Великій Схід-

ній Азії. Оцінюючи Пакт трьох держав, статс-секретар німецького МЗС Вайцзекер наступного дня після його прийняття записав у своєму щоденнику: “Будь я на місці Сталіна і Молотова, то не радів би, що знову без проведення передбачених у німецько-російській угоді консультацій виник десятирічний німецько-японський союз”.

Щоб приспати пильність радянського керівництва, Ріббентроп ще напередодні повідомив його, що Пакт спрямований не проти СРСР, із яким Німеччина підтримує “сердечні відносини”, а “виключно проти американських паліїв війни”, і 17 жовтня 1940 р. навіть запросив Молотова для переговорів у Берлін. Радянському урядові пропонувалось підписати з державами Пакту угоду про політичне й економічне співробітництво і секретні протоколи про поділ світу, згідно з якими Радянському Союзу, зокрема, пропонувалось розширити свою “сферу інтересів” у південному напрямку в бік Індійського океану¹.

Насправді ж фашистська Німеччина турбувалась лише про те, щоб зміцнити й розширити свої позиції перед “походом на Росію”. 20 листопада 1940 р. протокол про приєднання до Пакту трьох держав підписала Угорщина, 23 листопада — Румунія, 24 листопада — Словаччина, 1 березня 1941 р. — Болгарія, 16 червня 1941 р. — так звана Незалежна держава Хорватія. Отже, формування агресивного воєнного блоку не було одночасним актом. Розпочавшись у середині 30-х років, воно заверши-

---

¹ Історія свідчить, що ці пропозиції були звичайним блефом. На той час уже було завершено роботу над “Оперативною розробкою “Ост”, в якій містилися основні елементи плану блискавичної війни проти СРСР. Крім того, в перший же день переговорів з Молотовим (12—13 листопада 1940 р.) Гітлер підписав таємну директиву № 18, за якою незалежно від результатів переговорів необхідно було продовжувати підготовку до східного походу.

Ведучи переговори, радянське керівництво, можливо, теж блефувало, зберігаючи видимість “добросусідських” відносин з фашистською Німеччиною. Так, 25 листопада 1940 р. Молотов заявив німецькому послу в Москві про прийняття викладеного Ріббентропом “Проекту пакту чотирьох держав про політичне співробітництво і економічну взаємодопомогу” за умови, що Німеччина негайно виведе свої війська з Фінляндії і виконає ряд інших вимог. Відповіді з Берліна не було.

лось в основному влітку 1941 р. Жодна з держав — фундаторів Пакту не ставила оборонної мети, а навпаки, вони самі собі присвоїли право перекроїти карту світу.

Отже, виникає питання про **причини Другої світової війни**. Хто ж винен у її розв'язанні?

Вивчення та аналіз міждержавних і соціально-класових відносин напередодні війни переконують, що вона виникла не випадково. Причини її — у глибоких суперечностях, які були між державами імперіалістичної системи, а також системою, яка щойно народилася.

Із суперечностей випливають і цілі війни:

- *політичні* — прагнення керівних кіл великих держав перерозподілити сфери впливу, забезпечити неподільне панування своєї системи;

- *економічні* — розширити сфери впливу застосування капіталу, отримати дешеві джерела сировини і робочої сили.

Безперечно, відповідальність за виникнення війни лежить на совісті урядів усіх великих країн, і перш за все фашистської Німеччини і мілітаристської Японії. Саме фашизм кинув виклик прогресу всього людства, його політичним і соціальним завоюванням, самому існуванню багатьох країн і народів. Але не можна замовчувати і те, що війна лежить також на совісті сталінського керівництва, його помилках, прорахунках у зовнішній політиці й великодержавних амбіціях та ін.

Який же характер мала Друга світова війна? З боку країн фашистського блоку — Німеччини, Італії, Японії та її сателітів вона була несправедливою, загарбницькою. Щодо Великобританії, Франції, США та інших держав, то війна із самого початку набула об'єктивно справедливого, визвольного характеру. Уряди Великобританії і Франції оголосили війну Німеччині, тобто так чи інакше стали на бік Польщі, народ якої вів справедливу визвольну війну. І навпаки, СРСР у той час став фактично союзником Німеччини, дав “добро” на агресію проти Польщі й сам значно розширив свою територію, про що згадувалось вище.

Постає запитання: **чи можна було запобігти війні?** Так, якби вдалося створити систему колективної безпеки. Але цього не сталося. Основні причини: стратегічна недооцінка фашизму, неприязнь західних країн до СРСР, їх політика “умиротворення агресора”; відсутність єдиного антифашистського фронту, чому сприяли і помилки Сталіна; масові репресії й деформації со-

ціалізму, що підірвало довір'я до Радянського Союзу з боку прогресивної громадськості західних країн та ін.

У результаті такої політики та ходу воєнних дій у перший період Другої світової війни до літа 1941 р. фашисти поширили своє панування майже на всю територію Західної й Центральної Європи. Перестала діяти Ліга націй, розпалися Соціалістичний Інтернаціонал і Амстердамське об'єднання профспілок.

Частина європейських країн — Румунія, Угорщина, Болгарія, Фінляндія — стали сателітами фашистської Німеччини і потрапили в залежність від неї. Фактично лише три західноєвропейські держави — Швеція, Швейцарія й Ірландія зберегли повний нейтралітет.

В Азії Японія не лише утримувала Корею і захоплені території Китаю, а й контролювала французькі володіння в Індокитаї.

Юридичний статус країн, окупованих фашистами, теж був різний. Австрію гітлерівці включили до складу Німеччини як одну із “земель”, Чехословаччину розчленували (Судетські землі, “протекторат” Богемія й Моравія, “незалежна” Словаччина), західну частину Польщі приєднали до Німеччини, східну перетворили в “генерал-губернаторство”. Югославію теж було розчленовано, Грецію поділено на три зони окупації (німецьку, італійську, болгарську). В західноєвропейських країнах — Данії, Норвегії, Бельгії, Нідерландах — окупанти посадили маріонеткові уряди. Люксембург було включено до складу Німеччини.

В особливому становищі була Франція — найбільша з окупованих Німеччиною країн. Щоб не допустити переходу французьких колоніальних володінь і залишків флоту на бік Великобританії, окупанти, як ми вже згадували, зберегли уряд Віші, який перебував у “вільній зоні”. Уряд Віші проводив політику співробітництва з окупантами: він ліквідував демократичні свободи, заборонив політичні партії, розпустив профспілки і встановив у Франції фашистські порядки.

Економіку всіх поневолених країн було поставлено на службу загарбникам. Гітлерівці йменували встановлений лад “новим порядком”, який означав встановлення фашистського режиму пригнічення й пограбування окупованих країн. Підготовлені секретні плани передбачали, що частину населення Східної Європи буде онімечено, іншу — перетворено в рабів. Планувалось виселити або знищити значну частину слов'ян, а також усіх євреїв і циган.

У боротьбі з фашистським “новим порядком” виник патріотичний антифашистський рух Опору. Його мета — визволення від фашистських окупантів. У Західній Європі найбільш поширеними формами боротьби руху були такі: замахы на окупантів, страйки, критика агресорів на сторінках підпільних газет. Активними учасниками руху були компартії Бельгії, Люксембургу, Норвегії, Данії, Австрії, Чехословаччини та ін. Так, на заклик бельгійських комуністів спалахнули великий страйк у м. Льеж (восени 1940 р.), страйк шахтарів у вугільному басейні Борінаж (квітень — травень 1941 р.).

У країнах Східної та Південно-Східної Європи окупаційний режим був більш суворим. Тому рух Опору тут розвивався досить активно у формі партизанської боротьби. В Югославії, наприклад, 10 квітня 1941 р. на підпільному засіданні Центрального комітету компартії було прийнято рішення про підготовку до збройної боротьби і створено Військовий комітет на чолі з генеральним секретарем ЦК КПЮ Й. Броз-Тіто.

У русі Опору поруч із комуністами брали участь й інші політичні сили: соціал-демократи, соціалісти, члени профспілок, католики, деякі діячі буржуазних політичних партій та безпартійні. Внаслідок різноманітності політичних сил у русі Опору виділилися два напрямки: лівий, керований комуністами та лівими соціалістами, і правий, який відображав інтереси буржуазного населення.

Проти німецьких загарбників та їхніх сателітів вели також боротьбу уряди, які емігрували й діяли за межами своїх країн. Наприклад, до літа 1941 р. у Великобританії розмістились уряди Бельгії, Голландії, Данії, Греції, Люксембургу і Югославії. За підтримки уряду Великобританії вони (пізніше також уряди Польщі й Чехословаччини) формували свої збройні сили, шукали зв'язків із рухом Опору тощо.

Специфічний характер мав національно-визвольний рух у країнах Азії, окупованих Японією. Як правило, він спирався на селянські маси й іноді набував характеру партизанської війни. Особливого розмаху набула національно-визвольна війна в Китаї, де крім військ гомінданівського уряду Чан Кайші діяли сформовані під керівництвом компартії народно-визвольні армії. Активно діяли партизани в Кореї, Індокитаї. У травні 1941 р. учасники Опору в Індокитаї заснували Лігу боротьби за незалежність В'єтнаму.

У країнах фашистського блоку також діяв рух Опору в глибокому підпіллі, правда, в незначних масштабах. Учасники руху ставили своєю метою повалення фашистського режиму.

Масштаби руху Опору спочатку були обмеженими, але він поступово зростав і сприяв посиленню антифашистської тенденції Другої світової війни. Значних успіхів досягли учасники руху Опору в Югославії, Франції, Італії та інших країнах.

Отже, узагальнюючи викладене вище, можна зробити такі висновки.

- У розв'язанні війни винні перш за все фашистські держави — Німеччина й Італія, а також мілітаристська Японія.

- Друга світова війна з боку коаліції Німеччини, Італії і Японії була несправедливою і мала характер перерозподілу світу, боротьби за світове панування.

- З боку Великобританії, Франції та інших держав війна була справедливою, визвольною боротьбою проти фашистських загарбників. Але західні демократії несуть свою частку відповідальності за політику “умиротворення”, Мюнхен, що було прологом до війни.

- Певну відповідальність за розв'язання Другої світової війни несе і Радянський Союз із його імперськими амбіціями і фактично змовою з агресором у початковий період війни. Сталін не бачив моральних та ідейних перешкод для змови з Гітлером, був готовий взяти участь навіть у поділі світу. Очевидно, поділ Польщі, приєднання Прибалтики, спроба реалізувати своє “право” на Фінляндію були лише першими кроками в цьому напрямі.

6.2. Напад фашистської Німеччини на СРСР.

Утворення антигітлерівської коаліції

Два диктатори — Гітлер і Сталін — ніколи не довіряли один одному. Новий етап у взаємовідносинах із Москвою, започаткований договором про ненапад від 23 серпня 1939 р., Гітлер у колі своїх приближених одного разу назвав “плюбом із розрахунку”. Обидві сторони керувались корисливими цілями, кожний партнер розумів, що “дружба, скріплена кров'ю”, рано чи пізно закінчиться сутичкою не на життя, а на смерть.

Вже влітку 1940 р. радянському керівництву стало ясно, що безпечний етап “дружби” із Німеччиною доходить кінця: надходили відомості про переміщення частин вермахту із Західної Єв-

ропи до радянського кордону. В жовтні 1940 р. в Москву прийшло перше повідомлення про розробку штабом німецького верховного командування планів війни проти СРСР. А 29 грудня 1940 р., на одинадцятий день після підписання Гітлером директиви 21 (план “Барбаросса”), про неї вже стало відомо в Москві. Надалі потік тривожної інформації ставав все ширшим. У Москві робили відповідні висновки і з кінця 1940 р. почали більш інтенсивно готуватись до війни, що не залишалось не поміченим і в Берліні.

Можливо, у зв'язку з цією обставиною Володимир Резун (псевдонім Віктор Суворов), колишній резидент Головного розвідувального управління СРСР, засуджений заочно на смерть за зраду, у своїх книгах “Криголам” та “День М” стверджує, що Сталін виношував плани превентивної війни проти Німеччини, намічаючи її початок на 6 липня 1941 р., і Гітлер 22 червня здійснив ніби справді превентивний удар, щоб відвести загрозу і позбутися конкурента в боротьбі за світове панування. До речі, аналогічної думки дотримуються і німецький історик Вернер Мазер у своїй книзі “Порушене слово” та деякі інші дослідники. Автори цих книг вважають, що політичне рішення про превентивну війну було прийнято на засіданні Політбюро ще 19 серпня 1939 р. Більшість російських, німецьких і українських істориків виступають із критикою ідеї превентивної війни з боку СРСР, адже в протоколах Політбюро за серпень 1939 р. такого рішення не виявлено. Але якщо врахувати, що деякі плани Сталіна широко не обговорювались, за протоколами Політбюро не проходили, окремі питання розв'язувались у дуже вузькому колі осіб, то названа та деякі інші проблеми передісторії й історії Великої Вітчизняної війни як складової Другої світової війни ще знаходяться в епіцентрі дискусій світової історіографії. А різниця поглядів українських вчених, безперечно, відображає стан нашого суспільства і вітчизняної історичної науки.

Правда, як свідчать німецькі архіви, готуючись до війни з Німеччиною, радянське керівництво все-таки намагалось її уникнути. Причини: слабкість керівництва Червоної Армії, вибитого “чистками”, незавершеність переозброєння, незадовільна виучка військ, їх неготовність користуватися сучасною технікою. У керівництві “третього рейху” вважали також, що боязнь війни з Німеччиною мала для радянського керівництва і внутріполітич-

ні причини: невдала для Москви війна могла призвести до політичної дестабілізації СРСР, краху комуністичної системи.

Ні сам автор версії так званої превентивної війни проти СРСР — А. Гітлер, ні нацистські воєначальники ніколи не вірили в те, що Радянський Союз першим виступить проти Німеччини. Так, на нараді з вищим військовим командуванням 9 січня 1941 р. фюрер твердив: “Сталін, хазяїн Росії, — розумний хлопець. Він не стане відкрито виступати проти Німеччини...” І наполягав на тому, що оскільки війна із СРСР неминуча, то Німеччина зобов’язана вдарити саме тепер, поки на її боці перевага. Показові визнання зробив на Нюрнберзькому процесі керівник преси Третього рейху Г. Фріче. Зокрема в бесіді з одним зі співробітників Міжнародного трибуналу він сказав буквально таке: “Я завжди говорив, що наша вина у розв’язанні війни проти західних держав — приблизно 50 відсотків, тому що вони все-таки були авторами Версальського договору. Але наша вина у війні проти Сходу — стовідсоткова. Це була потужна і неспровокована агресія”.

Очевидно, Сталін розумів, яку величезну небезпеку криє в собі німецька агресія. Тим більше, що радянська дипломатія не зуміла домогтися ні перегляду Берліном своєї “східної” політики, ні зміни ставлення до СРСР деяких прикордонних із ним держав. Зазначимо лише два досягнення: Туреччина підтвердила радянсько-турецький договір про ненапад і нейтралітет (березень 1941 р.), а 13 квітня 1941 р. у Кремлі було підписано радянсько-японський пакт про нейтралітет.

Щоб відтягти війну, радянське керівництво в останній момент вирішило вплинути на Берлін із допомогою іншої тактики: продемонструвати свою готовність до пошуку політичних компромісів з одного боку, і військову могутність СРСР — з іншого.

Це виявилось у тому, що починаючи з березня 1941 р. значно розширилися поставки в Німеччину нафтопродуктів, кольорових металів, зерна і бавовни; перевиконано план поставок у Німеччину, передбачений господарською угодою від 10 січня 1941 р.; радянський уряд підписав угоди про товарообіг і платежі з окупованими Німеччиною Бельгією, Норвегією й Данією.

Крім того, наприкінці квітня 1941 р. СРСР встановив дипломатичні відносини з урядом Віші, закрив дипломатичні представництва держав, окупованих Німеччиною. З радянської преси зникло все, що Берлін міг би кваліфікувати як прояв недруж-

ньої позиції щодо Німеччини. Як впливає з німецьких архівів, Москва дала зрозуміти Берліну в травні 1941 р., що для врегулювання радянсько-німецьких відносин і приєднання СРСР до Троїстого пакту Сталін був готовий навіть прибути в Берлін. Та й заяву ТАРС від 14 червня 1941 р., в якій чутки про майбутню німецько-радянську сутичку було проголошено пропагандою ворожих СРСР і Німеччині сил, можна розцінити як пропозицію Кремля німецькому урядові приступити до переговорів і готовність до певних поступок.

Ці та інші дипломатичні жести, як і демонстрація сили (концентрація військ у прикордонних районах, навчання повітряно-десантних сил, показ німецьким спеціалістам новітньої авіатехніки, розповсюдження інформації про можливий авіаудар відплати по Берліну та інших містах і навіть застосування хімічної й бактеріологічної зброї у випадку нападу Німеччини на СРСР), успіхів Радянському Союзу не принесли. Більше того, у період між 18 і 20 червня Молотову відмовили у візиті в Берлін. Як записав у своєму щоденнику вже згадуваний Вайцзекер, головна політична турбота Німеччини полягала в тому, щоб не дати можливості Сталіну з допомогою “якого-небудь люб’язного жесту переплутати в останній момент всі карти”.

Звичайно, сьогодні можна пред’явити цілий рахунок радянському керівництву за допущені промахи й помилки. Але не слід забувати, що напередодні нападу Німеччини на СРСР обстановка була вкрай заплутана. Ніхто не міг толком дати відповіді, чого хоче Гітлер від Радянського Союзу. Тим більше, що гітлерівці намагалися дезінформувати Москву, широко використовуючи для цього радянське посольство в Берліні, агентів-двійників тощо. До версії про можливу висадку німців у Великобританії весною або влітку 1941 р. і наступний удар на Близькому Сході радянське керівництво, як тепер відомо, ставилося з недовірою (особливо після польоту Р. Гесса в Шотландію 10 травня 1941 р.). І все ж у Сталіна, очевидно, була надія, що все можна уладнати миром або ж війні, якщо вона розпочнеться, будуть передувати переговори чи якісь претензії Німеччини.

Отже, політика Радянського Союзу в 1939—1941 рр. мало чим відрізнялася від західної політики “умиротворення” Мюнхена, що й призвело до трагічного фіналу.

Нарешті настав день, коли все прояснилося.

Вторгнення фашистських армій на територію Радянського Союзу почалося о 3 годині 30 хвилин 22 червня 1941 р. Разом з гітлерівською Німеччиною у війну проти СРСР вступили Фінляндія, Угорщина, Румунія й Італія. Допомогу Німеччині надавали царська Болгарія і франкістська Іспанія, Словаччина й Хорватія.

Гітлерівська кліка, розірвавши пакт про ненапад, здійснила небачений акт віроломства. Уже після вторгнення німецький посол у Москві Шуленбург прибув до наркома закордонних справ В.М. Молотова і заявив про рішення його уряду виступити проти СРСР. При цьому ніяких обґрунтованих причин нападу посол назвати не міг.

План війни проти СРСР під назвою “Барбаросса”, розроблений генштабом і затверджений Гітлером 18 грудня 1940 р., ґрунтувався на ідеї “блискавичної війни”. Він передбачав швидке просування танкових з’єднань, оточення й знищення радянських сухопутних військ у західних районах СРСР ще до того, як буде закінчено війну проти Англії.

Бліцкриг, за розрахунками гітлерівців, мав зайняти 8—10 тижнів до початку зими. Кінцева мета операції: вихід на лінію Волга — Архангельськ. Уральську промисловість передбачалось “паралізувати за допомогою авіації”.

Отже, на фронті між Балтійським і Чорним морями вглиб радянської землі розгорнули наступ три угруповання німецько-фашистських армій.

Група армій “Північ” зі Східної Пруссії через Прибалтику наступала на Ленінград. Її наступ підтримували німецькі й фінські війська з території Фінляндії.

Група армій “Центр” розгорнула наступ у напрямку Мінськ — Смоленськ — Москва.

На Україну наступала група армій “Південь”. Головний напрям удару — Київ.

Почався один із найтрагічніших періодів Другої світової війни. Уже до 10 липня 1941 р. німецькі війська просунулися на північно-західному напрямку до 500 км, на західному — 350 км. Вони захопили Прибалтику, Білорусію і значну частину України. Тяжких втрат зазнали більше 100 дивізій.

Наслідки прикордонних боїв змінили співвідношення сил на користь ворога. Склалася катастрофічна обстановка для Радянського Союзу. Радянські війська відходили з боями, зазнавали

величезних втрат. Героїчним опором радянські воїни затримували наступ гітлерівців, але зупинити його не могли.

Як тоді, у страшні й гіркі дні та місяці війни, так і сьогодні люди задають собі запитання: у чому ж причини того надзвичайно тяжкого становища, в якому опинилася країна? Які фактори вплинули на величезні втрати і поразки Червоної армії уже в перші дні та місяці війни? Чому ціна перемоги СРСР стала надзвичайно високою?

У пошуках відповідей на ці непрості запитання історики тринадцятирічний час звертали увагу на такі чинники:

- Німеччина мала величезний військово-економічний потенціал, який спирався на ресурси майже всієї захопленої гітлерівцями Європи і перевищував радянський у 2,5 рази;

- німецька армія мала дворічний досвід сучасної війни, була озброєна за останнім словом техніки, а Червона армія цього досвіду й озброєння не мала;

- вказували на фактор раптовості нападу на Радянський Союз, всебічну розвідувальну й ідеологічну підготовку до війни з боку фашистської Німеччини;

- дискутувалось питання про ступінь готовності СРСР до війни, про некомпетентність Сталіна у воєнних питаннях, його не вміння оцінити воєнно-стратегічну обстановку і наміри фашистського керівництва Німеччини (наприклад, напрямок головного удару) тощо.

Як бачимо, наголос робився на об'єктивних причинах поразок Червоної армії, що, звичайно, мали місце. Сучасний рівень історичної науки дає можливість повніше й об'єктивніше висвітлити цю проблему, дещо відійти від старих стереотипів, уточнити окремі положення. Зокрема, можна зробити такі узагальнення.

Перше. Утворення і зміцнення командно-адміністративної системи управління в 30-ті роки не дало бажаного результату в зміцненні економічних основ обороноздатності СРСР. Хоч витрати на оборону країни зростали, проте ефективність їх реалізації була недостатньою. Про це свідчать дані: на 1 листопада 1940 р. по восьми промислових наркоматах не було встановлено 33 тис. металоріжучих верстатів, а між тим за весь 1940 р. їх виробили 58 тис. У 1938—1941 рр. прийнято ряд урядових рішень: “Про заходи з упорядкування трудової дисципліни...”, “Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиж-

день і про заборону робітникам і службовцям покидати підприємства й установи". Кожний робітник або службовець, який самовільно залишив роботу, міг бути покараний тюремним ув'язненням до 4 місяців. Через місяць після прийняття указу було порушено більше 100 тис. кримінальних справ, а за півтора наступних місяці — 900 тис. Це призвело до ще більшого безладдя, безвідповідальності та деморалізації кадрів. Прогули робітників зменшилися, але і приріст промислової продукції теж зменшився. Так, у 1939 р. приріст промислової продукції становив 14,7 %, а в 1940 р. зменшився до 11 %.

Друге. Проводячи лінію на зміцнення авторитарного режиму в країні та партії, на усунення всіх "небажаних", Сталін і його підручні, насамперед Л.П. Берія, К.Є. Ворошилов, В.В. Ульріх, Л.З. Мехліс та ін., ще із травня 1937 р. розпочали надзвичайно жорстокі, нічим не виправдані репресії проти командного складу Збройних сил (М.Н. Тухачевський, І.П. Уборевич, А.І. Корк, Р.П. Ейдерман, В.М. Примаков, командувач військами Київського військового округу І.Є. Якір та ін.).

Армія втратила більш як 40 тис. досвідчених і кваліфікованих воєначальників, командирів та політпрацівників. (Щоправда, понад 13 тис. тих, хто вцілів, зрештою випустили з таборів і тюрем і повернули до армії.) Частка воєначальників із вищою військовою освітою на 1941 р. порівняно з 1936 р. скоротилася вдвоє і становила лише 7 % командного складу Червоної армії. Різке зниження професійного рівня командного складу не могло бути не поміченим майбутнім ворогом і було однією із причин невдач на першому етапі війни.

У своїх мемуарах Маршал Радянського Союзу *А.М. Василевський* висловив думку про те, що якби не було 1937 р. (маючи на увазі репресії), можливо, не було б і війни в 1941 р.

Третє. Некомпетентність воєнно-стратегічного керівництва з боку Сталіна. Саме вона, наприклад, у серпні 1941 р. стала причиною трагедії 6-ї та 12-ї армій Південного фронту в так званому "уманському котлі". Трагічні наслідки для Південно-Західного фронту мала заборона Верховного Головнокомандувача залишити напівоточений гітлерівцями Київ. Унаслідок цього в оточенні опинилися чотири армії.

Через переоцінку Ставкою, очолюваною Сталіним, власних сил і недооцінки можливостей ворога під Харковом та Керчу у травні 1942 р. були оточені й зазнали поразки шість армій. Доро-

го коштували ці полководницькі амбіції “вождя народів”: лише в названих операціях було втрачено полоненими 12 армій (1,2 млн бійців і командирів), тобто одна третина усієї кількості воїнів діючої армії потрапили у ворожий полон у 1941—1942 рр.¹

Четверте. У стратегічному плані на випадок війни не було передбачено оборонної операції. Війська ідеологічно були спрямовані на війну, якщо вона виникне, на чужій території. А фактор раптовості нападу Німеччини на Радянський Союз та його вплив на поразки Червоної армії на початку війни знадобився Сталіну для виправдання своїх помилок і прорахунків в організації відсічі агресору.

Яка ж тут була раптовість нападу, коли з 25 травня 1941 р. вермахт перекидав до західного кордону нашої країни 100 ешелонів на добу з військовою технікою й озброєнням? Все частіше спостерігалися порушення радянського кордону. За 11 місяців до початку війни прикордонники затримали 5 тис. німецьких лазутчиків. За шість місяців перед війною німецькі літаки 324 рази порушували повітряний простір і проводили розвідку. Крім того, агентурна розвідка Радянського Союзу інформувала уряд про час фашистського наступу на СРСР. Але ж була сувора вказівка Сталіна: не йти на “провокації”, вогню не відкривати ні в якому разі. Він заборонив елементарні заходи з приведення військ у бойову готовність, а Л. Берія твердо контролював цю заборону.

Такі основні, об’єктивні й суб’єктивні причини поразки Червоної армії на початку Великої Вітчизняної війни. Проте і сьогодні ще немає повного аналізу причин трагедії перших місяців війни, тому що вони складні, різнобічні й зумовлені багатьма політичними, економічними і військовими факторами. Лише останнім часом, наприклад, крізь товщу пропагандистського туману почала проступати більш-менш правдива картина того, що являли собою німецькі збройні сили періоду Другої світової війни. На наш погляд, краще за інших про армію противника у свій час сказав *Г.К. Жуков*: “Треба оцінити гідно німецьку армію, із якою нам довелося зіткнутися з перших днів війни. Ми ж не перед дурниками відступали по тисячі кілометрів, а перед найсильнішою

---

¹ Всього за роки війни в німецькій полон потрапили 4 млн 559 тис. радянських військовослужбовців, а разом з тими, хто пропав безвісті, — 5 млн 59 тис. осіб.

армією світу. Треба ясно сказати, що німецька армія на початок війни була краще нашої армії підготовленою, навченою, озброєною, психологічно більш готовою до війни... Треба також визнати, що німецький Генеральний штаб і взагалі німецькі штаби тоді краще працювали, ніж наш Генеральний штаб, і взагалі німецькі командувачі в той період краще й глибше думали, ніж наші командувачі". Можливо, це і була одна з найголовніших причин невдач Червоної армії в 1941 р.

Основні заходи, яких вжив радянський уряд, щоб вистояти в жорсткій боротьбі з фашистськими загарбниками, спрямовані на майбутню перемогу, полягали в такому.

- Було створено надзвичайні органи влади й управління. 30 червня 1941 р. створено Державний комітет оборони, в руках якого зосередилася вся повнота влади. Його очолив Сталін. У 60 містах країни було створено міські комітети оборони. В екстремальних умовах централізована система управління відіграла свою роль. Крім того, було створено Ставку Головного командування Збройних сил, Радянське інформаційне бюро, Раду з евакуації та ін.

- У терміновому порядку було перебазовано на Схід 1523 промислових підприємства, у тому числі 1360 військових. У цілому Рада з евакуації провела значну роботу. Поступово економіку країни було перебудовано на военний лад.

- У ході війни всебічно зміцнювались Збройні сили СРСР, створювались нові види і роди військ, удосконалювались стиль і методи управління. Вживались заходи щодо організації підпілля і партизанського руху.

Які ж головні віхи боротьби з агресорами до початку докорінного перелому в ході Другої світової війни?

На радянсько-німецькому фронті — це розгром фашистських військ під Москвою й оборонні бої під Сталінградом. Провал плану "Тайфун" на московському напрямку обійшовся військовому керівництву Німеччини покаранням 35 генералів, у тому числі було усунуто командувача групою армій "Центр" генерал-фельдмаршала фон Бока, головнокомандувача сухопутними військами генерал-фельдмаршала Браухіча. Головна заслуга в цій першій великій перемозі належить Західному фронту (із жовтня 1941 р. командувач Г.К. Жуков). Війська Німеччини зазнали воєнної і моральної поразки, було остаточно розвіяно міф про їх непереможність, зірвано план "блискавичної" війни, посили-

лись антифашистські настрої у стані гітлерівців і їх сателітів. Японія і Туреччина не наважились вступити у війну проти СРСР. Посилився рух Опору в окупованих країнах. Це був початок докорінного повороту в ході Другої світової війни.

Розгромивши гітлерівців під Москвою, Червона армія продовжувала наступ до весни 1942 р. Але, скориставшись відсутністю другого фронту в Європі та прорахунками радянського командування, у травні ініціативу знову перехопила Німеччина. Її війська прорвали оборону під Курськом і Харковом і розгорнули наступ у двох напрямках: на Сталінград і Кавказ.

Водночас посилилась агресія Японії на Тихому океані й в Азії. Очікуючи слушного моменту, щоб напасти на СРСР, японські мілітаристи вирішили загарбати володіння США, Великобританії, Франції і Нідерландів у Тихому океані. Після бандитського нападу Японії на Тихоокеанський флот США, що базувався в бухті *Перл-Харбор* на Гавайських островах, полум'я Другої світової війни ще більше запалало. 8 грудня 1941 р. уряд США оголосив війну Японії. У війну з Японією вступили також Великобританія і її домініони, ряд держав Латинської Америки та ін.

11 грудня 1941 р. Німеччина й Італія оголосили війну США, звинувативши їх у порушенні нейтралітету. Їх приклад наслідували Румунія, Угорщина, Болгарія, Словаччина і Хорватія. Отже, війна охопила всі великі держави і їх союзників.

Оголосивши війну США, Німеччина і Італія в той же день підписали договір із Японією про взаємодопомогу, а 18 січня 1942 р. — угоду про розмежування зон воєнних операцій. Японія у “своїй” зоні почала вторгнення до країн Південно-Східної Азії, прикриваючись лозунгами “Азія для азіатів”, “визволення від білого імперіалізму і колоніалізму”. Під владу Японії, крім раніше захоплених територій, потрапили Філіппіни, Таїланд, Малайя, Бірма, Індонезія, частково Нова Гвінея, багато тихоокеанських островів. Лише в травні — червні 1942 р. США і Англія, перекинувши частину свого флоту з Атлантики, зупинили наступ Японії. Війна в Тихому океані й Азії набула затяжного характеру.

У Північній Африці італо-німецькі війська під командуванням генерала Роммеля в травні — червні 1942 р. почали новий наступ на Єгипет із метою захопити важливу англійську військово-морську базу Александрію і Суецький канал. Вони просунулись на 300 км і досягли містечка *Ель-Аламейн*. Але, не отримавши достатніх підкріплень, Роммель не досяг Александрії.

В Атлантиці Німеччина намагалась розірвати комунікації, які зв'язували Великобританію, США і СРСР, і досягла значних результатів. У 1942 р. німецькі підводні човни потопили 1020 торгових суден. Ще 40 кораблів потопили італійські підводні човни.

Великобританія і США вимушені були направити на боротьбу з підводними човнами великі сили свого флоту й авіації. Крім того, з початку 1942 р. англійська авіація, а потім і літаки США, що базувались в Англії, стали систематично бомбардувати міста і промислові підприємства Німеччини (іноді одночасно вилітали 100—200 літаків). Але їм не вдалося завдати серйозної шкоди роботі німецької військової промисловості.

Отже, у другому періоді світової війни (22 червня 1941 р. — листопад 1942 р.) на боці агресора ще була значна перевага.

У тяжкі роки війни обставини вимусили лідерів великих держав всупереч ідеологічним розмежуванням об'єднати зусилля в інтересах перемоги над спільним ворогом. Недовір'я передвоєнних років було відкладено в сторону, адже доля Великобританії і США тепер залежала від того, чи вистоїть у цій війні СРСР.

Склалася антигітлерівська коаліція держав — унікальне політичне досягнення Другої світової війни. Які ж перші кроки й основні віхи її утворення?

По-перше, зміна воєнно-політичної обстановки в Європі після поразки Франції змусила США, зберігаючи офіційний нейтралітет, все більше втягуватись у боротьбу проти Німеччини. В липні 1940 р. за ініціативою уряду *Рузвельта* багато латиноамериканських країн спільно зі США підписали Гаванську декларацію, яка заявляла, що американські держави не допустять переходу американських володінь європейських держав (володіння Франції в Карибському морі) у руки якої-небудь іншої держави (тобто Німеччини). У вересні 1940 р. США передали Великобританії 50 есмінців, необхідних для супроводу торгових суден і взамін дістали можливість створювати військові бази на англійських островах в Атлантичному океані. 11 березня 1941 р. за ініціативою Рузвельта (у листопаді 1940 р. вперше в історії США обраний президентом на третій термін) було прийнято закон про ленд-ліз¹, тобто постачання зброї, спорядження і продовольства тим країнам, оборона яких, на думку президента, є важливою для ін-

¹ Ленд-ліз у перекладі з англ. — дати в позику чи в оренду.

тересів США. Першою такою допомогою отримала Великобританія.

По-друге, уряди Великобританії (22 червня 1941 р.) і США (23 червня 1941 р.) проголосили, що вони підтримують Радянський Союз у його війні проти фашизму. “Це початок кінця для Гітлера” — заявив міністр закордонних справ Великобританії А. Іден. А прем’єр-міністр У. Черчілль, виступаючи по радіо 22 червня 1941 р. і визнаючи, що за останні 25 років не було більш послідовного противника комунізму, ніж він, все ж заявив, що все це блідне перед тим, що трапилось. Небезпеку, що загрожує Росії, прем’єр розцінив як небезпеку, що прямо загрожує Великобританії і США. Тому вже 12 липня 1941 р. СРСР і Великобританія підписали угоду про спільні дії у війні проти Німеччини. Уряди взяли взаємне зобов’язання надавати всебічну допомогу і підтримку, не допускати сепаратних переговорів про мир або перемир’я з агресором. Так було покладено початок утворенню антигітлерівської коаліції великих держав.

По-третє, 18 липня між СРСР і чехословацьким урядом укладено угоду про спільну боротьбу проти Німеччини і формування чехословацьких військових частин на території СРСР, а 30 липня аналогічну угоду підписано з польським урядом у Лондоні.

По-четверте, 30 липня — 1 серпня під час місії особистого представника президента США Г. Гопкінса до Москви було підписано документ про матеріальну допомогу США Радянському Союзу.

По-п’яте, у серпні 1941 р. Рузвельт і Черчілль, зустрівшись в Атлантичному океані, біля берегів Канади, підписали так звану Атлантичну хартію, в якій зазначались офіційні цілі США і Великобританії у війні. Хартія стала одним із програмних документів антигітлерівської коаліції. У ній йшлося, що США і Великобританія považають право всіх народів “обирати форму правління, за якою вони хочуть жити”, вважають за необхідне роззброїти агресорів і створити надійну основу загальної безпеки, закликають всі держави в майбутньому “відмовитися від застосування сили”. Хоч Атлантична хартія мала досить абстрактний характер, радянський уряд погодився з її основними принципами.

По-шосте, було встановлено зв’язки СРСР із Національним комітетом “Вільна Франція” і 27 вересня 1941 р. Радянський

уряд визнав генерала де Голля керівником всіх вільних французів, обіцяючи надати їм всебічну допомогу і співробітництво у спільній боротьбі з гітлерівською Німеччиною та її союзниками. У відповідь генерал де Голль від імені вільних французів зобов'язався боротися на боці СРСР і його союзників до повної перемоги над спільним ворогом і надати СРСР у цій боротьбі всебічну допомогу і сприяння.

По-сьоме, 29 вересня — 1 жовтня 1941 р. відбулась Московська конференція представників СРСР, США і Великобританії про взаємні військові поставки. Західні держави зобов'язались передати Радянському Союзу значну кількість озброєнь, у тому числі більше 3500 літаків і 4500 танків, відповідну сировину, а Радянський Союз — сировину для військової промисловості союзників. Крім того, 7 листопада 1941 р. Рузвельт поширив дію закону про ленд-ліз і на Радянський Союз. Поставки американської й англійської зброї здійснювалися трьома шляхами: північним, через Північний Льодовитий океан у Мурманськ і Архангельськ; південним — через Іран; східним — через Владивосток. У загальній сумі радянського виробництва зброї за роки війни допомога за ленд-лізом, за підрахунками американських істориків, становила 7—10 %. Ось лише один показовий приклад: більшість “Катюш” у роки війни було встановлено саме на американських автомобілях (“Студебекер”, “Форд-Мармон”, “Шевроле” та ін.). США поставляли також необхідні компоненти для виробництва пороху, що використовувався в ракетних установках.

По-восьме, зростання масштабів війни і фашистської загрози вимагали розширення і зміцнення антигітлерівської коаліції, надання їй офіційно організованої форми. Тому 1 січня 1942 р. представники 26 держав, у тому числі СРСР, США, Великобританії, Китаю, Індії, Австралії та інших європейських і латиноамериканських країн, підписали спільну Декларацію Об'єднаних Націй. Поділяючи цілі та принципи Атлантичної хартії, вони зобов'язалися об'єднати свої військові й економічні ресурси для боротьби проти членів Троїстого пакту, співробітничати один з одним і не укладати сепаратного перемир'я.

По-дев'яте, після того, як США стали воюючою країною, з'явилась можливість тісніше координувати політику і воєнні плани трьох провідних держав антигітлерівської коаліції — Великобританії, США, СРСР. Зокрема, 26 травня 1942 р. було під-

писано англо-радянський договір, за яким підтверджувалась угода про спільні дії у післявоєнний період.

11 червня 1942 р. у Вашингтоні відбулось підписання радянсько-американської угоди “Про принципи, що застосовуються до взаємодопомоги у веденні війни проти агресії”. Сторони зобов’язалися сприяти обороні один одного і взаємно надавати для цього матеріали, обслуговування й інформацію. У післявоєнний період передбачалась можливість погоджених дій у дусі Атлантичної хартії. Підписанням цих угод завершилось оформлення союзу трьох великих держав. Крім того, 12 червня 1942 р. було опубліковано радянсько-англійське і радянсько-американське комюніке про домовленість відкрити другий фронт у Європі в 1942 р.

Так поступово склалася антифашистська, антигітлерівська коаліція, основу якої становило співробітництво трьох великих держав. Зауважимо, що взаємодія країн антигітлерівської коаліції іноді здійснювалася складно і суперечливо, із затримкою виконання угод. Наприклад, уряди західних держав затягували відкриття другого фронту. Але все-таки перемога у Другій світовій війні — це спільна заслуга і загальний капітал всіх держав і народів, які боролися проти сил агресії.

6.3. Докорінний перелом у ході Другої світової війни та її завершення

Період від 19 листопада 1942 р. до 1943 р. включно — докорінний перелом у ході Другої світової війни. Він характеризується переходом радянських військ у наступ по всьому фронту і масовим вигнанням ворога з окупованої території, активізацією дій англо-американських військ у Північній Африці й на Середземному морі, початком кризи фашистського блоку, активізацією партизанського і національно-визвольного руху, різким наростанням військового виробництва в країнах антигітлерівської коаліції тощо.

Необхідно підкреслити, що в тяжких боях на радянсько-німецькому фронті фашистська Німеччина поступово втрачала свої переваги. Тільки за перший рік війни гітлерівська армія втратила 40 % складу військ, які напали на СРСР. Значних втрат завдали окупантам радянські партизани, кількість яких постійно зростала. Наприкінці 1942 р. в партизанських загонах налі-

чувалось більше 125 тис. осіб, проти яких німецьке командування направило близько 10 % сухопутних сил радянсько-німецького фронту. Партизани контролювали територію, рівну за площею таким державам, як Бельгія, Нідерланди і Данія разом взяті.

З весни 1942 р. почалося поступове зростання промислового виробництва в СРСР. Настав докорінний перелом у роботі тилу. Протягом 1942 р. радянська промисловість випустила військової техніки і спорядження більше, ніж Німеччина разом з її європейськими союзниками й окупованими країнами. Радянські танки Т-34, штурмовики Іл-2 конструкції Іллюшина, винищувачі конструкції Яковлева і Лавочкина, реактивні міномети “Катюша” були найкращими у світі.

Центральною подією 1942—1943 рр. є Сталінградська битва. Героїчна оборона Сталінграда і Кавказу, успіхи воєнної економіки, створення великих резервів підготували умови для контрнаступу Червоної армії. 19 листопада 1942 р. радянські війська перейшли в контрнаступ під Сталінградом. Силами Південно-Західного, Сталінградського, Донського фронтів було оточено 330-тисячне угруповання німецьких військ, 2 лютого 1943 р. залишки оточеного угруповання капітулювали. В полон потрапило все його командування — 24 генерали на чолі з фельдмаршалом *Паулюсом*. У Німеччині було проголошено триденний траур.

У чому ж воєнно-політичне значення розгрому фашистських військ під Сталінградом?

По-перше, це був великий успіх радянського військового мистецтва і початок докорінного перелому в ході війни.

По-друге, ця перемога змусила Японію і Туреччину зберегти “нейтралітет” щодо Радянського Союзу.

По-третє, перемога під Сталінградом прискорила розпад фашистського блоку, різко підірвала моральний стан фашистських армій.

По-четверте, було створено сприятливу обстановку для подальшої активізації руху Опору проти фашистських окупантів. Тільки чисельність військових формувань європейських держав, які було створено на території Радянського Союзу, перевищила до кінця війни 550 тис. осіб.

Після битви під Сталінградом значно виріс і вплив Радянського Союзу. В ознаменування перемоги над загарбниками король Великобританії Георг VI передав громадянам Сталінграда

почесний меч, а президент США Рузвельт прислав у Сталінград почесну грамоту, в якій підкреслювались хоробрість і сила духу радянських воїнів. “Їх славна перемога, — указував Рузвельт, — зупинила хвилю нашествия і стала поворотним пунктом війни Союзних Націй проти сил агресії”.

Започаткований перемогою під Сталінградом, докорінний перелом у війні був закріплений битвою під Курськом влітку 1943 р. Здійснивши тотальну мобілізацію, значно збільшивши випуск бойової техніки, особливо літаків і нових танків “Тигр” і “Пантера”, Німеччина згідно з планом “Цитадель” вирішила взяти реванш новим наступом на Курській дузі. Радянське командування розгадало задум противника, і розпочатий 5 липня 1943 р. наступ німецьких військ зазнав краху. Особливо жорстокою була танкова *битва під Прохоровкою* — найбільша у Другій світовій війні. Битва на Курській дузі завершилась 23 серпня визволенням Харкова.

Битва продовжувалась 50 днів і за своїми масштабами перевершила Московську і Сталінградську битви. Так, якщо в битві під Москвою з обох сторін брало участь 1,5 млн осіб, під Сталінградом — 2 млн, то в битві на Курській дузі — 4 млн осіб. Ця битва поставила фашистську Німеччину перед катастрофою. Відтепер і до кінця війни вона вимушена була тільки оборонятися.

Почався новий переможний наступ радянських військ, у ході якого Червона армія визволила Донбас і Лівобережну Україну, провалились розрахунки гітлерівців організувати оборонний рубіж на Дніпрі. Військова майстерність, набута Червоною армією в ході війни, дозволила з ходу форсувати Дніпро, визволити 6 листопада 1943 р. столицю України Київ і просунутись далеко на Правобережжя.

На центральному відрізку радянсько-німецького фронту радянські війська визволили Брянськ, Гомель, Смоленськ, східну частину Білорусії. Велику допомогу регулярній армії надали партизани. В 1943 р. вони організували в 5 разів більше диверсій і знищили в 4 рази більше фашистів, ніж у 1942 р.

Аналізуючи період докорінного перелому в ході Другої світової війни і віддаючи належне ролі радянсько-німецького фронту, не можна забувати, що перемога кувалась всіма учасниками антигітлерівської коаліції. Так, Сполучені Штати, вступивши у війну, лише за перші шість воєнних місяців збільшили військові

замовлення в 6 разів і витратили величезну суму — 100 млрд дол. Головні зусилля уряд спрямував на виробництво кораблів, літаків і танків. Щоб остаточно ліквідувати перевагу Японії в авіаносцях, США заклали зразу 28 нових авіаносців різного класу, тоді як Японія будувала лише 6. Особлива увага приділялась наступальному виду зброї — бомбардувальній авіації, на озброєння якої надійшли найбільші у світі 4-моторні бомбардувальники “Літаюча фортеця”. Протягом лише одного 1942 р. промисловість США виробила 32 тис. танків і 49 тис. бойових літаків, вийшовши на перше місце у світі. Літаки і кораблі оснащувались найновішими радіолокаторами та іншими приборами. На нараді Черчілля і Рузвельта влітку 1942 р. було вирішено зосередити в Америці всі роботи з виготовлення атомної бомби. Начальником так званого *Манхеттенського проекту* був генерал *Гровс*, науковим керівником — визначний фізик *Р. Опенгеймер*. У грудні 1942 р. видатний італійський фізик *Е. Фермі*, що емігрував до США, вперше здійснив ланцюгову реакцію в побудованому ним ядерному реакторі. Після цього шлях до створення атомної бомби було відкрито.

Певних успіхів досягла і воєнна економіка Великобританії. У цілому до осені 1942 р. СРСР, США і Великобританія випускали в 5 разів більше гармат і мінометів, у 3 рази більше літаків і майже в 10 разів більше танків, ніж Німеччина, Італія і Японія разом взяті. Чисельність збройних сил СРСР, США і Великобританії більше ніж у півтора раза перевищувала збройні сили фашистського блоку.

Така перевага над силами держав-агресорів не могла не позначитись на різних театрах Другої світової війни, до певної міри сприяла координації дій союзників. Саме в розпал битви під Сталінградом 22 жовтня 1942 р. 8-ма англійська армія під командуванням генерала *Б. Монтгомері* перейшла в наступ у районі Ель-Аламейна. Маючи багатократну перевагу сил над корпусом Роммеля, англійська армія завдала поразки ворогові. Італо-німецькі війська стали відступати з Єгипту на територію Лівії. Саме в цей момент на іншому кінці Північної Африки в портах Марокко й Алжиру (колоніальні володіння уряду Віші) союзний флот висадив англо-американський десант під командуванням американського генерала *Д. Ейзенхауера*.

Тепер обидва угруповання союзників зі Сходу і Заходу просувались до Тунісу, куди Гітлер перекинув німецькі війська. Лише

13 травня 1943 р. італо-німецькі війська капітулювали. До рук союзників потрапило 240 тис. полонених. Загальні втрати італо-німецьких військ перевищили 300 тис. солдат і офіцерів.

Хоч оволодіння Північною Африкою було великим успіхом союзників, але воно ще не означало відкриття другого фронту, як про це часто твердять англійські й американські історики. Тільки в травні 1943 р. на зустрічі у Вашингтоні Рузвельт і Черчилль прийняли рішення відкрити другий фронт у Франції не пізніше 1 травня 1944 р. Конференція ухвалила також план висадки на Сицилії з метою вивести Італію з війни, плани повітряних бомбардувань Німеччини і плани операцій на Тихому океані.

Забезпечивши свої комунікації, 10 липня 1943 р., під час битви на Курській дузі, англо-американські війська висадились на Сицилії і, не зустрівши серйозного опору, оволоділи островом.

В італійських правлячих колах, які переконались у невідворотності поразки, настала криза. Муссоліні було заарештовано королівською охороною, зміщено з поста прем'єр-міністра і замінено колишнім начальником генерального штабу маршалом *Бадольйо*. 8 вересня 1943 р. лондонське радіо оголосило про підписання перемир'я з Італією. Англо-американські війська за домовленістю з Бадольйо висадились на півдні Італії. У відповідь німецькі війська, що були в Італії, роззброїли італійську армію й окупували Північну і Центральну Італію. Окупанти сформували італійський фашистський уряд на чолі з Муссоліні, якого перед цим звільнили німецькі парашутисти. Уряд Бадольйо оголосив Німеччині війну.

Крах фашистського режиму в Італії і перехід її на бік союзників мав велике політичне значення: італійська армія вийшла з боротьби, в Південній Італії фашизм впав, а в Північній і Центральній тримався тільки на німецьких багнетах. Головні країни фашистського блоку — Німеччина і Японія — після капітуляції Італії опублікували спільну декларацію про вірність Троїстому пакту, але кожен із партнерів уже ставив лише власні цілі. Не маючи можливостей для нового наступу, Японія з осені 1942 р. перейшла до оборони. У правлячих колах країн — сателітів Німеччини теж задумувались, як вийти з війни. Отже, перелом у ході воєнних дій викликав глибоку кризу фашистського блоку і був передвісником остаточного розгрому агресорів.

І навпаки, докорінний перелом у Другій світовій війні сприяв розширенню антигітлерівської коаліції. В 1942—1943 рр. цілий

ряд раніше нейтральних країн, у тому числі Мексика, Бразилія, Іран, Ірак, Болівія, Колумбія, вирішили оголосити війну державам фашистського блоку, приєднатися до антигітлерівської коаліції і підписати Декларацію Об'єднаних Націй. До кінця 1943 р. Декларацію підписали 32 держави. В усьому прогресивному світі зростала ненависть до фашизму і все наполегливіше лунали заклики до відкриття другого фронту. В цьому плані слід відзначити рішення міжнародних конференцій, що відбулися в 1943 р. в Москві, Тегерані й Каїрі, на яких було погоджено плани воєнних дій і політики союзників щодо розгрому фашистської Німеччини і мілітаристської Японії.

Так, у жовтні 1943 р. в Москві відбулася конференція міністрів закордонних справ СРСР, США і Великобританії, яка фактично підготувала першу зустріч керівників трьох великих держав — Сталіна, Черчілля і Рузвельта — у листопаді — грудні 1943 р. в Тегерані.

Тегеранська конференція прийняла узгоджене рішення здійснити висадку англо-американських військ у Північній Франції в травні 1944 р. і підтримати її операцією в Південній Франції. Радянський Союз, у свою чергу, обіцяв організувати великий наступ на Східному фронті й підтвердив своє рішення після війни в Європі вступити у війну проти Японії.

Реалізація рішень цієї конференції та інших домовленостей і стала основним напрямком дій союзників на завершальному етапі Другої світової війни. Червона армія в ході великих операцій, що переросли в стратегічний наступ, почала громити ворога на всьому радянсько-німецькому фронті. Так, у січні 1944 р. було повністю ліквідовано блокаду Ленінграда. Про успішні дії радянських військ переконливо свідчать результати *Корсунь-Шевченківської операції* (січень — лютий 1944 р.), яку називають другим Сталінградом.

До середини квітня 1944 р. було повністю визволено Правобережну Україну, у квітні — травні — Крим. Влітку 1944 р. успішно проведено Білоруську операцію, під час якої оточено й ліквідовано 30 дивізій ворога. 57 тис. полонених німців були конвойовані вулицями Москви. Цим було продемонстровано політичне і воєнне падіння фашистської Німеччини. В липні — серпні 1944 р. визволено Західну Україну, південно-східні райони Польщі та Молдавську РСР. Випала з фашистського блоку Румунія, визволено від німців Болгарію.

У вересні — жовтні зазнала поразки група армій “Північ”. Визволено Естонію і майже всю Латвію і Литву. Наприкінці 1944 р. визволено Угорщину, яка оголосила війну Німеччині. Було надано допомогу у визволенні Югославії. В жовтні 1944 р. радянські війська, що діяли в Заполяр’ї, вийшли на кордон із Норвегією і за згодою норвезького уряду перенесли бойові дії на її територію.

Наступ радянських військ на всьому протязі Східного фронту в 1944 р. став головною передумовою остаточного рішення США й Англії про відкриття другого фронту, яке відбулося 6 червня 1944 р. Союзники розпочали операцію “*Оверлорд*” — висадку своїх військ у Північній Франції. Це була найбільша десантна операція Другої світової війни: 6 тис. військових, десантних і торгових суден доставили до берегів Нормандії 3 армії союзників, до складу яких входило 10 танкових дивізій, повітряна армада — 11 тис. літаків — прикривала їх з повітря; разом з англійськими й американськими військами в десанті брали участь канадські війська, а також французькі військові частини, сформовані Французьким комітетом національного визволення, який напередодні висадки проголосив себе Тимчасовим урядом Франції. Десантом командував Б. Монтгомері, який одержав звання фельдмаршала після перемоги в Північній Африці. Загальне керівництво силами вторгнення здійснював генерал Д. Ейзенхауер. За особовим складом союзні війська перевершували в 3 рази німецькі, що їм протистояли в цей період. У союзників було в 2 рази більше гармат, у 3 рази — танків і в 60 разів більше літаків. Крім того, за словами Ейзенхауера французькі партизани надали допомогу, рівноцінну діям 15 регулярних дивізій. 25 липня 1944 р. союзники визволили Північну Францію. Основним силам гітлерівців чудом вдалося уникнути оточення і вони відступили на схід.

*15 серпня 1944 р. союзники приступили до операції “*Енвіл*”.* Вони висадили на півдні Франції дві армії, які незабаром з’єдналися з військами на півночі. В результаті уже до вересня майже всю Францію було очищено від окупантів. Англо-американські війська вступили на територію Бельгії і Нідерландів. Лише біля західних кордонів Німеччини фронт тимчасово стабілізувався. Успішні дії союзників у Франції полегшили їх операції і в Італії.

Отже, висадка союзників у Франції і наступні воєнні дії в Західній Європі привели до відкриття другого фронту. На радянсько-німецькому фронті аж до кінця війни воювало від 60 до 70 % військ фашистської Німеччини, а дії англо-американських військ у Західній Європі відтягнули на себе до 1/3 сухопутних військ Німеччини.

Правителі фашистської Німеччини, розуміючи повну безнадійність суто оборонної тактики, вирішили організувати контрнаступ на Західному фронті і примусити Великобританію і США укласти сепаратний мир. У грудні 1944 р. німецькі війська завдали нищівного удару військам союзників під Арденнами і просунулись вперед на 100 км. Потім почався наступ гітлерівців в Ельзасі. У зв'язку з цим 12 січня 1945 р. на прохання союзників радянські війська почали наступ на всьому протяжі радянсько-німецького фронту і відтягнули на себе 16 дивізій із Західного фронту. Успіхи Червоної армії дали можливість союзникам відновити фронт і підготуватись до нового наступу.

За перші шість днів наступу радянські війська прорвали оборону на 500 кілометровому відрізку фронту і стали рішуче наближатись до кордонів рейху, а на початку лютого 1945 р. вийшли на Одер за 60—70 км від Берліна. На південному відрізку радянські війська спільно з югославськими, болгарськими і румунськими частинами завершили визволення Угорщини.

Останні надії гітлерівці тепер покладали на розкол антигітлерівської коаліції і сепаратний мир із Великобританією і США. Але вони були розвіяні Кримською (Ялтинською) конференцією глав урядів трьох держав (Сталін, Рузвельт і Черчилль), що відбулася в лютому 1945 р. Учасники конференції погодили плани розгрому Німеччини і домовились про спільну політику стосовно переможеної Німеччини і визволеної Європи. Зокрема, союзники прийняли рішення роззброїти і розпустити всі німецькі збройні сили, знищити німецький генеральний штаб, ліквідувати або взяти під контроль військову промисловість Німеччини, покарати військових злочинців і т. д. Для досягнення цієї мети союзники вирішили на тривалий час окупувати Німеччину, поділивши її на відповідні зони. Кримська конференція постановила скликати 25 квітня 1945 р. в Сан-Франциско Установчу конференцію ООН. Учасниками її могли стати всі держави, які оголосили війну Німеччині і Японії до 1 березня 1945 р. Було досягнуто домовленості про те, що членами ООН разом із

Радянським Союзом стануть Українська і Білоруська РСР. Секретною угодою керівників трьох держав визначились умови, на яких СРСР мав вступити у війну з Японією.

Після Кримської конференції спроби гітлерівців вступити в офіційні переговори із західними державами зайшли в глухий кут. 8 лютого 1945 р. англо-американські війська під командуванням Ейзенхауера і Монтгомері перейшли в наступ на Західному фронті й на початку квітня оточили велике угруповання німецько-фашистських військ у районі Руру. Успішними були операції союзників і в Італії. Отже, німецьку оборону на Західному фронті було прорвано, і союзні війська, не зустрічаючи серйозного опору, стали швидко просуватись вглиб Німеччини. І хоч Великобританія, США і СРСР домовились про межі просування військ, у правлячих колах західних країн обдумувались питання про те, як випередити радянські війська і захопити Берлін. Антирадянські настрої особливо посилились після смерті Рузвельта 12 квітня 1945 р. Президентом став колишній віцепрезидент США Гаррі Трумен. Скориставшись ситуацією, гітлерівці знову прозондували можливість “часткової капітуляції” перед Великобританією і США, без участі СРСР. Проте і ці надії виявились марними.

13 квітня 1945 р. радянські війська вступили у Відень, 24 квітня оточили Берлін і почали бої в столиці Німеччини. 25 квітня передові частини американських військ досягли р. Ельба і в районі міста Торгау з'єдналися з радянськими військами. 29 квітня німецькі війська капітулювали в Італії. Місцеві партизани захопили в полон Муссоліні й стратили його, а 30 квітня покінчив життя самогубством Гітлер.

2 травня капітулював гарнізон Берліна, а 8 травня в Берліні під головуванням маршала Г.К. Жукова відбулось урочисте підписання акта про беззастережну капітуляцію фашистської Німеччини. 9 травня радянські війська визволили повсталу Прагу. Воєнні дії в Європі закінчились. **День 9 травня став всенародним святом у СРСР — Днем Перемоги.**

Для розв'язання невідкладних завдань післявоєнного устрою 17 липня 1945 р. у передмісті Берліна — Потсдамі відбулась нова конференція глав урядів США, СРСР і Великобританії. Центральне місце в роботі конференції знову посіло питання про політику щодо Німеччини. Крім того, на конференції було узгоджено питання про репарації, про новий польсько-німецький кор-

дон по Одрі — Нисе (Нейсе), про передачу СРСР Кенігсберзької (нині Калінінградської) області. Радянський Союз конфіденційно підтвердив, що вступить у війну з Японією на умовах, погоджених під час Ялтинської конференції.

Як бачимо, з припиненням воєнних дій у Європі Друга світова війна не скінчилася. У стані війни перебував японський мілітаризм. Ще з початку 1944 р. збройні сили США і Великобританії розгорнули наступ на Тихому океані й в Азії. 23 жовтня 1944 р. біля острова Лейте (Філіппіни) почалась найбільша в історії Другої світової війни морська битва. З обох сторін брало участь 330 великих бойових кораблів, у тому числі 39 авіаносців і 21 лінкор. Саме в цій чотириденній битві японці вперше застосували літаки-“камікадзе”, тобто літаки з пілотами-смертниками. Чисельна і технічна перевага принесла перемогу американському флоту.

На Азіатському континенті великі військові операції розгорнулися в Китаї і Бірмі. Весною 1945 р. американське командування висадило десант в Індонезії і стало готуватися до вторгнення в Японію. Особливо жорстокі бої велися за острови Іводзіма й Окінава. Одержавши бази на цих островах, американська авіація стала систематично бомбардувати японські міста.

Ведучи війну проти Японії, уряди США і Великобританії надавали особливого значення участі в ній Радянського Союзу, який ще 5 квітня 1945 р. денонсував радянсько-японський пакт про нейтралітет. Справа в тому, що і після капітуляції Німеччини Японія мала у своєму розпорядженні значні сухопутні сили (біля 4 млн осіб) і зберегла під своїм контролем більшість загарбаних територій. Крім того, японський уряд відхилив Потсдамську декларацію (липень 1945 р., США, Великобританія і Китай) про беззастережну капітуляцію Японії.

Відповідно до рішень Кримської і Потсдамської конференцій 8 серпня 1945 р. СРСР оголосив війну Японії і приєднався до Потсдамської декларації. Розгромивши мільйонну Квантунську армію, радянські війська визволили Північно-Східний Китай і Північну Корею, оволоділи Південним Сахаліном і Курильськими островами. Чимало істориків вважають, що атомні бомбардування *Хіросіми* (6 серпня) і *Нагасакі* (9 серпня), жертвами яких стали сотні тисяч мирних японців, були викликані не воєнною необхідністю, а скоріше демонстрацією сили американців. Деякі історики вважають, що це був початок “холодної війни” проти СРСР.

2 вересня 1945 р. в Токійській затоці на борту американського лінкора “Міссурі” під головуванням головнокомандувача союзних військ генерала *Д. Макартура* відбулося підписання Акта про капітуляцію Японії. Згідно з цим актом, японські війська в Японії і на окупованих нею територіях склали зброю. Південний Сахалін і Курильські острови передавались Радянському Союзу. Американські війська окупували Японію. Друга світова війна скінчилася.

Отже, перемогу над Німеччиною, Італією, Японією, їхніми союзниками і сателітами було досягнуто спільними зусиллями СРСР, США, Великобританії, Китаю, Канади та інших країн антигітлерівської коаліції — недовговічного, але великого бойового союзу народів і держав, що об'єдналися для боротьби з агресією.

6.4. Основні підсумки та уроки Другої світової війни

Перший і головний підсумок Другої світової війни полягає у всесвітньо-історичній перемозі над фашизмом. Перемога врятувала світову цивілізацію, зруйнувала претензії Німеччини на світове панування. Фашистські держави — Німеччина, Італія, Японія і їх союзники були розгромлені. Їх збройні сили, економіка, політика, ідеологія зазнали повного краху. Фашистські режими було ліквідовано, партії заборонено, фашистські ватажки зазнали заслуженої кари. Країни і народи, яким загрожував фашизм, відстояли свою незалежність і демократичні свободи.

По-друге, Друга світова війна була найжорстокішою і найкровопролитнішою в історії людства. Якою ж ціною здобуто перемогу над фашизмом? Під час війни загинуло близько 60 млн осіб, в тому числі більше 27 млн радянських людей. Десятки мільйонів людей були поранені, стали інвалідами. Війна спустошила цілі країни, перетворила в руїни багато міст і сіл. Стосовно України, то остання дала в діючу армію 7 млн осіб. Половина з них загинула. З тих, що залишились живими, половина — інваліди.

Не можна забути і про такий звірачий оскал фашизму, як концентраційні табори і табори знищення, в яких за роки війни були 18 млн осіб. 11 млн з них знищено гітлерівцями.

Трагічні сторінки Другої світової війни закликають народи світу до пильності. Адже і сьогодні насильство і терор залишаються інструментами політики, незважаючи на те, що демокра-

тичні держави намагаються спільно протистояти цим явищам. Тут слушно нагадати відомий афоризм: “Історія не вчителька, а наглядка... Вона нічого не навчає, а лише карає за незнання уроків”.

По-третє, війна показала здатність демократичних сил Землі згуртуватися перед загальною смертельною небезпекою. У ході війни було створено антигітлерівську коаліцію, до якої на початку 1942 р. входило 25 держав, а наприкінці війни — 56. Перемога у війні — це спільна заслуга і загальний капітал всіх держав і народів. Тут слушно нагадати, що до збройних формувань багатьох держав антигітлерівської коаліції входило чимало українців, і вони зробили свій внесок у перемогу. Як стверджують відомі історики І. Муковський та І.О. Лисенко у своїй книзі “Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни”, тільки у канадській армії у часи війни служило від 35 до 50 тис. українців, причому 11,4 % із них одягли військову форму добровільно. Близько 40 тис. американців українського походження воювали в Тихоокеанському регіоні, в Малій Азії, Північній Африці, Європі, допомагали здійснювати поставки до СРСР за ленд-лізом, брали участь в операції “Оверлорд” і, нарешті, зустрілися зі своїми земляками — бійцями Червоної армії на Ельбі в 1945 р. Безперечно, Німеччина зазнала на Східному фронті найбільших втрат і в живій силі, і в техніці. Але це не дає підстав для применшення внеску союзників, країн великих і малих у досягнення перемоги.

По-четверте, Друга світова війна стала одним із переломних етапів історії сучасного світу. Змінилася політична карта світу, утворилася нова світова структура, змінилося співвідношення сил у капіталістичних країнах. Іншими словами, перемога намітила основні тенденції післявоєнного розвитку. І, нарешті, з’явилася нова міжнародна організація — ООН, яка проголосила, що її основна мета — підтримання міжнародного миру і безпеки. У Статуті ООН, який нині є одним із найважливіших документів міжнародного права, було зафіксовано принципи мирного співіснування; рівноправність і самовизначення народів; невтручання у внутрішні справи інших держав; розв’язання міжнародних спорів мирним засобами і т. д. Особливо акцентувалась увага на міжнародному співробітництві з питань прав людини. Інакше кажучи, закладено підвалини демо-

кратичного розвитку сучасного світу. ООН було засновано на Установчій конференції, що відкрилась 25 квітня 1945 р. в Сан-Франциско, а 26 червня вже відбулась урочиста церемонія підписання Статуту ООН. Цей документ підписала і делегація Української РСР — як країни — засновниці нової організації.

По-п'яте, в ході Другої світової війни почався розпад колоніальної системи. Багато колоніальних країн — Сирія, Ліван, В'єтнам, Камбоджа, Індонезія, Бірма, Філіппіни, Корея — проголосили себе незалежними. Рішуче вимагали незалежності патріоти Індії і Малайзії. Хоч колонізатори спробували відновити своє панування, все ж вони не змогли придушити волі до незалежності. Цей процес продовжувався у повоєнному світі й закінчився повним крахом колоніальної системи.

По-шосте, одним із найважливіших підсумків війни, що торкається України, стало завершення возз'єднання українських земель. Згадаємо, що на Кримській конференції була спроба відірвати “Львівську провінцію” (Львівську, Дрогобицьку, Станіславську, а також частину Тернопільської області) і включити до складу Польщі, емігрантський уряд якої розраховував повернути західноукраїнські землі. Але принципова позиція радянської делегації примусила представників західних держав погодитися з тим, що історичні зміни є незворотними. 16 серпня 1945 р. радянсько-польський договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво було доповнено договором про державний кордон між двома країнами. Правда, українські Засяння з Лемківщиною, Холмщиною та Підляшшям виявилися назавжди втраченими для України.

Залишалась ще велика українська територія, що була відокремлена від України — Закарпаття, яку творці Версальської системи договорів 10 вересня 1919 р. передали Чехословаччині, а в 1939 р. загарбала Угорщина. У жовтні 1944 р. Червона армія визволила Закарпаття від німецьких і угорських окупантів. Децю пізніше чехословацький уряд Бенеша був змушений погодитися на передачу Закарпаття від Чехословаччини до УРСР. Переговори завершилися у Москві 29 червня 1945 р. підписанням договору про Закарпатську Україну. Так в основному завершився історичний процес возз'єднання українських земель у єдиній державі.

По-сьоме, певні підсумки можна зробити і щодо проблеми, яку раніше радянська історіографія старанно затушовувала.

Мова йде про колабораціонізм як міжнародне явище, яке не обійшло і Радянський Союз, маючи тут ряд особливостей. Всього, за деякими підрахунками, в німецьких збройних силах служило до 1 млн радянських громадян, в основному з військовополонених. Крім того, від 200 до 300 тис. служили в поліцейських формуваннях. До них слід віднести і тих, хто служив на окупованих територіях в органах місцевої адміністрації.

Які ж причини такого явища? Крім загальних, характерних для всього світу, в СРСР були свої причини: наявність у країні великої кількості людей, незадоволених червоним терором у роки громадянської війни, сталінськими репресіями в 30-ті роки, примусовою колективізацією й засланнями і т. д. І чимало цих людей, опинившись у полоні або на окупованій території, приєкнули до ворога. Очевидно, чимало військовополонених перейшли на службу до німців через загрозу фізичної смерті в концтаборах, бажання просто вижити і повернутися на Батьківщину.

Правда, і в СРСР під час війни продовжувала діяти система ГУЛАГу. В'язниці і табори постійно поповнювались людьми, які поверталися з полону, а також тими, хто жив на окупованих територіях або заарештованих за “антирадянські настрої і розмови” на фронті й у тилу. Теза офіційної пропаганди про “велику дружбу народів” поєднувалася з масовими депортаціями багатьох народів Північного Кавказу і Криму, німців Поволжя і України та ін.

Так, завдяки зусиллям сталінської пропаганди майже на 50 років увесь кримськотатарський народ було оголошено зрадником. Дійсно, у підрозділах фашистської армії, яка дислокувалась на півострові, налічувалось приблизно 20 тис. (10 %) кримських татар, але ж ігнорувався той факт, що 60 тис. їх пішли на фронт із перших днів війни (за інформацією КДБ в армію було призвано 40 тис. кримських татар) і майже 30 тис. із них загинуло смертю хоробрих у двобої з фашизмом; зі 127 спалених окупантами сіл півострова за надання допомоги партизанам — 90 татарських.

Щодо українців, то за різними джерелами тільки у вермахті їх служило близько 250 тис. (вихідців із СРСР). Одягли вони німецьку уніформу з різних причин: з політичних міркувань (мрія про суверенну Україну, ненависть до сталінізму); із безвиході (німецький полон, страх перед НКВС і неминучими таборами); на знак помсти за пережиті кривди (голодомор, розкуркулюван-

ня, утиски на релігійно-світоглядному ґрунті) і т. д. Але якщо взяти за основу буквальне значення поняття “колабораціонізм”, то воно, безумовно, характеризує всіх, хто так чи інакше сприяв “третьому рейху” і, відображаючи не однозначне і багатогранне явище, ще потребує уточнення як з етнічного, політичного, так і з суто юридичного боку.

З війни, її підсумків і наслідків випливають уроки, якими необхідно керуватися, щоб трагедія не повторилася в майбутньому.

Перший і головний урок Другої світової війни полягає в тому, що третьої світової війни не повинно статися, тому що в ній не буде переможців, залишаться лише руїни людської цивілізації.

Другий урок — за іншої передвоєнної політики війни можна було б уникнути. І якщо цього не сталося, то перш за все внаслідок кризи довіри між державами, особливо між СРСР і західними демократіями. Не вдалося створити системи колективної безпеки, що породило ситуацію поступового втягування людства у війну. В сучасних умовах, коли скінчилася “холодна війна”, є всі умови для будівництва не тільки європейського, а й світового дому, в якому б не було місця не лише тотальній, а й малим війнам, тероризму і т. д.

Третій урок — досвід війни показує, що політика Мюнхена, тобто “умиротворення” агресора, безпринципних угод і секретних протоколів, нерозуміння різниці між демократією і фашизмом ні до чого доброго не приводить. Навпаки — створює умови для виникнення війни.

Четвертий урок — це урок політики сталінського керівництва і політики західних країн стосовно сусідніх держав. Він вчить: не можна гарантувати свою безпеку за рахунок інших країн. Необхідно постійно враховувати зв’язок політики і моралі.

П’ятий урок — наявність тоталітарних режимів з їх ідеологією і практикою та мілітаризмом, імперські амбіції, формування агресивних військових блоків можуть призвести до великої світової пожежі, як це сталося в 1939—1945 рр. Війна є продовженням лише тієї політики, яка спрямована на її підготовку.

Можна було б назвати й інші уроки, але і цього досить, щоб зробити загальний висновок: людство не може більше допустити такого колективного самогубства, як світова війна.

Тема 7

ГЕОПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ В ПІСЛЯВОЄННОМУ СВІТІ. ФОРМУВАННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНИХ СУСПІЛЬСТВ (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-х — 80-ті роки ХХ ст.)

Велика перемога докорінно змінила політичну ситуацію у світі й визначила його розвиток на десятиріччя: в Європі та Азії почав свою переможну ходу демократичний рух; втратили статус наддержав Німеччина і Японія; вплив Франції і Великобританії, що зазнали великих втрат у війні, у світовій політиці різко знижується. Водночас домінуючі позиції у світі перебирають дві наддержави — США і СРСР. Посилюється національно-визвольний рух, що приводить до краху колоніальну систему.

Разом з тим, рідкісний шанс побудови міцного миру для багатьох поколінь, що дала людству історія, залишився невикористаним. З другої половини 40-х до кінця 80-х років ХХ ст. події в світі були зумовлені антагонізмом двох напрямків світового розвитку. Перший — це невпинне прагнення до панування наддержав. При цьому кожна залучала до свого табору максимальну кількість держав світу, надаючи їм статусу союзника чи сателіта. Як наслідок — біполяризація світу, “холодна війна”, створення військово-політичних блоків, нагромадження локальних конфліктів, політична, економічна та ідеологічна експансія економічно розвинутих країн. Цьому напрямку протидіяв невпинний рух країн до миру та інтеграції. Найбільш яскравим його

проявом були події в Західній Європі, де заради миру, безпеки, демократії, матеріального добробуту шляхом консенсусу поступово, вперше в історії людства досягнуто економічної, політичної, військової інтеграції. Реальністю світової історії став рух борців за мир, за нейтралітет.

7.1. Поляризація суспільно-політичних систем у післявоєнному світі

Незважаючи на ідеологічні та політичні розбіжності, під час Другої світової війни СРСР, США, Великобританія, Франція та інші держави активно співробітничали в рамках антигітлерівської коаліції. Війна залишила по собі низку економічних, демографічних і соціальних проблем, необхідно було вирішувати проблеми європейського мирного врегулювання, насамперед — викорінення фашизму, покарання винних у розв'язанні Другої світової війни. Для цього потрібні були спільні зусилля країн-переможниць і переможених. Перш ніж відносини між вчорашніми союзниками різко загострилися, їм вдалося прийняти ряд угод та домовленостей. Так, було засуджено військових злочинців на *Нюрнберзькому* (1945—1946 рр.) та *Токійському* (1946—1948 рр.) процесах, доведено до логічного завершення Паризьку мирну конференцію (липень — жовтень 1946 р.) тощо.

Нагальною потребою стало створення такої організації, яка б сприяла державам і народам, розвитку між ними дружніх відносин і співробітництва, забезпечувала б світовій співдружності мир і безпеку.

Ідея створення такої організації виникла вже в ході Другої світової війни. На конференції в м. Думбартон-Окс (США) в 1944 р. було більш-менш чітко окреслено основні засади майбутньої організації. Рішення про її утворення схвалила Ялтинська конференція в 1945 р., а 26 червня 1945 р. у м. Сан-Франциско (США) учасники Конференції Об'єднаних Націй підписали Статут *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*, який підтримали 50 країн. Серед держав — фундаторів ООН була й Українська РСР.

Статут ООН передбачає щорічні сесії *Генеральної Асамблеї ООН* для вирішення проблем міжнародної безпеки, питань регіональних конфліктів тощо. У перервах між сесіями Генеральної Асамблеї основний тягар з контролю за подіями у світі покладається на *Раду Безпеки ООН*, яка складається з 15 членів ООН.

З них п'ять — США, СРСР, Великобританія, Китай і Франція — постійні члени, які не підлягають переобранню. Інші по черзі обираються на дворічний термін. У діяльності Ради Безпеки закладено один із важливих принципів рівноправ'я — “право вето”. Тобто, якщо хоча б один постійний член Ради голосує проти запропонованого рішення, то воно не приймається.

ООН має розгалужену структуру міжнародних органів, головне призначення яких сприяти налагодженню співробітництва та взаємодопомоги світовому співтовариству: *ЮНЕСКО* (Організація Об'єднаних Націй з освіти, науки, культури), *ВООЗ* (Всевітня організація охорони здоров'я), *ЮНІСЕФ* (Дитячий фонд ООН) та ін. Попри свої вкрай обмежені можливості, УРСР тією чи іншою мірою в ці роки була причетна до світової політики. Протягом 1945—1949 рр. УРСР було обрано до 17 міжнародних організацій та їх органів. Нею було підписано та ратифіковано 10 міжнародних договорів та конвенцій.

За всі роки існування ООН кожна з великих держав світу прагнула використати її для посилення власних позицій, використовуючи голоси тих країн, які тією чи іншою мірою залежали від них економічно чи політично (насамперед латиноамериканських та афро-азіатських). Намагання спрямувати діяльність ООН у вигідному для себе руслі та “активне” використання “права вето” призводило до того, що розв'язання важливих для людства проблем ядерної безпеки, війни і миру часом заходило в глухий кут. Питання роззброєння в діяльності ООН на довгі роки перейшло в площину безплідних дискусій.

Разом з тим ООН ухвалила й прийняла в другій половині ХХ ст. ряд документів, які будуть активно працювати і в ХХІ ст. Це засудження пропаганди війни (1947 р.), Загальна декларація прав людини (1948 р.), на основі якої в наступні роки було розроблено й прийнято міжнародні договори (конвенції, пакти) про права людини. Країни, які приєднувались до ООН, зобов'язувалися запроваджувати у себе закони, які б відповідали цим документам. Не була винятком у цьому процесі й Україна.

Створенням ООН було закладено основи мирного повоєнного співіснування країн, але їй так і не вдалось послабити протидію наддержав. Суперництво між ними мало силовий, переважно воєнно-політичний, характер. Саме силовий підхід до вирішення міжнародних проблем визначав циклічний характер післявоєнної світової політики та призвів до виникнення політики

“холодної війни”. Цим терміном стали позначати стан політичної, економічної, ідеологічної, “напіввоєнної” та іншої конфронтації між державами та системами.

Початок “холодної війни” пов’язують з виступом колишнього прем’єр-міністра Великобританії *У. Черчілля* перед студентами Вестмінстерського коледжу в американському місті Фултоні 5 березня 1946 р., у зв’язку з присудженням йому почесного ступеня доктора цього вищого навчального закладу. *У. Черчілль* закликав створити новий британо-американський військовий союз замість антигітлерівської коаліції з метою “боротьби з міжнародним комунізмом на чолі з СРСР”. Президент США *Г. Трумен* тоді відмовився прокоментувати виступ лідера британських консерваторів. А в березні наступного 1947 р. в США було прийнято доктрину “стримування комунізму” *Г. Трумена*, яка й стала початком глобального суперництва, що завершилось розпадом СРСР 8 грудня 1991 р. Тобто воно продовжувалось майже 45 років і не переросло у війну тому, що жодна зі сторін не була впевнена у своїй перемозі в разі виникнення нової війни. Саме непередбачуваність наслідків війни штовхала обидві сторони лише до удосконалення систем озброєнь у надії досягти певних переваг.

Явище “холодної війни” охопило всю планету і розколело світ на дві частини, два військово-політичних і економічних угруповання, дві суспільно-політичні системи. Сформувалася своєрідна політична логіка глобального суперництва. Події у світі розглядалися виключно крізь “чорно-білу” призму суперництва. Скрізь і в усьому кожна сторона бачила підступну руку супротивника. “Холодна війна” довела до небачених розмірів милітаризм у політиці, мисленні, психології. У міжнародних відносинах, світовій політиці все почали оцінювати з погляду військової сили, балансу танків, літаків, ядерних боєголовок. Всуцерець Статуту ООН загроза застосування сили, політика ядерного стримування стали головним знаряддям міжнародних відносин у післявоєнному світі. Гонка озброєнь призвела до формування небаченого для мирного часу військово-промислового комплексу в США та СРСР, що включав у себе збройні сили, численні галузі промисловості, які виробляли зброю, науково-дослідні установи, а також організації, які планували і координували всю цю масштабну роботу. Відбувалася тотальна милітаризація суспіль-

ної й індивідуальної свідомості людей. Масова культура формувала образ ворога, а “шпигунські” романи потіснили традиційний детектив.

Чорно-біле бачення світу породжувало почуття страху, недовіри і створювало умови для штучного згуртування суспільства перед послідовно створюваним образом зовнішнього ворога. Якщо людина дивилася на світ в іншій системі світоглядних політичних координат, то це сприймалось як підривна діяльність. У США це призвело до численних порушень громадянських прав і свобод, а в СРСР сприяло зміцненню тоталітарного режиму. Разом з тим у країнах Заходу “холодна війна” стала стимулом для проведення соціальних реформ як суспільно-політичного, психологічного бар’єра для поширення комунізму, його привабливості в теорії та практиці.

Радянсько-американське суперництво об’єктивно сприяло відновленню економічних і політичних позицій Західної Німеччини і Японії, які для США були передовою лінією боротьби з комунізмом. Суперництво СРСР і США полегшило боротьбу за незалежність народам колоніальних країн, але, з іншого боку, перетворило їх у так звані країни третього світу, в арену безкінечних регіональних і локальних конфліктів за сфери впливу, що продовжуються й після закінчення “холодної війни”. *Таким чином, “холодна війна” як явище світової історії другої половини ХХ століття мала глобальний багатовекторний вплив на всю післявоєнну історію.*

Одночасно СРСР і США намагалися зміцнити військове співробітництво зі своїми союзниками. Особливу активність виявляли США, які прагнули перекласти тягар захисту Європи від комуністичної ідеології на самі європейські країни. 4 квітня 1949 р. у Вашингтоні десять західноєвропейських держав, а також США і Канада підписали договір про заснування *Організації Північноатлантичного договору (НАТО)* — за першими літерами англійської назви. Утворення цього військово-політичного блоку було прямим попередженням СРСР щодо його спроб проникнути в зону інтересів США.

Країни — члени НАТО брали на себе зобов’язання надавати одна одній допомогу, включаючи і використання збройної сили, створення американських військових баз на території країн — членів НАТО. Договір вступав в силу у випадку нападу на територію, на окупаційні війська, на кораблі і літаки країн цього до-

говору. 1952 р. до НАТО вступили Греція і Туреччина, у 1955 р. — ФРН, яка дістала право мати свою армію.

З укладенням Північноатлантичного пакту зросла міжнародна напруженість, різко прискорився процес подальшої поляризації сил. У 50-ті роки у світі було створено ще ряд військово-політичних блоків.

У 1951 р. у Сан-Франциско було укладено *Тихоокеанський пакт безпеки (АНЗЮС)* за участю США, Австралії та Нової Зеландії. В Манілі 1954 р. створено *Організацію договору Південно-Східної Азії (СЕАТО)*, до якої увійшли США, Великобританія, Франція, Австралія, Нова Зеландія, Таїланд, Філіппіни та Пакистан. Ще один блок створено у 1955 р. за участю Великобританії, Туреччини, Іраку, Пакистану та Ірану (*Багдадський пакт*, що в 1959 р. був перейменований в *Організацію Центрального договору (СЕНТО)* після виходу з нього Іраку). Присутність практично в кожному блоці США пояснювалась дією їхньої зовнішньополітичної доктрини в максимальному розширенні зон свого впливу на планеті: встановлення там, де можна, відданих режимів, недопущення утвердження позицій держави-суперниці.

Міжнародне становище СРСР після війни було парадоксальним. Країна була надто послаблена війною, відставала від США в галузі військових технологій, а її позиції у світі були міцними як ніколи. Керівництво СРСР теж діяло з позиції сили, переконуючи світ, що саме СРСР є “передовим загоном антиімперіалістичних сил”, що його історичною місією є надання всілякої підтримки світовому соціалістичному поступу, національно-визвольному рухові, навіть за рахунок обмежень і страждань власних народів.

У 1947 р. за наполяганням СРСР було створено *Інформаційне бюро комуністичних та робітничих партій (Комінформбюро)* з 9 комуністичних і робітничих партій для координації і обміну досвідом соціалістичного будівництва, насамперед в Європі. Захід розцінив створення Інформбюро як відродження Комінтерну, і у відповідь в 1948 р. у Брюсселі Великобританія, Франція, Бельгія, Нідерланди і Люксембург підписали *Договір про економічне, соціальне і культурне співробітництво та колективну безпеку (Брюссельський пакт)*. Цим пактом було започатковано створення *Західного союзу*.

В 1945—1948 рр. антигітлерівська коаліція розпалась, а вчорашні союзники розпочали непримиренну боротьбу за вплив у

повоєнному світі. Лідерами в цьому процесі були дві наддержави — СРСР і США. США зробили великий внесок у розгром нацизму й мілітаризму в роки Другої світової війни. Разом з тим США, на території яких не велись воєнні дії, виявились єдиною країною, економіка якої вийшла з війни значно зміцнілою. Вартість промислової продукції США становила в повоєнні роки 2/3 вартості промислової продукції усього світу (за винятком країн комуністичного блоку). США зосередили у себе 73 % світового золотого запасу, за 5 років війни чистий прибуток американських корпорацій досяг 87 млрд дол., а середньорічні темпи економічного зростання становили 18,7 %. Основу цього економічного піднесення становили гігантські військові замовлення. На 1945 р. США досягли найвищого за свою історію рівня військової могутності.

Основні суперники США або тимчасово вибули з конкурентної боротьби (Німеччина, Японія), або потрапили у фінансово-економічну залежність від США (Великобританія, Франція). США, звичайно, скористалися з цієї обставини, щоб заволодіти новими ринками, збільшити експорт товарів та капіталів, і почали активно створювати “імперію долара”.

Відомо, що до Другої світової війни зовнішньополітичний курс США визначала, в основному, політика ізоляціонізму. Зі зростанням післявоєнної могутності країни відбулась кардинальна зміна в бік опори на силу, прагнення посилити свій вплив на перебіг подій в усіх країнах світу під гаслом “*Мир по-американськи*” (“*Pax Americana*”). Одночасно було розроблено державну політику “стримування”. При цьому правлячі кола США вважали за потрібне закріпити за собою монопольне володіння атомною зброєю.

США, лишаючись форпостом західного світу та побоюючись зростання комуністичної загрози, намагались об’єднати країни Заходу під своєю егідою, захищаючи цінності демократії та запроваджуючи свій вплив у світі.

У Західній Європі після Другої світової війни перемогли ідеї демократії, свободи та прав особи. Разом з тим практично всі європейські країни, у тому числі й країни-переможниці, зазнали великих матеріальних та людських втрат, їхня економіка перебувала у критичному стані. Тому, коли постало питання закріплення перемоги над фашизмом та забезпечення міцного миру в Європі, вплив на європейську політику двох наддержав посилив-

ся. Це яскраво виявилось у процесі роботи *Паризької мирної конференції* (липень — жовтень 1946 р.) з проблем мирного врегулювання та змін кордонів в Європі. І хоча в роботі конференції брали участь представники 28 держав — борців з фашизмом, проте вирішальна роль належала СРСР і США.

СРСР виступав за те, щоб забезпечити повну незалежність переможеним країнам і водночас намагався посилити свій вплив на них. США та Великобританія відстоювали позиції, спрямовані на недопущення поширення у цих країнах радянської моделі соціалізму.

10 лютого 1947 р. було підписано мирні договори з Італією, Фінляндією, Болгарією, Угорщиною та Румунією, за якими стосовно них припинявся стан війни, кожна з цих країн дістала підтримку до вступу в ООН, містилися зобов'язання забезпечити усім громадянам демократичні свободи, не допустити відродження фашистських організацій, зафіксувалися територіальні зміни, обмеження збройних сил, репараційні відшкодування тощо. *Підписання цих угод було однією з найважливіших міжнародно-правових акцій повоєнної Європи.*

Особливу вагу в повоєнних міжнародних угодах мала проблема мирного врегулювання відносин з Німеччиною, населення якої прагнуло до єдиної, мирної і демократичної держави, а натомість вона стала ареною першого зіткнення інтересів супердержав. Кожна з них не бажала поступитися навіть часткою своїх інтересів.

На *Потсдамській конференції* влітку 1945 р. було домовлено про основні принципи політики союзників щодо Німеччини: денацифікація, демілітаризація і демократизація. Демілітаризація означала повну ліквідацію збройних сил, військових і напіввійськових організацій, знищення воєнно-промислового потенціалу, конфіскацію підприємств, що належали військовим злочинцям, та ін. Нацистську систему управління було замінено традиційною системою німецького самоврядування. Демократизація Німеччини мала на меті відновити політичні партії, профспілки, громадські об'єднання, державно-політичний устрій, системи освіти, виховання тощо, ліквідовані у свій час фашистським режимом.

За згодою союзників територію Німеччини було поділено на чотири зони окупації — радянську, американську, французьку та англійську. А тому практичне втілення в життя рішень Потс-

дамської конференції залежало від діяльності окупаційної влади в кожній із зон. Зрозуміло, що кожна сторона підтримувала ті політичні сили, на які спиралася, і тиснула на ті, в яких вбачала загрозу своїм позиціям.

2 грудня 1946 р. між Англією і США було укладено угоду про об'єднання їх зон окупації. Так виникла Бізонія. У лютому 1948 р. до цієї угоди приєдналась Франція. 8 травня 1949 р. Парламентська рада, утворена з представників західнонімецьких земель, за ініціативою окупаційних властей затвердила “Основний закон Федеративної Республіки Німеччини”. На світовій арені з'явилась нова держава — **Федеративна Республіка Німеччина (ФРН)**.

Радянська сторона у відповідь на ці події 30 травня 1949 р. затвердила Конституцію, яку виробила Народна рада радянської зони окупації, а 7 жовтня 1949 р. було проголошено **Німецьку Демократичну Республіку (НДР)**. Отже, поділ Німеччини на дві держави став наслідком конфронтації біполярної системи держав. За таких умов підписання мирного договору з Німеччиною відкладалося на невизначений час.

Кордон між НДР і ФРН перетворився в “передовий рубіж” протистояння між НАТО та ОВД, а м. Берлін перетворилося на “фронтове місто” ери “холодної війни”. У 50—60-ті роки військові стратеги як НАТО, так і ОВД розглядали його як місце, де найімовірніше може спалахнути третя світова війна. В 1961 р. було споруджено Берлінський мур, який роз'єднав Берлін на дві частини. Це була споруда з бетону висотою 4 м та довжиною 46 км. До цього слід додати 115 км кордону навколо Західного Берліна. Спорудження муру призвело до різкого погіршення ситуації в Європі та світі. При спробі перетнути Берлінський мур загинуло понад 80 осіб.

Формально врегулювання “берлінської проблеми” відбулося в 1971 р., коли США, СРСР, Великобританія і Франція підписали договір про особливий статус Західного Берліну, що виводив цю територію з-під юрисдикції ФРН, а фактично “берлінське питання” остаточно було вирішено тільки з об'єднанням Німеччини.

Протиборство СРСР і США призвело також до затягування підписання мирного договору з Австрією. За наполяганням СРСР Австрія взяла в 1955 р. на себе зобов'язання зберігати нейтралітет і не вступати у військово-політичні блоки.

Важливою проблемою в європейській політиці США був “план Маршалла” (за ім’ям держсекретаря США Д. Маршалла), оприлюднений 5 червня 1947 р. Він передбачав надання допомоги європейським країнам, економіка яких постраждала в роки війни. Як попередню умову для надання допомоги США поставили вимогу про виведення комуністів зі складу урядів. До 1948 р. цю вимогу було виконано (детальніше про “план Маршалла” див. у 7.2). Уряд СРСР, не заперечуючи ідеї допомоги, різко виступив проти використання її як засобу втручання у внутрішні справи суверенних держав.

Не дійшовши компромісу, країни Східної Європи, Фінляндія і СРСР відмовились взяти участь у “плані Маршалла”, що мало в майбутньому негативні наслідки. Натомість розпочалась різка переорієнтація їх економік на СРСР, порушувалися традиційні економічні, торгові зв’язки з країнами Заходу. 1947 рік вважають роком народження двополюсного світу. Розкол Європи став реальністю.

Гострота суперечностей між Сходом і Заходом яскраво виявилась і в країнах Центральної і Південно-Східної Європи. Політична боротьба йшла між силами соціалістичної орієнтації і різними варіантами демократії і закінчилась на користь соціалістичної орієнтації. Цьому сприяли як внутрішні, так і зовнішні чинники.

Серед внутрішніх чинників слід зазначити передусім те, що в останні роки війни в ряді країн Східної та Південно-Східної Європи під час боротьби з окупантами утворились національні фронти, які об’єднували як прокомуністичні, так і антикомуністичні сили. Разом з фашистами було вигнано і їх прибічників, серед яких багато підприємців, їх власність було конфісковано і, таким чином, значно зріс державний сектор в економіці. У більшості цих країн виникли коаліційні уряди з партій, представлених у *Народних фронтах*. Режими, створені Народними фронтами, отримали назву “народної демократії”.

Східноєвропейські комуністичні партії під “народною демократією” розуміли шлях, який би забезпечив, минаючи диктатуру пролетаріату, перехід до соціалізму. Соціал-демократи, активно підтримуючи і працюючи в цих урядах, виступали за еволюційні перетворення та збереження багатоукладної економіки.

В Албанії і Югославії після перемоги над фашизмом до влади прийшли комуністи, які з самого початку очолювали антифа-

шистський партизанський рух. За активної підтримки радянського керівництва порівняно легко були створені комуністичні уряди восени 1947 р. в Болгарії та Румунії, 1948 р. — у Чехословаччині та Угорщині. У лідерів компартій цих держав певний час зберігались ілюзії щодо варіантів, альтернативних радянській моделі соціалізму. Так, лідер болгарських комуністів Г. Димитров весь час підкреслював у промовах, що в Болгарії буде створено народну, а не радянську республіку. В. Гомулка обстоював “польський шлях” до соціалізму. Прагнення до власного бачення соціалізму в Югославії створило навіть загрозу для радянської політики, привело до різкого загострення радянсько-югославських відносин, до чистки компартій у країнах народної демократії. Проте під тиском Москви вони змушені були втілювати в життя сталінську модель “побудови соціалізму”.

Серед зовнішніх чинників необхідно виділити перш за все докорінні зміни співвідношення сил в Європі на користь демократії, підвищення ролі СРСР на міжнародній арені як держави, що винесла на собі основний тягар боротьби з фашизмом. Радянський Союз у збройній боротьбі довів життєвість нового ладу, викликавши до себе симпатії мільйонів людей у світі. Про деформації радянської моделі соціалізму, про реальну практику соціалістичного будівництва в СРСР багато людей не знали або сприймали інформацію про це як прояв ідеологічного протистояння біполярного світу.

За угодою між союзниками по антигітлерівській коаліції, рішеннями Ялтинської і Потсдамської конференцій країни Східної та Південно-Східної Європи було визнано зоною радянських інтересів за умови, що в них буде встановлено демократичний устрій.

Визволяючи ці країни від нацистської окупації, радянське керівництво активно сприяло запровадженню тут соціалістичного (в розумінні соціалізму Москвою) суспільного устрою, перешкоджало проведенню вільних та демократичних виборів, втручалось у внутрішні справи суверенних держав. Тут відбулась прискорена націоналізація великої та середньої промисловості, здійснювались репресії проти партій — союзниць комуністів по Народному фронту. В 1947 р. радянське керівництво в особі А. Жданова та Г. Маленкова зажадало від “братніх” партій ліквідації коаліційних урядів, здійснення повної націоналізації промисловості та кооперування в сільському господарстві. У деяких

випадках останнє зводилось до усупільнення праці, до придбання в спільну власність техніки та сільськогосподарського інвентарю, в інших — земля зводилась у загальний клин, однак розподіл продукції здійснювався за паєм та трудовим вкладом. З 1955 р. почалось активне насаджування сільгоспартілей (за радянським зразком). Однак у Польщі, Угорщині поряд з такими кооперативами зберігся й індивідуальний сектор.

У сфері промисловості було взято курс на форсовану індустріалізацію, яка передбачала створення або реконструкцію важкої промисловості. Засоби для цього, крім допомоги СРСР, вилучались із сільського господарства. Паралельно з розвитком важкої індустрії, постановям нових галузей, таких як суднобудування в Польщі, приладобудування та автомобілебудування в Угорщині, старі, традиційні для цих країн галузі, передусім легка та харчова промисловість, дедалі більше відставали. Дрібнотоварне і ремісничє виробництва згорталися, а сферу обслуговування, яка перебувала в приватних руках, було поступово замінено державною (виняток — Югославія та частково Угорщина). Ці радикальні перетворення знайшли підтримку серед частини населення, насамперед в середовищі робітників.

В усіх соціалістичних державах, подібно до культу особи Сталіна, склався культ власних “вождів” — Б. Берута (Польща), К. Готвальда (Чехословаччина), М. Ракоші (Угорщина), Г. Георгіу-Деж (Румунія), Й. Броз-Тіто (Югославія) тощо.

Разом з тим було б історично неправильно стверджувати, що тільки вплив та присутність військ СРСР були причиною соціалістичних змін у країнах Європи і Азії. Радянські війська були, наприклад, в Австрії, Норвегії, Фінляндії, Ірані, але ці країни продовжили розвиток в своїх історичних рамках. Водночас радянських військ не було в Албанії або В'єтнамі, але революції тут відбулися. Справа в тому, що в післявоєнний період на фоні скорочення промислового виробництва спостерігалися зростання безробіття (40 млн осіб у 1949 р.) й загострення класового протистояння в усьому світі, посилення нерівномірностей розвитку країн, зростання чисельності, особливо в Європі, прихильників комуністичної ідеї.

Радянський Союз поставляв у молоді соціалістичні країни транспорт, будівельні матеріали, машини, механізми, необхідну сировину, що дало змогу їм вже в 1947 р. досягти довоєнного рівня розвитку. Постачалось у великих обсягах навіть продоволь-

ство, тоді як переважна більшість населення СРСР голодувала, а мільйони вмирили голодною смертю. За офіційними даними під час голоду 1946—1947 рр. тільки в Україні померло від голоду 800 тис. осіб.

Спектр економічних відносин було перенесено в політику. З кожною з цих держав СРСР уклав договори про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу. Було укладено аналогічні двосторонні договори. Завершився цей процес утворенням у 1949 р. *Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ)*, яка була покликана координувати розвиток економіки країн “народної демократії”. Державами-засновницями були СРСР, Болгарія, Польща, Угорщина, Румунія та Чехословаччина. В 1949 р. до РЕВ вступила Албанія, яка не набула, проте, офіційного членства в РЕВ і виїшла з неї в 1968 р. У 1950 р. до РЕВ вступила НДР, у 1962 р. — Монголія, в 1972 р. — Куба і в 1978 р. — В’єтнам. Югославія не була членом РЕВ, але всі роки тісно співробітничала з нею за угодою 1964 р. На договірних засадах з РЕВ активно співробітничали також Фінляндія, Ірак і Мексика. Багато країн “третього світу”, зокрема так званої соціалістичної орієнтації, співробітничали з РЕВ як спостерігачі.

На Далекому Сході міжнародна ситуація в повоєнні роки залишалася напруженою. СРСР, беручи участь у війні з Японією, за угодою із союзниками тимчасово окупував Південно-Східний Китай (Маньчжурію) і північ Корейського півострова (до 38-ї паралелі). З півдня Корею зайняли американські війська. Знову повторився європейський сценарій. У зонах тимчасової окупації встановлюються прорадянський й проамериканський режими. Як наслідок — розкол Кореї на дві держави та нагнітання напруженості у відносинах між ними. За підтримки СРСР китайські комуністи здобули перемогу в громадянській війні. 1 жовтня 1949 р. було проголошено Китайську Народну Республіку (КНР).

Мирний договір з Японією було укладено лише у вересні 1951 р. на міжнародній конференції у Сан-Франциско. Проте СРСР, Польща, Чехословаччина, які були учасниками цього форуму, свої підписи так і не поставили, мотивуючи тим, що до участі в ній не запрошено делегації від Китаю, Монголії та інших союзників у боротьбі з Японією.

СРСР також підтримував Північний В’єтнам, де національно-визвольний рух теж очолили комуністи. Їх боротьба закінчилася

перемогою і проголошенням 2 вересня 1945 р. Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ). *Перемогою народної революції на Кубі* в січні 1959 р. завершився процес створення світової соціалістичної системи. Наприкінці 80-х років ХХ ст. до складу світової системи соціалізму входило 15 держав, які займали 26,2 % площі земної кулі та налічували 32,3 % світового населення. Тут створювалася третина світового національного прибутку. Зважаючи навіть на кількісні показники, слід вести мову про світову соціалістичну систему як суттєвий фактор світового розвитку другої половини ХХ ст.

Завершило поділ країн світу на ворогуючі табори створення *Організації Варшавського договору (ОВД)*. Рішення про створення цього військово-політичного блоку прийняли в травні 1955 р. на нараді у Варшаві керівники Албанії, Угорщини, НДР, Польщі, Болгарії, Румунії, Чехословаччини і СРСР. Оскільки держави, які увійшли до ОВД, були розвинені значно слабше західноєвропейських, то, по суті, Заходу протистояв лише СРСР, а тому радянське керівництво не поспішало офіційно оформляти військовий блок з ідеологічних міркувань. Це давало можливість переконувати світову громадськість, що ОВД створено як противагу всім існуючим блокам, що саме ОВД буде захисником антиімперіалістичних сил у світі.

Договір ОВД передбачав створення системи колективної безпеки, взаємодопомоги на випадок агресії. Строк його дії було визначено в 20 років. Було створено Об'єднане командування ОВД (за прикладом НАТО) та Політично-консультативний комітет. Організацію ОВД було оголошено відкритою для інших держав. Варшавський договір політично й військово протистояв НАТО в Європі, а військові контингенти ОВД на території країн-засновниць часто виконували суто поліційні функції і придушували антикомуністичні виступи.

Таким чином, наприкінці 40-х — на початку 50-х років остаточно утвердилась біполярна система міжнародних відносин, тобто два потужні світові центри, до яких тяжіли держави-прихильниці. Саме біполярна система й визначила подальший світовий розвиток ХХ ст.

Найважливішою складовою і проявом біполяризації світу була гонка озброєнь. США, поки вони були монопольними володарями ядерної зброї, діяли за доктриною "ядерного стримування". Ціною неймовірних зусиль СРСР у 1948 р. створив, а в 1949 р.

випробував власну ядерну зброю, а в 1952 р. ще й водневу, а тому міг вести діалог на рівних умовах з противником і також заявив про своє право на світову ядерну гегемонію.

Довгий час американська і радянська сторони вважали, що найкращий спосіб тиску на протилежну сторону — це загроза її знищення. Загроза ядерного конфлікту призводить до політики “рівноваги страху”. Французький філософ Реймон Арон визначив цю ситуацію висловом, що став крилатим — “Війна неможлива, мир неймовірний”. Противники намагались розмістити якнайближче до кордонів противника свою зброю масового знищення. США вдалось вести таку політику активніше, ніж СРСР, тому що вони мали більше коло прихильників. Їм вдалось розмістити ядерну зброю в ряді країн Європи, в Туреччині. З їх допомогою ядерну зброю створили Великобританія (1959 р.), Франція (1960 р.).

У повоєнній історії були непоодинокі випадки, коли “холодна війна” мало не переростала в “гарячу” (*Корейська* (1950—1953 рр.) та *Карибська* (1962 р.) кризи тощо). При цьому керівництво обох біполярних систем проголошувало мирні заяви, пропозиції з обмеження та скорочення ядерної та звичайних видів зброї. І кожна сторона розцінювала ці заяви противника як ідеологічний, пропагандистський камуфляж, а кращі наукові та технологічні центри світу продовжували працювати над створенням нових видів зброї.

Проте і в такій ситуації людство не бажало залишатися заручником біполяризації. Тому в 70—80-ті роки було укладено ряд міждержавних угод, щоб запобігти вибуху війни внаслідок непорозуміння чи політичної недалекоглядності. У 1972 р. було підписано *Угоду про обмеження деяких видів стратегічних наступальних озброєнь* (ОСО-1) та договір *Про скорочення систем протиракетної оборони* в 1979 р. (ПРО). Але у зв’язку зі вступом СРСР у війну в Афганістані, Сенат США відмовився ратифікувати договір ПРО. До того ж США створили нейтронну бомбу, а на початку 80-х років розпочали програму *Стратегічної оборонної ініціативи* (СОІ).

80-ті роки позначені рухом народів за зміцнення міжнародного співробітництва. Найбільші досягнення в цьому процесі мали народи Європи. Вони виявили прагнення до спільних принципів співжиття, співробітництва, розв’язання суперечностей і створення на їх основі нової системи міжнародних відносин. Їх

спільні зусилля в цьому напрямку отримали назву “європейський процес”. У 1975 р. в Гельсінкі відбулась *Нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі (НБСЕ)*, у якій взяли участь 33 європейські держави, СРСР, США та Канада. 1 серпня 1975 р. відбулася урочиста церемонія підписання *Заключного акта*, який не мав статусу договірної документа, проте вводив у міжнародні відносини нові норми міждержавних відносин: рівність та повага до суверенітету прав всіх держав, незастосування сили або загрози силою, непорушність кордонів, територіальна цілісність держав, мирне врегулювання суперечностей, невтручання у внутрішні справи інших держав, повага прав людини та основних свобод тощо. Заключний акт передбачав безперервність зустрічей та переговорів у рамках Загальноєвропейського, або Гельсінкського, процесу, став попередником народження постійно діючої *Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (НБСЕ)*.

Наступні десятиріччя сприяли інтеграційним процесам в Європі. Важливими етапами до єдиної Європи були наради в Мадриді (червень 1989 р.), Римі (грудень 1989 р.), Маастрихті (грудень 1990 р.). 7 лютого 1992 р. в м. Маастрихті 12 держав — членів ЄЕС підписали “*Договір про Європейський Союз*”, що передбачав поетапну трансформацію ЄЕС у новий економічний, валютний, а в перспективі — і політичний союз і був *одним із найбільш важливих правових актів в історії ХХ ст., логічним продовженням більш ніж 40-річної історії євроінтеграції*.

Ще однією яскравою і дієвою стороною біполярного світу протягом всього його існування був **рух за позицію нейтральної країни**. Зразу після закінчення Другої світової війни в Європі до Швейцарії, яка здавна дотримувалась нейтралітету, приєдналися Фінляндія та Швеція. Народи цих держав відмовились бути учасниками світового протистояння. В 1955 р. нейтралітет проголосила Австрія. Ідею створити об’єднання держав, що не приєдналися до військових блоків, було втілено в життя у вересні 1961 р. у Белграді (Югославія) на конференції представників 25 держав. З початку 60-х років ХХ ст. важливою складовою міждержавних відносин у світі є *Рух неприєднання*, склад та географія якого постійно розширюються і давно перевищили 100 держав.

Курс неприєднання запровадила і Японія, яка першою сповна зазнала наслідків ядерних бомбардувань. У 1951 р. за ініціати-

вою США було підписано Сан-Франциський договір з Японією (48 країн). За ним припинявся стан війни з Японією, яка визнавала, у свою чергу, незалежність Кореї та відмовлялась від Курильських островів та Південного Сахаліну. США дістали право мати свої війська на території Японії. Останнє стало причиною того, що СРСР відмовився підписувати цей документ як такий, що не надає умов для розвитку Японії як демократичної, миролюбної і незалежної держави та обмежує інтереси СРСР та інших держав, які постраждали від японської агресії.

У 1956 р. відбулось підписання радянсько-японської Декларації. У ній зазначалось про припинення стану війни, відновлювались дипломатичні й консульські відносини, але проблема “північних територій” (острови, що відійшли до СРСР) по сьогодні залишається невирішеною.

Така позиція впливових держав змусила і наддержави продемонструвати людству свою відповідальність за світову безпеку. В 1955 р. глави урядів США, СРСР, Великобританії і Франції провели нараду в Женеві, яка завершилась укладанням *Угоди про незастосування зброї та зобов’язанням* всі спірні питання вирішувати тільки шляхом переговорів.

Таким чином, повоєнні роки, внаслідок різкого загострення суперечностей між СРСР і США, стали часом становлення біполярного світу. Бажання наддержав розширити сфери свого впливу дуже швидко призвело до заміни співробітництва воєнного часу протиборством, яке набрало вигляду “холодної війни”, гонки озброєнь, створення військово-політичних блоків.

Середина 50-х — кінець 60-х років — це час послаблення біполярного світу, утворення руху неприєднання, посилення суперечностей у НАТО і ОВД. Характерною ознакою цього етапу світового розвитку було значне “потепління” у взаєминах між США і СРСР. При цьому вони продовжували розширювати сфери свого впливу за рахунок постколоніальних країн.

70—80-ті роки ввійшли у світову історію як роки розрядки міжнародної напруженості та зміцнення міжнародного співробітництва. Було зроблено важливі кроки до консенсусу з найважливіших проблем світового розвитку.

7.2. Модернізація державно-політичних систем країн Заходу в другій половині ХХ століття

Після Другої світової війни внаслідок глобальної боротьби різних політичних, економічних і соціальних альтернатив вибір у більшості європейських країн було зроблено на користь подальшого прогресу людства. Наслідком цього стало посилення демократичних, гуманістичних сил і широке визнання цінностей модернізації.

Поступове подолання наслідків Другої світової війни в країнах Західної Європи дало змогу стабілізувати демократичні режими, відтіснити різні екстремістські течії на периферію суспільного життя.

За цих умов сама західна демократія набула якісно нового рівня розвитку. Це була демократія з яскраво вираженим соціальним змістом, яка базувалася на складному балансі інтересів різних верств суспільства. Її міцну базу становило *громадянське суспільство — сукупність добровільних асоціацій громадян.* Стабільність демократичних режимів країн Західної Європи і Північної Америки досягалася завдяки консенсусу головних сил на суспільній арені, відсутності принципових розходжень у поглядах на подальшу еволюцію цивілізаційної системи. Це було характерне для таких течій, як ліберал-реформістська, соціал-демократична і консервативна. Вони визнали як базові цінності ідейно-політичний і духовний плюралізм, права людини, демократію і необхідність державного втручання в соціально-економічне життя.

Важливе місце в житті країн Європи другої половини ХХ століття займали реформи державно-адміністративної системи, які являють собою цікавий досвід розв'язання болючих національно-регіональних проблем.

У вересні 1946 р. Установчі збори **Франції** прийняли новий проект Конституції, який було схвалено на референдумі. Франція оголошувалася парламентською республікою з двопалатним парламентом і президентом, якого обирали на 7 років. Складна внутрішньополітична ситуація, боротьба різних політичних партій ускладнювалася намаганням Франції утримати свої позиції в колоніальному світі. Загострювалися суперечності між прихильниками західноєвропейської інтеграції і націоналістами, провідниками нової колоніальної політики. Актуальною для правих

партій залишалась боротьба з впливом Французької компартії, яка в 1956 р. разом із соціалістичною партією отримала на виборах 11 млн голосів, а праві партії — лише 9 млн. Національно-визвольна боротьба в Алжирі (1954—1962 рр.) наклала суттєвий відбиток на життя французького суспільства, викликала до життя неофашистські угруповання. Участь Франції у війні проти Єгипту, воєнні дії 500-тисячної армії в Алжирі дестабілізували ситуацію в країні. У травні 1958 р. реакційні сили спровокували заколот з метою створити режим військової диктатури для нової інтеграції Алжиру з Францією.

За цих обставин до влади прийшов генерал Ш. де Голль. Він отримав надзвичайні повноваження і розпустив Національні збори. Конституційні норми заснованої ним П'ятої республіки діють вже більш як чотири десятиріччя.

Ш. де Голль мав практично нічим не обмежену владу, хоч у другій половині 80-х — першій половині 90-х років у межах трьох законодавчих норм співвідношення реальної влади змінювалося на користь парламенту.

Реформування державно-адміністративної системи зачепило і таку невелику країну Європи, як **Бельгія**. Її мета полягала у розв'язанні національно-регіональних проблем країни, де проживає дві етнолінгвістичні спільноти — франкомовна *Валлонія* та фламандськомовна *Фландрія*. Внаслідок цих реформ Бельгія з унітарної держави перетворилася у федеративну. У середині 50-х — на початку 60-х років нове економічне зростання і демографічні зрушення були на користь Фландрії, що спричинило зростання фламандської національної свідомості. У 1962 р. було зафіксовано лінгвістичний кордон, але загальне гальмування розв'язання національних проблем привело спочатку до розподілу партій за регіональною та лінгвістичною ознакою. Наприкінці 80-х років гаслом націоналістичних сил став сепаратизм аж до ліквідації єдиної держави. Правлячі кола Бельгії у 1970 р. пішли на перегляд конституції і сформували країну з трьома етнолінгвістичними общинами: франкомовною, фламандськомовною і німецькомовною. На місцях було створено органи місцевого управління економікою, у 1981 р. виникли фламандська і франкомовна законодавчі асамблеї, органи регіональної виконавчої влади. Таким чином, поступово, з 1962 до 1993 р., Бельгія змогла подолати складні проблеми, що накопичилися майже за півтора століття.

Складною була доля німецьких земель, які у другій половині ХХ ст. перебували під контролем окупаційних держав — Англії, Франції, США, СРСР. В умовах утворення федеративного устрою в *Західній Німеччині орієнтувались перш за все на зручності управління, ніж на історичні кордони*, які зберегла лише Баварія (і то не в повному обсязі). Землі мають досить високий ступінь незалежності, свої конституції, парламенти, уряди. У сфері впливу місцевих органів знаходяться головним чином культурна, комунальна сфери, бюджетне господарство, поліція. Зміцненню єдності земель сприяла діюча у ФРН *система “федералізму співробітництва”* — неформальна взаємодія земель на всіх рівнях. Кожен рік у ФРН проходило до п’яти конференцій прем’єр-міністрів земель і 10—13 конференцій голів міністерств. Хоча прийняті постанови юридично були не обов’язкові, але до 70-х років вони ретельно виконувалися.

Саме наприкінці 70-х років у суспільно-політичному житті ФРН більш яскраво позначилися земельна специфіка і партійні уподобання. У землях, якими керували соціал-демократи, не діяла постанова про заборону на професії (1972 р.), на підставі якої в Західній Німеччині було звільнено з державної служби тисячі представників лівих поглядів, перш за все комуністів.

Федеративний устрій ФРН ще раз продемонстрував свою гнучкість у зв’язку з об’єднанням Німеччини. “Старі землі” заявили про свою рівну з федерацією відповідальність за цей процес. Згідно з договором про союз від 18 травня 1990 р. і єдність від 31 серпня 1990 р. для “нових земель” передбачався порядок “фінансового вирівнювання”.

Складні процеси у формуванні суспільства і нації відбувалися в *Австрії. Їх своєрідність полягала в тому, що наявність загальних культурних та історичних традицій, значна етнокультурна спільності тісно об’єднали німецькомовні нації Європи й ускладнили етнонаціональну ідентифікацію австрійця*. Етнонім “австрієць” несе більше державно-політичне навантаження, ніж етнічне. У 1955 р. Австрія здобула повний державний суверенітет, але суспільство дуже важко долало минуле, особливо розуміння, що австрійці — це нація, а не уламок великої німецької нації. Процес формування національної свідомості був повільним, демократизація суспільства йшла набагато швидше. До середини 60-х років в університетській науці та шкільній освіті побутувала прихильність до великонімецької ідеї і німець-

кого націоналізму. Проте вже у 1976 р. було прийнято закон про “етнічні групи”, згідно з яким етнічну групу утворюють громадяни республіки з німецькою рідною мовою і власною народністю, які проживають на території країни.

У другій половині ХХ ст. західноєвропейська політико-економічна модель стала прийнятною для Іспанії — країни, яка змогла здійснити мирний перехід від диктаторського режиму Франко до демократії. *Своєрідність цього процесу полягала у відновленні інституту монархії і в розбудові багатонаціональної держави.* У 1977 р. згідно з конституцією в країні створено 17 автономних спільнот. Серед них Каталонія, Країна Басків і Галісія мають свої парламент, верховний суд, раду міністрів, бо саме ці землі мали автономію до 1939 р. У зв’язку з піднесенням національних рухів держава намагається обмежити вплив автономії на прийняття загальнонаціональних рішень, хоч при цьому робить поступки сильним Каталонії і Країні Басків і досить жорстоко ставиться до слабких в економічному і політичному відношеннях (наприклад Андалусія). В іспанській конституції немає положення про право націй на самовизначення, тому в 1977 р. Країна Басків відмовилася підтримати цей документ.

Великою проблемою для країни є вимоги регіонів про фінансову автономію, багаті регіони з високим рівнем прибутку на душу населення бажають меншою мірою залежати від фінансування державою. Для Країни Басків, наприклад, діє пільгова фінансова система, внаслідок чого кожен її громадян отримує із системи фінансування автономії удвічі більше, ніж громадяни інших автономних співтовариств. Розпад СРСР, СФРЮ надихнув націоналістичні сили країни і підтвердив думку про те, що в сучасній Європі можлива і зміна наявних кордонів і утворення нових держав. Такі тенденції викликають сильне занепокоєння центральної влади. Проте лідери націоналістичних сил вважають, що безпосередня боротьба за незалежність була характерною для ХІХ ст., а вони розглядають процес автономізації з більш прогресивних позицій — як інтеграцію і рівність всіх суб’єктів. За результатами соціологічних досліджень, за незалежність Каталонії висловилося 39 % опитаних, 52 % каталонців і 48 % басків бажають досягти незалежності поступово, шляхом розширення автономії.

У 70—80-ті роки більшість індустриальних країн Заходу зазнали значного загострення етнорасових проблем. Виникли

нові групи суперечностей, пов'язані з посиленням міграційних процесів і збільшенням відсотка “кольорового населення”. У США до 60-х років у сфері міжетнічних відносин панували ідеї зверхності англосаксонських культурних цінностей, насаджувався 100-відсотковий американізм. *Політику етноплуралізму* було запроваджено як реакцію на боротьбу етнорасових груп. Відтоді США як держава асоціювалися з так званою клаптиковою ковдрою, тобто великою кількістю національних культур. У 80-х роках у коледжах і університетах США вже діяло 250 курсів з вивчення історико-культурної спадщини афроамериканців, іспаномовних американців, індіанців, азіатів. Зросла кількість офіційно визначених свят етнічних меншостей.

Уряд Великобританії у 70-х роках пішов на значні поступки Шотландії і Уельсу. Соціалісти Франції також прийняли концепцію культурного плуралізму, задекларувавши у 1980 р. свою готовність “сприяти розквіту регіональних мов і культур, що являють собою здобутки французької “культурної спадщини”. Значно було розширено права франкомовної меншини у Квебеці (Канада). Проте ці заходи не дали помітних наслідків. Лідери етнорасових рухів розцінили їх як недостатні, а якісно новий культурний і освітній рівень етнорасових меншостей змінив і підвищив їхні вимоги. Поряд з цим економічне піднесення відсталіх регіонів змінило усталений традиційний життєвий устрій. З'явилися прагнення до створення власної держави.

Водночас в суспільстві зростало побоювання, що справа йде до розпаду великих національних утворень, обмеження інтересів домінуючих націй. Однією з причин цього були демографічні проблеми 60—70-х років, коли чисельність корінного населення західноєвропейських держав перестала зростати, а в деяких країнах (ФРН, Бельгія, Швеція, Люксембург) почався процес депопуляції. У 80-х роках збільшилася частка етнорасових меншостей: у Бельгії вона становила 9 %, Великобританії — 4,4, ФРН — 7, Люксембурзі — 25 % загальної чисельності населення. За деякими прогнозами, до 2030 р. кожен четвертий у ФРН буде іноземцем за походженням.

Тому у 80-х роках неоконсервативні партії (республіканці США, консерватори Великобританії, ХДС — ХСС) виступили за посилення імміграційного законодавства. Це, на думку М. Тетчер, мало запобігти “затопленню” країни “людьми чужої культури”. Жорстка система візового контролю супроводжувалася при-

низливими допитами і перевітками із застосуванням сучасних методів генетики і біохімії для визначення ступеня спорідненості. Тому на засіданні комітету Європарламенту з розслідування расизму і фашизму в 1985 р. підкреслювалося, що у Великобританії склалася несприятлива ситуація. У масовій свідомості глибокі коріння має уявлення про “зверхність білих”: культ “британської самобутності”, відчуття національної зверхності та власної винятковості, яке походить ще від часів існування імперії. Ще у 50-х роках у Великобританії 71 % англійців негативно ставилися до змішаних шлюбів, 61 % були готові змінити місце проживання, якщо поруч оселяться “чорні”, 54 % були проти рівних прав з кольоровим населенням. На посилення ксенофобії серед білих жителів впливає також той факт, що кількість носіїв вірусу СНІДу в іммігрантів із далеких країн Африки вища, ніж серед білих. У Швеції, наприклад, діє близько сотні правоекстремістських угруповань, які звинувачують іммігрантів у розповсюдженні СНІДу. Подібний ідейний клімат створює небезпеку зростання впливу формувань типу Національного фронту у Франції, який виступає з гаслами депортації іммігрантів і має підтримку приблизно 10 % електорату. Тому етнорасові меншості не підтримали неоконсерваторів, що стало однією з причин їхньої поразки. Щоб стабілізувати ситуацію, ФРН, Франція і Нідерланди виступили ініціаторами *політики стимулювання добровільної репатріації* (реемігрантам сплачувалися витрати на повернення і додаткова премія).

Незважаючи на реалізацію багатьох програм і заходів щодо розв’язання національних проблем, кінець ХХ ст. ознаменувався ренесансом національного піднесення, і від належного здійснення цієї політики багато в чому залежить стабільність найрозвиненішого регіону світу.

Одним із важливих стабілізуючих факторів, що сприяють консолідації європейських держав, є діяльність сучасних механізмів політичного впливу католицької церкви. В Європі 40 % населення є католиками, церква має тут найбільший контингент духовенства пропорційно до кількості віруючих, саме в Європі вона спирається на численні політичні партії, організації і рухи світських католиків.

Після Другої світової війни послаблення релігійного впливу було характерним для багатьох європейських країн. Враховуючи, що саме тут була найбільша напруженість у протистоянні

Сходу і Заходу, католицька церква потребувала більш динамічного керівництва. Відкритий антикомунізм Ватикану в період холодної війни було замінено більш гнучкою і динамічною політикою *Іоанна Павла II*. Перемога партій консервативного спрямування, в тому числі католицької орієнтації, також сприяла більш тісним контактам провідних європейських держав з Ватиканом. Іоанну Павлу II вдалося розв'язати багато проблем у відносинах з державами, дипломатичних відносин з якими з різних історичних причин не було: з Великобританією, Данією, Швецією, Норвегією та ін. З Великобританією, наприклад, цих відносин не було від 1543 р., зі Швецією — від 1527 р.

Католицька церква намагалася подолати скорочення числа віруючих і дехристиянізацію в багатьох європейських країнах. Так, у кризовому стані був католицизм у Франції, де 55 % католиків вважали за можливе не погоджуватися з настановами папи. Сильну конкуренцію у ФРН Ватикану становили протестантські церкви (48 % населення — протестанти і 48 % — католики). У Нідерландах на прийомі Папі Римському було заявлено, що “при нагадуванні на Рим будь-який голландець відчуває недовіру”. Тому для зміцнення свого авторитету католицька церква сприяла розвитку громадських міжнародних католицьких організацій. На кінець 80-х років їх діяло близько 70, переважно європейських. Ще у 1953 р. Ватикан затвердив статут Конференції міжнародних католицьких організацій, активними є організації католицької інтелігенції, студентів-католиків. Деякі з них (“Опус Деї” наприклад) мають особливе становище в церковно-правовій ієрархії. Стабільний електорат мають такі партії, як Християнсько-демократичний союз у ФРН, Народна партія (колишні християнські демократи) в Італії.

Важливе місце в політичній системі провідних держав світу займають політичні партії, хоч у таких країнах, як Великобританія, Швейцарія, Австралія і Канада немає спеціальних законів про партії і вони діють у межах конституції або закону про спілки. У сучасних ліберально-демократичних системах партії виступають як носії конкуруючих політичних курсів, які при цьому не ставлять під сумнів законність чинного конституційного ладу.

Довгий час провід на політичній арені країн західної демократії тримали *партії консервативного спрямування*. Ідеологія і практика цих партій знайшли підтримку на виборах у США в

1980 і 1984 рр. (перемога Р. Рейгана), під гаслами консерватизму тричі перемогла М. Тетчер, на користь консервативних партій відбулися вибори у ФРН, Італії та Франції. У 1983 р. було створено Міжнародний демократичний союз, який об'єднав консервативні партії Західної Європи і до якого увійшли Республіканська партія США, Ліберально-демократична партія Японії, австралійські консерватори.

Ці партії не є прихильниками державного втручання в економіку, проповідують індивідуалізм, постійно критикують соціальні програми як такі, що виховують споживчі настрої у населення. Більшість консерваторів виступає за розвиток консервативної держави загального добробуту. За президентства Р. Рейгана ставки на оподаткування було знижено з 50 до 28 %, постійно обмежувався рівень державного втручання в економіку, надавалися пільги для розвитку приватного сектору. В результаті США і Великобританія зміцнили свої позиції у світовій економіці й вийшли на нові рубежі соціально-економічного розвитку.

Особливість консерватизму 70—80-х років полягає в тому, що в науково-технічній революції вони вбачають початок “революції ХХІ століття, яка об'єднає давню духовну спадщину з найсучаснішою технологією”. Ф.Й. Штраус на з'їзді ХСС заявив, що бути консерватором означає “крокувати на чолі прогресу”. Ці партії є прихильниками соціокультурного та релігійного традиціоналізму. Відмова від фундаментальних духовних цінностей, на їхню думку, є однією з головних причин негативних явищ у сучасному суспільстві. Акценти роблять на значенні родини, церкви. Неоконсерватори (нові праві) ФРН і Франції, наприклад, бачили своє завдання у відродженні “духу старої Європи”, де переплелися коріння грецької, латинської, кельтської, германської і слов'янської культур.

Особливістю ідейно-політичних позицій нових правих є використання ідеї про глибокі відмінності між расами. Внаслідок цього у світі не може бути загальних універсальних ідей, кожна цивілізація має власну, неповторну логіку розвитку. Недарма причини багатьох конфліктів неоконсерватори вбачають у сфері культури. Виступи студентів Парижа на підтримку реформи освіти в 1968 р. на фоні політичної кризи спричинили страйкування 10 млн осіб.

Потужною і впливовою на світовій політичній арені залишається соціал-демократична течія, представлена в Соцінтерні 42 соціалістичними і соціал-демократичними європейськими і неєвропейськими партіями. За час свого існування ця течія набула національних і регіональних варіантів (“латинський соціалізм”, “середземноморський соціалізм”, скандинавська і шведська моделі, інтегральний соціалізм та ін.).

Після Другої світової війни соціал-демократія остаточно відійшла від марксизму, наголошуючи на таких фундаментальних цінностях, як правова держава, демократичний плюралізм, підтримка інституту приватної власності. Вперше ці ідеї було задекларовано у Франкфуртській декларації Соцінтерну в 1951 р., потім — у програмі Соціалістичної партії Австрії (1958 р.), соціал-демократами Німеччини (1959 р.) та ін. За цей період соціал-демократія досягла великих політичних успіхів. У 1974 р. було утворено Союз соціал-демократичних партій Європейського Співтовариства, ці партії мають свої фракції в Європейському парламенті. Видатними представниками цих партій, були В. Брандт, У. Пальме, Ф. Міттеран та ін.

У другій половині ХХ ст. соціал-демократичні партії досягли вражаючих успіхів у впровадженні соціальних програм. З 30-х і до середини 70-х років у Швеції при владі була Соціал-демократична робітничка партія. У післявоєнний період частка ВВП, що йшла на соціальний захист, зросла з 10 % на початку 50-х років до 33 % у 70-ті. Було ліквідовано бідність, зріс рівень заробітної плати. Шведську модель називають також функціональним соціалізмом, бо демократична держава здійснює перерозподіл національного прибутку між багатими і бідними.

Проте не скрізь політика соціал-демократів мала лише позитивний результат. У 1981 р. на виборах у Франції переміг Ф. Міттеран. Згодом було проведено широкомасштабну націоналізацію, у державну власність перейшли майже всі банки. Уряд вжив серйозні заходи щодо соціального забезпечення — грошові виплати малозабезпеченим зросли майже в 10 разів. Негативні наслідки у вигляді інфляції примусили президента змінити політику, яка стала подібною до неоконсервативної.

Характерною особливістю політичного процесу другої половини ХХ ст. є зростання впливу об'єднань і угруповань підприємців, фермерів, вчителів, адвокатів, які створюються для реалізації досить специфічних професійних проблем. У США, на-

приклад, інтереси підприємців представляє Торгова палата США (це 27 тис. штатних і місцевих палат, 200 тис. компаній-членів і 13 тис. підприємницьких асоціацій). 75 % всіх промислових компаній США входять до Національної асоціації промисловців, 500 тис. компаній об'єднує Національна асоціація малого бізнесу. У ФРН на регіональному і федеральному рівні створено близько 4—5 тис. об'єднань і організацій студентів, лікарів, діячів культури. Головна їх мета полягає в здійсненні впливу на формування політичної стратегії уряду. Такі об'єднання зростають у чисельному відношенні дуже швидко навіть порівняно зі зростанням членів політичних партій. Є навіть припущення, що організації такого типу можуть прийти на зміну політичним партіям.

Історичний досвід розвитку провідних країн Заходу в другій половині ХХ ст. довів, що існування суспільства на основі демократії як політичної реальності дає змогу вирішувати найбільш важливі питання сучасності. Стабільність цих держав забезпечується значною мірою високим рівнем політичної культури компромісу і консенсусу. Конфлікти в суспільстві розв'язуються мирними засобами, з визнанням всіма учасниками певних "правил гри".

Демократична хвиля, породжена в середині 70-х років зміною диктаторських режимів у Греції, Іспанії і Португалії, збіглася з припиненням "холодної війни" кінця 80-х років і сприяла подальшому поширенню демократичної політичної системи. За даними організації "Фрідом Хауз", яка постійно аналізує стан свободи у світі, якщо у 1972 р. у світі налічувалося 42 вільні країни, то в 1991 р. їх кількість зросла до 75. За підрахунками відомого американського політолога Р. Даля там, де демократія проіснувала більше двох десятиліть, вона збережеться і на довгий строк, стане стабільною. Не перебільшуючи значення цього висновку, все ж треба мати на увазі, що процес формування політичної демократії тривав декілька століть (від Англійської буржуазної революції). Демократичні інститути Франції, наприклад, остаточно сформувалися наприкінці ХІХ ст., у ФРН та Італії — після Другої світової війни, у Східній Європі демократія почала утверджуватися внаслідок антитоталітарних революцій кінця 80-х — початку 90-х років. Тому проблема альтернатив політичного розвитку для великої частини людства стоїть ще дуже гостро.

7.3. Світова система соціалізму в другій половині 40-х — наприкінці 80-х років

Після перемоги над фашизмом у країнах Східної Європи до влади прийшли комуністичні партії, що було як результатом їхнього внеску в справу перемоги, так і підтримки з боку СРСР. Вони почали будувати тоталітарне суспільство на зразок сталінського соціалізму. У такий спосіб ця модель вийшла за межі однієї країни і була поширена на Південно-Східну Європу і Азію (Китай, 1949 р.). Згодом до її складу потрапили Куба (1959 р.), Лаос (1975 р.) і В'єтнам (1976 р.).

Під назвою “світова система соціалізму” така політична й економічна організація країн функціонувала 40 років.

Сталінська модель утвердилася після встановлення монополії компартій східноєвропейських країн (Румунія, Польща, Угорщина — 1947 р., Чехословаччина — 1948 р., Східна Німеччина — 1949 р.) До цього протягом кількох післявоєнних років у цих країнах здійснювалися заходи, що відновлювали буржуазно-демократичні форми державності (наявність багатопартійності, аграрні реформи без націоналізації земель, збереження приватної власності у дрібній та середній промисловості та ін.).

У 50-ті роки “нове соціалістичне суспільство” в цих країнах будувалося за зразком СРСР. Наслідком цього стали періодичні суспільно-політичні й економічні кризи. Виступи польських робітників у Познані в червні 1956 р. завершилися збройним придушенням і загибеллю близько 100 осіб. У жовтні 1956 р. мітинги і демонстрації охопили Будапешт. Повстанці вимагали виведення радянських військ, встановлення демократичного режиму, розпуску партійних організацій і органів безпеки. Відбулося відкрите збройне протистояння. До столиці було введено радянські війська. Партійно-адміністративна система відреагувала на це значним посиленням репресивної політики. 28 тис. активних учасників цих подій було заарештовано, 3 тис. — вбито, десятки тисяч виїхали в еміграцію. Таким чином, у 50-х роках європейські соціалістичні країни не змогли позбавитися ні радянської присутності, ні неефективної економічної політики. Недемократичною залишалася політична система цих країн.

Незважаючи на поразки у відкритому протистоянні з СРСР, у соціалістичних країнах розроблялися варіанти створення альтернативних моделей, особливо після XX з'їзду КПРС. Час-

тково цьому сприяло визнання радянським керівництвом тези про те, що можливі різні шляхи побудови соціалізму. Найбільш активно пошуки специфічних шляхів розвитку відбувалися в Югославії (“югославська модель соціалізму”), в Угорщині, а також у Чехословаччині (набули узагальнюючої назви “празька весна”).

Основу югославського досвіду соціалістичного будівництва становила концепція, що проголошувала найголовнішими принципами державного устрою такі положення: постійне поглиблення демократії за керівної ролі комуністичної партії, перетворення державного соціалізму в асоціацію вільних виробників, поступове відмирання держави, контроль трудящих над використанням додаткового продукту і його розподілом. При розробці концепції уряд велику увагу приділяв оптимальному поєднанню самоврядування і державного управління, раціональному розподілу повноважень між федеральними і республіканськими органами, нейтралізації впливу закономірностей товарного виробництва на соціальну захищеність трудящих.

Подальший розвиток цієї концепції було здійснено на VIII з'їзді Союзу комуністів Югославії (1964 р.). *Концепція соціалістичного самоврядування* набула збагачення у вигляді проголошеної з'їздом суспільно-політичної реформи. Вона передбачала такі кардинальні зміни, як ліквідація державних централізованих інвестиційних фондів (право розпоряджатися ними було передано в республіканські й місцеві банки); на самофінансування із місцевих джерел переводилася система охорони здоров'я, освіти, культури; підприємствам було надано право залишати собі 52 % чистого суспільного продукту. Для прискореного розвитку слаборозвинутих в економічному відношенні регіонів створювався Фонд федерації.

Згідно з конституцією 1974 р. великі повноваження надавались общинам країв і республік, для подальшого розвитку демократичних засад було прийнято рішення про розподіл і несуміщення партійних і державних функцій. Законодавчо підтверджувалося, що одна особа не може бути двічі підряд обрана на одну і ту ж посаду. Хоч того ж року Скупщина Югославії обрала Йосипа Броз-Тіто президентом СФРЮ без обмеження строку мандату. Тоді ж він був обраний довічним головою СКЮ.

Реалізація цих політичних і економічних заходів дала плідні результати. Протягом післявоєнних років країна розвивалася

досить високими темпами. За 1947—1980 рр. промислове виробництво зросло у 23 рази, а сільськогосподарське — у 3 рази. У певному розумінні Югославія відчинила двері на Захід, на відміну від усіх країн радянської сфери впливу. Велика кількість туристів відвідували Хорватію і словенське узбережжя, населення користувалося фактично необмеженою можливістю працювати в країнах Західної Європи (лише в 1971 р. близько мільйона югославів перебували там на заробітках). Проте вже на початку 80-х років почали зростати труднощі в суспільно-політичному житті, економічних відносинах. З'ясувалося, що до цього часу так і не вдалося створити інтегрований загальнодержавний ринок, внаслідок чого господарська діяльність була дуже регіоналізована. Через податки у підприємств відбиралися майже всі прибутки. У 1987 р. в країні налічувалося більше 1 млн безробітних (у 1952 р. їх було лише 45 тис.).

З березня 1982 р. центром напруженості в міжнаціональних відносинах став край Косово. Близько 30 тис. сербів і чорногорців покинули цей регіон за 1981—1988 рр. Залишалися невирішеними проблеми релігійного характеру. З моменту заснування в 1918 р. Югославія об'єднала прихильників різних релігій: католиків, православних і мусульман. Країна була мультиетнічною державою, в якій кожна національна група була меншиною. Під час Другої світової війни країну розчленували партизани Тіто, які виграли визвольну війну та громадянські війни проти сербських і хорватських націоналістів великою ціною: близько 1,7 млн людей загинуло і близько 300 тис. були вигнані чи змушені емігрувати.

На цьому фоні нерівномірність розвитку в межах Югославії з надзвичайно великою різницею у прибутку на душу населення ще більше посилювалася тим, що ця диференціація мала тенденцію до збігу з етнічними кордонами (найбільші прибутки мало населення Словенії, Хорватії, Воєводини, Сербії, найменші — Косово, Македонії, Боснії і Герцеговини, Чорногорії).

Загострення національних і економічних проблем, смерть Йосипа Броз-Тіто дали драматичний ефект. Напруженість між конкуруючими націоналізмами, між “унітарним націоналізмом”, заснованим на ідеї “великої Сербії”, та автономними націоналізмами, які ставили вимогу більшої автономії Словенії та Хорватії і контролю над прибутками, досягли свого апогею за влади С. Мілошевича (став президентом у вересні 1987 р.), який скасу-

вав у вересні 1990 р. автономний статус Косова та Воєводини і збільшив вагу Сербії у федерації, що призвело, зрештою, Югославію до розпаду і великої війни.

У Чехословаччині в 1968 р. було здійснено спробу політичного повороту до розуміння соціалізму як дійсно демократичного устрою. Наступ реформаторів почався з обрання в січні 1968 р. першим секретарем ЦК КПЧ О. Дубчека. На короткий час значно зросли політична активність населення, роль засобів масової інформації в боротьбі за демократичні засади існування суспільства.

Із січня по серпень 1968 р. реформаторським силам КПЧ вдалося усунути з партійних і державних посад тих, хто ніс найбільшу відповідальність за порушення законності та норм партійного життя. Багато надій покладали комуністи на XIV з'їзд КПЧ і з'їзд Компартії Словаччини, на яких мали бути закріплена лінія на демократизацію, піддані аналізу причини кризи в суспільстві, прийнято новий Статут і обрано новий склад керівних органів.

Але розвиток “празької весни” було перервано введенням 20 серпня 1968 р. у Чехословаччину військ Організації Варшавського договору у складі військових контингентів СРСР, Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі. Приводом до цього було звернення “групи комуністів ЧСНР” про наступ “контрреволюційних сил і загрозу завоюванням соціалізму”. Того ж дня Президія ЦК КПЧ звернулася до народу із заявою, в якій зазначалося, що війська ОВД введені до країни без відома президента, Президії Національних зборів, Президії уряду і першого секретаря ЦК КПЧ. Підкреслювалося, що Президія ЦК КПЧ розглядає це як акт, що суперечить основним принципам відносин між соціалістичними державами і зневажає елементарні норми міжнародного права.

За цих умов XIV з'їзд КПЧ був проведений на одному з підприємств і дістав назву Височанського. Комуністи засудили введення військ, підтвердили свій намір дотримуватися обраного курсу політичних реформ, закликали населення до годинного загального страйку. 23 серпня 1968 р. всі трудящі республіки взяли в ньому участь. Проте вистояти реформаторам у цей період не вдалося. Під тиском брежнєвського керівництва делегація ЧСНР на переговорах у Москві вимушена була підписати радянсько-чехословацьке комюніке (пізніше назване “15 пунктів”).

Цей документ став юридичною основою для систематичного втручання у внутрішні справи Чехословаччини. Подальший розвиток подій призвів до падіння Дубчекового керівництва і припинення процесу демократизації. У квітні 1969 р. на Пленумі ЦК КПЧ було сформовано керівництво на чолі з Г. Гусаком, який здійснив поворот до централізованих форм управління. У 1970 р. було проведено широку чистку прибічників реформ і “празької весни”. Близько 0,5 млн комуністів було виключено з партії.

У 60—70-х роках складні суспільно-політичні процеси мали місце в Китаї. Доповідь М.С. Хрущова на XX з’їзді КПРС про культ особи китайське керівництво на чолі з Мао Цзедунем сприйняло як виклик. Під час “великого стрибка” китайська модель соціалізму зазнала подальшої канонізації. Висловлювалися претензії на одноосібне лідерство у комуністичному світі. В економіці було ліквідовано приватний сектор, одноосібні господарства, абсолютизувалася теза про загострення класової боротьби. Кульмінацією цього став період “культурної революції” (1966—1976 рр.) — своєрідного державного перевороту у вигляді серії масових політичних кампаній. Його жертвами стали близько 100 млн осіб.

Початок ліберального реформаційного процесу в Китаї пов’язаний з Ден Сяопіном. Особливість ситуації полягала в тому, що значне економічне піднесення у 80—90-х роках відбувалося за рахунок політичної свободи, шляхом керованого недемократичного впровадження ринкових перетворень. Вони відбувалися під гаслами зміцнення керівної ролі компартії, відданості марксизму-ленінізму та ідеям Мао, подальшого просування на шляху соціалізму.

Потяг китайського суспільства, особливо молоді, до демократизації суспільно-політичного життя, вимоги свободи слова і створення багатопартійності було придушено танками на площі Тяньаньмін 4 червня 1989 р.

“Соціалізм з китайською специфікою” демонстрував високі показники економічного і соціального розвитку. Темпи економічного розвитку у 80-х роках становили 12—18 %. У 1982—1990 рр. реальні доходи на душу населення зросли на 40 %; рівень бідності у 1990—1992 рр. скоротився на 35; рівень дитячої смертності за 1978—1989 впав на 25; кількість учнів шкіл збільшилася на 29 % (у 1982—1990 рр.). Китай, таким чином, прямує шляхом ринкової лібералізації з урахуванням цивілізаційних особливостей і національних традицій.

Досвід соціально-політичного розвитку соціалістичних країн другої половини ХХ ст. показав, що найбільшим консерватизмом та ідеологічною негнучкістю характеризувалася діяльність КПРС.

Завершення Другої світової війни для багатьох громадян СРСР стало початком нових репресій та ідеологічного тиску. Під гаслом “боротьби з ворожим тиском Заходу” відбулися процеси проти творчої інтелігенції, від фахівців у галузі мистецтва і літератури до генетиків і кібернетиків. У жовтні 1945 р. 126 тис. радянських офіцерів, які потрапили в німецьких полон, було позбавлено своїх звань і переправлено до радянських концтаборів.

У Прибалтиці й Західній Україні точилася боротьба “зелених братів”, Української повстанської армії та Організації українських націоналістів з радянським режимом. Лише з лютого 1944 р. по 1 січня 1946 р. в Західній Україні було проведено 39 773 чекістсько-військових операцій, жертвами яких стали близько 450 тис. осіб. У 1946—1949 рр. було депортовано 400 тис. литовців, 150 тис. латишів, 50 тис. естонців, кількасот тисяч західних українців. У 1946 р. в Західній Україні було заборонено діяльність греко-католицької церкви. Під тиском цих обставин у деяких регіонах (у Західній Україні зокрема) збройна боротьба продовжувалася до середини 50-х років.

Після смерті Сталіна радянське керівництво спромоглося лише на поверхове пояснення причин існування репресивної системи. Критика культу особи мала пасивний, абстрактний і однобічний характер. На противагу йому висувалася теза про необхідність зміцнення колективного керівництва. Розпочався перегляд справ з метою реабілітації комуністів, що зазнали репресій у 30-х — на початку 50-х років. За сучасними даними, в ці роки за звинуваченнями в контрреволюційній та антидержавній діяльності було засуджено 3 778 234 осіб, з них 786 098 розстріляно. На січень 1953 р. у таборах знаходилося 465 тис. і у виправно-трудовах колоніях — близько 80 тис. осіб, засуджених за політичними мотивами. Комітет партійного контролю при ЦК КПРС до 1956 р. реабілітував 5456 осіб, виключених з партії за політичними звинуваченнями. Реабілітації підлягали репресовані народи: відновлено автономії калмиків, балкарців, чеченців та інгушів, карачаївців.

Лише після ХХ з'їзду КПРС і доповіді М.С. Хрущова “Про культ особи та його наслідки” лінія на обмежену критику репре-

сивного режиму набула офіційного політичного статусу. У 1954—1961 рр. було реабілітовано 737 182 особи. З 1962 р. реабілітацію жертв репресій поступово було згорнуто. Акцентування на культі особи Сталіна подовжило стагнацію радянської політичної системи, не дало змогу провести серйозні реформи в суспільному житті та економіці. Діяльність М. Хрущова дещо послабила тоталітарну систему, адже хоч і в зародковому стані, але було піддано критиці діяльність найвпливовішого лідера в партії і державі, припинилися “чистки”, розпочалося певне переосмислення реалій.

Проте наукове підґрунтя соціально-політичної реформації існувало в межах моделювання “комуністичної перспективи”, про що свідчило прийняття чергової програми КПРС у 1961 р. Радянське суспільство пережило ще одну ейфорію у вигляді програми “догнати і перегнати Америку”, “комунізувати увесь світ”, що була влучно підтримана здобутками радянської космонавтики на рубежі 50—60-х років. Останнє розцінювалось як переконливий факт домінування соціалізму над капіталізмом. На ХХІІ з’їзді КПРС радянське керівництво змодельовало початок “періоду розгорнутого будівництва комунізму”. Запропонована ідеологічна конструкція передбачала: в економічній галузі — побудову матеріально-технічної бази комунізму: догнати і перегнати в економічному відношенні найбільш розвинені капіталістичні країни Європи, Сполучені Штати Америки; знищити різницю між містом і селом, розумовою і фізичною працею та ін. У сфері політичних відносин — зміцнити соціалістичний устрій, радянську демократію, розширити функції суспільних організацій та ін. В ідеології — повна й остаточна перемога соціалізму в межах світової соціалістичної системи. Розв’язати ці питання потрібно було “протягом найближчого періоду часу” (до початку 80-х років).

Подальший розвиток СРСР довів, що програмові засади КПРС не відповідали стану суспільства, а відсутність реалізму в постановці стратегічних цілей розвитку держави перетворилася на компрометуючий фактор ідеології і політики партії.

“Відлига” Хрущова завершилася новими ідеологічними репресіями і каральними акціями. Внаслідок ускладнення соціально-економічної ситуації розпочалися виступи робітників індустріальних міст (Кривий Ріг, Олександрівськ). У червні 1962 р. було застосовано зброю проти робітників Новочеркаська.

У жовтні 1964 р. до влади прийшло консервативне керівництво на чолі з Л.І. Брежнєвим. Саме роки “застою” стали довершеною картиною бюрократичного соціалізму. Домінувати стали формалізм, ієрархічність відносин, закостенілість і особиста обмеженість. Ідеологічний контроль став панівним. Політичною опозицією до влади були дисидентський рух (справа А. Синявського і Ю. Данієля), діяльність правозахисників, згодом — Групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. У листопаді 1976 р. таку групу було створено в Україні.

Криза соціалістичних країн стала одним із проявів загальної кризи ідеології і практики лівих рухів, що охопила майже всі регіони світу. Ідеологічний догматизм, нездатність адекватно реагувати на зміни в суспільно-політичному житті, боротьба “за чистоту” марксизму-ленінізму сприяли подальшій централізації, уніфікації й одержавленню системи. Соціалістична тоталітарна система, що склалася в СРСР, функціонувала завдяки майже повній економічній, політичній та ідеологічній автаркії — фактичній ізоляції більшості населення від процесів, що розгорталися у світі. З другої половини 70-х років у світі почала розгортатися інформаційно-телекомунікаційна революція, якій догматизований марксизм-ленінізм не зміг протистояти. Спочатку радянська система зазнала ідеологічної поразки, а згодом і державно-політичної.

У дусі тоталітаризму розпочалася й “перебудова” в межах СРСР. Поразку цього курсу можна було передбачити хоча б з огляду на те, що за відсутності уявлень про сучасний стан суспільства, нехтуванні його реаліями, було знову використано авторитарно-тоталітарні методи керівництва. *За законами соціальної інженерії спрямування до демократії можливе лише при певному рівні як економічного, так і соціально-політичного розвитку.* До економічних показників належать: високий рівень індустріалізації, урбанізації, певний ступінь заможності населення, достатній розвиток засобів масової інформації. Політологи вважають, що чим нижчий рівень економічного розвитку, тим менші шанси демократизації.

До політичних передумов реформування тоталітарних систем у бік демократії належать активна участь громадян у політичному житті, визнання необхідності існування політичної опозиції, згода еліти та основної маси населення щодо головних принципів демократичного устрою. У СРСР на момент проголо-

шення горбачовських ідей цих показників не було. *Мета М.С. Горбачова полягала в тому, щоб перевести країну до “гуманістичного соціалізму”, при цьому “демократизація” мала торкнутися найнижчих ешелонів влади.* Перехід від адміністративно-командної системи до правової держави вимагав чіткого розмежування партії і держави. Для цього треба було створити основи громадянського суспільства і перетворити партію на один з його елементів. Це — завдання не одного покоління. Проте на практиці почалося об’єднання партійних і державних посад, М.С. Горбачова було обрано головою Верховної ради СРСР. Демократизація КПРС здійснювалася на рівні кадрових питань. Про посилення авторитаризму свідчило також обрання М.С. Горбачова на безальтернативній основі на посаду президента СРСР, потім — генеральним секретарем партії (а не ЦК).

У часи “перебудови” (1985—1991 рр.) не вдалося здійснити системних реформ. Але певним здобутком цього часу можна вважати зміну акцентів в ідеології. “Нове мислення” підготувало ґрунт і створило певний ідейний клімат у суспільстві, який сприяв падінню комуністичної тотальної ідеології. *Важливим постулатом того періоду був висновок про пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, відмова від розв’язання міжнародних конфліктів військовими засобами, сприяння консенсусу в суспільстві.* Важливим інструментом на шляху до демократизації стали дозована “гласність” і відкриття “білих плям” в історії суспільства.

Політичного характеру набуло оприлюднення трагічних і болючих сторінок забороненої історії **України**: про демографічні втрати населення під час голодомору 1931—1933 рр., зміст пакту Ріббентропа — Молотова, реалії входження Західної України до СРСР і розвиток національно-визвольного руху на цих землях та ін.

Могутнім детонатором демократизації в Україні стала аварія на Чорнобильській АЕС. Екологічна катастрофа на теренах країни продемонструвала більше, ніж будь-яка реформа, реальний зміст відносин між центром і республіками, ступінь самостійності та самодостатності компартійного керівництва, нехтування і зверхне ставлення до долі народу з боку радянської і партійної номенклатури. З усією гостротою постало питання про суверенні права народу і держави на власній території.

Екологічна проблема, питання захисту української мови і культури були головними в діяльності Народного руху, який від часу свого заснування (вересень 1989 р.) став відкритим опозиційним центром до КПРС, а згодом всієї радянської системи. Швидкими темпами в СРСР і в Україні створювалися незалежні громадські організації (“Меморіал”). Почалося відродження багатопартійності, у 1991 р. вже діяло 13 політичних партій.

Демократично орієнтовані комуністи, відчуваючи наближення політичного краху, намагалися реформувати партійні структури, сформувавши “Демократичну платформу Компартії України”, наголошували на необхідності реалізації курсу демократичних реформ. Проте ці плани реалізувати не вдалося. У вищих ешелонах влади з 1990 р. фактично розпочалася номенклатурна приватизація — розподіл нерухомості й партійних фінансів між комерційними партійними структурами і довіреними особами з членів КПРС. У країнах з пільговим оподаткуванням і в офшорних зонах створювалися акціонерні товариства, на які переводилися партійні фінанси і навіть гроші з бюджету СРСР. За короткий час виникло 1,5 тис. спільних підприємств та акціонерних товариств зі змішаним капіталом на суму 14 млрд крб і 5 млрд дол. США. На момент розпаду СРСР його борг становив 86 млрд дол., від золотого фонду країни залишилося лише 300 т.

Зрештою, “перебудова” М. Горбачова дала поштовх початку боротьби між старою партійною номенклатурою і новими, національними і периферійними угрупованнями. Непідготовлена економічна реформа викликала структурну кризу і соціальний розпад, набирала силу політичний екстремізм. Серпневий путч 1991 р. поклав початок розпаду СРСР, системи в цілому, відходу від влади правлячої еліти.

Крах СРСР, світової соціалістичної системи завершив одну з найдраматичніших сторінок історії. Комуністичне правління супроводжувалося величезними втратами населення, нав'язуванням ортодоксальної доктрини, ізоляцією мільйонів людей від світового співтовариства. За висловом З. Бжезінського, крах СРСР став заключним етапом поступового розпаду комуністичної імперії, яка на певних проміжках часу була більшою за імперію Чингісхана. 150 млн населення колишніх республік СРСР розпочали боротьбу за утвердження своїх прав на незалежність і суверенітет.

7.4. Країни “третього світу” в постколоніальну добу

Друга світова війна привела до активізації національно-визвольного руху в колоніальних імперіях Великобританії, Франції, Голландії, Португалії і Бельгії. Здобувши перемогу над Німеччиною і Японією, старі колоніальні держави намагались зберегти тут свої панівні позиції. Однак нові реалії примусили їх переглянути політичний курс.

Причини розпаду колоніальних імперій були такі. По-перше, поразка у Другій світовій війні держав агресивного блоку, в результаті чого Італія і Японія втратили свої колоніальні володіння. *По-друге*, колоніальні імперії Великобританії, Франції, Голландії, Бельгії були значно ослаблені в результаті війни. *По-третє*, у колоніях під час війни прискорено розвивалась економіка, зростала чисельність національної буржуазії, інтелігенції та інших верств населення, розвивався національно-визвольний рух, створювались політичні організації, національні збройні сили.

Розпад колоніальних імперій розпочався на Азіатському континенті, де в 1945 р. здобули незалежність Індонезія і В'єтнам. 17 серпня 1945 р. було проголошено незалежну республіку Індонезія. Її президентом обрано лідера Національної партії Сукарно. У 1946 р. Філіппіни оголосили свою незалежність. Однак США зберігали тут свої військові бази та економічні позиції. У Таїланді, який у період Другої світової війни був прибічником Японії, ще 1944 р. в результаті політичної кризи відбулися зміна урядів і переорієнтація зовнішньої політики на США та Великобританію. У Малайзії у повоєнний період посилювався національно-визвольний рух, що привело до проголошення 31 серпня 1957 р. незалежності Малайської Федерації. У серпні 1965 р. від Малайзії відокремився Сінгапур і став незалежною республікою.

У 1946 р. після виведення французьких військ фактично незалежними стали Сирія та Ліван. У тому ж році було проголошено незалежність Йорданії. У 1947 р. Індія і Пакистан одержали права британських домініонів. У 1948 р. визволилися від колоніальної залежності Цейлон і Бірма, проголошено утворення двох корейських держав (КНДР і Республіка Корея) та Держави Ізраїль.

В Африці на початку 50-х років активізувався арабський національно-визвольний рух. Внаслідок цього вже в 1951 р. було

проголошено незалежність Лівії. У 1952 р. в Єгипті вибухнуло повстання “вільних офіцерів”, у результаті чого вже наступного року він був проголошений республікою. Великобританія втратила тут свої панівні позиції. Протягом 50-х років ще ряд африканських країн здобули незалежність (Марокко, Туніс та Судан у 1956 р., Гвінея у 1958 р.).

Переломним у визволенні Африканського континенту був 1960 р., названий “роком Африки”. Визволилися 17 країн (Гана, Габон, Верхня Вольта, Дагомея, Мавританія, Мадагаскар, Малі, Сенегал, Сомалі, Того, Центральнаафриканська Республіка, Чад, Нігер, Конго, Заір, Нігерія, Кот-д’Івуар). Приймавши декларацію 14 грудня 1960 р. “Про надання незалежності колоніальним країнам і народам”, Генеральна Асамблея ООН поставила деколонізацію під міжнародний контроль. У 60-ті роки фактично перестала існувати колись найбільша у світі Британська колоніальна імперія. Франція особливо наполегливо намагалася зберегти за собою Алжир, народ якого піднявся у 1954 р. на боротьбу проти колонізаторів. Визвольна війна в Алжирі тривала довго. Лише у 1962 р. французькі колонізатори змушені були підписати угоду про припинення воєнних дій і після референдуму визнати незалежність Алжиру. Визволення Алжиру привело до повного розпаду і Французької колоніальної імперії.

Останньою (у 1974 р.) в Африці розпалась Португальська імперія, внаслідок перемоги революції в самій метрополії. Останнім осередком колоніалізму залишився південь Африки, де расистський режим Південно-Африканської Республіки (ПАР) довгий час відмовлявся надати свободу народу Намібії. Нарешті, у 1989 р. війська ПАР були виведені з країни, і у 1990 р. вона була проголошена незалежною державою.

Отже, деколонізація Азії і Африки — одна з найвизначніших подій сучасної історії. У своєму розвитку вона пройшла три основні періоди: перший (1945 — середина 50-х років), коли незалежність вибороли країни Азії; другий (середина 50-х — середина 60-х років), протягом якого стали суверенними країни Північної і Тропічної Африки. Третій етап (1975—1990 рр.) завершив крах колоніалізму на півдні Африки.

Перед народами молодих країн, що визволилися, постали завдання становлення та зміцнення їхньої політичної незалежності, завоювання економічної самостійності, проведення соціальних реформ, розвитку освіти і культури. Вирішення цих

завдань супроводжувалося гострим протиборством між різними політичними силами.

Для розвитку деяких країн “третього світу” характерне поширення антимодернізаторських і антизахідних настроїв. Утверджується ідея зверхності стародавніх цивілізацій Азії, Африки, Америки над європейською. Найбільш радикальні її прихильники взагалі відкидають прогрес у його європейському розумінні та формують ідейні течії типу “негритюд” в Африці, індіанізм у Латинській Америці, панісламізм в Азії. Зростання подібних настроїв призвело до встановлення влади “червоних кхмерів” у Кампучії. Полпотівці поставили за мету викоринити сучасність у всіх її проявах: скасували особисту власність, гроші, виселили населення з міст, ліквідували систему освіти і медичної допомоги, нищили технічне обладнання.

Все це було реакцією на домінування європоцентризму, коли “західне” вважалося синонімом розвинутості, а “східне”, традиційне, — еквівалентом відсталості. Ліквідація історичного відставання розцінювалася передусім як поступова вестернізація, відмирання традиційного сектору. Але запозичені без урахування власних історичних традицій буржуазно-демократичні інститути функціонували з великими недоліками. Розпочалася активна критика “культурного імперіалізму” Заходу в країнах, що розвиваються, хоч поряд з цим колоніалізм інтернаціоналізував життя цих регіонів, підключав їх до капіталістичного ринку. Але в суспільному житті багатьох країн 70—80-х років домінували націоналістичні настрої, що й підтвердив “ісламський бум” цього періоду.

Іслам продемонстрував особливо широкий діапазон політичного пристосування. Мусульманські общини мають глибокі коріння у більш ніж 120 афро-азійських країнах, із них у 35 вони становлять більшість населення, проте лише у 28 країнах іслам визнано державною релігією. **Феномен Іранської революції**, наприклад, полягає не в тому, що вона відбулася під релігійним гаслом, а в тому, що ісламське духовенство змогло оволодіти державною владою. Чи не вперше після чотирьох “праведних імамів”, які правили Арабським халіфатом у VII ст. після смерті Мухамеда, воно виконує весь спектр функцій: проповідників, політичних ідеологів і пропагандистів, державних і військових керівників. Більше того, вони проголосили навіть створення ісламської моделі економіки.

Служителів культу в Ірані налічується близько 200 тис.; у країні є 80 тис. мечетей, 300 духовних навчальних закладів, 600 тис. так званих прямих нащадків пророка по чоловічій лінії і 1 млн — по жіночій. Вони, незважаючи на характер професійної діяльності, є шанованими членами суспільства. Про ступінь ісламізації державної структури Ірану свідчить той факт, що лише у 1981 р. внаслідок збройної боротьби протидіючих угруповань було вбито близько 300 релігійних діячів, які обіймали різні партійні й державні посади.

Складність ситуації пояснюється також нерозв'язаністю національних проблем, адже значну частину населення становлять національні меншості: азербайджанці (8 млн), курди (4 млн), араби (600 тис.), туркмени (600 тис.), белуджі (600 тис.). Близько 4 млн представників тюрко-перської групи ведуть кочовий і напівкочовий спосіб життя. У новій конституції Ірану немає положень про права національних меншостей. Шиїтське духовенство поступово відтіснило і нейтралізувало ліберально-буржуазну, а згодом і ліворадикальну опозицію, ліквідуючи її представників на основі кримінального законодавства, побудованого на застарілих релігійних нормах.

Іранська революція — це яскравий приклад того, як ідеї національної держави, національної консолідації, піднесення рівня життя під гаслами типу: “Від кожного — за здібностями, кожному — за благочестям” стають більш важливими, ніж індивідуальна свобода вибору, громадянське суспільство, політична демократія. Поширення цих цінностей та інститутів у незахідному світі є найбільш складним завданням.

Після Другої світової війни проблема створення основ стабільної буржуазно-демократичної державності постала перед Індією — країною — носієм стародавньої культури і традицій на Сході, яка має надзвичайно складний соціальний, расовий, етнолінгвістичний, релігійний та ідеологічний склад.

З першої половини 80-х років найбільш загрозливий виклик індійській державності надійшов від сикхської общини Пенджабу, чисельність якої 14 млн осіб, це один із найбагатших штатів, хлібна житниця країни. Сикхи становлять значну частину офіцерського корпусу і державних службовців. Тому націоналістичні ідеї, сепаратистські устремління, терористична діяльність сикхської общини, бажання створити власну державу “Халістан” дестабілізують соціально-політичну ситуацію в країні.

Важкі часи після індо-пакистанського поділу переживають індійські мусульмани, яких налічується близько 100 млн осіб. На відміну від Ірану, в Індії реалізується принцип релігійної нейтральності держави на фоні множинних віросповідальних орієнтацій суспільства.

Релігійна проблематика наклала відбиток і на формування ідеології національно-визвольної боротьби *М.К. Ганді*, в якій було зроблено спробу досягти синтезу індуїзму і християнства. Велика увага в цій системі поглядів приділялася ідеї перебудови індійського суспільства на принципах самозабезпечення і самоврядування сільських співтовариств. Ганді вважав, що в ході свого розвитку цивілізація деформувала природний ритм праці й життя людей, створила соціально-політичні інститути, які пригнічують особистість, руйнують морально-релігійні основи суспільства. Сам термін “цивілізація” Ганді трактував у індійсько-буддійському дусі: “Цивілізація — це та поведінка, яка вказує людині шлях обов’язку... По-гуджаратськи слово “цивілізація” означає “добра поведінка”... Тому наші предки поставили межу потуранню слабкостям. Вони зрозуміли, що щастя — це, головним чином, стан душі. Не обов’язково людина щаслива, коли вона багата, або нещаслива, коли вона бідна”. Певною мірою Ганді був антиурбаністом, вбачаючи головну рушійну силу антиколоніальної боротьби в селянстві, з недовірою ставлячись до цінностей великого міста. Ганді виступав проти кастового поділу індійського суспільства, проте вважав, що спадкові якості людини визначають її місце і роль у суспільстві.

У другій половині ХХ ст. певну популярність здобули ідеї *Ф. Фанона* про необхідність боротьби за нову особистість “кольорового індивіда”, духовну деколонізацію. Виникають своєрідні концепції *Е. Блайдена*, наприклад, про природний характер расової ворожнечі, необхідності збереження біологічної чистоти, принципових відмінностей культури і характеру європейців і африканців. Європейцям згідно з цією концепцією притаманні індивідуалізм, культ науки, грубий матеріалізм, жорстокість; африканцям — природність, доброзичливість, духовність.

У післявоєнні роки африканські держави переживають розквіт освіти, зростання мережі вищих навчальних закладів і кількості студентів. У 50—60-х роках чисельність осіб, які здобували освіту у вищих навчальних закладах, збільшилася у 15—16 разів. З 1960 по 1980 р. цей показник зріс у 8 разів. Після прого-

лошення незалежності в Західній Африці діяло 11 університетів (1969 р.), а за 70-ті роки було засновано ще 13.

Ряд країн і регіонів Східної Азії — Тайвань, Гонконг, Сінгапур досягли видатних успіхів і займають провідні позиції у світі завдяки використанню конфуціанства в умовах модернізації. У цих країнах конфуціанство становить основну систему цінностей і диктує спосіб життя. Воно є основою етики бізнесу, суспільного й особистого життя. Конфуціанська концепція самодисципліни та управління родиною і державою є складовою політичної філософії. Суспільному устрою в цих країнах притаманна жорстка регуляція відносин, мета якої — забезпечити порядок у суспільстві, запобігти конфліктам. У соціалістичному Китаї, наприклад, до 1978 р. ідеї модернізації за західним взірцем вважались “філософією пригноблення Заходом”. У традиційному Китаї більше цікавилися суспільством, ніж природою, відносинами між людьми. Культивувались такі риси, як покірність долі, сердечність, ощадливість, обережність тощо. Релігійну традицію Китаю характеризують висока раціональність, відсутність релігійного фанатизму, екстремізму, терпимість до інакодумців.

На Тайвані й у Сінгапурі, наприклад, вивчення конфуціанства входить до державних освітніх програм. Взагалі освіта у Східній Азії відкриває шлях до влади, дипломи і вчені ступені цінуються надзвичайно високо. Досвід цих держав — це своєрідне поєднання авторитарної політичної влади з поступовою відмовою від диктату в економіці й переходом до ринкових принципів. Такий симбіоз охороняє суспільство від найбільш тяжких катаклізмів, забезпечує зберігання стабільності.

Велика група країн (Індія, Пакистан, Марокко, Туніс та ін.) обрала цінності ринкового плюралізму, зміцнення зв'язків із західними країнами. Практика показала, чим більше заохочувалося приватне підприємство, чим швидше ліквідувалася феодална спадщина і зміцнювалися конституційні основи держави — тим успішніше переборювалися труднощі становлення суверенітету.

Ряд країн Азії, Африки, зазнаючи постійного тиску з боку СРСР, що прагнув до геополітичного панування, обрала так званий шлях “соціалістичної орієнтації”. Серед них — Алжир, Сирія, Гвінея-Бісау, Ефіопія, Мозамбік, Ангола, Народна-Демократична Республіка Ємен та ін. Для цієї групи країн були харак-

терні наявність держсектору, централізоване регулювання економіки, насильницьке кооперування, авторитарні політичні структури із суттєвим обмеженням громадянських свобод та ін. У 80-ті роки майже усі країни, що обрали цей шлях розвитку, опинилися у глибокій політичній кризі. На зламі 80—90-х років вони стали на шлях економічної та політичної лібералізації, офіційно відмовились від ідеології марксизму-ленінізму.

Незважаючи на всі ці проблеми, більшість країн Азії та деякі країни Африки в другій половині ХХ ст. перетворилися з переважно аграрних на аграрно-індустріальні, а деякі навіть стали передовими індустріальними державами. Зріс і міжнародний авторитет молодих незалежних держав. На початку 60-х років серед них виник широкий Рух неприєднання. Його започаткували в Белграді у вересні 1961 р. представники 25 країн. На чолі руху стояли визначні державні діячі *Дж. Неру (Індія), Й. Тіто (Югославія), Г.А. Насер (Єгипет), Сукарно (Індонезія)*. У 1961 р. у Каїрі схвалено принципи руху, серед яких основними були: незалежна політика, підтримка національно-визвольного руху, неучасть у багатосторонніх військових союзах, широке співробітництво. На початок 90-х років до цього Руху входило понад 100 держав усіх континентів. Це країни з найрізноманітнішими режимами. Оскільки рішення в ньому мають рекомендаційний характер і приймаються на основі загальної згоди, на конференціях Руху вдається уникати конфліктів і гострих розбіжностей.

Латинська Америка у повоєнні роки продовжувала значно відставати від розвинутих країн. Головним гальмом для цього регіону було збереження у більшості країн напівфеодалних пережитків. Економіка мала переважно аграрно-сировинний характер. При владі тут були досить часто військові диктаторські режими. Маючи гостру потребу в промисловому устаткуванні та машинах, країни Латинської Америки витрачали величезні кошти на імпорт. За цих умов виникає й реалізується ідея імпортової індустрії, тобто створення власного машинобудування та інших галузей важкої промисловості для задоволення потреб економічного розвитку. З цією метою здійснюється одержавлення значної частини економіки шляхом викупу або прямої націоналізації приватних підприємств, а також будівництва підприємств державного сектору. Процес цей триває декілька років — з другої половини 40-х років до кінця 50-х років: в Аргентині під

час правління президента *Хуана Домінго Перона* (1946—1953 рр.), у Мексиці за президента *Мігеля Алемана* (1946—1953 рр.), у Бразилії під час перебування при владі президента *Жетуліу Варгаса* (1951—1954 рр.), у Чилі в період правління президента *Гонсалеса Відели* (1946—1952 рр.). Завдяки цим заходам виробництво промислової продукції наприкінці 50-х років зросло в країнах Латинської Америки у 2,5 раза порівняно з довоєнним періодом.

У 1950—1970-ті роки в країнах “третього світу” в цілому спостерігалось зростання продуктивних сил. Деякою мірою підвищилась і роль цих країн у світовій економіці. Водночас варто зазначити, що ситуація у тих чи інших країнах і регіонах була не однаковою: у той час як одні зуміли вирватися далеко вперед, інші значно відстали. Та й стартові умови помітно відрізнялися. Країни Латинської Америки, добившись незалежності ще на початку минулого століття, до середини ХХ століття пройшли значний відрізок шляху капіталістичного розвитку. Держави Тропічної Африки і Азії змушені були розпочинати процес модернізації з дуже низького вихідного рівня.

Наймасштабнішими є досягнення великих країн, що розвиваються, які розпоряджаються значним людським, сировинним і виробничим потенціалом. Так, Бразилія, яка рано стала на шлях індустріалізації, за загальним обсягом промислової продукції, що випускалася, до початку 1980-х років перевершила такі країни, як Іспанія і Канада. У цій латиноамериканській країні до того часу було створено найрозвинутіший у “третьому світі” машинобудівний комплекс. Помітних успіхів у справі створення аналогічного комплексу досягла також Індія.

Найбільші країни, що розвиваються, значно підвищили свій науково-технічний потенціал. Беззаперечним лідером “третього світу” на цьому напрямку є Індія. Ця країна, де сотні мільйонів залишаються напівголодними і неписьменними, де така велика роль релігійних традицій, має разом з тим третій у світі за чисельністю науковий потенціал (близько 3 млн осіб). В Індії налічується близько 900 науково-дослідних центрів (включаючи університети і приватні наукові установи). У Бразилії таких центрів до середини 1970-х років налічувалось близько 480, у Мексиці — більше 300, в Індонезії — більше 100, в Нігерії на початку 1970-х років — близько 90. Пізніше кількість подібних центрів зросла в усіх цих країнах.

Індія на рубежі 1970—1980-х років добилась часткового самозабезпечення комп'ютерною технікою і можливості експортувати сучасну високу технологію. У країні здійснюються програми космічних досліджень. Загальновизнано внесок учених Індії у світову науку в таких галузях, як фізика високих енергій, фізична космологія, біомедичні науки (агрономія, селекція, генна інженерія, фармакологія), науки соціогуманітарного кола (політекономія і соціологія розвитку, етнологія, політологія, порівняльне мовознавство і т. д.).

Певних успіхів на шляху науково-технічного прогресу досягнуто найбільшими і найрозвинутішими країнами Латинської Америки — Бразилією, Аргентиною, Мексикою. Так, відомі досягнення Аргентини в галузі ядерної енергетики і біотехнології, експлуатації на науковій основі біоресурсів моря. У Мексиці інтенсивно розробляються нові технології в енергетиці, нафтохімії, фармацевтиці, у виробництві медичного устаткування, проводяться науково-дослідні розробки з метою підвищення врожайності сільськогосподарських культур. У Бразилії було розроблено способи одержання альтернативних (синтетичних і нетрадиційних) енергоносіїв, налагоджено виробництво власної комп'ютерної техніки, складних лікарських препаратів.

Найвражаючіших успіхів на шляху модернізації в 1960—1980-х роках досягли деякі країни Азії. За ними закріпилась назва нових індустріальних країн. До них належать Гонконг, Сінгапур, Тайвань і Південна Корея. Цю східноазійську четвірку часто називають також “драконами” або “тиграми” Східної Азії, підкреслюючи глибоко динамічний характер їх еволюції. Починаючи з 1960 р. у цих країнах спостерігалось бурхливе зростання промислового потенціалу. Товари “азійських тигрів” довели свою конкурентоспроможність на світовому ринку, у тому числі й у країнах Західної Європи і Північної Америки. Це стосується навіть таких передових галузей, як електроніка і хімічна промисловість.

У 1980-ті роки становище в економіці переважної більшості країн, що розвиваються, різко погіршилося. Загальнопоширеною стала характеристика цього періоду як втраченого десятиліття. Проте різні регіони і країни по-різному відреагували на кризу 1980-х років. Так, досить успішно справилася з нею четвірка “азійських тигрів”. Динаміка їх розвитку, яка зберігалася і в роки кризи, була пов'язана перш за все з освоєнням нових

технологій. У Латинській Америці втрачене десятиліття відбилося важкими наслідками. Проте криза 1980-х років зовсім не призвела до краху національних економік латиноамериканських держав. Породивши величезні труднощі, криза стала в той же час каталізатором технологічних зрушень у промисловості. Саме в другій половині 1980-х років у Бразилії, Аргентині, Мексиці з'явилися додаткові імпульси розвитку ядерної енергетики, мікроелектроніки, інформатики, біотехнології. 1985 р. бразильські спеціалісти запустили перший у Латинській Америці супутник зв'язку.

Із цих регіонів “третього світу” найважче становище склалося в Тропічній Африці. Там спостерігаються дуже низькі показники економічного розвитку і катастрофічне зростання злиднів. Основна маса населення живе впроголодь, а багато просто голодують.

Отже, незважаючи на певні успіхи країн Азії, Африки і Латинської Америки, досягти рівня розвинутих країн їм не вдалося. Це зумовлено економічною залежністю перших від других. Один із проявів цієї залежності — висока частка транснаціональних корпорацій у народному господарстві країн, що розвиваються.

Західний капітал взагалі відіграє суперечливу роль у “третьому світі”. Виступаючи в багатьох випадках стимулятором модернізованих процесів, він водночас надає їм однобокий і збитковий характер.

Концентрованим виразом залежності країн, що розвиваються, від західних центрів є їх зовнішній борг. Гостро потребуючи фінансових засобів, країни “третього світу” протягом 1960—1980-х років були змушені брати все нові й нові позики і кредити на Заході. В результаті до кінця 1980-х років загальна сума зовнішньої заборгованості африканських, азійських і латиноамериканських держав перевищила 1 трлн дол. США і надалі продовжувала зростати.

До кінця 1980-х років остаточно визначилась важлива тенденція світового ринку. Якщо спочатку країни “третього світу” відігравати роль аграрної периферії промислово розвинутих держав Заходу, то зараз найпередовіші з них перетворюються в промислово периферію постіндустріального суспільства.

У політичній сфері країн, що розвиваються, на початкових етапах модернізації чітко виявилася тенденція в усьому копіюва-

ти Захід. Так, більшість країн Азії і Африки, які тільки що визволилися від колоніального панування, пробували з ходу впровадити в себе представницьку демократію західного зразка. Проте пересаджування західних політичних інститутів на ґрунт незхідних суспільств без урахування особливостей цього ґрунту призводить до негативних результатів.

Після Другої світової війни у більшості країн Азії, Африки і Латинської Америки спостерігалось чергування демократичних і диктаторських політичних режимів. Встановлення диктатури в кожному конкретному випадку пояснювалось складною сукупністю конкретних обставин, але були і загальні причини.

В умовах, коли нагромадження суперечностей ставило ту або іншу країну перед перспективою революції, яка загрожувала основам влади місцевих правлячих кланів, останні йшли, як правило, на встановлення терористичних режимів, які здійснювали масові репресії. У більшості випадків це виправдовувалось необхідністю боротьби зі світовим комунізмом. Виникали такі режими частіше всього в результаті військових переворотів; армія ставала їх головною опорою. Досить згадати в цьому зв'язку Індонезію після 1965 р., Бразилію 1964—1985 рр., Аргентину 1966—1973 і 1976—1983 рр., Чилі за Піночета в 1973—1989 рр., Уругвай у 1973—1984 рр.

До числа країн, в яких в основному вкоренилися демократичні інститути, можна віднести Індію, Малайзію, Сінгапур, Шрі-Ланку, Таїланд і Ліван. В усіх цих країнах створено досить розвинуту систему політичних партій, періодично проводяться вибори, функціонують представницькі органи влади. Разом з тим варто зазначити, що з усіх цих країн лише в Малайзії і Сінгапурі не спостерігалось перерв у функціонуванні механізму представницької демократії. У Туреччині й Таїланді конституційний процес періодично переривався військовими переворотами. У Лівані можливості функціонування представницьких органів з 1975 р. були різко обмежені в умовах громадянської війни та іноземного військового втручання. У Шрі-Ланці дії демократичних процедур практично не поширюються на район міжетнічного збройного конфлікту, де урядові війська воюють з тамільськими партизанськими формуваннями. В Індії Індіра Ганді використала неконституційні засоби виходу з політичної кризи.

Особливо варто зазначити, що навіть там, де представницька демократія західного зразка здавалось б, вкоренилася вже до-

силь глибоко, її інститути наповнюються зовсім особливим змістом, відмінним від західного. Особливо яскраво це видно на прикладі великої демократії Азії — Індії. У її політичній системі до цього часу дуже значну роль відіграють традиційні кастові відмінності.

У зв'язку з тим, що демократія передбачає дотримання балансу різних інтересів, тим більше коли мова йде про життєві устрої дуже значної частини населення, справжня модернізація не може бути здійснена шляхом викорінення традицій неєвропейських цивілізацій, повного стирання неповторних рис історичного обличчя народів Сходу і Латинської Америки. Разом з тим увійти в сучасність ці народи не зможуть, не подолавши деяких особливостей своєї спадщини. Здебільшого тих традицій, які несумісні з уявленнями про права людини.

Таким чином, однозначної відповіді на питання: чи можна стати вільним, залишаючись самим собою — немає. Народи “третього світу” ніколи не зможуть вирватися із лещат відсталості, якщо не впровадять у своє життя західний принцип свободи вибору і, виходячи з нього, демократію, громадянське суспільство і т. ін. Але зробити це можна, лише поєднуючи названий принцип і засновані на ньому громадські інститути з культурними традиціями. Отже, стати вільним можна тільки залишаючись самим собою й одночасно істотно змінившись. Засвоєння досягнень іншої цивілізації може бути міцним лише в тому випадку, якщо воно буде творчим. А творчість виключає механічне копіювання. На творчі зусилля, проте, здатний лише той, хто зумів зберегти своє власне обличчя, свою неповторну індивідуальність.

Незважаючи на важку спадщину колоніалізму, азійські та африканські країни прагнуть відігравати дедалі більшу роль у світовій економічній системі, посилити свої позиції на світовому ринку. З цією метою вони об'єднуються у великі міжнародні економічні організації, які захищають їхні спільні інтереси. Серед них Африканський банк розвитку, заснований 1963 р., Конфедерація з координації розвитку Півдня Африки (1980 р.), заснована 1945 р. Ліга арабських держав. Остання поряд з політичними питаннями багато уваги приділяє економічному співробітництву. Впливовою організацією стала Організація африканської єдності (ОАЄ), створена 1963 р., яка координує політичне й економічне співробітництво країн континенту (з 2001 р. — Африканський Союз).

Наростання інтеграційних процесів характерне для країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР). Однією з перших регіональних організацій була створена в 1966 р. Азіатсько-Тихоокеанська рада (АЗПАК). Спочатку до її складу входили Японія, Австралія, Нова Зеландія, Таїланд, Філіппіни, Малайзія, Південна Корея, Південний В'єтнам і Тайвань. Проте останнім часом на перші ролі виходить АСЕАН — Асоціація держав Південно-Східної Азії, створена в Бангкоку 1967 р. за ініціативою Індонезії.

Протягом двох останніх десятиліть країни — члени АСЕАН — Індонезія, Малайзія, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни, а з 1984 р. і Бруней добилися швидкого визнання світовим співтовариством ваги, авторитету і ролі Асоціації. Рішучого поштовху процесам у Південно-Східній Азії надали стрімкі геополітичні події на початку 90-х років, коли завершився період тривалого біполярного протистояння в міжнародних відносинах. Ставши дуже важливим політичним, економічним та інтеграційним центром сучасності, країни АСЕАН оголосили про свій вихід за рамки регіоналізму, про бажання відігравати одну з ключових ролей на міжнародній арені. У 1995 р. сьомим повноправним членом АСЕАН став В'єтнам. Розглядається питання про входження до АСЕАН Лаосу, М'янми і Камбоджі.

У 90-ті роки зросла роль нових регіональних організацій — АФТА (зона вільної торгівлі АСЕАН), АПЕК (Азіатсько-Тихоокеанське співробітництво), які своєю діяльністю посилюють інтеграційні процеси в АТР. Отже, паралельно з реформуванням економіки у країнах “третього світу” розгорнулася боротьба за політичні реформи, за демократичний розвиток. Історичний досвід переконливо доводить, що тільки відмовившись від силових погроз і прагнення вирішити проблеми воєнним шляхом, ставши на шлях ринкових реформ і демократичних перетворень, можна посісти гідне місце у світовій співдружності цивілізованих держав.

7.5. Від відбудови до науково-технічної революції: стратегія економічного розвитку

За своїми наслідками Друга світова війна стала найбільшою економічною катастрофою в історії людства. Вона забрала життя близько 55 млн людей — найбільш дієздатної виробничої

сили, знищила національні багатства вартістю понад 316 млрд дол. США. Загальні військові витрати в 4,5 рази перевершили відповідний показник Першої світової війни.

У важкому економічному становищі опинились майже всі країни—учасниці війни, і перш за все країни Західної Європи. Післявоєнна західноєвропейська економіка мала деформовану мілітаризовану структуру виробництва. Відбувся розрив зв'язків у промисловості, фінансах, торгівлі. Обладнання вимагало оновлення і значних капіталовкладень. Відчувався гострий дефіцит у необхідних продуктах. Лише США, що знаходились далеко від основних театрів бойових дій, закінчили війну з могутнім економічним потенціалом. Національний прибуток цієї країни за роки війни подвоївся, більш ніж у 2 рази зросло промислове виробництво. Після війни США зосередили у своїх руках 2/3 золотого запасу і 1/3 експорту капіталістичного світу.

У цей скрутний для європейських країн час США виступили в ролі своєрідного донора. 5 червня 1947 р. державний секретар США *Джордж Маршалл запропонував економічну програму допомоги для "відновлення і розвитку" Європи.* Американську пропозицію прийняли 16 європейських держав, практично всі, за винятком тих, що належали до прорадянського блоку. У квітні 1948 р. американський Конгрес прийняв "Закон про допомогу іноземним державам". Надання допомоги здійснювалося на основі двосторонніх угод з дотриманням жорстких умов. Серед них — відмова від націоналізації промисловості, надання повної свободи приватному підприємництву при помітному гальмуванні конкуруючих зі США галузей західноєвропейської індустрії, одностороннє зниження митних тарифів на імпорту американських товарів, обмеження торгівлі з соціалістичними країнами та ін. Спеціальна адміністрація економічного співробітництва здійснювала контроль за реалізацією плану Маршалла.

Протягом 1948—1951 рр. США надали європейським країнам допомогу в обсязі близько 17 млрд дол. Більше 2/3 цієї суми одержали чотири провідні країни Європи — Великобританія, Франція, Італія та ФРН. Остання з колишнього агресора перетворилась на союзницю країн-переможниць, якій США надавали явну перевагу. Тільки за перший рік реалізації плану Маршалла ФРН одержала від США 2,4 млрд дол. — майже стільки, скільки Великобританія і Франція разом взяті й майже в 3,5 рази більше, ніж Італія.

Головна сутність плану полягала в підтримці слабких європейських економік, створенні умов для їх відродження, швидкого розвитку внутрієвропейської торгівлі, активізації найбільш ефективних виробничих потужностей для досягнення прискореного випуску продукції шляхом міжгалузевої кооперації, зміцнення національних валют і відновлення довіри до них.

Висока результативність плану Маршалла, поєднана з реалізацією західними країнами власних економічних програм післявоєнного відродження, виявилась у зростанні продукції базових галузей за 1947—1950 рр. більше ніж наполовину. Свідченням успішного виконання плану економічного відродження є і зростання за 1948—1952 рр. експорту в цілому на 49 пунктів, а в США і Канаді — на 60 пунктів. Змінилась також структура експорту. На 40 % збільшився вивіз західноєвропейської продукції. *План Маршалла сприяв новим структурним змінам західноєвропейської економіки і посиленню інтеграційних процесів між його учасниками.*

Разом з тим на фоні загострення міжнародної обстановки вже в 1951 р. план Маршалла почав перетворюватися в програму надання країнам-учасницям американської військової допомоги, сприяти розколу Європи, посиленню “холодної війни”, залежності західноєвропейських держав від США. На це було націлено прийнятий у 1951 р. закон про взаємне забезпечення безпеки. На основі двосторонніх угод він сприяв координації зовнішньої політики через безплатні субсидії і поставки американських товарів і матеріалів. Країни, що їх одержували, мали надавати свою територію для американських військових баз і припинити торгівлю стратегічними товарами із соціалістичними країнами. Пізніше президент США *Г. Трумен* зазначив, що економічна допомога Європі була “направлена на підтримку переозброєння, а не на подальше загальне розширення економіки”. Більш докладно про це йшлося в документі № 7 Ради національної безпеки США від 30 березня 1948 р.: “Для безпеки США життєво важливо розгромити сили очолюваного Радами світового комунізму. Ця мета не може бути досягнута оборонною політикою... Тому США повинні взяти на себе керівництво всесвітнім контрнаступом, націленим на мобілізацію і зміцнення наших власних антикомуністичних сил у нерадянському світі і на підриг комуністичних сил у радянському світі”.

Відновлення і розвиток економіки провідних країн Європи значною мірою прискорили їх вступ в епоху науково-технічної

революції — більш високу, прискорену стадію науково-технічного прогресу. Безпосереднім наслідком НТР є докорінна перебудова всієї технічної і технологічної основи виробництва. З розвитком НТР кожне індустріальне суспільство дедалі більш ефективно вирішувало однакові завдання масового виробництва і підвищення якості та конкурентоспроможності продукції, пошуку ринків її збуту, підвищення добробуту своїх громадян.

Характерними рисами першого, початкового етапу науково-технічної революції (50—70-ті роки) були пріоритетний розвиток обчислювальної і космічної техніки, ядерної енергетики, хімії, матеріалознавства, автоматизації виробництва. Результат — економічне піднесення 60-х років, яке було пов'язане переважно зі швидким розвитком автомобілебудування, суднобудування, машинобудівного комплексу. Проте кризи 1974—1975 і 1980—1982 рр. показали, що економічний розвиток на екстенсивних факторах зростання, що відбувався, не має перспектив на майбутнє. Об'єктивні умови підвели економіку до нового етапу НТР, який настав наприкінці 70-х — на початку 80-х років.

Другий етап науково-технічної революції пов'язаний з бурхливим розвитком мікроелектроніки, радіотехніки, точного приладобудування, інформатики, біотехнології та ін., які сприяли інтенсивному технологічному оновленню традиційних галузей промисловості та появи нових. Використання досягнень мікроелектроніки дало змогу підвищити ефективність технологій на 30—50 %, зменшити використання енергії в 4—5 разів, підвищити продуктивність обладнання в 1,5—2 раза.

У провідних капіталістичних країнах за короткий час сформувався великий комплекс галузей промисловості та сфери послуг, продукція яких повністю зорієнтована на інформаційне обслуговування як суспільного виробництва, так і особистих потреб. Інформаційно-технологічний комплекс у США, що об'єднує електронно-обчислювальне машинобудування, комп'ютерні й телефонно-телеграфні послуги, зріс на 43 %. За останні роки виникла нова хвиля попиту на споживчі товари: відеомагнітофони, відеокамери, радіотелефони та ін. Якщо в 1980 р. у США було виготовлено 371 тис. персональних комп'ютерів, то у 1985 — 6,6 млн. *Все це створило матеріальні передумови для появи нових тенденцій у галузі особистого споживання.*

Значні соціальні зрушення під впливом НТР відбулися в системі взаємовідносин “людина — техніка”. Поступово робітник

почав виконувати функції регулятора, що управляє технологічним процесом, збільшується частка творчих, пошукових операцій. Ці тенденції гостро поставили питання про реформи в галузі освіти. У 70—80-х роках майже серед всіх провідних капіталістичних країн їх було проведено. Японія на початку 70-х років здійснила перебудову всієї системи освіти, починаючи з дитячих садків і закінчуючи університетами.

Значним зрушенням у цій галузі сприяло постійне зростання обсягів витрат на освіту. На початку 80-х років у Великобританії і США вони були збільшені в 3 рази, у ФРН, Японії — у 4, у Франції — у 5 разів. Швидкими темпами зростала чисельність висококваліфікованих інженерів, техніків, вчених. Особливо високими темпами зростала кількість працівників у галузі інформації.

Тому цілком зрозумілою є поступова зміна суспільної ролі університетів і вищих навчальних закладів — вони перетворюються в центри масової підготовки спеціалістів для наймогутніших корпорацій і монополій. За обсягом коштів, що відраховують промислові й фінансові кола для модернізації системи освіти, вони не поступаються урядовим органам. Наприклад, за останні роки Принстонський університет США одержав від монополій 400 млн дол., Стенфордський — 1,1 млрд дол. і т. д.

Соціально-економічні наслідки НТР багатопланові. З початку 1980-х років її змісту все більше властиві риси нової технологічної революції (електронна автоматика, інформатика, біотехнології, комп'ютерна революція та ін.), що розглядаються як елементи постіндустріальної цивілізації. Наслідки НТР впливають не тільки на умови виробництва, освіту, культуру, а й все рішучіше втручаються в особисте життя людини. Все більш типовими стають втрата людиною емоційності, інтелектуальна перевантаженість, односторонньо технічна свідомість. Поряд з цим виникає питання біологічної і психологічної адаптації в екстремальних умовах навколишнього середовища. Все це вимагає високої відповідальності й глибокої наукової обізнаності, передбачливості від правлячих кіл, урядових установ, всіх політичних сил і партій, які формують політику і стратегічний курс країн шляхом науково-технічної революції.

Теоретичною базою програм економічного розвитку провідних країн в епоху науково-технічної революції були *кейнсіанство і неокласичний синтез*. Теорія Дж.М. Кейнса (макроеконо-

міка) спрямована на стабілізацію і стимулювання економічного зростання, підтримання високого рівня зайнятості та цінової стабільності шляхом державного регулювання.

Неокласична теорія (мікроекономіка) спирається на ринкове регулювання цін. Представники цього напрямку виступають за жорстке обмеження державного втручання в економіку, хоча повністю не відкидають значення державного регулювання. За неокласичною теорією однією з найважливіших цілей державного регулювання є досягнення більш ефективного розподілу ресурсів у ринковій економіці. Навіть у роки “повної” свободи ринку залишається втручання держави в економіку, тому що її найважливішою функцією є соціальний захист населення.

Моделі економічних перетворень і реформ у різних країнах мали властиві розбіжності, зумовлені відмінностями в системі державного регулювання економіки, особливостями історичного розвитку, структурою економіки, специфікою приватнокапіталістичного сектору, формою державного устрою, ступенем розвалу економіки за роки війни, розвитком НТР тощо. Водночас моделі національних економічних програм за всієї різноманітності мали й загальні риси. На першому етапі НТР — формування в ряді країн великого сектору в промислово-виробничій сфері за рахунок націоналізації промисловості, банків, фінансових установ, транспорту, створення державних і змішаних підприємств. Майже в усіх західноєвропейських країнах, а також у США, Японії та ін. було введено контроль над цінами і заробітною платою, виділялися державні субсидії для заохочення приватних інвестицій тощо. Це такі моделі, як “кейнсіанство” в США, ФРН і Великобританії, “дирижизм” у Франції та інших країнах з вирішальним значенням державного регулювання економічного життя.

Країни з централізованим господарським механізмом (ФРН, Японія та ін.), які повернулися до ринкової системи після важкого етапу відродження, вступили в тривалий період швидкого економічного зростання. Відчутним фактором розвитку нових галузей виробництва в США, прискореного зростання японської і західнонімецької економік стали величезні державні витрати.

Кризи середини 70-х — початку 80-х років, а також другий етап НТР вимагали пошуку і реалізації нових моделей економічного розвитку. В їх основі — відмова від жорсткого контролю за діяльністю ринка, широка приватизація державної власності,

скорочення прямого втручання держави в економіку, децентралізація, надання державним компаніям більшої господарської свободи і фінансової самостійності, скорочення податків та ін. Це такі моделі, як неоконсерватизм або економічний лібералізм у США (“рейганоміка”), Великобританії (“тетчеризм”), Франції, поєднання економічного лібералізму з кейнсіанством в ФРН, “зворотний курс” і “дерегулювання” в Японії та ін. з вирішальним значенням ринкового регулювання економічного життя.

Таким чином, стратегія економічного розвитку провідних країн світу в другій половині 40-х — 80-х роках ХХ століття спиралася на постійний творчий пошук нових моделей економічних перетворень і реформ. Цьому вирішальною мірою сприяла першочергова увага до них, починаючи з екстремальних умов відбудовчого періоду, урядів цих країн, а також допомога США. У процесі реалізації економічних реформ відбувся перехід від першого до другого етапу НТР. Одночасно в межах індустріальної цивілізації зароджувались і накопичувались нові якісні елементи постіндустріальної інформаційної цивілізації. Про практичну реалізацію стратегії економічного розвитку йдеться в наступному параграфі посібника.

7.6. Економічні перетворення і реформи на шляху до постіндустріальних суспільств

Складний процес формування постіндустріальних суспільств бере свій початок із середини ХХ століття, а його витoki — з відбудовчого повоєнного періоду. Саме тоді в процесі розробки і реалізації економічних реформ було закладено підвалини не тільки для швидкої відбудови, а й для формування в майбутньому якісно нових суспільств. Крім того, названі хронологічні рамки дають змогу повніше і більш аргументовано висвітлити проблему, показати процес у його різноманітності, органічній єдності й безперервності з самого початку і до кінця 80-х років.

Зразком ефективних перетворень і розвитку економіки з поєднанням державного і ринкового регулювання в господарському житті країни є ФРН. На загальному фоні післявоєнного стану економіки західноєвропейських країн німецька економіка справляла особливо гнітюче враження. Країна виробляла ледве половину продукції рівня 1936 р. Державний борг зріс з 27,2 млрд марок наприкінці 1938 р. до 377,2 млрд марок у кінці

війни, тобто майже в 14 разів. Інфляція наближалась до 600 % свого довоєнного рівня. Західні окупаційні власті вимушені були завозити продукти харчування і найнеобхідніші речі споживання на 1 млрд дол. США щорічно. Повний хаос панував в організації господарського життя.

Головним архітектором господарських реформ у країні виступив професор *Людвиг Ерхард* — директор Управління господарства західних зон окупації в 1948 р., міністр народного господарства ФРН (1949—1963 рр.), заступник федерального канцлера (з 1957 р.) і канцлер республіки в 1963—1966 рр. Основну мету реформ він бачив у створенні “соціального ринкового господарства”, підвищенні купівельної спроможності всіх верств населення, спрямуванні зусиль на збільшення народногосподарського прибутку. Важелі економічного відродження країни — вільна приватна ініціатива і конкуренція, поєднані з активною роллю держави в господарському житті.

Плани Ерхарда спиралися на грошову реформу, вільні ціни й підприємництво. Було анульовано зобов’язання банків і установ колишнього Рейху, скасовано сотні різних інструкцій, що регулювали економічне життя. Було прийнято закон проти довільного підвищення цін, заборонено монополії, що душили вільну конкуренцію виробників. На свободу підприємництва спрямовано кредитну і податкову політику. В результаті основою “добробуту для всіх” стали дрібний і середній бізнес, підприємництво у виробничій сфері. А покупець, за словами Ерхарда, знову став “королем”, що визначав обличчя ринку. Зрозуміло, що в цей важкий час вагомою виявилась допомога США за планом Маршалла.

У результаті буквально на очах зник “чорний ринок”. Магази́ни заповнилися товарами. Інфляція майже не відчувалась. Ціни зросли лише на декілька відсотків відповідно до зростання заробітної плати. Продуктивність праці збільшилася за рік на одну третину. До середини 50-х років ФРН за обсягом промислового виробництва посідала 3-тє місце у світі після США і Великобританії. Її частка в промисловій продукції капіталістичного світу зросла з 3 % у 1946 р. до 9,4 % у 1955 р. За обсягом золотих запасів ФРН вийшла на друге місце після США.

Після завершення відбудови, приблизно із середини 50-х років, у ФРН настав підйом, що тривав більше 10 років. На початку 60-х років ФРН стає передовою країною Західної Європи.

Вона вийшла на друге місце після США за рівнем промислового виробництва та обсягом експорту. На її частку припадало більше 60 % видобутку вугілля, близько половини виробництва сталі, 40 % експорту і 35 % імпорту країн ЄЕС (“Спільного ринку”). “Німецьке диво” — це не тільки економіка. Головне диво, як писав Ерхард, полягало в тому, що з економічних реформ німецький народ вийшов новою нацією, вільною, доброзичливою, життєрадісною.

Вирішальним фактором економічного зростання країни є *науково-технічний прогрес*. Витрати на наукові дослідження на основних напрямках НТП тільки з 1960 до 1970 р. збільшились у 5,2 рази. Інтенсивна модернізація технічної бази привела до зростання за 60-ті роки продуктивності праці у промисловості на 60 %.

Однак з другої половини 60-х років визначилась нова тенденція розвитку — з коливаннями темпів економічного зростання, що призвело до зменшення частки ФРН у промисловому виробництві країн Заходу. До кінця 60-х років Японія відсунула її на 3-тє місце у світовому промисловому виробництві.

Модель соціально-ринкової економіки дала змогу західнонімецькому господарству досягти реальних успіхів і в 70—80-ті роки. Відчутний спад виробництва у 1974—1975 та 1980—1981 рр. призвів до перегляду державних пріоритетів у НТП. Як наслідок, країна вийшла на науково-технічний рівень США у провідних галузях промисловості. До 1990 р. вона разом з Японією займала провідну позицію за затратами на науково-дослідні та досвідно-конструкторські розробки.

За спадами середини 70-х — початку 80-х років та відносно незначним підйомом між ними настав тривалий підйом 1983—1990 рр. Темпи зростання ВВП у 1990 р. (4,5 %) виявились максимальними за останні 14 років. Випуск промислової продукції збільшився на 5,2% — найбільше зростання за усі 80-ті роки.

Показовий також досвід реформування і господарського розвитку Японії на основі ринкового регулювання економіки за державної підтримки приватного нагромадження. Після війни, що забрала життя 2 млн людей, економіка цієї країни перебувала в стані хаосу. Випуск промислової продукції в 1945 р. становив 28,5 % рівня 1935—1937 рр. Відбудова здійснювалась дуже повільно. Якщо в 1948 р. в інших переможених країнах обсяг виробництва наблизився до довоєнного, то в Японії він досяг тіль-

ки 52 %. Захід обмежився гуманітарною допомогою в розмірі 2,2 млрд дол. США, що дорівнювало “вливанням” в ФРН. Крім того, було зведено до мінімуму репарації, накладені після закінчення війни.

Програму реформування економіки, або програму “зворотного курсу”, розробили американські спеціалісти *Д. Додж* і *К. Шоп*. Мета полягала в забезпеченні стратегічного союзу США з японською буржуазією замість Китаю (звідси “зворотний”, тобто зміна напрямку дій) і перетворенні Японії в “майстерню Азії”. Треба було здійснити перехід від тоталітарного військового контролю за виробництвом до ринкової економіки.

У ході перетворень було здійснено демонополізацію і структурну перебудову економіки, радикальну бюджетну реформу. Було забезпечено поєднання механізмів ринкового господарства з державною підтримкою приватного нагромадження, виходячи з принципу пріоритетності. У міру розвитку структурної перебудови галузеві пріоритети змінювались. Якщо в 50-ті роки в центрі уваги перебували базові галузі, то на початку 60-х — автомобільна, нафтопереробна промисловість і нафтохімія. Наприкінці 60-х на перше місце виходить розвиток електроніки, на початку 80-х — виробництво мікроелектронної техніки, великих та надвеликих інтегральних схем, біотехнології і т. д.

Довоєнний рівень промислового виробництва в Японії було досягнуто в 1951 р. Із середини 50-х років економіка країни вступила в період небачено високих темпів економічного зростання. Саме з цього часу ведеться відлік “японського економічного дива”. Середньорічне збільшення промислової продукції у 1951—1970 рр. становило 15,2 %, тоді як у ФРН — 7,4, США — 4, Великобританії — 3 %. У 1961—1970 рр. середньорічні темпи зростання ВВП в Японії становили 11 %, у ФРН — 4,9, США — 4,1, Великобританії — 2,8 %. За обсягом валового національного продукту Японія у 1969 р. вийшла на друге місце (після США) у капіталістичному світі.

За 30 післявоєнних років Японія перетворилась у велику економічну державу, яка посідає одне з провідних місць у світі за розвитком виробничих сил, науково-технічним потенціалом, матеріальним багатством і рівнем життя населення. З 1965 р. тут здійснюється стратегія подолання бідності, внаслідок чого нівелюються прибутки, соціальний розрив зменшується

ся і стає мінімальним для розвинутих країн. У 1988 р. ВВП на душу населення Японії перевищив відповідний американський показник.

Економічний розвиток США і їх вступ в епоху НТР мали суттєві особливості порівняно з іншими країнами і здійснювалися на основі державного регулювання господарського життя країни. Після завершення Другої світової війни американська економіка впевнено посідала передові позиції у світовому господарському розвитку.

Важливим фактором забезпечення економічної та науково-технічної гегемонії США у світі став «імпорт ідей та спеціалістів». Напередодні та в роки Другої світової війни до США емігрували такі видатні вчені, як А. Ейнштейн, Дж. Франк, Е. Фермі, Н. Бор та багато інших, у тому числі керівник німецької ракетної програми В. Дорнбергер та творець ракети «Фау-2» В. фон Браун. Саме наука сприяла зміцненню зв'язків уряду і промисловців з університетами, створенню і розширенню науково-дослідних інститутів.

Розвиток економіки США у повоєнний час відбувся в умовах кількох криз (1948—1949, 1953—1954, 1957—1958 рр. та ін.). У 50-ті роки США почали відставати від інших капіталістичних країн за темпами зростання валового національного продукту. Якщо з 1950 до 1960 р. середнє щорічне зростання ВВП у США дорівнювало 3,2 %, то у Франції — 4,9, Японії — 8,2, ФРН — 8,6 %.

На початку 60-х років почалося інтенсивне піднесення виробництва. Протягом 1961—1966 рр. середньорічні темпи зростання промислової продукції становили 7 %. Істотний вплив на розвиток американської економіки справляла науково-технічна революція. Відбувалися значні зміни у структурі виробництва, зросли автоматизація виробничих процесів, енергоозброєність праці, розширилося використання електронно-обчислювальних машин (якщо в 1955 р. їх використовували менше 10, то у 1968 р. — близько 68,5 тис. одиниць). Витрати з державного бюджету на автоматизацію виробництва зросли з 14 % у 1960 р. до 35 % у 1971 р. Бурхливо зростала кількість енергоємних виробництв. Ця лінія стала стратегічною в економічній політиці й наступних урядів США.

У 70-ті роки у США посилюється пошук раціонального поєднання ринкових та регулюючих засад в економіці. Паливно-

енергетична криза 1973—1975 рр. прискорила перехід на нові технології, що заощаджують сировину, енергію і працю. Конкуренція з боку Японії активізувала впровадження мікропроцесорної та робототехніки, інформатики й автоматичних систем управління.

Наприкінці 70-х — на початку 80-х років у США все більшої сили набирали економічні труднощі: посилювалась інфляція, зростав дефіцит федерального бюджету, збільшувалось безробіття. Відповіддю на ці явища став новий курс президента *Р. Рейгана* (1981—1988, хронологічно він збігся з початком другого етапу НТР), відомий під назвою *“рейганоміка”*. В основу курсу було покладено програму обмеження ролі держави в економічному та соціальному регулюванні (*“економічний лібералізм”*). Відбувався перехід від прямого до більш опосередкованого її втручання в економіку. Здійснювалась в інтересах корпорацій і працівників податкова реформа, вводились пільги енергетичним корпораціям, ліквідовувався контроль за цінами на нафту. Одночасно запроваджувалась жорстка антиінфляційна політика, скорочувались витрати на державний апарат та соціальні програми.

“Рейганоміка” значно посилила ефективність економіки США, її здатність до запровадження найновіших досягнень науково-технічного прогресу. Посилювався приплив іноземного капіталу в економіку країни, передусім з боку розвинених європейських держав та Японії. Вони сприяли якісним перетворенням в американському господарстві.

У цілому “рейганоміка” сприяла скороченню безробіття, привела до значного зниження темпів інфляції. Однак вона мала лише частковий успіх, оскільки не була збалансована.

Специфікою **Великобританії** до кінця 70-х років, тобто на першому етапі НТР, була часта зміна, залежно від партійної належності уряду, моделей економічного розвитку (кейнсіанства або лібералізму). Ця країна в результаті Другої світової війни остаточно втратила *“пальму першості”* у міжнародних позиціях. Почався розпад найбільшої у світі Британської колоніальної імперії. І все ж Великобританія відіграла значну роль у повоєнному світі. Згодом вона стала третьою ядерною державою після США і СРСР, зберігала сильні позиції у своїх колишніх колоніях.

У червні 1945 р. уряд лейбористів проголосив своєю метою *“демократичний соціалізм”*. У результаті реформ було націо-

налізовано вугільну, газову, металургійну промисловість, електроенергетику, зв'язок, транспорт, Англійський банк. Згодом темпи націоналізації було знижено. Уряду стало ясно, що держава неспроможна взяти на себе занадто багато. Було проголошено курс на “змішану економіку”.

Лейбористський кабінет став більше уваги приділяти питанням програмування економіки, регулювання зайнятості, експорту-імпорту та ін. За планом Маршалла Великобританія отримала близько 2,5 млрд дол. США, що сприяло структурній перебудові британської економіки і водночас посилило її залежність від США.

Широкий комплекс заходів, які здійснювали лейбористи, призвів до зростання державних витрат і різкого збільшення дефіциту бюджету. Фінансові труднощі сприяли в 1951 р. перемозі консерваторів на чолі з У. Черчиллем. Було здійснено часткову денационалізацію, скорочено соціальні програми.

Повернення до влади лейбористів (1964 р.) знову привело до відновлення націоналізації, а також встановлення контролю за поліпшенням соціального забезпечення. Було створено Національне управління з цін і прибутків. Незважаючи на деяке економічне піднесення (темпи приросту виробництва становили 2,3 % щорічно), Великобританія у 60-ті роки поступалася за рівнем промислового виробництва ФРН і Японії. Частка її промислової продукції у загальному обсязі промислового виробництва капіталістичного світу скоротилася з 9,2 % у 1961 р. до 7,1 % у 1970 р.

Нові реалії примусили шукати вихід у посиленні інтеграції зі “Спільним ринком”. 1 січня 1973 р. Великобританія стала членом Європейського Економічного Співтовариства. Однак економічні труднощі в 70-ті роки поглибилися, зростали безробіття, інфляція, постійно падали темпи розвитку. Лейбористські уряди Г. Вільсона, Д. Каллагана не змогли ефективно вирішити назрілих проблем.

Ситуація змінилась після перемоги на виборах консерваторів, у результаті якої в червні 1979 р. було сформовано кабінет на чолі з *Маргарет Тетчер*. Новий уряд енергійно вдався до заходів, спрямованих на оздоровлення економіки та фінансів. Багато в чому вони були схожі на ті, які в США отримали назву “рейганоміка”.

Основними напрямками економічної політики уряду М. Тетчер (“тетчеризму”) були: жорсткі заходи у боротьбі з інфляцією (скорочення державних витрат, апарату, соціальних програм);

підтримка приватного підприємництва, ініціативи, введення опосередкованого оподаткування; приватизація нафтової, авіа-космічної, суднобудівної та інших галузей промисловості; запровадження антипрофспілкових заходів (обмеження прав страйкуючих на пікетування, боротьба зі страйками, які було визнано незаконними, і т. д.).

Водночас все помітніше посилювався позитивний вплив на економічний розвиток країни зростаючого видобутку нафти у Північному морі (близько 100 млн т щорічно), що повністю задовольняло потреби Англії.

Політичний курс кабінету М. Тетчер забезпечив зниження інфляції і скорочення безробіття. Темпи розвитку британської промисловості знову прискорились. Підвищився добробут значної частини населення, особливо середніх верств.

Однак наприкінці 80-х років уряд М. Тетчер зіткнувся з рядом гострих проблем. Однією з них була європейська економічна інтеграція, яку в Англії зустріли досить прохолодно. Хвилю протестів викликало введення “подушного” податку. Загострилися суперечності у керівництві консервативної партії, що змусило уряд М. Тетчер у листопаді 1990 р. піти у відставку.

Особливістю перетворень у Франції до кінця 60-х років був надзвичайно високий ступінь участі держави (у тому числі жорстке адміністративне втручання) в економічному житті країни (кейнсіанство). Ця економічна політика, яку проводив уряд на чолі з генералом *де Голлем* (у 1944—1946 рр. він був прем’єр-міністром, а в 1958—1969 рр. президентом Франції), увійшла в історію як “голлізм”, або “дирижізм”. Її головними рисами були: прямі адміністративні методи втручання в економіку (контроль за цінами, емісією цінних паперів, кредитною діяльністю і т. д.); активна підприємницька діяльність держави в національному секторі економіки; пряме фінансування капіталовкладень, переважно в промисловість, з метою оновлення основного капіталу; структурна перебудова економіки з акцентом на нові галузі з використанням досягнень НТР; індикативне (необов’язкове) планування як метод впливу держави на економіку за допомогою кредитів, пільгового оподаткування, державних замовлень. Послідовне і неухильне проведення цієї політики швидко дало позитивні наслідки.

До кінця 40-х років було пройдено період відбудови, а з 1954 р. почався період економічного піднесення. *За темпами промислового розвитку в 1954—1958 рр. Франція випередила більшість*

капіталістичних країн. До 1958 р. випуск промислової продукції зріс більше ніж у два рази. У 60—80-х роках розвиток французької економіки набув високих темпів. Середньорічний приріст валового національного продукту в окремі роки становив 5,9 %. Вже в 60-ті роки Франція за цими показниками обігнала ФРН і вийшла на друге місце після Італії. Бурхливо розвивалися такі галузі промисловості, як авіакосмічна та атомна, радіоелектроніка, виробництво пластмас.

Однак розпад колоніальної системи, витрати пов'язані з політикою державного втручання в економіку, гострі міжнародні суперечності, внутрішні соціальні конфлікти поступово призвели до найбільшої в післявоєнній історії Франції соціально-політичної кризи 1968—1969 рр. Вона завдала відчутного удару по всьому режиму де Голля та основам економічної політики голлістів зокрема.

І все ж економічна модель голлізму (“дирижизм”) дала змогу не тільки з найменшими збитками вийти з кризи кінця 60-х років, а й зробити значний крок у модернізації економіки країни. Внаслідок цього Франція повернула собі одне з провідних місць у світі, отримала можливість проводити незалежну політику і водночас зробила впевнений крок до економічної інтеграції.

У 70-ті роки економічний стан Франції був відносно стабільним. Щорічні темпи зростання ВВП становили 1,9 %, продуктивності праці у промисловості — 4 %. Її частка у світовому капіталістичному експорті на початку 80-х років становила 6,7 %, тоді як до війни — тільки 3,8 %. За 70-ті роки зовнішньоторговий оборот у цілому збільшився майже у 5 разів. Країна увійшла в п'ятірку найбільших капіталістичних країн і в економічному відношенні зайняла становище другої після ФРН західноєвропейської держави.

Економічна криза на початку 80-х років і загострення багатьох соціальних проблем привели до приходу до влади у Франції у 1981 р. блоку лівих сил. Основу економічної політики становив режим “короткої економії”. У результаті націоналізації (1982 р.) державний сектор країни охоплював третину промислової продукції. Це дало змогу дещо стабілізувати економіку. Якщо в 1983 р. економічне зростання становило 0,7 %, то у 1984 — 1,75, 1985 — 2 %. Однак необхідного 3 %-го зростання економіки досягти не вдалося. На зміну “лівим” у березні 1986 р. до влади прийшли консерватори.

Здійснення ліберальних реформ, у тому числі денационалізації та дерегламентування різних сфер економічної діяльності, позитивно вплинуло на економічний стан країни. У 1986—1989 рр. щорічне зростання ВВП становило близько 3 %, промислового виробництва — 4 %. Спостерігалось швидке розширення базових галузей промисловості.

Зовсім інші, ніж у капіталістичних країнах з ринковою економікою, наслідки перетворень і реформ в умовах НТР у колишньому СРСР і у його союзників, а також тих, що орієнтиром свого розвитку обрали соціалізм. У їх основі лежала *модель державної централізованої економіки* на базі загальнонародної (державної) власності й командно-адміністративних методів управління. Її теоретичні витоки — у помилковій марксистській концепції економічної системи соціалізму, що заперечувала ринок. Соціалістичні країни виявилися неспроможними до ефективного використання новітніх досягнень НТР як головного важеля інтенсифікації виробництва і переходу до ринку. Економіка дедалі більше ставала заручницею політики, що приречило економічні програми перетворень на провал. Як наслідок — уповільнення темпів економічного зростання, зниження ефективності виробництва, гіперінфляція, різке зниження рівня життя населення. У кінцевому рахунку це привело до розпаду СРСР і табору соціалізму, краху комуністичної перспективи.

Економічний розвиток СРСР у післявоєнний період пройшов 3 періоди.

- Період 1945—1953 рр. характеризується швидкими темпами екстенсивного зростання в напрямку надіндустріалізації, особливо в галузі важкої промисловості. За цей час було відбудовано народне господарство країни.

- Період 1954 — кінець 70-х років, коли розпочався процес уповільнення темпів економічного зростання, послаблення тоталітаризму, розвитку загальної кризи системи і її агонії. Реформа 1965 р. (удосконалення системи фінансування і кредитування виробництва, матеріального стимулювання і соціального розвитку) не дала відчутних результатів і поступово згасла.

- 80—90-ті роки — період припинення економічного зростання, стагнації і розпаду соціалістичної системи, початок зворотної перебудови і переходу від командної до ринкової економіки. Нова економічна політика з 1985 р., так звана перебудова, при загальній спрямованості до регульованої ринкової економіки не

мала під собою наукового теоретичного підґрунтя, і тому із самого початку була приречена на провал. Нерішучість, непослідовність реформаторів, а також опір перетворенням з боку консервативних сил ввергли країну в стан глибокої перманентної кризи й призвели в результаті гострої політичної боротьби до розпаду СРСР.

Темпи економічного зростання СРСР неухильно уповільнювалися. Якщо у 1950—1960 рр. середньорічне збільшення національного прибутку становило 10,2 % (найвищий показник), то у 1970—1975 рр. — 5,7, 1985—1987 рр. — 3 %. ВВП на душу населення за цей період збільшився лише в 1,3 раза, а щодо рівня США зменшився з 19,8 до 12 %. Водночас виробництво світового ВВП на душу населення зросло у 2,5 раза. Частка СРСР у світовому ВВП зменшилася з 7,3 % у 1950 р. до 2,7 % у 1996 р.

Економічний розвиток країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ), колишніх союзниць СРСР, у післявоєнний період (до кінця 80-х років) пройшов 3 етапи.

I етап — 50—60-ті роки — етап індустріалізації більшості (крім Чехословаччини і НДР) країн регіону. Він характеризується високими темпами економічного зростання, створенням централізованої дефіцитної планової економіки.

II етап — з кінця 60-х до кінця 70-х років — пов'язаний з вичерпанням факторів швидкого екстенсивного економічного зростання. Темпи розвитку країн ЦСЄ істотно уповільнилися. Середньорічний приріст національного доходу по всій групі країн знизився майже вдвічі: з 6,5 % у 1966—1970 рр. до 3,7 % у 1976—1980 рр. З 1968 р. Угорщина розпочала реформування економіки в напрямку “ринкового соціалізму”.

III етап — з кінця 70-х до кінця 80-х років характеризується спочатку стагнацією економічного зростання, а потім агонією і крахом соціалізму як суспільної системи. Середньорічні темпи зростання національного прибутку країн ЦСЄ в першій половині 80-х років скоротились до 2,2 %, промислового виробництва — до 2,8 %. З другої половини 80-х років тенденція до падіння темпів зростання посилилась і перейшла в глибоку економічну кризу.

Винятком з усіх колишніх соціалістичних країн є **Китай**, який завдяки енергійному і послідовному застосуванню під суворим контролем держави ринкових механізмів господарювання досяг в останні десятиліття вражаючих економічних результатів. Після Другої світової війни в Китаї було проведено декілька еконо-

мічних реформ, що відрізнялися за своїм завданням і методами здійснення. У ході перших перетворень (1949—1956 рр.) було націоналізовано власність буржуазії, соціалістичний (тобто державний) сектор став домінувати в народному господарстві. З 1956 до 1958 рр. проводилась помилкова політика “великого стрибка” — різкого підйому рівня усупільнення засобів виробництва і власності з опорою на революційний ентузіазм мас як головний фактор економічного зростання. З 1960 р. почався відхід від неї, зроблено спроби виправити офіційно визнані “лівацькі помилки”. В цей час зросло виробництво основних видів промислової продукції (сталі, вугілля, нафти, електроенергії, пряжі та ін.), з’явилися нові галузі промисловості — електроніка та нафтохімія. Однак “культурна революція” 1966—1976 рр. знову загальмувала економічне зростання. За цей час країна зазнала найбільших втрат після 1949 р. (500 млрд юанів).

Економічна система Китаю поступово склалася до кінця 70-х років. Її основними рисами були: надцентралізація, військово-адміністративні методи впливу на економіку, заперечення ринку і товарної економіки, “зрівнялівка”. Як наслідок, з другої половини 70-х років спостерігаються значні економічні труднощі, пов’язані зі скороченням обсягів промислової та сільськогосподарської продукції, надзвичайно низьким життєвим рівнем населення.

У грудні 1978 р. партійно-державне керівництво Китаю було вимушене взяти курс на реформи. Нова політика передбачала перебудову системи управління господарством, забезпечення балансу між її галузями, зміцнення й удосконалення основ соціалістичної економіки. Основною одиницею на селі стало селянське подвір’я з опорою на колективні господарства (“родинний під’ряд”). Земля залишалась власністю держави. Вводилася “система відповідальності” за результати праці, на яку до 1984 р. перейшли 99 % всіх виробничих сільгоспбригад. Було підвищено закупівельні ціни, замість зрівнялівки пропагувався принцип “кожному за його працею”, на державному рівні проголошувалась необхідність виховання у населення поваги до права власності.

Другий етап реформ в Китаї розпочався з прийняттям в 1984 р. постанови ЦК КПК “Про реформу господарської системи”, в якій конкретизувалося завдання будівництва соціалістичної економіки з китайською специфікою. Передбачалося створення планової системи з опорою на закон вартості й метою розвитку со-

ціалістичної товарної економіки. Ставилося завдання посилити ринкові елементи, забезпечити свободу дій економічних важелів у народному господарстві, пожвавити зовнішньоекономічну діяльність.

Водночас було проведено міські реформи. Їх мета — посилення господарської самостійності підприємств, врахування потреб ринку, створення умов для матеріальної зацікавленості працівників. Було дозволено діяльність невеликих приватних і колективних підприємств, кустарних майстерень, взято курс на залучення іноземного капіталу.

Водночас виникли нові сучасні галузі промисловості, у тому числі авіаційна, автомобільна, ядерна і космічна енергетика, виробництво інтегральних схем і ЕОМ. Частка промисловості в національному продукті зросла з 25,2 % у 1949 р. до 53,7 % у 1985 р. Сформувався ринок засобів виробництва, все більшу регулюючу роль в економіці почав відігравати ринок.

Таким чином, економічні перетворення і реформи після Другої світової війни в різних країнах за всієї різноманітності мали й загальні риси. Це формування великого державного сектору в промислово-виробничій сфері за рахунок націоналізації промисловості, банків, фінансових установ, транспорту, створення державних і змішаних підприємств (Франція, Великобританія, ФРН та ін.). Майже в усіх західноєвропейських країнах було введено контроль над цінами і заробітною платою, виділялися державні субсидії для заохочення приватних інвестицій.

Після важкого етапу відродження ці країни вступили в тривалий період швидкого економічного зростання. Відчутним фактором прискореного розвитку економіки, забезпечення другого етапу НТР стали величезні державні затрати.

Кризи середини 70-х — початку 80-х років, а також новий етап НТР вимагали пошуку і реалізації нових соціально-економічних програм. У їх основі — відмова від жорсткого контролю за діяльністю ринку, широка приватизація державної власності, скорочення прямого втручання держави в економіку, децентралізація, надання державним компаніям більшої господарської свободи і фінансової самостійності, скорочення податків та ін.

Множинність моделей виходу з кризових ситуацій і подолання соціально-економічних труднощів є зразком гнучкого маневрування та пристосування до складних умов відтворення, вироблення ефективного синтезу ринкового механізму і державного

регулювання. Досвід промислово розвинених країн із забезпечення економічного зростання в умовах НТР має універсальне значення. Він є дороговказом як для країн колишнього соціалістичного табору, так і для країн “третього світу”.

Головний наслідок економічних перетворень і реформ з післявоєнного періоду до кінця 1980-х років — перехід до принципово нової постіндустріальної цивілізації. *Основними рисами нових економічних структур є розвиток принципово нової технологічної структури виробництва на основі його комплексної автоматизації, формування замкнених автоматизованих систем, упровадження високої інформаційно-інтелектуальної, у тому числі й інтернет-технології. Це забезпечує пріоритетний розвиток матеріало-, ресурсо- та працезберігальних виробничих процесів.*

Пріоритетного значення для постіндустріальної економіки набувають сфери безпосереднього відтворення “людського фактора”. У своїй основі ця економіка спрямована не стільки на забезпечення фізіологічних потреб людини (це вирішує й індустріальна структура виробництва), а перш за все тих потреб, що зумовлюють всебічний розвиток особи (сфера освіти, культури, медицини та послуг, інформаційні системи та ін.).

Але найвагоміші зміни пов’язані зі всебічним розвитком інформаційної структури суспільного виробництва, який справляє дедалі більший вплив на якісні перетворення всіх сфер життя людини. Одним з основних критеріїв входження країни в постіндустріальне інформаційне суспільство є зайнятість більшості працездатного населення в секторі інформаційних технологій. Показником є значне поширення серед населення персональних комп’ютерів, які стають головним каналом доступу до інформації.

Комп’ютерна революція пов’язана з ускладненням усіх сфер суспільного життя, з їх оптимізацією, дією закону економії робочого часу і відповідним збільшенням вільного часу. Ця революція є складовою переходу до нової інформаційної цивілізації, найвагомішим фактором виробництва, основною формою багатства суспільства, сумарна вартість якої нині перевершує сумарну вартість матеріального виробництва. *Людина як безпосередній генератор і носій знань та інформації не лише формально, а й реально стає ядром виробничої системи, її найціннішим ресурсом.*

Тема 8

СВІТ НАПРИКІНЦІ ХХ СТОЛІТТЯ: НА ШЛЯХУ ДО НОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (кінець 80-х — 90-ті роки)

В останні десятиліття ХХ ст. людство утверджувалось усвідомленням тої істини, що зброя — не найпереконливіший аргумент, а війна не найкращий засіб вирішення гострих проблем. Тому визначальним у взаєминах більшості держав та народів був примат права над силою, проте повністю уникнути збройних конфліктів не вдалося.

Зміни в загальній міжнародній геополітичній ситуації прискорили докорінні перетворення країн соціалістичного табору. 1989—1990 рр. — час народних антитоталітарних демократичних революцій, що охопили країни Центральної та Південно-Східної Європи, об'єднання Німеччини, краху СРСР, відходу в небуття соціалістичної системи тощо. Ці процеси зумовили нову політичну ситуацію в Європі та світі. Надбанням історії стали “холодна війна” і біполяризація світу. Водночас постала не менш складна проблема — інтеграція постсоціалістичних країн у світове господарство і в міжнародні (насамперед європейські) структури.

Демократизація суспільства послабила СРСР і в грудні 1991 р. він припинив своє існування. *24 серпня 1991 р. на карті світу з'явилася нова держава — Україна.* Міждержавне утворен-

ня — СНД у 90-ті роки перетворилося в доволі аморфний союз колишніх радянських соціалістичних республік. Швидкими темпами тут відбувається трансформація суспільно-політичних та економічних пріоритетів на розвинений Захід або на мусульманський Схід, зі збереженням економічної залежності від Росії, яка як правонаступниця СРСР претендує на роль сучасної наддержави.

Характерною ознакою рубежу ХХ та початку ХХІ ст. є подальше поглиблення процесу глобалізації сучасного світу, процес західноєвропейської, північноамериканської та східноазійської економічної інтеграції. Створюються або перебувають у стадії становлення суспільно-політичні принципи та форми міждержавної інтеграції, зросли значення та вплив у вирішенні конфліктних ситуацій міжнародних наддержавних об'єднань (ООН, ОБСЄ, ЄС та ін.).

8.1. Останні роки біполярного світу.

Крах системи соціалізму

Із середини 80-х років настає час останнього загострення біполярного світу. Капіталістичний світ тримався США та НАТО, а соціалістичні країни та СРСР продовжували зміцнювати ОВД та озброювати просоціалістичні режими в Азії та Африці. Проте основним принципом відносин між ворогуючими сторонами було взаємне ядерне стримування з одночасним залякуванням противника новими видами зброї.

Під кінець 80-х це протистояння досягає критично-загрозливого стану. В Європі розміщується найновіша зброя: СРСР розміщує ракети СС-20, вводить війська в Афганістан, підтримує форсований розвиток військових програм для країн “третього світу”; США розміщують “Першинг-2” та починають розробку нового виду озброєнь (проект “зоряні війни”), вводять ембарго на поставки в СРСР та країни соцтабору новітніх технологій (насамперед комп'ютерної техніки), зерна та іншого продовольства. *Посилюється антирадянська кампанія в засобах масової інформації західних країн. Одночасно і в СРСР, і в країнах соціалістичної співдружності проводиться кампанія масових протестів проти “головного ворога людства” — США та НАТО.*

Така політика готувала ґрунт для нового витка гонки озброєнь, примушувала парламенти країн щоразу збільшувати

військову частку в бюджетах практично всіх країн світу: відомо, що США витрачали в ці роки в середньому 5—5,5 % держбюджету, найбідніший африканський регіон — до 3, а СРСР — до 13 %. Така значна частка витрат СРСР пояснюється тим, що він фактично фінансував озброєння ОВД та більшості просоціалістичних режимів країн “третього світу”.

США та їх союзники по НАТО у свою чергу виробили “нову глобальну стратегію” міжнародних відносин, спрямованих на запобігання небажаним для Заходу політичним змінам у країнах “третього світу”. Вона була випробувана на практиці під час подій у Гренаді в 1983 р. і Панамі в 1989 р. тощо.

Таким чином, обидві сторони активно використовували біполярність, яка передбачала політичне й воєнне втручання у внутрішні справи незалежних держав під гаслами “підтримки демократії” чи “боротьби народу із соціальним гнобленням”. Тому характерною ознакою цієї доби були зменшення європейських конфліктів і поява безлічі “гарячих точок” в інших регіонах, які виникали на базі етнічних, релігійних, соціальних суперечностей.

Із середини 80-х років у СРСР дедалі очевиднішою ставала потреба докорінних змін у суспільній організації. Не викликало сумніву й те, що старе партійне керівництво не здатне очолити ці радикальні зміни. Це і визначило обрання в 1985 р. генеральним секретарем ЦК КПРС наймолодшого члена Політбюро ЦК М. Горбачова. Новий лідер проголосив *курс на прискорення суспільно-політичного розвитку, перебудову життя країни*. Два слова — “прискорення” та “перебудова” стали магічними в СРСР і породили надії на швидкі й радикальні зміни.

Новий курс не мав спочатку відвертих противників, ніхто не піддавав сумніву можливостей соціалістичного ладу. До старої системи влади, теоретично доволі чіткої і злагодженої, виробленої всім попереднім досвідом, — Верховна рада, Кабінет міністрів, судова влада та ін., додалися нові інституції — президентська влада з розгалуженою мережею бюрократичних установ, З'їзд народних депутатів СРСР та ін. Це значно розширило величезну армію корумпованого чиновництва, посилило тягар на бюджет держави і викликало невдоволення суспільства. Антидемократичним був і запропонований М. Горбачовим принцип поєднання в одних руках посад партійного і державного керівництва, що посилило політичне протистояння в суспільстві.

На фоні активного політичного життя і значних досягнень демократії все помітнішою ставала відсталість СРСР в економіці, значно погіршилось життя радянських людей. Спроби реформувати економіку простим адмініструванням, без розв'язання проблем власності на засоби виробництва тільки погіршили ситуацію. Усе більшу вагу в суспільстві набирала та частка людей, яка своє майбутнє вже не пов'язувала з марксизмом та соціалістичним способом виробництва. Зростаючі труднощі підштовхнули Кремль до пошуків порятунку за кордоном. В обмін на кредити для агонізуючої економіки відбувається відступ СРСР по всіх напрямках зовнішньополітичної діяльності. У 1986 р. було відновлено діалог зі США, який завершився домовленістю щодо обмеження ядерної зброї (ракети малої і середньої дальності (РСМД)) та стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1). Обопільні дії сприяли врегулюванню локальних конфліктів в Африці та Азії. *Наприкінці 80-х — на початку 90-х років СРСР виводить свої війська з країн соціалістичної співдружності.*

У 1990—1991 рр. усі союзні республіки СРСР прийняли Декларації про державний суверенітет. 16 липня 1990 р. прийняла *Декларацію про державний суверенітет Верховна Рада України*. В усіх республіках СРСР національно-патріотичні сили потіснили комуністів від керма влади. Невдала спроба прибічників доперебудовних порядків здійснити державний переворот прискорила розпад СРСР. Тому в грудні 1991 р. СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припинив своє існування.

З 15 суб'єктів СРСР 11 увійшли до складу *Співдружності Незалежних Держав (СНД)* — Грузія, Латвія, Литва та Естонія відмовилися. (Пізніше Грузія приєдналась до Співдружності.) Усі держави СНД уклали між собою ще й двосторонні угоди про дружбу і співробітництво. Крім того, кожна з них розширює свої міжнародні зв'язки.

Країни Середньої Азії та Кавказу налагоджують контакти з мусульманським світом, Молдова тяжіє до Румунії, Білорусь і Казахстан орієнтуються на Росію. У грудні 1996 р. Росія та Білорусь уклали Договір про створення СВР — *Союзу Вільних Республік*, який остаточно було оформлено в 1999 р. Колишні країни радянського блоку намагалися вийти зі сфери впливу Росії шляхом поступової інтеграції в ЄС та НАТО. Разом із тим Європа економічно й психологічно була не готова розчинити широко

двері перед усіма бажаючими стати рівноправним партнером європейської спільноти.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада проголосила державну незалежність України. Колишня УРСР дістала назву “Україна”, що відповідає історичній традиції. Головні засади існування і діяльності України визначено Декларацією про державний суверенітет 1990 р. та Конституцією 1996 р.

Наша держава посідає почесне місце серед країн світу. Її визнали практично всі провідні держави, з багатьма з них встановлено дипломатичні відносини, вона представлена в 47 міжнародних та міжурядових організаціях. *Ставши суб'єктом міжнародного права, Україна здійснює активну зовнішню політику.* В суспільній думці нашої держави зафіксовано певну рівновагу європейського і євразійського компонентів, проте головним торговим партнером України все ж залишаються країни СНД. Як одна з держав Європейського континенту вона активно співробітничала з ЄС та різноманітними загальноєвропейськими організаціями і форумами.

Після підписання в 1992 р. Гельсінкського заключного акта Україну прийнято до Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, Організації безпеки та співробітництва в Європі. Вона була однією з перших країн світу, яка добровільно відмовилася від статусу ядерної держави. На жаль, мало позитивного принесло балансування керівництва держави між Європою, Росією і США у визначенні стратегічного партнера України.

Водночас перед Україною стоїть низка невирішених проблем внутрішнього життя. Прийнявши статус соціальної держави, на тлі глибокої економічної кризи і різкого падіння життєвого рівня абсолютної більшості населення, за всі роки незалежності не створено дієвої системи соціального захисту. Швидкими темпами зростає різниця між прибутками вузького кола надбагатих та іншого населення. Тільки починає формуватися середній клас, що є соціальною основою демократичної держави з ринковою системою. Продовжується поляризація суспільно-політичного і громадського життя на фоні різкого скорочення тривалості життя і чисельності населення. Сумним наслідком минулого є збереження величезної бюрократичної державної системи, поповнюється армія держчиновників, що відщтовхує потенційних

економічних партнерів України та підсилює соціальну напруженість у суспільстві.

На початку 90-х років соціалістична інтеграція в рамках РЕВ остаточно вичерпала свої можливості. Намагання здійснити радикальні реформи зазнали краху, а часткове реформування соціалістичної моделі й у СРСР, і в країнах співдружності (Міжнародний банк економічного співробітництва, Комплексна програма співробітництва та розвитку країн РЕВ на базі інтеграції та ін.) суттєвих результатів не дали. Тому переважаючою формою економічних зв'язків залишалася торгівля. Її відмітною рисою було те, що Радянський Союз постачав країнам-сателітам енергоресурси та сировину, причому за цінами, значно нижчими від світових, а до нього експортувалися промислові вироби, насамперед товари широкого вжитку, які були неконкурентоспроможні на Заході. З економічного боку таке "співробітництво" було явно не вигідним для СРСР, але його керівництво роками приймало рішення не економічної, а політичної доцільності. Це сковувало ініціативу господарчих суб'єктів, не давало змоги адекватно реагувати на нові тенденції та явища світового економічного й політичного поступу. Особливо наочно ці процеси поглибилися в другій половині 80-х — на початку 90-х років. *Тому в 1991 р. на 46-му засіданні РЕВ у Будапешті було прийнято рішення про припинення діяльності РЕВ.*

Перебудова в СРСР, його новий зовнішньополітичний курс, наростання гострих суперечностей у радянському суспільстві зумовили значне послаблення радянського контролю за країнами соцтабору. Уперше за повоєнні роки керівництво соціалістичних держав дістало можливість самостійно вирішувати свої внутрішні та зовнішні проблеми. Проте практично всі тоталітарні режими в країнах Центральної та Південно-Східної Європи продемонстрували повну неспроможність у їх розв'язанні.

Демократичні революції у Центрально-Східній Європі стали найвизначнішими подіями другої половини ХХ ст. Внутрішню кризу в цих державах було стимульовано й прискорено докорінними змінами в загальносвітовій геополітичній ситуації. Революції розгорталися практично одночасно — у другій половині 1989 р. Це пояснюється, по-перше, зрілістю передумов та високим ступенем соціальної напруженості в цих країнах, а по-друге, усвідомленням того, що СРСР не зможе надати допомоги консервативним силам, які будуть протидіяти демократичним проце-

сам. Саме друга обставина стала визначальною для початку радикальних перетворень.

Своєрідним детонатором на цьому напрямку були події у **Польщі**. Тут у ході боротьби трудящих за свої права ще в 70-ті роки зародились принципово нові робітничі організації, які потім відіграли провідну роль у становленні незалежної профспілки “Солідарність» на чолі з **Л. Валенсою**. Це “Комітет захисту робітників”, який згодом було перейменовано на “Комітет громадського самозахисту”, “Рух молоді Польщі”, “Конфедерація незалежності Польщі” та ряд громадських організацій.

Економічні відносини із Заходом, діяльність “Солідарності”, посилення молодіжного руху примусили керівництво Польщі провести демократичні вибори органів влади в 1989 р., які засвідчили повну втрату у громадян довіри до правлячого режиму та його неспроможність змінити ситуацію. Сформований новий уряд започаткував кардинальні зміни в суспільно-політичному ладу: прийняття нової редакції Конституції, зміни назви держави, державної символіки, скасування цензури, департизація органів державної безпеки, армії, внутрішніх справ тощо. Вперше після 1948 р. уряд почав здійснювати докорінну перебудову економіки, план якої розробив міністр фінансів **Л. Бальцерович** під назвою “*шокова терапія*”. Вона передбачала відмову держави від контролю над цінами і припинення дотування збиткових підприємств, “замороження” заробітної плати при впровадженні вільної торгівлі. Щоб вижити, підприємства змушені були перейти на випуск конкурентоспроможної продукції або припинити виробництво. Більшість неконкурентоспроможних підприємств було продано, а одержана валюта пішла на погашення держборгів. “Шокова терапія” спочатку викликала невдоволення багатьох поляків, але уряду вдалося стабілізувати ринок, знизилась інфляція, почав зростати життєвий рівень більшості населення.

Прояви наростаючої кризи спостерігались і в інших країнах соцтабору. Але до середини 80-х років тут ще зберігались певні економічні резерви, щоб підтримувати життєвий рівень населення, а правлячі режими мали можливість тримати ситуацію під контролем, інколи застосовуючи навіть силу.

На початку 1988 р. розпочались демократичні перетворення в **Угорщині**. Конференція комуністів, критично оцінивши діяльність партії та уряду, визнала наявність гострої кризи та не-

обхідність реформ. Однак реальний хід подій випередив намічені заходи. У країні створилась багатопартійна система. Угорська соціалістична робітничка партія (УСРП) заявила про саморозпуск і створення натомість Угорської соціалістичної партії (УСП). Але найбільш впливовою силою стали опозиційні Угорський демократичний форум (УДФ), Союз вільних демократів (СВД) та ін.

Незважаючи на суттєві відмінності в стані сил опозиції, спільним для них було завдання демонтажу тоталітаризму як суспільного ладу, створення правового демократичного суспільства та ринкового господарства. Широко використовувався принцип “Круглого столу”.

На основі політичних угод в Угорщині відбулись вільні, на багатопартійній основі вибори до парламенту, в яких відчутну перемогу здобув Демократичний форум. У наступні роки йшов процес формування ринкової економіки, трансформації політичної структури держави, демократизації суспільства. Але, як і в Польщі, на цьому шляху демократичні сили припустились помилок, що підсилило опозиційні просоціалістичні політичні сили, які зуміли привернути до себе прихильність населення обіцянками поміркованої політики. Їм вдалося відвоювати на подальших виборах частину місць у парламенті, закріпити юридично статус опозиції. Але навіть такий перебіг подій засвідчив перемогу демократичних засад в Угорщині.

Наприкінці 80-х років у деяких країнах Європи відбулась хвиля “оксамитових революцій”, які знищили монополію правлячих компартійних режимів. У більшості країн революційні події, незважаючи на їх масові масштаби та бурхливий характер, відбулися в цивілізованих формах, без будь-яких випадків насильства (НДР, Чехословаччина, Болгарія, Албанія та ін.). У Румунії — в результаті збройного повстання і фізичного знищення *М. Чаушеску* та його дружини. Незважаючи на радикальні зміни в сусідніх країнах, уряд Чаушеску проігнорував прагнення румунського народу до демократії. У грудні 1989 р. спалахнуло народне повстання, яке за тиждень зруйнувало, здавалось, непохитний режим.

Під тиском громадської думки, особливо студентської молоді, яка була рушійною силою “оксамитових революцій”, керівництво цих держав змушене було піти у відставку.

У Чехословаччині оновлене керівництво КПЧ почало безрезультатні переговори з опозицією, представленою Громадським

форумом, який перебував в антикомуністичній опозиції. Через деякий час, остаточно втративши залишки прихильників, КПЧ змушена була зректися влади. У ЧСФР почалися кардинальні зміни, символом яких став перший президент республіки **В. Гавел**. Однією з найважливіших змін стала ліквідація ЧСФР як держави. 1 січня 1993 р. на карті Європи з'явилися дві держави — **Чехія і Словаччина**.

Особливою гостротою і безкомпромисністю характеризуються події в НДР. Керівництво НДР із підозрою і засудженням зустріло перебудовчий курс М. Горбачова, розуміючи, які наслідки це матиме для правлячої Соціалістичної єдиної партії Німеччини. Те, що багатотисячні демонстрації і мітинги, які викликали падіння керівництва на чолі з **Е. Хонеккером**, мали місце в жовтні, дало підставу деяким політологам назвати цю революцію Жовтневою. У НДР жовтень 1989 р. став часом підведення ризику під цілим періодом історії.

У жовтні 1989 р. берлінці зруйнували ненависний їм символ — бетонний мур, який розділяв німецьку націю. В жовтні 1990 р. відбулося об'єднання Німеччини, яке по суті стало приєднанням НДР до могутнішої в економічному й політичному відношеннях ФРН.

Незважаючи на те, що в процесі революційних подій було більше ніж досить антикомуністичної істерії, народ Німеччини показав світовій громадськості, що навіть у такій ситуації мають діяти закон і гуманність. Керівники, що погрузли в корупції або вчинили злочин проти власного народу, були засуджені. Разом із тим, головного обвинуваченого **Е. Хонеккера** через тяжку хворобу було звільнено із в'язниці й надано можливість з'єднатися із сім'єю за межами держави. Таким кроком німці продемонстрували світові принциповість у ставленні до політичних злочинців і гуманність до старої та хворої людини.

Позиція Заходу і СРСР щодо об'єднання Німеччини спочатку була більш ніж стриманою, адже світ добре пам'ятав, що саме Німеччина стала детонатором двох світових воєн ХХ ст. Об'єктивно об'єднана Німеччина посилювала НАТО й ослаблювала позиції ще діючого тоді ОВД. Багато що в цій ситуації залежало від СРСР. Та внутрішні реалії Радянського Союзу, виважена політика М. Горбачова стосовно "німецького питання" дали змогу провести серію зустрічей за формулою "4 + 2" (4 держави-переможниці — СРСР, США, Великобританія і Франція, а також

НДР та ФРН), після яких об'єднання Німеччини стало справою часу. З жовтня 1990 р. НДР перестала існувати, не доживши 4 днів до свого 41-річчя.

Ця подія має епохальне значення не тільки для громадян ФРН, а й для світової історії. Вперше об'єднання такої держави, як Німеччина, проходило без воєн, без "бісмарківського заліза і крові". Вперше європейська держава народилась у результаті згоди європейських держав, США та Канади. Ця подія остаточно підвела риску під підсумками Другої світової війни.

Драматично розвивались події в **Югославії**, де пошук шляхів виходу із кризи почався раніше, ніж в інших соціалістичних країнах. Незважаючи на федеральний устрій Югославії й конституційно декларовану рівність народів, що її населяли, протягом попередніх десятиліть у країні назрівали національні суперечки. В їх основі лежали різка невідповідність економічного розвитку республік федерації та переважання сербів у партійно-державному апараті та армії.

Югославська федерація (СФРЮ) була спадкоємицею довоєнної Югославії, в якій опинились народи одного слов'янського кореня, але різні за рівнем економічного, культурного розвитку та віросповідання. Провідне місце у федерації належало сербам, найближчими союзниками яких в усі часи існування федерації були чорногорці, що мають із ними тісну історію та спільну релігію.

Події, що безпосередньо поклали початок реорганізації політичної системи в Югославії, почалися в жовтні 1989 р. масовими страйками в автономному краї **Восєводина** зі столицею в м. Новий Сад. Неможливість уряду виконати вимоги страйкуючих привела до відставки керівництва краю. В Сербії та Чорногорії проходили мітинги солідарності з сербами й чорногорцями Косово. У відповідь протест висловили албанці Косово.

У всіх республіках СФРЮ утворились опозиційні Союзу комуністів Югославії (СКЮ) партії, течії, рухи, створювались національні коаліції. СКЮ поступово втрачав свої позиції і в другій половині 1990 р. партія розпадається на ряд окремих республіканських організацій, які розпочали свою подальшу самостійну політику, звільнившись від комуністичної спрямованості та змінивши назву.

Найбільш розвинені частини Югославії — **Словенія** і **Хорватія**, які завжди тяжіли до Заходу і де були найвпливовіші ан-

тикомуністичні сили, в листопаді — грудні 1990 р. прийняли нові конституції своїх республік, в яких було підкреслено право виходу з федерації, чим вони і скористались у червні 1991 р. У відповідь Белград спробував застосувати силу, але лідери Словенії та Хорватії *Мілан Кучан* і *Франьо Туджман* закликали свої народи до зброї. Словенії вдалося запобігти розширенню конфлікту, а в Хорватії він перетворився на міжетнічну війну.

Серби, що проживали в Хорватії, створили автономне утворення **Сербська Країна**, яка 28 лютого 1991 р. прийняла рішення про відокремлення від Хорватії та приєднання до СФРЮ. Результатом такого рішення стало жорстке протистояння між сербами і хорватами. Бойові дії не припинило навіть втручання світового співтовариства та введення військ ООН. Хорватським збройним силам удалося потіснити сербів і вийти на адміністративний кордон Хорватії в межах СФРЮ. 150 тис. хорватських сербів змушені були емігрувати до Боснії.

У центрі міжнаціонального протистояння Югославії стоїть “сербське питання”. Коли утворювалася СФРЮ, значні райони, населені сербами (майже 2 млн осіб), опинились у складі інших республік. Тільки в Хорватії їх налічувалось понад 600 тис. Натомість у самій Сербії проживала значна частина албанців-мусульман, було створено албанський округ Косово. Коли республіки **Хорватія, Боснія і Герцеговина** та ін. почали впроваджувати державний суверенітет, а потім і державну незалежність, сербське населення в них почало вимагати, щоб сербські території республік, де вони проживають компактно і становлять більшість, залишились у складі СФРЮ.

Сербське керівництво проводило доволі жорстку просербську політику, налаштувавши проти себе значну частину албанського населення, яке у свою чергу вимагало розширення прав автономії. Починаючи з листопада 1988 р. Косово охопили заворушення, які згодом переросли в затяте збройне протистояння. Знову світове співтовариство змушене було ввести війська для “розведення” протидіючих сторін, а коли й це не подіяло, то вперше після Другої світової війни було застосовано бомбардування Югославії авіацією НАТО під егідою ООН. Полум’я війни було притушено в 1999 р., але проблему остаточно не вирішено.

У складній ситуації представники **Сербії і Чорногорії** в лютому 1992 р. прийняли принципове рішення залишитись у складі єдиної федеративної держави. У квітні 1992 р. на уламках СФРЮ

було створено нову державу — Союзу Республіку Югославію (СРЮ) у складі Сербії та Чорногорії. Її ще називають “*Малою Югославією*”. Усі інші колишні республіки стали незалежними державами й були визнані європейським і міжнародним співтовариством. У 2006 р., після референдуму в Чорногорії, федерація Сербії та Чорногорії припинила існування.

Після створення СРЮ виникає проблема боснійських сербів, які після проголошення Боснією і Герцеговиною незалежності, проголосили створення так званої Республіки Сербської. Боснійські хорвати за підтримки Хорватії проголошують Хорватську державу Герцег-Боснія. Боснійські мусульмани, яких активно підтримали мусульманські держави, відстоювали ідею єдиної неподільної Боснії і Герцеговини. Боснійський конфлікт супроводжувався жорстокими сутичками між усіма сторонами і призвів до загибелі сотень тисяч людей, переважно мирних жителів, з’явилися мільйони біженців, завдано значної шкоди народному господарству, третина населення втратила дах над головою. Воєнне протистояння припинилося за допомогою військ ООН лише в 1996 р., проте напруженість і ворожість між етнічними групами зберігаються.

Єдиною республікою колишньої Югославії, що здобула незалежність і уникла воєнного протистояння, була **Македонія**.

Події в Югославії були найкривавішими в Європі з часів Другої світової війни. Світове співтовариство (у тому числі й Україна) посилено шукає шляхів до припинення етнічного протистояння в колишній Югославії. Досягнуті представниками ООН домовленості між представниками конфлікуючих сторін, присутність миротворчих сил ООН не привели до остаточного вирішення проблеми.

Під кінець 90-х років демократія в постсоціалістичних країнах Європи набула певної стабільності, зміцніли державні інституції, законодавча влада, судоустрій. Разом із тим з’явилися нові тенденції політичного розвитку. *Якщо після падіння тоталітаризму вісь політичного життя в них різко змістилася вправо, то через декілька років майже повсюди (крім Чехії) посилився вплив лівоцентристських сил.* Демократичні революції докорінно змінили також зовнішньополітичну орієнтацію. Якщо раніше її основою була “дружба” із СРСР, то в нових умовах у центрі уваги — орієнтація на Західну Європу, на Європейський Союз та НАТО. *Втративши сенс свого існування, у 1991 р. припинили діяльність ОВД та РЕВ.*

Разом з тим слід зазначити, що поряд із позитивними результатами практично в кожній з цих держав спостерігалися і негативні тенденції: спад виробництва, зростання безробіття, втрата ринків збуту товарів тощо. Всі постсоціалістичні країни, крім загальних, мали і “національні” недоліки реформ. Передусім це були наслідки, пов’язані зі свідомою політикою, спрямованою на дезінтеграцію колишніх союзників по РЕВ та ОВД на фоні прогресуючої інтеграції Європи. Відцентрові процеси колишніх партнерів не сприяли вступу одноосібно в економічні та політичні альянси Європи та Північної Америки, а також негативно впливали на внутрішні процеси кожної окремої країни (втрати ринків збуту, взаємних капіталовкладень, промислової інтеграції тощо).

Розпад СРСР, падіння соціалістичної системи, загальна криза світового комуністичного й робітничого руху не привели до ліквідації комуністичних режимів у Китаї, на Кубі, у В’єтнамі, Північній Кореї, Лаосі, Монголії. Звичайно, кожна з цих країн має свою історію, свої проблеми, у них своє бачення як ідеології, так і політики соціалізму.

Із середини 80-х років тут почали проголошуватись і впроваджуватись реформи. Особливо активно ці процеси відбуваються в Китаї, В’єтнамі, Лаосі. У Китаї було обрано більш спокійний, “китайський”, варіант реформ — ринкові умови запроваджувалися зі збереженням соціалістичних основ у державі й відповідної ідеології. Зміст цих реформ полягає в тому, що надаються рівні можливості праці й податкової системи для всіх форм власності, відбувається приватизація держмайна, здійснюється політика “відкритих дверей” для іноземних інвестицій тощо.

Дуже швидко в цих країнах зросли іноземні інвестиції, що дало змогу створити вільні “економічні зони”. Реформи дали відчутні результати, особливо в Китаї, де щорічний приріст ВВП становить 9—10 %, а це найвищий показник у світі. З часу реформ обсяг зовнішньої торгівлі в Китаї зріс у 7 разів, дохід на душу населення у 2, а на селі — у 4 рази. Разом із тим тут зберігається однопартійна система і, незважаючи на певну демократизацію суспільних відносин, доволі активно переслідується опозиція.

У Корейській Народно-Демократичній Республіці зберігається особливий диктаторський режим. Майже півстоліття нею керував *Кім Ир Сен*, якого називали “великим вождем”, зараз —

його син *Кім Чен Ір*, якого титулюють “дорогим керівником”. Тим самим, вперше в історії запроваджено комуністичну династію зі спадковою владою, що базується на мілітаризованій економіці, примусовій праці й казарменому способі життя мільйонів. КНДР чи не єдина держава у світі, де робочий день ненормований. Більшість населення держави голодує, а величезні кошти витрачаються на армію (тут найчисленніша, крім Китаю, армія в регіоні), ведуться роботи зі створення ядерної зброї, здійснюється будівництво величезних промислових підприємств та громадських об’єктів. Керівництво КНДР вважає, що саме досвід їх країни підтверджує правильність обраного соціалістичного курсу, який вони втілюють на основі так званих “ідей чучхе” — самобутність, самостійність, специфічність, відповідність власним умовам та інтересам.

У 90-ті роки все більшої ваги набирали держави — члени Руху неприєднання. Зросло число членів та спостерігачів Руху. Незалежна Україна теж стала державою-спостерігачем у Русі. Народи цих країн активно боролися за демократичні права людини, підтримували будь-які кроки щодо роззброєння, передусім ядерного, підтримували боротьбу народів Африки, Близького Сходу з агресією тощо. На рубежі тисячоліть Рух неприєднання залишається впливовою міжнародною організацією. Проте домінуючу позицію в сучасному світі зайняла єдина наддержава — США.

Змагання СРСР і США у гонці озброєнь ослаблювало обидві держави, але все ж більше постраждала економіка СРСР. Вона була повністю виснажена, стала не здатною утримувати ОВД, яка тривалий час відігравала роль “санітарного кордону” між Сходом і Заходом. Держави — члени ОВД теж не могли, та й не бажали, і надалі підтримувати членство в ОВД. Руйнувалася сама система соціалізму, тому потреба в подальшому існуванні ОВД відпала. В листопаді 1990 р. у Парижі держави НАТО і ОВД підписали спільну Декларацію про партнерство і співробітництво. У 1991 р. було прийнято рішення про розпуск ОВД. “Холодна війна” між державами завершилась, припинилась біполярність, а людство зітхнуло з полегшенням.

Світ став багатополюсним, тобто в ньому співіснують держави з різним рівнем економічного, суспільно-політичного розвитку, що мають різні можливості та матеріальні ресурси для подальшого поступу. Сучасний світ доволі чітко й небезпечно поділяється

ся на дві частини — зони миру, матеріального достатку та демократії (країни Західної Європи, США, Канада, Японія, Австралія та Нова Зеландія) та зони пошуків моделі розвитку, бідності, воєн, суспільної та політичної нестабільності. Більшість людей (до 85 %) живуть у другій частині земної кулі. До них належать, на превеликий жаль, і всі пострадянські республіки.

Сучасні міждержавні взаємини перебувають у стані переходу від конфронтації і протистояння, які базувалися на ядерному стримуванні, до рівноправного партнерства в ім'я миру. Не тільки деякі політики, а й значна частина суспільства по “обидві сторони барикад” виявляють недовір'я до можливостей такого партнерства. Особливу вагу в цьому процесі мала набрати ООН, та, всупереч очікуванням, вона не стала центром нової системи, оскільки не має й по сьогодні дієвого механізму контролю виконання прийнятих нею рішень. У 90-ті роки ХХ ст. у термінології ООН з'явилися і все частіше діють нові поняття — “примус до миру”, “гуманітарні операції”, правомірність яких обґрунтовується статтею 42 Статуту ООН.

Перед США відкрилась перспектива в 90-ті роки створити монополярну систему жорсткого контролю міжнародної ситуації. США домінували в ООН, у врегулюванні локальних конфліктів у Кувейті, Боснії, Сербії, на Близькому Сході, здійснювали тиск на уряди тих країн, чия політика не влаштовувала американську адміністрацію (бомбардування Іраку, санкції проти Ірану, Лівії, Куби, КНДР тощо). Тяжіння США до монополярного світу викликало певне занепокоєння провідних держав, насамперед європейських, які прискорили процеси західноєвропейської інтеграції: було завершено створення економічного і валютного союзу, затверджено спільну оборонну політику в галузі безпеки тощо.

Росія як спадкоємиця СРСР, економічний та військовий потенціал якої у зв'язку з низкою непродуманих рішень на початку реформ та етнічними конфліктами значно скоротився, відчувала не тільки моральне пригнічення через втрату статусу наддержави, а й здійснювала рішучі кроки, спрямовані на відновлення свого світового впливу. Вона різко виступила проти розширення НАТО за рахунок східноєвропейських держав, прагнучи водночас перетворити євразійський простір на зону особливих російських інтересів. До цього слід додати жорстку позицію Росії в чеченських подіях.

США та європейські держави НАТО проігнорували цей виклик, до НАТО було прийнято Чехію, Польщу, Угорщину, а на черзі до вступу ще ряд постсоціалістичних держав. Разом із тим повністю ігнорувати Росію як провідну ядерну країну світу НАТО та США не можуть. Як крок до розв'язання цієї проблеми Північноатлантичний союз у 1994 р. та США запропонували східноєвропейським країнам *програму "Партнерство заради миру"*, в рамках якої активно співпрацюють провідні країни Європи та світу, в тому числі й Росія. У квітні 1995 р. до цієї програми приєдналась Україна, а в травні 1997 р. Росія підписала з НАТО договір, в якому, погоджуючись із прийняттям в організацію нових членів, зафіксувала за собою право на участь у прийнятті натовських рішень. Натомість НАТО зобов'язалася не розміщувати на Сході Європи ядерну зброю.

У 90-ті роки Росія особливу увагу почала приділяти поглибленню інтеграційних процесів на території колишнього СРСР, налагодженню відносин із "ближнім зарубіжжям" та країнами Азії і Близького Сходу. Невдоволення лідерством США у світовому просторі підштовхнуло Росію і Китай до поглибленого партнерства. В 1999 році між ними було укладено угоду про дружбу та партнерство. Як основу їх зовнішньополітичного мислення та практичної поведінки було обрано концепцію багатополюсності світу. Тому формування монополярного світу на практиці загальмувалося.

На рубежі ХХ і ХХІ століть склався новий тип міждержавних відносин, в основі якого лежать інтеграційні процеси — глобалізація. Глобалізація — це процес збільшення взаємозалежності країн в економічній, соціальній, культурній, військовій, екологічній та іншій сферах. Після розпаду біполярної системи цей процес набув всесвітнього характеру. Ера глобалізації у відносинах держав стала замінювати еру "холодної війни". Проте це ще не означає, що зникають міжнародні й міждержавні суперечності, оскільки у світі існують і ще довго будуть існувати держави з різним рівнем соціально-економічного, політичного і культурного розвитку, із різними ідеологією, релігією, менталітетом.

Поглиблення інтеграційних процесів характерне також для країн Європи, Північної і Латинської Америки, Азії. Наприкінці ХХ ст. оформились три найбільш впливові економічні простори, куди входять географічно близькі держави.

Провідне місце в сучасному світі належить європейській інтеграції, яка здійснюється на основі міжурядових угод зі створенням наднаціональних органів влади. Згадаємо: 1948 р. — створення Оборонної організації Західного союзу; в 1957 р. — оформлення ЄЕС — Європейського Економічного Співтовариства, згодом поява Європарламенту. Важливий крок до об'єднаної Європи було зроблено в 1991 р., коли в м. Маастрихті було укладено угоду про валютно-економічний союз; у 1992 р. — Договір про Європейський Союз. Разом із тим європейська спільнота зберігає пріоритет національних інтересів. Спільна політика визначається Європейською Радою, де діє принцип “кваліфікованої більшості” (згода не менше 8 із 12 країн співдружності (на 1992 р.)). У 90-ті роки було значно розширено повноваження наднаціональних органів — Ради Міністрів, Комісії Європейських Співтовариств тощо. 1 січня 1999 р. в Європі з'явилася спільна європейська валюта — євро. У 1994 р. НБСЄ перетворилась на постійно діючу *Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ)*, яка є провідною політико-правовою організацією не тільки Європи, а й всього світу.

На Північноамериканському континенті після підписання угод між США, Канадою, Мексикою (1988, 1991 рр.) активно формується **північноамериканський світовий економічний центр.**

Аналогічна тенденція діє і в Південно-Східній Азії, де у 1989 р. створено **Азійсько-Тихоокеанську економічну раду**, на основі якої йдуть процеси створення єдиної економічної зони, яку складуть Японія, Таїланд, Сінгапур, Малайзія, Філіппіни, Гонконг, Тайвань, Республіка Корея, Китай, В'єтнам, Індія.

Центром кожної групи стають держави з найбільш розвиненим економічним потенціалом.

Біполярність часів “холодної війни” із розпадом одного з полюсів змінюється на реальну багатополюсність. При цьому у світі ще зберігається потенціал як для поляризації сил, так і для внутрішніх конфліктів національного, етнічного і релігійного характеру. Неможливість врегулювати ці конфлікти (Близький Схід, Югославія, Чечня, Камбоджа) традиційними політичними і навіть воєнними засобами є новою реалією сучасного світу.

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. головного значення у світі набуває загострення у відносинах між розвинутими країнами, де панують право і матеріальний добробут, та країнами “тре-

тього світу” з їх економічними й екологічними кризами, фінансовою, політичною нестабільністю, до яких додаються релігійний екстремізм, наркобізнес та тероризм. Спроба Заходу відокремитися кордонами, миротворчими загонами ООН, гуманітарною допомогою, звернення до “малої безпеки” (питань бідності, еміграційних квот, нових моделей економічного співробітництва тощо) наслідків не мала.

Події 11 вересня 2001 р. в США — безпрецедентний за масштабами руйнувань та жертв терористичний акт. Він став вододілом між цілими епохами в історії міжнародних відносин. Стало очевидним, що однією з найнебезпечніших проблем сучасного світу є міжнародний тероризм, який поступово трансформується з національного чи регіонального до світового рівня. Він наднаціональний, не має кордонів, є жорстоким та “впливовим” тиском на розвинені країни. Навіть наддержава — США, із її економічним та військовим потенціалом, виявилась непередготовленою до цього. Жорстка відповідь США та їх союзників терористам в Афганістані, можливо, була єдино правильною на той час, але покінчити з тероризмом не змогла. Бомбардуваннями не вирішити проблем бідності, безробіття, етнічного протистояння, відсутності більш-менш реальної перспективи економічного поступу тощо. Від війни страждають мільйони мирних людей, що у свою чергу тільки посилює невдоволення мас, заганяє в глухий кут проблеми, а отже, підживлює тероризм. Необхідні більш виважені політичні рішення під егідою ООН та регіональних політичних структур.

Таким чином, передостаннє десятиріччя ХХ ст. увійшло у світову історію як час загострення біполярного світу, посилення конфронтації між СРСР і США, новим витком гонки озброєнь та виникнення численних регіональних воєнних конфліктів. Разом із тим, людство почало усвідомлювати, що така політика — це шлях до ядерної війни, до світової катастрофи. Тому ці роки — це роки пошуку нових міждержавних відносин, краху політики “холодної війни”, ліквідації біполярної системи, прискорення міжнародної та міждержавної інтеграції, утворення багатополюсного світу.

В результаті демократичних революцій 1989—1990 рр. у країнах Східної Європи було повалено комуністичні режими. Зазнала краху практика “реального соціалізму” в Радянському Союзі та країнах Східної Європи. Нові політичні сили взяли

курс на ринкові реформи й утвердження парламентської демократії.

Світова громадськість дедалі більше впевнюється в думці, що найкращий шлях до процвітання — це не загарбання нових територій та експлуатація підневільних народів, застосування сили, а використання досягнень науково-технічного прогресу, створення сприятливих умов для ділової активності особи, налагодження ефективної системи світового господарства та впровадження гуманістичних принципів міжнародного співтовариства.

8.2. Глобалізація та її вплив на соціально-політичний та етнодержавний розвиток світу

Розпад біполярного світу наприкінці ХХ століття характеризувався появою нових економічних сил, ліквідацією соціалістичного блоку, демократизацією суспільних відносин. **У період між 1974 та 1990 р. понад 30 країн Західної Європи, Латинської Америки та Східної Азії здійснили перехід від авторитарних режимів до демократичних форм правління. Фактично створено передумови для глобальної демократизації суспільного розвитку. Для 90-х років це найзначиміша в загальноцивілізаційному вимірі тенденція.**

Розвиток цього процесу яскраво продемонстрував взаємозалежність між демократією та зростанням економічної могутності держав. Чим більше нація розвинута економічно, тим швидше вона стане демократичною. За підрахунками С. Хантінгтона, у 1989 р. з 24 країн із рівнем доходу на душу населення понад 6 тис. дол. США не мали демократичних режимів лише 3 країни (Саудівська Аравія, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати), а із 42 найбідніших країн лише 2 (Індія та Шрі-Ланка) мали демократичні режими. Із 53 країн із середнім рівнем доходів 23 мали демократичні режими, 25 — тоталітарні, 5 перебували на стадії трансформації до демократичного устрою.

Характерною особливістю сучасності є посилення впливу глобальної інтеграції на функціонування і розвиток держави як суспільного інституту. Під тиском дії світових економічних механізмів відбувається загострення суперечностей між державою і суспільством, і цей конфлікт все більше набуває рис глобального.

Вплив міжнародних економічних і політичних інститутів з кожним роком зростає, примушуючи владні структури поступатися частиною своїх повноважень, що веде до обмеження суверенітету держави взагалі. Характерною особливістю кінця ХХ ст. є “деградація” і “девальвація” статусу суверенної держави.

Транснаціональні корпорації (ТНК) загальною кількістю у світі до 40 тис. становлять серйозну конкуренцію могутнім традиційним інститутам влади, контролюючи майже половину світового промислового виробництва і ще більший відсоток світової торгівлі, впливати не тільки на економічну ситуацію в окремих державах, а й на соціально-політичну. За таких обставин держава може втратити значення гаранта збереження демократичних засад суспільства, коли життєво важливі рішення приймаються не демократично обраними інститутами, а групами осіб зі своїми корпоративними інтересами.

Негативним наслідком процесу глобалізації для держави є суперечність між взаємозалежністю країн і народів у сучасному світі й збереженням за державою права самостійно розв'язувати внутрішні проблеми. Для координації діяльності в різних галузях економіки і політики створено такі впливові міжнародні організації, як Європейський Союз (ЄС), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Організація країн — експортерів нафти (ОПЕК), Всесвітню торговельну організацію (ВТО) та ін. **Якщо до 1909 р. було створено 37 міждержавних міжнародних організацій, то наприкінці ХХ ст. — 260.** Держави — члени ЄС частину своїх суверенних прав передали наднаціональним органам управління, поступово долаючи різницю між внутрішньою і зовнішньою політикою окремої держави. В межах ЄС все більшої популярності набувають заклики відмовитись від національних інтересів на користь глобальної зовнішньої політики.

Поступово на зміну уявленню про роль держави як виразника інтересів суспільства, особливо характерному для 60—70-х років ХХ ст., приходять розуміння того, що державний контроль і монополія в усіх сферах життя (особливо в країнах Центральної і Східної Європи, Азії) є надмірними і нерідко суперечать інтересам громадян. Державний суверенітет суттєво обмежується діяльністю міждержавних громадських організацій і асоціацій. **1909 р. їх налічувалося 176, а на кінець ХХ ст. — 5472.** Це певною мірою свідчить про те, що громадські організації, а не державні інститути дедалі більше претендують на роль виразника

інтересів громадян, і сьогодні прийняття рішень з життєво важливих питань у більшості країн вже неможливе без участі громадських організацій і політичних партій.

Розвиток подій у світі наприкінці ХХ ст. підтвердив, що державні інститути (особливо в таких нестабільних регіонах, як Чечня, Афганістан, Македонія та ін.) поступово втрачають контроль над використанням насилля та зброї, є загальна загроза того, що різні кримінальні, релігійні, етнічні угруповання за підтримки міжнародних екстремістських організацій зможуть претендувати на реальну владу над окремими територіями. Ці процеси вже характерні для таких країн Африки, як Сомалі, Ліберія, Руанда, де в умовах нестабільної політичної та економічної ситуації широко використовуються кримінально-терористичні технології. Виникають своєрідні зони, не контрольовані центральними урядами: “зона племен” у Пакистані, Шанська держава у М’янмі, держави з “локальним суверенітетом” — Абхазія, Карабах, Південна Осетія, а також ряд країн з “обмеженим суверенітетом”, в яких присутні сили міжнародної безпеки і контролю, — Ірак, Сьєрра-Леоне, Боснія та ін. Саме в державах такого типу є небезпека появи механізмів так званої деструктивної параекономіки, що характеризується привласненням державного господарського потенціалу, пануванням тіньової економіки, домінуванням кланових угруповань. Їх існування є частковим проявом загальносвітової кризи державності на зламі тисячоліть.

Важливою особливістю історичного процесу у ХХ ст. є загальне зростання кількості держав: від 57 у 1900 р. до 202 у 1997 р. (відповідно в Європі: 14 держав у 1871 р. і 54 — у 1998 р.). Певною мірою це є наслідком реалізації народами принципу національного самовизначення, проголошеного ще американським президентом В. Вільсоном. Проте не може не турбувати послаблення керованості світу загалом, слабкість впливу діючих міжнародних організацій, адже 12 держав ігнорують Монреальську декларацію про припинення виробництва субстанцій, що руйнують озоновий шар, 24 держави відмовилися підтримати програму ООН щодо планування сім’ї та ін. Держава як цілісність наприкінці ХХ ст. втрачає свої позиції. Поступово все більшого значення набувають регіональні та міжрегіональні інтереси.

Сучасне людство поступово відходить від організації за формальними ознаками, дедалі більше домінують загальноцивільні

заційні або загальнолюдські цінності. Це відбивається в наповненні соціально-економічної системи провідних країн Заходу соціальним змістом. Виробничий процес, розвиток приватного капіталу все більше відповідають інтересам людини. Ефективно діюча демократія, як правило, збігається з такими важливими показниками стандартів життя, як рівень урбанізації, споживання енергії, відсоток внутрішнього національного продукту, що виділяється на охорону здоров'я, освіту, науку та ін. Державна власність у провідних капіталістичних країнах все більше використовується в загальнонаціональних інтересах.

Демократизація власності здійснюється також на основі розвитку страхових і пенсійних фондів. На початку 90-х років на частку компаній зі страхування життя та пенсійних фондів припадало близько 10 трлн дол. США. Вони тримали майже 50 % акцій 100 найбільших корпорацій США і приблизно таку ж частку акціонерного капіталу корпорацій середнього бізнесу. В Швеції в руках держави концентрується всього 4 % основних фондів, водночас витрати держави на соціальні цілі, пов'язані з задоволенням потреб людини, становлять понад третину національного продукту.

В науковому середовищі поширена думка про те, що сучасні провідні демократичні держави вступають у нову — екологічну — стадію розвитку, для якої характерною є першочергова увага до забезпечення екологічної безпеки, екологічних прав людини, виживання всього людства.

Дещо інший характер мають проблеми в постсоціалістичних країнах. Стрімкий стрибок цих держав до капіталізму і демократії відбувся ціною значних соціальних витрат. Лібералізм породив високі рівні безробіття, падіння життєвого рівня приблизно на 1/3, значне зубожіння і зростання рівнів смертності у більшості цих країн. Висновок фахівців Інституту світового розвитку полягає в тому, що перехідний процес, наприклад, у Росії поки що породив досить суперечливі економічні результати. Тоді, коли майже всі політичні та економічні інститути комуністичних режимів протягом перших п'яти років перехідного періоду зазнавали змін, то реформи системи соціальної політики є нижчими від показника реформ правової, банківської систем тощо. Показово, що перший етап реформи в Китаї вивів із цілковитої бідності майже 200 млн осіб, що є величезним досягненням.

Якщо до 1992 р. Світовий банк, головним чином, фінансував програми боротьби з бідністю в країнах Африки та Латинської Америки, то в середині 90-х років основний акцент перемістили на країни СНД та Східної Європи — фактично розвинуті промислові країни. Перша позика Світового банку Угорщині сягала 200 млн дол., позика Болгарії у 1994 р. — 421 млн дол.

Майже всі посткомуністичні країни пережили період боротьби між ринковим лібералізмом і посткомуністичним консерватизмом. За проблемою вкрай низьких темпів реформ в економіці України, наприклад, стояло питання про президентський чи парламентський контроль над урядом, бо були складні ідеологічні розбіжності між парламентським лівим блоком і президентською командою та її прихильниками у парламенті. Проте це було не розмежування між капіталізмом і соціалізмом (комунізмом) як довготривала проблема перехідного періоду, а скоріше вибір одного з можливих шляхів України до світового ринку.

Протягом історичного розвитку демократія продемонструвала здатність пристосовуватися до найрізноманітніших національно-культурних умов. Особливо важливим це є при посиленні децентралізації і партикуляризації, значного етнічного забарвлення сучасного світового політичного процесу. Піднесення націоналізму наприкінці ХХ століття відбувалося в умовах, коли практично не було національно однорідних держав. Кількість потенційних націй набагато більша, ніж кількість потенційних держав. За деякими даними, у світі налічується близько 8000 мов, при цьому кількість потенційних держав може бути кілька десятків, але не сотень. З цього випливає, що неможливо задовольнити державні прагнення всіх без винятку етносів у повному обсязі та одночасно.

Новий світовий устрій, що формується наприкінці ХХ століття, характеризується відродженням місцевої ідентичності, тенденцій до децентралізації та партикуляризації. Ще виразнішими стали невидимі, але не знищені етнічні кордони в Європі. Сепаратистські рухи поширюються навіть у таких країнах стабільності, як Швеція. Наприкінці ХХ ст. тут зародився рух “майбутньої Скани” (область, яка до середини XVII ст. належала Данії) з вимогами конституційних гарантій національно-культурної автономії. Він вже представлений в UNPO (Організації націй, які не мають власної держави). За створення Паданії —

країни на півночі Італії — бореться “Ліга Півночі”, яка на виборах 1996 р. отримала 20 % голосів виборців. Однією з причин поширення подібних течій у демократичній Європі можна вважати певну кризу сучасного інституту державності, досить складної і корумпованої структури, на зміну якій приходять структури Європейського Союзу. Це об’єктивно посилює відчуття етнічної належності й культурної окремішності. *Відкриттям кінця ХХ ст. став висновок про те, що соціальний прогрес, високий рівень життя, спільність політичних інтересів в Європі не знімають проблем, пов’язаних з розвитком європейських етносів та їх самосвідомості.*

За даними ООН, після падіння Берлінської стіни у світі відбулося 82 конфлікти. Проте лише третина з них мали міждержавний характер, а 79 були громадянськими війнами. У 1993 р. локальні конфлікти були в 42 країнах, а ситуацію в 26 з них (з населенням 59 млн осіб) ООН характеризує як “складну”. При цьому боснійський та нагірнокарабаський конфлікти класифікують як громадянські війни.

Проблема посилення етнізованого націоналізму досить виразно виявляється у посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи і в країнах колишнього СРСР. Тут із процесами лібералізації та часткової демократизації відродився етнічний та національний антагонізм, і наростає тенденція до розпаду багатонаціональних країн на менші, одноетнічні (чи з виразним домінуванням одного етносу) країни. *Етнізований націоналізм — це всі ті рухи, які утверджують етнічні особливості як первинну базу для побудови державності.* Таке визначення відразу ж висвітлює явну суперечність етнічних проблем та проблем національних меншин. Діапазон ситуацій, в яких перебувають національні меншини, дуже складний, проте можна виділити п’ять типів:

- спільноти, не пов’язані з певною національною державою (циганські спільноти, розташовані повсюди в регіоні);
- спільноти, котрі підтримують культурні, мовні та інші зв’язки з певною національною державою, що з неї вони походять (німецька меншина в колишньому СРСР);
- спільноти, що живуть близько до держави їхньої нації, але не на кордоні з цією державою (угорці в Румунії);
- спільноти, які живуть близько до держави їхньої нації (албанці в Косово, угорці в Словаччині);

• спільноти, які внаслідок формування нових держав перестали бути більшістю у великій державі і стали меншістю у новоутвореній (росіяни у прибалтійських країнах, серби в Хорватії).

Розпад СРСР та СФРЮ підтвердив, що криваві наслідки національного протистояння перекривають всі можливі майбутні здобутки. В ході боснійсько-сербського конфлікту в 1993 р. 40 тис. мусульман покинули свої домівки, у 1995 р. в ході штурму Крайни хорватською армією виїжджають майже 200 тис. сербів, у 1992 р. Хорватія надала притулок 700 тис. вимушеним мігрантам, а в 1995 р. — ще 380 тис. осіб.

На думку З. Бжезинського, в 90-х роках для Росії сформувався реальний спектр потенційного конфлікту з мусульманськими державами по всій лінії південного кордону (загальна чисельність населення яких разом з Туреччиною, Іраном і Пакистаном становить 300 млн осіб). Частковим його проявом є війна в Чечні, що розпочалася у грудні 1994 р. У листопаді 1990 р. Чечня першою з автономій Північного Кавказу проголосила суверенітет, створення власних збройних сил і розробку власної конституції. У жовтні 1991 р. в республіці було проголошено мобілізацію всього чоловічого населення від 15 до 55 років, а в жовтні 1991 р. Національний конгрес чеченського народу проголосив незалежність. В основі рішучих дій на цьому шляху був комплекс культурних та історичних факторів (повстання проти Росії в 1785—1791 рр., депортація в 1942 р. чеченців та інгушів до Казахстану, дозвіл на повернення в 1957 р. та відновлення автономії). При цьому національно-культурні проблеми чеченського народу стали фоном для боротьби центральних та місцевих кланів за нафту, контроль за транспортуванням наркотиків та зброєю. Багаторічне протистояння, нездатність Росії навіть засобами війни побороти прагнення чеченського народу до незалежності свідчать про те, що російське керівництво так і не змогло виробити конструктивної політики щодо Чечні та кавказького регіону в цілому.

Загалом Росії навряд чи загрожує нестабільність на національному ґрунті. Чисельність неросійських народів, які проживають у межах її території, сягає 27 млн (або 18,5 % загальної кількості населення). При цьому дві третини з них — це діаспорні меншості, які не претендують на створення будь-яких державних утворень у межах Російської Федерації: 4,3 млн українців, 1,2 млн білорусів, 636 тис. казахів, 532 тис. вірмен та ін. До того

ж росіяни становлять більшість населення майже в усіх суб'єктах федерації.

“Євразійськими Балканами” називають дослідники групу країн (Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан, Туркменистан, Азербайджан та ін.), які мають природні запаси нафти та газу, що перевершують родовища Кувейту, Мексиканської затоки та Північного моря. Ці країни нестабільні в політичному та етнічному аспектах, мають територіальні претензії одна до одної не в останню чергу у зв'язку зі створенням у 20—30-х роках кордонів без повного урахування етнічного розселення. До того ж у ХХ столітті в Казахстані, Киргизстані, Таджикистані значні зміни відбулися в етнічному складі населення. В Казахстані казахи становлять 41,9 % населення, росіяни — 37, українці — 5,2, німці — 4,7 %. У Киргизстані чисельність корінного населення (киргизів) сягає 52,4 %, росіян — 21,5, узбеків — 12,9, українців — 2,5, німців — 2,4 %. У Таджикистані чисельність таджиків — 64,9 %, узбеків — 25, росіян — 3,5 %. Корінні народи цих країн перебувають на етапі створення націй, у них традиційно сильними є племінні та етнічні зв'язки, тому протягом останнього десятиліття спостерігається значне погіршення внутрішньополітичної ситуації у зв'язку з боротьбою місцевих кланів, певною дискримінацією росіян, територіальними претензіями. При такому етнічному складі переважній більшості держав, особливо Казахстану, важко проводити внутрішню політику, спираючись тільки на етнічну та мовну основи.

Відносно стабільністю в політичному плані, яка забезпечується великим відсотком корінного населення, характеризуються Туркменистан та Узбекистан. Туркмени становлять 73,3 % населення своєї країни, а узбеки — 71,4 %. Саме Узбекистану відводиться роль потенційного лідера регіону, і вже зараз його політична еліта розглядає в руслі державної традиції середньовічної імперії Тамерлана, підкреслюючи особливу історичну місію серед народів Середньої Азії.

Процес розбудови нових держав Середньої Азії супроводжується фактичним відродженням ісламу, який має великий ґрунт для свого зміцнення навіть у Росії (російські мусульмани становлять 20 млн, або 13 % населення). У світі налічується близько одного мільярда мусульман, і вони становлять більшість у 38 країнах світу. Те, що країни Середньої Азії належать до мусульманства і тюркомовної групи, зменшує вірогідність кон-

фліктів на релігійному ґрунті. У жовтні 1996 р. під егідою Туреччини відбулася четверта зустріч представників тюркомовних держав регіону, яка сконцентрувала увагу на проблемах більш тісної взаємодії в галузі культури та освіти. Одним із наслідків переговорів стало те, що Туреччина запросила на навчання близько 10 тис. студентів із цих країн. Характерно, що іслам має великі можливості навернення у свою віру, оскільки не визнає етно-расових обмежень. До того ж для країн його поширення характерним був високий рівень народжуваності протягом всього ХХ ст. Якщо на початку століття мусульманином був кожен десятий житель планети, то наприкінці — майже кожен четвертий.

Особливістю східноєвропейського регіону 90-х років було те, що тут провідну роль у протистоянні комунізму відіграли націоналізм та організації, що його представляють (Рух, Саюдиста ін.). Націонал-демократичні настрої дуже виразно виявилися у Польщі, Угорщині, Україні, Балтійських країнах, Молдові. Тому основними політико-культурними конфліктами цих країн стали “декомунізація проти рекомунізації”, “націоналізм проти комунізму”, “націоналізм проти вестернізації”. З кінця 80-х років титульні нації в республіках СРСР почали відкидати радянську ідеологію та культуру, а російська мова розцінювалась як символ гноблення. Ця політика мала певний успіх, незважаючи на те, що 68 % латишів, 50 % естонців, 72 % українців, 80 % білорусів вільно володіли російською мовою. (При цьому лише 1—3 % росіян у національних республіках знали мову титульної нації, що ще раз підкреслює, що Радянський Союз розвивався як держава, де росіяни домінували як етнічна група.) З усіх пострадянських республік лише Білорусь і Киргизстан офіційно проголосили білінгвізм (російську та національну мови як державні).

Мовне питання протягом 90-х років було важливим компонентом у розгортанні конфліктів на національному ґрунті. Наприклад, коли в Грузії було прийнято рішення про ведення всієї офіційної документації грузинською мовою, то Абхазія і Південна Осетія прийняли рішення про офіційний трилінгвізм (грузинська — абхазька — російська і грузинська — осетинська — російська). Згодом це стало складовою у збройному протистоянні.

Протягом 90-х років у багатьох країнах національно-демократична течія перетворилася в потужну політичну силу. В

Україні вона була представлена 11 партіями чисельністю до 134,5 тис. членів. Поки що найбільший пік їхньої популярності був продемонстрований на виборах 1994 р., де вони здобули до 45 % голосів виборців. Діяльність партій національно-демократичного спрямування об'єктивно збігалася із завданням визначення чіткої національної ідентичності населення України. У зв'язку з цим демократію передусім розглядали як самовизначення нації, а демократичний рух взагалі розгортався під гаслами національного відродження. Це відбулося в умовах, коли росіяни в десяти областях України становлять близько 20 % населення, а в 1993 р. 79 % західних українців вбачали неминучість конфлікту з Росією. Сфера культури, таким чином, перетворювалася в конфліктну базу міжнаціональних та міждержавних відносин України і Росії.

З проголошенням незалежності в Україні стало можливим розв'язання однієї з найболючіших проблем новітньої історії — повернення на свою історичну батьківщину депортованого кримськотатарського народу, а також болгар, вірмен, греків, німців. Близько 266 тис. кримських татар, 12 тис. греків, болгар, німців повернулися до Криму. Від 1995 р. мусульманським громадам було передано 54 мечеті й збудовано ще 15 нових, у класах з кримськотатарською мовою у 1999 р. навчалася 3020 дітей. Очікується, що з країн Середньої Азії повернуться ще 300 тис. кримських татар.

Значним процесом, який суттєво змінює етнічну карту світу, є міграції. *Особливість сучасних міграцій полягає в тому, що вони відбуваються в рамках замкненої всепланетарної ойкумени.* Якщо раніше основні потоки переселенців були спрямовані на малозаселені регіони земної кулі, то тепер ці потоки йдуть з менш розвинутих до більш багатих регіонів: з азійських і африканських країн — в Європу і Північну Америку, з Латинської Америки — до США, з країн СНД — до Росії та ін. Якщо раніше Європа була джерелом еміграції, то тепер — місцем імміграції. Кожен із п'яти французьких громадян має "іноземне походження", тобто приблизно 10 млн французів є нащадками іммігрантів. Загалом у Західній Європі нині проживають близько 20 млн легальних іммігрантів. При цьому передбачається, що нове велике переселення народів ще попереду. Населення Австралії, яке налічувало у 1990 р. 16,7 млн осіб, до 2025 р. збільшиться до

22,7 млн. Населення США до 2025 р. зросте на 25 %. Ці процеси здатні внести значні корективи в політичні, демографічні, економічні та соціальні реалії сучасності. При збереженні таких тенденцій можлива зміна етнонаціонального, расового та конфесійного ландшафту світу. За останні десятиліття ця тенденція особливо чітко простежується у США, де з розширенням імміграції з азійських та латиноамериканських країн помітно змінюється демографічна ситуація. Із десяти осіб, що отримали докторський ступінь в Америці, як мінімум один — виходець із КНР, Тайваню або Кореї. Ще вищим цей показник є для представників Південної та Східної Європи, а також колишнього СРСР. Тому в середині 90-х років 72 % американців пріоритет віддали скороченню і попередженню незаконної міграції в США. Адже, за висловом політологів, наприкінці століття Америка стала менш західною, менш білою та менш англосаксонською.

Великі маси мігрантів здатні викликати, з одного боку, демографічну агресію, а з другого — “расизм, що захищається”. Якщо у 1951 р. частка населення індустріально розвинених країн становила 1/5 чисельності населення планети, то у 1985 — 1/6, а на 2025 р. зменшиться, за прогнозами, до 1/10. При цьому лише США і Японія залишаться серед перших 20 найбільш заселених країн світу.

Великі міграції кінця ХХ ст. пов’язані з війною і воєнними конфліктами. Якщо у 1983 р. кількість біженців становила 11 млн осіб, то на 1992 р. — 18,2 млн, з яких майже чверть перебувала в Європі та в країнах колишнього СРСР. Саме цей регіон зумовив найбільший ступінь зростання міграцій за останнє десятиріччя. До того ж між 1990 та 1995 рр. кількість осіб, які перебували за кордонами власних держав, сягнула понад 25 млн.

Із завершенням ХХ століття проблем політичного, національно-культурного, економічного характеру не стало менше. Для багатьох країн світу поки що нездійсненою є мрія щодо організації внутрішнього життя на демократичних засадах, створення дієвої представницької демократії, продовження міжкласового демократичного суспільного діалогу, впровадження системи загального демократичного виховання для молоді, досягнення політичної та соціальної рівноправності чоловіків та жінок. Дійсним випробуванням на зрілість світової спільноти буде розв’язання національних конфліктів та створення системи їх попередження.

8.3. Тенденції світового економічного розвитку

Економічний розвиток світу кінця 80-х — 90-х років ХХ століття характеризують в основному ті самі тенденції, тільки в більш загостреному вигляді, що і в попередні десятиліття. Серед них — посилення нерівномірності розвитку окремих країн, їх різних груп та географічних регіонів, що супроводжується економічними підйомами, локальними або глобальними кризами, поглибленням економічних і політичних проблем. За найбільш тривалим за повоєнний час економічним підйомом, що розпочався у 1983 р., на кінець 1990 р. сталося різке зниження економічної динаміки. Перші спади спостерігались у країнах Північної Америки, Північної Європи та Австралії. На початку 1991 р. у смугу спаду вступили країни континентальної Європи, а із середини 1991 р. — Японія. Після 1988 р., коли приріст сукупного ВВП розвинутих країн досяг майже рекордних для 80-х років 4,5 %, економічне зростання стало помітно слабшати. Державні заходи його стимулювання виявилися неефективними внаслідок погіршення фінансового стану як населення, так і бізнесу, в тому числі банківської сфери. Кризові явища зачепили перш за все інвестиційні процеси. В ряді країн відбулося їх абсолютне скорочення, хоча сумарний обсяг виробничих інвестицій залишився незмінним.

Економічна криза 1990—1992 рр. призвела також до падіння попиту, що зумовило зниження темпів зростання виробництва. Реальний валовий внутрішній продукт у Західній Європі в 1990 р. зріс на 2,7 % проти 3,2 % у 1989 р., а у 1991 р. — лише на 0,9 %. Абсолютне зменшення ВВП у 1991 р. спостерігалось у Великобританії — 2,2 %, Фінляндії — 6,2, Швеції — 0,7, Швейцарії — 0,5 %. У більшості інших країн Західної Європи приріст промислового виробництва різко сповільнився: у 1990 р. — 2,1 % проти 3,9 % у 1989 р., а у 1991 р. взагалі припинився.

Для виходу з кризи передбачалося скорочення частки традиційних галузей та стимулювання розвитку ефективних виробництв, новітніх галузей, заснованих перш за все на високих технологіях. Завдяки цьому з другої половини 1992 р. економіка Західної Європи почала виходити з кризи. Зростання виробництва більш активно йшло в англійських країнах та Північній Європі, повільніше в США.

Вражає феноменальне зростання економіки Китаю, де у 90-х роках державний сектор зайняв лідируючі позиції на єдиному соціалістичному ринку. Саме державний сектор є найважливішим фактором економічного розвитку країни, що відбувається при посиленні керівної ролі комуністичної партії. Приватний сектор перебуває під суворим контролем держави. Виняткове місце в реалізації зовнішньоекономічної політики відводиться розвиненим країнам.

У ряді районів, які було перетворено в особливі економічні зони, проводиться політика відкритих дверей. Для припливу іноземного капіталу було відкрито 14 морських портів.

ВВП Китаю за 46 років (1950—1996 рр.) збільшився у 22,4 рази, а його частка у світовій економіці зростає з 2,7 до 10,2%. ВВП США за цей період збільшився у 3,9 рази, а його частка у світовій економіці зменшилась з 31,2 до 20,6%. Водночас ВВП найбільш розвинених регіонів середини ХХ століття — Північної Америки та Європи — збільшувався повільніше, ніж світова економіка в цілому (його зростання становило відповідно 4,2 проти 5,2 рази). Як наслідок, їх частка у ВВП світу скоротилась: Північної Америки — з 35,3 до 25,1%, Європи — з 37 до 26,7%. Скорочення частки Північної Америки у світовій економіці повністю відбулося за рахунок зниження в ній частки США, тоді як частка інших північноамериканських країн зростає з 4,1 до 4,5%.

Справжньою “рекордсменкою” економічного зростання стала Азія. Її ВВП за 1950—1996 рр. зріс у 12,8 рази, що подвоїло її частку у світовому ВВП — з 16,7 до 36,5% і дало змогу стати найбільшим економічним регіоном світу кінця ХХ століття. Якщо у 1950 р. сукупні розміри економік азійських країн більше ніж вдвічі поступались аналогічним показникам і Європи, і Північної Америки, то в середині 90-х років Азія за розмірами ВВП майже в 1,5 рази перевершила кожний з цих регіонів.

Зростання ВВП колишніх соціалістичних країн (без Китаю) становило всього 2,6 рази, внаслідок чого їх частка у світовій економіці впала з 12,6 до 5,7%.

У групі країн з ринковою економікою темпи зростання ВВП у країнах, що розвиваються, майже вдвічі (8,5 рази) перевершили відповідний показник розвинених країн (4,9 рази), внаслідок чого частка останніх у світовій економіці скоротилась з 63 до 52,7%, а частка країн, що розвиваються, зростає майже в півтора рази — з 21,7 до 31,4%.

Суттєві зміни у другій половині ХХ століття відбулися також у рівні концентрації виробництва ВВП світу в обмеженому колі країн. Протягом всього періоду США вдавалося зберегти за собою роль незаперечного світового лідера за абсолютним обсягом виробництва ВВП. Однак її частка у світовому ВВП скоротилась з 31,3 % у 1950 р. до 20,6 % у 1996 р. Другу позицію у світовій економіці послідовно займали: в 1950—1971 рр. — СРСР, у 1972—1993 рр. — Японія, починаючи з 1994 р. — КНР. Зменшення рівня концентрації виробництва виявилось у тому, що якщо в 1950 р. половину світового ВВП створювали 4 країни (США, СРСР, ФРН і Франція), то в 1996 р. — вже 6 країн (США, КНР, Японія, ФРН, Індія, Франція).

Вкрай нерівномірний розвиток світової економіки посилює боротьбу за лідируюче місце між США, Японією й об'єднаною Європою. Це значно загострює проблеми, пов'язані з забезпеченням сировиною, енергоносіями, ринками збуту, безробіттям та ін.

Стан економіки **пострадянських республік** з кінця 80-х років, за винятком Балтії, характеризувався глибокою перманентною кризою, занепадом виробництва, відсутністю ефективної моделі управління розвитком господарства і переходу до ринкової економіки. *Монетаристський шлях реформування у шоковому варіанті в Росії ще більше поглибив і посилив кризу, призвів до гіперінфляції та зuboжіння широких верств населення.* За 1990—1993 рр. виробництво скоротилось майже наполовину, рівень інфляції досяг 2200 % на рік, ціни на споживчі товари та послуги зросли більше ніж у 100 разів. ВВП на душу населення скоротився щодо середнього рівня європейських країн з ринковою економікою з 47,9 % у 1950 р. до 35,7 % у 1991 р. і до 21,4 % у 1996 р.

Приблизно такі самі наслідки перетворень у народному господарстві **України**. Політика так званого інфляційного шоку призвела до глибокої й затяжної загальноекономічної кризи. З першого року самостійного існування Української держави почався процес прискореного падіння найважливіших економічних показників. Порівняно з 1991 р. національний прибуток у 1992 р. становив 85 %, промислова продукція — 91 %. Споживчі ціни зросли за рік більше ніж у 30 разів.

Після вимушеного відпуску цін у січні 1992 р. в Україні проводилася відверто проінфляційна політика з притаманними їй

величезним бюджетним дефіцитом, необмеженою грошово-кредитною емісією, зростанням цін, обвальним падінням реальних прибутків переважної більшості населення. Це вкрай негативно вплинуло на народне господарство, ще більше поглибило кризу. Інфляція, що становила у 1992 р. близько 30 % на місяць, швидко переростає у гіперінфляцію, сягнувши наприкінці 1993 р. понад 90 % в місяць. За 1991—1996 рр. ВВП скоротився майже у 3 рази, промислове виробництво — більше ніж наполовину, продукція сільського господарства — на одну третину, виробництво багатьох продуктів харчування — на дві третини.

Загальне падіння виробництва за 1990—1995 рр. становило 48 %. ВВП на душу населення в республіці скоротився щодо середнього рівня європейських країн з ринковою економікою з 43,1 % у 1950 р. до 27,1 % у 1991 р. і до 11 % у 1996 р.

Реальні прибутки громадян за 1991—1994 рр. скоротились майже у 5 разів, а купівельна спроможність середньої заробітної плати за 1990—1993 рр. зменшилась у 3—9 разів, мінімальної заробітної плати — в 10—29 разів. За межею бідності опинилась переважна частина населення України.

За даними щорічного дослідження ООН Україна на початок 2000 р. посідала 91-ше місце серед 185 країн світу за індексом людського розвитку. Рівень ВВП у 1998 р. щодо 1990 р. становив 30,7 %, промислового виробництва — 26,4, машинобудування за деякими показниками від 4 до 0,5 %, хімічної промисловості — від 15 до 3,7 %. Грошовий обіг у республіці на кінець 90-х років, за оцінками фахівців, складався з 15,7 млрд грн і 6,4 млрд дол. США, тобто обсяг тіньової економіки дорівнював легальній. У цих умовах відбулася бартеризація внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

Показник середньодушового ВВП в Україні дедалі відстає від основної групи членів ЄС (тут ми маємо лише 2,4 %). На один долар ВВП в Україні витрачається енергоресурсів у 5,5 рази більше, ніж у країнах Центральної та Східної Європи, і у 12 разів більше, ніж у розвинених країнах Заходу.

Певні надії на прискорення економічних реформ вселяє відновлення економічного зростання України. Починаючи з 2001 р. ВВП країни зростає, що створює передумови для стабільного розвитку.

Ринкові перетворення в країнах Балтії, що раніше всіх колишніх радянських республік проголосили державну незалеж-

ність, характеризуються послідовністю й незворотною. Значних успіхів на шляху від державної економіки до ринкової досягнуто тут також завдяки більш високому рівню економічного розвитку, меншій залежності в попередній період від загальносоюзної економіки. Істотна частина виробничого потенціалу була спрямована на задоволення власних потреб, що полегшило структурні ринкові перетворення.

З другої половини 1993 р. в Естонії намітилася стабілізація, а в 1994 р. ВВП цієї країни збільшився порівняно з попереднім роком на 5 %. У цьому ж році позначився й вихід зі спаду економіки Литви. Її ВВП зріс на 1,5 %. Позитивні зрушення відбулися і в економіці Латвії.

У цей час спостерігається суттєве зростання середньомісячної заробітної плати. Якщо у березні 1993 р. в Литві, Латвії та Естонії вона дорівнювала відповідно 13, 64 і 66 дол. США, то в середині 1995 р. відповідно 132, 192 і 187 дол. на місяць.

Економічний розвиток країн Центрально-Східної Європи з кінця 80-х років пов'язаний спочатку зі спадом виробництва, а потім з виходом із кризи і переходом на ринковий шлях розвитку. Якщо у 1989 р. національний прибуток і промислове виробництво в цих країнах зменшились на 1 %, то у 1992 р. відповідно на 12,1 і 19,5 %. Першою з кризи почала виходити *Польща*. Підйом виробництва в цій країні розпочався вже у 1992 р., у 1993—1995 рр. він міцно закріпився. У 1993 р. розпочався підйом виробництва також у *Румунії, Словенії*, а у 1994 р. практично у всіх країнах ЦСЄ.

Другою, провідною тенденцією світового економічного розвитку з кінця 80-х років є прискорена **інтернаціоналізація економіки шляхом її інтеграції та глобалізації**. В її основі — прискорення під впливом нового етапу НТР процесу залучення країн до міжнародного розподілу праці й обміну продукцією та інформацією. У сучасних умовах для багатьох країн відпадає необхідність розробляти весь технологічний процес виробництва якогонебудь товару, оскільки економічно значно вигідніше придбати його в обмін на свій товар у країнах, де вже є добре налагоджене виробництво або купити за кордоном ліцензію на його виробництво. Це дає змогу використати власні ресурси для розвитку тих галузей чи видів виробництва, де можуть бути досягнуті найвища продуктивність та якість продукції.

Крім того, в епоху розвитку НТР велике спеціалізоване виробництво переростає географічні кордони окремих держав. Політика господарського відокремлення з її традиційним протекціонізмом відходить у минуле. Нові галузі промисловості вимагають величезних капіталовкладень, які під силу лише декільком міжнаціональним державно-монополістичним групам. З цих причин виник цілий ряд “європейських” проектів — будівництво енергосистеми ЄЕС, нафтопроводу Марсель — Страсбург — ФРН, залізничного тунелю під Ла-Маншем та ін. Сумісні асигнування здійснюються й у сучасних наукових дослідженнях (космос, електроніка, атомна енергетика), фінансування яких не під силу окремим державам.

Вже зараз важливою частиною міжнародної економічної системи стали **міждержавні регіональні об'єднання**, котрі довели свою життєздатність. Прикладом може бути *Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС)*, яке з другої половини 80-х років переживає третій етап свого розвитку (I етап (1957—1960 рр.) — створення ЄЕС; II етап (70-ті — перша половина 80-х років) — розширення Загального ринку). Якщо на початковому етапі до ЄЕС входили шість країн, то у 2007 р. — уже 27. Коло його інтересів значно розширилось: усуваються торговельні бар'єри, створюється єдиний європейський ринок з вільним переміщенням капіталу, товарів, послуг та робочої сили, створюється Європейський центральний банк, введено спільну грошову одиницю — ЕКЮ, а згодом євро, та ін. По суті мова йде про створення єдиної суперструктури — Нової Європи, або Сполучених Штатів Європи (“Європи без кордонів”).

Конкретним прикладом позитивної ролі ЄЕС в економічному розвитку країн — учасниць цієї організації може слугувати **Франція**, де утворився навіть цілий “промисловий трикутник” “Париж — Лілль — Страсбург”, у якому виникла серія змішаних франко-бельгійських, франко-голландських та інших “європейських підприємств”.

У рамках ЄЕС його учасникам до початку 80-х років вдалося налагодити програмування розвитку економіки та її спеціалізацію по країнах. Франція спеціалізується на експорті малолітражних автомобілів, жіночого одягу, взуття, білизни; ФРН — вантажних машин, чоловічого одягу; Італія — дешевих легкових автомобілів, холодильників, літнього одягу; Голландія — меблів і т. д.

За порівняно короткий термін ЄЕС, яке з 1993 р. називається *Європейським Союзом (ЄС)*, перетворилося в один із головних економічних центрів світового господарства. На частку ЄС припадає 1/3 світового товарообігу країн з ринковою економікою, а сукупний експорт перевершує експорт США в 3,6 раза, Японії — в 3,8 раза. ЄС також перевершив показники США за обсягом промислового виробництва і володіє половиною валютних резервів світу.

Швидкий динамічний розвиток держав ЄС — це багато в чому захисна реакція, побоювання європейських країн перетворитись у “технологічну периферію” США та Японії. Тому було об’єднано зусилля провідних країн перш за все в галузі науково-технічного співробітництва. В рамках програми “Єврика” з 80-х років здійснюється співробітництво в галузі мікропроцесорних розробок (програма “*Євроробот*”), систем зв’язку (програма “*Євроком*”), біотехнологій (програма “*Євробіо*”), створення нових матеріалів (програма “*Євромат*”) та ін.

Інтеграційні процеси в Європі у 90-х роках набули свого подальшого розвитку. З 1 січня 1993 р. функціонує **Єдиний внутрішній ринок (ЄВР) ЄС** на основі остаточного скасування обмежень та бар’єрів для пересування товарів, послуг, капіталів і громадян. З 1 листопада того ж року набрав чинності *Маастрихтський договір* 12 країн ЄЕС, що відкрив новий етап розвитку європейської інтеграції. Згідно з ним ЄС до кінця 90-х років мав перетворитися в єдиний політичний, економічний і валютний союз з єдиними зовнішньою політикою, громадянством і валютою.

Безперечні успіхи ЄС притягують до інтеграції з ним інші країни. Але згідно з чинними критеріями вони мають, по-перше, бути демократичними і поважати права людини, по-друге, мати діючу ринкову економіку і прийняти законодавство ЄС, по-третє, здійснювати єдину зовнішню політику Союзу, в тому числі в питаннях безпеки.

Інтеграція країн ЄС з іншими європейськими країнами здійснюється з 1960 р. в рамках *Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ)*. Угода 1992 р. між ЄС і ЄАВТ мала сприяти поступовій адаптації учасників ЄАВТ до умов майбутнього співробітництва в рамках ЄЕС.

Нові процеси в розвитку інтернаціоналізації економіки з’явилися у зв’язку із процесом інтеграції в структуру світового госпо-

дарства колишніх соціалістичних країн Східної Європи. З початку 90-х років ЄЕС принципово змінило тактику щодо цих країн. Угоди з Польщею, Угорщиною та Чехословаччиною, а також Болгарією і Румунією передбачали утворення зон вільної торгівлі промисловими товарами, послаблення обмежень для руху послуг, капіталів і, з деякими обмеженнями, громадян, розширення співробітництва в політичній і культурній сферах, а також включення інтеграційного законодавства ЄЕС в національне право цих східноєвропейських країн. Згодом країни Східної Європи набули повноправного членства в ЄС.

Іншими прикладами міждержавних регіональних об'єднань можуть бути *Організація американських держав (ОАД)*, *Африканський Союз (АС)*, *Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво (АТЕС)* та ін. Найбільш могутнім серед них є АТЕС, ініціатором утворення якого була Японія. До цієї організації входять 11 азійських і 4 американські провідні країни, а також Австралія, Нова Зеландія і Папуа-Нова Гвінея, які дають понад 50 % загального світового ВВП. У 1994 р. країни АТЕС підписали Декларацію про утворення до 2020 р. зони вільної торгівлі і капіталовкладень. Саме в цей регіон, де перехрещуються потоки товарів і капіталів на трильйони доларів, перемищується центр світової ділової активності.

На жаль, загальносвітовий процес економічної інтеграції дуже повільно відбувається в країнах колишнього СРСР, у тому числі й в Україні. Оформлення економічного союзу країн СНД поки що залишається скоріше на стадії протоколу про наміри, ніж про конкретні дії. Низький рівень економічної динаміки і ринкових перетворень, а також внутрішні й зовнішньополітичні, ідеологічні причини великою мірою заважають реалізувати вигоди економічної інтеграції цим країнам.

Продовженням, більш високим рівнем розвитку капіталістичної інтеграції на рубежі II—III тисячоліть є глобалізація сучасного економічного життя. Головну роль у цьому процесі відіграють *транснаціональні корпорації (ТНК)* розвинених країн світу. ТНК руйнують кордони між національними ринками товарів, капіталів і робочої сили шляхом формування прямих виробничо-технічних і економічних зв'язків між підприємствами за рахунок оптимального розміщення виробництва в різних країнах з урахуванням їх порівняльних переваг (наявність джерел сировини, кваліфікованої робочої сили, технічного рівня ви-

робництва і т. п.), і тим самим досягають більш високої економічної ефективності. Саме вони формують розгалужену систему світового виробництва, що з'єднана загальними організаційними, економічними і технологічними відносинами. Якщо у 50-ті роки ТНК лише почали створюватися, то на середину 2000 р. їхня кількість наблизилася до 48 тис. Головними двигунами глобалізації, крім ТНК, є також фінансові інститути: *Світовий банк (СБ)*, *Міжнародний валютний фонд (МВФ)* та створена в 1995 р. *Всесвітня торговельна організація (ВТО)*.

Бурхливий розвиток і наслідки світової економічної глобалізації ХХ ст. засвідчили, що вона перетворилася в нову форму економічного і культурного імперіалізму, “реколонізації” “третього світу” і колонізації країн з “перехідною економікою”. Глобалізація сприяє розширенню і поглибленню прірви між країнами розвинутого “центру” і капіталістичної периферії. За даними Програми розвитку ООН частка 20 % найбіднішого населення світу в глобальному прибутку скоротилася з 2,3 % у 1960 р. до 1,1 % в 1964 р. Відношення прибутку 20 % найбагатшого населення Землі до прибутку 20 % її найбіднішого населення становило 30:1 у 1960 р., 60:1 у 1990 р. і 90:1 у 1999 р. Таких темпів перерозподілу глобального валового продукту ніколи не було раніше в історії світової цивілізації.

Наведені дані свідчать про те, що глобалізація напередодні третього тисячоліття має нерівномірний і вибірковий характер, приносить зиски одним, а злидні іншим. Підтвердженням цього є і те, що в 1995 р. на частку багатих країн, де жило 20 % населення світу, припадало 80 % світового ВВП, а на частку бідних країн, де зосереджено 80 % населення, 20 % світового ВВП. У цих умовах навіть західні дослідники змушені визнати, що глобалізація веде до “суспільства 20:80”, яке характеризується вилученням 80 % населення світу із соціального життя. Це може призвести до того, що в ХХІ ст. боротьба за перерозподіл ресурсів може вилитися у “війну всіх проти всіх”.

Наслідком реалізації “програм структурної перебудови” СБ — МВФ у більшості країн стало перетворення їх у сировинні придатки. Сьогодні, за даними СБ, 1,5 млрд осіб у світі існують на прибуток менше 1 дол. США на день, 3 млрд — менше 2 дол. на день.

В умовах глобалізації терплять нестатки не тільки жителі постколоніальних і постсоціалістичних країн, де понад 800 млн осіб

стали жертвами голоду, а й вагома частина населення західних країн. У них налічується 100 млн бідняків і 37 млн безробітних.

Наслідки економічної глобалізації, перш за все прогресуючі поляризація і пауперизація сучасного світу, свідчать, що універсальні рецепти СБ — МВФ для лікування економічних недоліків не виправдали покладених на них надій і зазнали нищівної поразки у боротьбі з бідністю. *За останні 15 років дохід на душу населення знизився у більш як 100 країнах, індивідуальне споживання щорічно падало у більш як 60 країнах.* Фінансова криза 1997—1998 рр. завдала удару і “малим драконам”, і “новим індустріальним країнам”, і країнам СНД.

У цих умовах значно посилюється критика глобалізації як форми реалізації гегемоністських амбіцій США за рахунок обмеження економічного і політичного суверенітету інших держав. “Глобалізація, — підкреслює відомий американський соціолог У. Робінсон, — все більше і більше розмиває національні кордони і робить структурно неможливим для індивідуальних націй підтримувати незалежні або навіть автономні економіки, форми правління і соціальні структури”.

Активну позицію в протидії економічній глобалізації на Заході, а останнім часом і в Європі, займають нові соціальні рухи. Вони висунули гасло: “Люди вищі прибутків корпорацій” і наполегливо борються за втілення його в життя. Масові виступи проти ВТО зірвали зустріч міністрів торгівлі 135 країн у Сіетлі в 1999 р. У квітні 2000 р. світ став свідком широкого протесту проти сесій СБ і МВФ у Вашингтоні, а у вересні 2000 р. — у Празі. Виступаючи проти економічної глобалізації, учасники останньої акції вимагали також від всесвітніх фінансових установ списати борги 20 найбіднішим країнам світу.

Таким чином, економічний розвиток провідних та інших країн світу в останні десятиліття ХХ століття проходив нерівномірно, з відхиленням від традиційних темпів і форм. *Подальша глобальна трансформація світового господарства, що намітилась, приведе до ще більш радикальних змін в економічній розстановці країн світу.* Аналіз і узагальнення фактичного матеріалу дають можливість зробити деякі висновки.

Економічна модель державного соціалізму в його інтернаціональному варіанті (колишній СРСР, країни народної демократії та частина країн “третього світу”) виявилась неспроможною забез-

печити прискорений НТП і на його основі гідне життя і свободу людини. Внаслідок розвалу СРСР пострадянські та постсоціалістичні країни опинились у стані глибокої перманентної кризи.

Модель ринкового господарства і соціально орієнтованої економіки на основі приватної власності й регулювання з боку демократичної, правової держави (США, Великобританія, Франція та ін.) здобула перемогу в історичному змаганні другої половини ХХ століття. Саме на її основі живуть високорозвинені країни, що досягли певного рівня процвітання зі збереженням національної специфіки розвитку. Ця модель є орієнтиром і зразком для інших країн світу.

Економічні й соціальні процеси в провідних країнах світу спрямовані на формування і розвиток постіндустріальної інформаційної цивілізації на основі нової технологічної революції і на практичних засадах державного регулювання з урахуванням суспільних інтересів і соціальної справедливості.

НТР великою мірою сприяла зближенню населення всіх континентів в єдине ціле. Одночасно вона породила і загострила ряд глобальних економічних і соціальних проблем, серед яких екологічні, відносини між Північчю і Півднем, зростання бідності, проблеми заборгованості, безробіття, міграції, біженців тощо. Їх розв'язання вимагає встановлення нового економічного порядку на основі перевлаштування світу на більш гуманних і демократичних засадах.

8.4. Інформатизація суспільства — визначальний фактор сучасного стану розвитку людства

Трансформація суспільного ладу в країнах Центральної і Східної Європи в останні десятиліття ХХ ст. викликала серйозну увагу та науковий інтерес як в аспекті загальних підсумків процесу становлення посткомуністичного суспільства, так і в плані аналізу окремих компонентів демократичних перетворень. Саме інформаційний потенціал сучасних країн став однією з найважливіших характеристик їх могутності, яка, у свою чергу, визначається станом розвитку засобів масової інформації, передовсім телебачення та радіомовлення. Одночасна поява цілого ряду нових демократичних держав змусила по-новому подивитись і на трансформацію в них засобів масової інформації.

Сьогоднішня ера електронного зв'язку та оперативного розповсюдження інформації розпочалася з появи телеграфа і досягла нового етапу з розвитком радіо. Вже на початку ХХ століття стовпотворіння на частотах у США стало однією з причин, яка примусила Сполучені Штати взяти розвиток радіомовлення під державний контроль. У 1934 р. Федеральним актом щодо зв'язку було створено Федеральну комісію зі зв'язку (ТСС). На це незалежне державне агентство і, зокрема, на його Бюро засобів масової комунікації було покладено видачу ліцензій на радіо- та телевізійні передавачі, розподіл частот, контроль за дотриманням мовниками юридичних норм. Згодом аналогічні структури було створено у більшості розвинутих країн.

Піка свого впливу радіо і в Європі, і в Азії, і в Америці досягло в 30—40-х роках минулого століття, суттєво обігнавши за оперативністю розповсюдження інформації газети. З 50-х років (передовсім у США) в інформаційній сфері починає домінувати телебачення, а з 60-х років супутники зв'язку зробили реальним глобальний зв'язок. Завдяки йому в другій половині ХХ століття телебачення і радіо вийшли на перші місця серед найважливіших інститутів демократичного суспільства, не лише визначаючи загальний рівень демократії, а й безпосередньо впливаючи на її розвиток. У свою чергу на газетно-журнальну та телерадіомовну сферу впливали процеси, які відбулися у сфері економіки, політики, культури, та безпосередньо владні структури і політичні сили. Особливо важливе значення мав цей період для розвитку національних систем телебачення і радіомовлення в постсоціалістичних країнах, для безпосереднього формування українського телерадіомовлення у процесі становлення української держави і трансформації суспільних відносин.

Надзвичайно бурхливого розвитку засоби масової інформації, особливо електронні, набули в США, де з кінця 70-х років активно почали використовувати супутники як засіб передачі телевізійних сигналів і до індивідуальних споживачів, і до телерадіомереж. Якщо в 1977 р. у США приймали супутниковий сигнал і розповсюджували телепрограми в кабельних мережах близько 500 систем, то в 1982 р. — вже близько 5000. Швидко зростає з кінця 70-х років і кількість абонентів кабельного телебачення. Якщо в 1977 р. їх було близько 14 млн, то в 1982 р. їх кількість зросла до 25 млн, а в 1990 р. — до 45 млн абонентів.

Розвиток телебачення і радіомовлення у країнах Центральної і Східної Європи супроводжувався процесами роздержавлення та приватизації, які могутньою хвилею прокотилися тут наприкінці ХХ століття і суттєво вплинули на ситуацію в засобах масової інформації. Частка державних телерадіомовних структур у Польщі, Румунії, Болгарії, країнах Прибалтики та СНД різко скоротилася. Разом з тим реальна дійсність не лише не дала однозначної відповіді стосовно переваг якоїсь однієї форми власності, а в цілому ряді випадків показала історичну доцільність існування та розвитку державного телебачення і радіомовлення, які реально можуть забезпечити справжню цілісність загальнодержавного інформаційного простору. Передовсім саме з огляду на цю важливу обставину під час об'єднання Німеччини влада заборонила приватизацію радіо у Східній Німеччині — його зробили державним, тобто, по суті, суспільним. Телебачення в Японії (“Ен-ейч-кей”) теж є одночасно і державним, і суспільним. Наявність у країні приватного телебачення і радіомовлення ніколи не ставала причиною приватизації “Ен-ейч-кей”. Італія теж не дозволила ліквідувати три державних телеканали, а приватна телеімперія Берлусконі не заважає пресі піддавати його критиці за спроби маніпулювати суспільною свідомістю.

Стрімкий розвиток електронних засобів масової інформації негативно вплинув на ситуацію в пресі. Дуже багато громадсько-політичних і особливо економічних видань катастрофічно втратили тиражі. В ряді високорозвинутих країн, де ринок періодичних видань стабілізувався ще в 70—80-ті роки, відбулося істотне скорочення кількості газет. Скажімо, у США було близько 1700 щоденних газет, а залишилось — близько 1500. Тільки наприкінці 90-х років відбулася певна стабілізація на газетно-журнальному ринку, а в Україні спостерігалось навіть зростання передплатних тиражів періодичних видань. Так, станом на 1 січня 2000 р. передплатні тиражі національної періодики із загальнодержавною і зарубіжною сферою розповсюдження зросли більше ніж на 1,5 млн примірників (порівняно з 1999 р.) і досягли 5 млн 861 тис. примірників.

На становлення і розвиток періодичної преси, телебачення і радіомовлення ХХ століття впливав цілий ряд факторів, серед яких визначальними були *основоположні засади державної інформаційної політики кожної країни, і зокрема державної політики безпосередньо в сфері телебачення і радіомовлення.*

В силу своєї специфіки діяльність всіх засобів масової інформації безпосередньо стосується й економічної, і гуманітарної, і соціальної, і національної, і міжнародної політики держав, які, у свою чергу, становлять основу засад їх внутрішньої і зовнішньої політики.

Минуле століття дало світові спершу тоталітарну модель ЗМІ, яка характеризується передовсім встановленням державної власності на засоби масової інформації. Вони стали використовуватися державами для розповсюдження певної інформації щоб формувати і спрямовувати громадську думку в необхідному для держави напрямку. При цьому преса, радіо, телебачення стали фактично не інструментом, підвладним державі, а частиною самої держави. Варто зазначити, що тоталітарна модель ЗМІ набула поширення не лише в країнах соціалістичного табору, а й у багатьох високорозвинених капіталістичних країнах.

У другій половині ХХ століття виникла і соціально відповідальна модель засобів масової інформації. Плюралізм форм власності на мас-медіа та розвиток законодавства про свободу слова дали можливість забезпечити певний рівень підтримання свободи слова суспільством. При цьому рівень свободи слова в кожній окремій країні залежав від цілого ряду факторів і передовсім від рівня розвитку фінансових відносин та ситуації в економіці. Саме з огляду на ці обставини у більшості країн, що з'явилися на території колишнього Радянського Союзу, абсолютна більшість засобів масової інформації, позбувшись державно-компартійного засновництва на початку 90-х років, у другій половині останнього десятиліття потрапили фактично у повну залежність від нових господарів і стали обслуговувати інтереси окремих політично-бізнесових кіл.

Відповідно до Конституції України (ст. 85) засади внутрішньої і зовнішньої політики України визначаються Верховною Радою України. Але оскільки абсолютна більшість державних інститутів формувалися не за один день (а в ряді випадків і не за один рік), формування і розвиток основоположних засад державної політики у сфері періодичних видань, телебачення і радіомовлення теж відбувалося поступово.

При цьому, на жаль, формальне перенесення на початку 90-х років у нашу дійсність тези про те, що в демократичному суспільстві преса має бути в опозиції, було не лише передчасним, а й шкідливим. Необґрунтована і безпідставна опозиційність до

власної держави й амбіційна незалежність негативно позначилися і на розвитку самих засобів масової інформації, оскільки природно ослабла увага і держави, і суспільства до актуальних проблем їх трансформації та забезпечення фінансово-економічних засад реальної незалежності періодичних видань та телерадіокомпаній.

Складність періоду трансформації засобів масової інформації України була зумовлена не лише прорахунками суб'єктів інформаційної діяльності, а передовсім об'єктивними причинами, породженими особливостями перехідного періоду. Незалежні від державно-партійних структур та комуністичної ідеології телерадіокомпанії виникли в Україні наприкінці 80-х — на початку 90-х років як закономірний наслідок політики гласності та перебудови, яку було проголошено в Радянському Союзі ще в 1985 р. Ті зміни, які відбулися в офіційній політиці вищого державного і партійного керівництва, значно розширили свободу творчих дій і окремих журналістів, і засобів масової інформації в цілому. Якщо наприкінці 80-х років у країні діяло всього близько 30 телерадіомовних структур, то наприкінці століття до Державного реєстру було занесено 791 телерадіоорганізацію, які мали 931 ліцензію на мовлення на ефірних частотах, у мережах кабельного (проводового) телебачення та радіомовлення та мовлення через супутникові ретранслятори. З них 28 телерадіоорганізацій були державними, 250 — комунальними та 513 — комерційними.

На першому етапі розбудови нових суверенних демократичних держав Центральної і Східної Європи діяльність суб'єктів інформаційної сфери в цілому і телебачення та радіомовлення зокрема практично не регулювалася, і лише на початку 90-х років на прикладі Франції, ФРН, Великобританії почалося створення власної законодавчої бази. На першому етапі своєї нової історії Україна користувалася законодавчими актами колишнього Радянського Союзу. Це було цілком виправдано і з урахуванням об'єктивних причин відсутності власного законодавства, і з урахуванням природної логіки наявності певної інерції у функціонуванні різних інституцій суспільства і держави. Саме на початку 90-х років у колишньому Радянському Союзі почав діяти Закон "Про пресу та інші засоби масової інформації", прийнятий Верховною Радою СРСР 12 червня 1990 р. Як зазначали деякі дослідники, це був, по суті, перший закон в умовах тоталі-

тарного режиму, який безпосередньо торкався тієї сфери суспільно-політичного життя країни, яка до того регулювалася переважно постановами ЦК та Політбюро ЦК КПРС і рішеннями з'їздів Комуністичної партії.

Логіка законодавчого процесу в Україні продиктувала необхідність розробки та прийняття насамперед базового закону в сфері інформації. Таким законом став Закон України “Про інформацію”, який прийняла Верховна Рада України 2 жовтня 1992 р. Він визначив загальні правові основи одержання, використання, поширення та забезпечення інформації, закріпив право особи на інформацію в усіх сферах суспільного і державного життя України, а також систему інформації, її джерела, визначив статус учасників інформаційних відносин, врегулював порядок доступу до інформації та забезпечив її охорону та захист особи і суспільства. Закон визначив також основні принципи інформаційних відносин, головні напрямки державної інформаційної політики, відповідальність за порушення законодавства про інформацію, гарантії інформаційного суверенітету України.

Паралельно з підготовкою базового закону в сфері інформаційних відносин ішла робота над законопроектом “Про телебачення і радіомовлення”. При його підготовці було використано досвід світової законодавчої практики, але основну частину матеріалу до статей майбутнього закону автори формулювали самі, беручи із союзного законодавства і світового досвіду хіба що загальні конструктивні принципи. На користь такого твердження свідчить і аналіз текстових частин українського закону та аналогічних законів європейських держав, які з'явилися до 1992 р., і той факт, що в багатьох країнах Європи законодавчі акти, які регулюють діяльність телебачення і радіомовлення розроблялися або одночасно з українським, або пізніше. Так закон “Про теле- і радіомовлення” в Румунії було прийнято в 1992 р., закон “Про мовлення” в Естонії набрав чинності в 1994 р., закон “Про мовлення” в Польщі було прийнято в 1992 р., закон “Про радіо- і телевізійне мовлення” Чехо-Словацької Федеративної Республіки набрав чинності в 1992 р., а закон “Про радіо та телебачення” Словенії набрав чинності в 1994 р.

У грудні 1993 р. Закон України “Про телебачення і радіомовлення” був схвалений Верховною Радою України і набрав чинності, а в цілому протягом 1990—2000 рр. в Україні було прий-

нято більше десяти законодавчих актів, які стосуються діяльності засобів масової інформації. Зокрема, “Про авторське і суміжні права” (1993 р.), “Про державну таємницю” (1994 р.), “Про інформаційні агентства” (1995 р.), “Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення” (1997 р.), “Про державну підтримку засобів масової інформації” (1997 р.), “Про систему Суспільного телебачення і радіомовлення” (1997 р.).

Дослідники інформаційного простору виділяють кілька найбільш характерних ознак процесу його розвитку протягом останнього десятиліття. Передовсім це *зростання розуміння державними структурами, соціальними групами та окремими індивідуумами важливості інформації*. Інформація в усі часи існування людського суспільства була основою прийняття рішень від сфери найпростіших буденних потреб людини до таких, які позначилися на долі багатьох країн і народів. Новизна проблем побудови демократичного суспільства в країнах колишнього соціалістичного табору ще більше актуалізувала її значення.

За даними досліджень громадської думки, проведених компанією “Socis Gallup”, 62 % жителів України одержували інформацію про соціальні та політичні події з телевізійних програм, 38 % — з радіо і 18 % — з газет. Згідно з результатами дослідження, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень та Центром соціального моніторингу, 55 % населення довіряли телевізійним репортажам і 51 % — друкованим засобам масової інформації. Те, що засобам масової інформації довіряли абсолютна більшість громадян, підтверджували і дані Інституту соціології НАН України. Згідно з ними індекс довіри громадськості до українських ЗМІ становив у середньому 2,7 за п’ятибальною шкалою. Більш високий рівень довіри серед суспільних інститутів лише у церкви (3,03).

З огляду на ці обставини в абсолютній більшості країн суттєво посилилася увага керівних органів до питань законодавчого забезпечення діяльності засобів масової інформації, вдосконалення системи управління інформаційною сферою. Поряд з урядовими управлінськими структурами практично у всіх розвинутих країнах у 80-х роках та в першій половині 90-х років було створено позавідомчі державні органи, які стали опікуватися питаннями телебачення і радіомовлення. Зокрема в Україні 15 грудня 1994 р. Верховна Рада обрала Національну раду України з пи-

тань телебачення і радіомовлення на яку було покладено виконання тих функцій і завдань, які не могли виконати ні Держтелерадіо, ні Держкомзв'язку в силу своєї відомчої заангажованості.

Зростання розуміння значимості інформації в житті суспільства та держави і посилення уваги до них владних структур та бізнесових кіл, у свою чергу, посприяли інтенсивному розвитку сучасних комунікативних технологій, які безпосередньо впливають на природу, обсяг, зміст і результативність інформації. Важливою передумовою цього стало залучення у сферу інформації значних коштів.

Завдяки законодавчому забезпеченню захисту іноземних інвестицій у галузі телебачення і радіомовлення в Україні було не лише збережено перший загальнонаціональний телеканал і три програми національного радіо, а й створено нові загальнонаціональні телеканали і радіомережі, кілька регіональних і сотні місцевих телерадіоканалів. Соціологічні дослідження засвідчують що діяльність українських телерадіокомпаній сприяла формуванню конструктивного становлення населення і до діяльності конкретних державних органів, і до держави в цілому.

Ще однією визначальною ознакою інформаційної сфери останнього десятиліття дослідники називають *зростання інтересу до порівняльних досліджень, вивчення громадської думки та рейтингів*. Ця обставина була зумовлена цілим рядом факторів. Передовсім, самою новизною науково-теоретичної роботи в цьому напрямку і необхідністю напрацювання пропозицій та рекомендацій стосовно забезпечення політико-правового ґрунту для діяльності засобів масової інформації, забезпечення їх фінансової стабільності. Особливо актуальними в умовах плюралізму та багатопартійності стали дані про реальний вплив окремих періодичних видань та телерадіокомпаній на формування суспільної свідомості та іміджу політичних і державних діячів, громадських організацій і виробничо-фінансових структур, товарів і послуг.

Оскільки потребу в названих дослідженнях відчували представники багатьох організацій від керівних державних структур до рядового рекламодавця, це викликало появу значної кількості таких установ та дослідних центрів, які нерідко працювали не на пошук об'єктивної істини, а на "замовлений результат"

того, хто фінансував дослідження. Особливо “страждали” цим дослідні центри в постсоціалістичних країнах.

І все ж, незважаючи на певну політичну та комерційну заангажованість окремих наукових та соціологічних досліджень і ряду спеціальних науково-практичних заходів, у 1991—2000 рр. було виконано великий обсяг корисної роботи щодо вивчення та осмислення процесів у сфері ЗМІ, накопичено значний фактичний матеріал для майбутніх узагальнень. Характерною особливістю цієї роботи в Україні було те, що вона ініціювалася і проходила не якимось ідеологічним центром, як це було за часів диктату КПРС, а безпосередньо зацікавленими структурами: парламентськими комітетами, Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення, Національною спілкою журналістів України, Інститутом журналістики Київського національного університету.

Суттєвою ознакою процесу розвитку міжнародного інформаційного простору в 90-ті роки було *зростання кількості міжнародних і транснаціональних учасників процесу циркуляції інформації у світі*, що безпосередньо позначилося на її політичному, соціально-економічному й культурно-освітньому розмаїтті. Саме протягом останнього десятиліття для українського глядача і радіослухача стали доступними програми не лише провідних російських телерадіокомпаній (РТР, НТВ, “Русское радио” та ін.), а й десятків телерадіокомпаній Центральної і Західної Європи, Америки, Азії. Попри явну позитивність цього явища, не можна не бачити і того, що саме в його масштабності прихована серйозна загроза національно-культурному суверенітету України.

Усвідомлення загрози іноземної культурної експансії (передовсім з боку США) спонукало уряди Франції, Німеччини, Норвегії та інших країн Європи вжити ряд заходів щодо посилення контролю над кількістю зарубіжних відео- та аудіопрограм.

На жаль, в Україні системної роботи в цьому напрямку в 90-х роках не велося. Недосконалість чинного законодавства, разові заходи щодо боротьби з відеопіратством Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення та адміністративних органів дає змогу лише актуалізувати проблему. Її вирішення залежить і від послідовності законодавців, і від підвищення рівня системності та узгодженості дій всіх держав-

них структур, причетних до наведення порядку і законності в національному телерадіопросторі.

Поява у другій половині ХХ століття глобальних систем супутникового зв'язку сприяла утворенню ряду міжнародних організацій у цій сфері. Зокрема, в 1971 р. було створено "Міжнародну систему і організацію постійного зв'язку "Інтерсупутник". Вона забезпечила своїм членам рівний безпосередній доступ до супутникового сегмента, однакові їй порівняно низькі тарифи за надані послуги. На кінець 90-х років в "Інтерсупутник" входило близько 30 країн, а користувачами її системи були більше ста державних і приватних компаній багатьох країн світу, в тому числі США, Великобританії, Франції, Канади, Японії, Китаю, Індії, Португалії і т. п. Активну роботу з розширення сфери застосування супутникового зв'язку для розвитку телебачення та радіомовлення проводили міжнародні організації "Intelsat" та "EUTELSAT".

Вперше в Україні супутниковий зв'язок для розповсюдження телепрограм використала телекомпанія "Тоніс" у середині 90-х років, а на початку ХХІ ст. свої програми з використанням систем супутникового зв'язку розповсюджували вже десятки телекомпаній.

Вплив супутникового мовлення на розвиток систем національних ЗМІ суттєво вплинув на систему *формування відносин між суб'єктами інформаційної сфери відповідно до чинних міжнародних норм і правил*. 15 травня 1989 р. країни — члени Ради Європи та інші країни — учасниці Європейської угоди по культурі підписали "Європейську угоду про телебачення без кордонів". Розробка і прийняття цього документа були продиктовані передовсім необхідністю зближення європейських країн, збереження і розвитку ідеалів та принципів, які є загальним надбанням людства. При цьому малося на увазі те, що свобода висловлення думок та розповсюдження інформації, закріплена в статті 10 "Конвенції із захисту прав людини", становить собою один із найсуттєвіших принципів демократичного суспільства й одну з важливих передумов його прогресу та розвитку кожної людини.

Цим документом країни, що його підписали, підтвердили свою відданість принципам вільного обміну інформацією та ідеями і незалежності телерадіомовників, які являють собою обов'язкову основу політики у сфері телебачення і радіомовлення.

Одночасно "Європейська угода про телебачення без кордонів" засвідчила визнання Радою Європи того великого значення і тієї

ролі, яку відіграють телебачення і радіомовлення в культурному розвитку і вільному формуванні думок в умовах, що гарантують плюралізм і рівні можливості для всіх демократичних груп і політичних партій.

Країни-учасниці взяли на себе зобов'язання забезпечити вільне приймання на своїй території будь-яких програм, які транслюються або ретранслюються за допомогою технічних засобів, що знаходяться на території країн-учасниць. При цьому всі передачі будь-якої програми щодо їх змісту та виконання мали виражати повагу до людської гідності й основних прав інших. Зокрема, вони не повинні бути аморальними і містити порнографію, не повинні стимулювати насильство і сприяти розпалюванню расової ненависті. Заборонялася і трансляція програм, які б могли завдати шкоди тілесному, моральному та духовному вихованню дітей і молоді в той час, коли ті потенційно можуть їх переглянути.

Цілий ряд статей Угоди стосувався порядку показу художніх кінофільмів, використання рекламного часу, спонсорства та взаємодії між країнами-учасницями.

“Європейська угода про телебачення без кордонів” стала базовим міжнародним юридичним документом, який покладено в основу розробки та прийняття законів більшості європейських країн, які регулюють діяльність електронних мас-медіа.

Інформаційні процеси, що відбулися в Європі, в науковій літературі об'єднуються поняттям “Європейський інформаційний простір”, а на території СНД — “Єдиний інформаційний простір СНД”. При цьому, на нашу думку, термін “Європейський інформаційний простір” більшою мірою відповідає реальній ситуації в інформаційній сфері, ніж “Єдиний інформаційний простір СНД”

Після розвалу Радянського Союзу відбулося різке скорочення інформаційної взаємодії і між новими державними утвореннями, і між суб'єктами інформаційної діяльності. Було фактично ліквідовано механізм інформаційного взаємопроникнення, який формувався століттями, і тим самим завдано суттєвої шкоди і в економічній, і в науковій, і в культурній, і в духовній сферах народів країн СНД. Створені на цей час електронними ЗМІ та новітніми технологіями можливості для відновлення колишнього інформаційного простору на якісно нових умовах, які б не шкодили суверенітету країн, не було використано повною мірою.

Зокрема, Міждержавна телерадіокомпанія “Мир” так і не змогла забезпечити повноцінне щоденне мовлення, а ряд країн, у тому числі й Україна, так і не стали співзасновниками цієї телекомпанії.

Нові інформаційні технології з особливою гостротою виявили проблему величезного розриву між різними країнами світу в обсягах матеріально-технічних та фінансових ресурсів, якими володіють засоби масової інформації. За даними ЮНЕСКО, негативно оцінюється в цьому плані передовсім ситуація в країнах Центральної та Східної Європи і вкрай негативно — у країнах колишнього Радянського Союзу. Одночасно з’явилися нові розрахунки рангів країн за рівнем інформаційного обслуговування. Туди включають кількість телевізорів, комп’ютерів, підключень до Інтернету, телефонів, сотових телефонів на 1000 осіб.

За цими показниками на першому місці — Сполучені Штати Америки, потім — Фінляндія, Швеція, Норвегія, Данія. Франція, Німеччина, Японія — у другій десятці. Україна — в середині першої сотні.

Науково-технічний прогрес у сфері засобів масової інформації в другій половині й особливо наприкінці ХХ століття надав їм можливість практично безперешкодно долати кордони і відстані. Це стало підставою для нової хвилі інформаційної експансії. Сьогодні Британська радіомовна корпорація (Бі-Бі-Сі) здійснює мовлення сорока мовами, а її постійна аудиторія налічує понад 120 млн слухачів у всьому світі. Бі-Бі-Сі стала для Великобританії своєрідним національним символом, джерелом національної гордості. Такому успіху корпорація завдячує передовсім способу фінансування: кожен, хто має кольоровий телевізор, сплачує державі “ліцензійний податок” у сумі 100 фунтів на рік.

Справжню революцію в електронних ЗМІ, за прогнозами багатьох дослідників, мали зробити наприкінці тисячоліття цифрове телебачення і радіо. Нова технологія дає можливість передавати телерадіосигнал так, що десяток каналів може займати одну частоту, яку сьогодні займає один канал. Правоту цих прогнозів може підтвердити або спростувати лише час. При цьому різке збільшення кількості телеканалів і радіостанцій, які може приймати приватний телевізор чи радіоприймач, ще не означає прямо пропорціональної суспільної користі. На наш погляд, непрогнозоване і неконтрольоване зростання кількості каналів у ка-

бельних мережах спричинило засилля низькопробної кінопродукції і негативно позначилося на морально-етичних засадах нашого суспільства і особливо молоді.

Характерною ознакою інформаційної і особливо телевізійної експансії останнього десятиліття стало те, що вона більшою мірою підпорядкована комерційним інтересам, ніж державно-політичним. Саме можливість заробляти великі гроші на рекламі спонукала американського мільярдера Рональда Лаудера до вкладання коштів у розвиток телерадіомовлення країн Східної Європи: Чехії, Румунії, Словенії, Угорщини, Словаччини. Тільки в Чехії прибутки контрольованого ним концерну "Сі-Ем-І" від реклами зросли з 6 млн дол. США у 1991 р. до 140 млн у 1995 р. А в цілому в Східній Європі прибутки концерну на кінець 2000 р. зросли до 2 млрд дол.

ПІСЛЯМОВА

XX століття вже стало історією. Історією контрастів і суперечностей. Приголомшують цивілізаційні досягнення людства у всіх сферах соціального буття і не менше приголомшують соціальні катаклізми: дві найкровопролитніші в історії людства світові війни, революційні потрясіння, незліченні мільйони смертей від голоду, так звані локальні конфлікти і безглуздя тероризму, кривавих форм націоналізму, нелюдських тоталітарних режимів. А ще — падіння авторитету наукового знання, втрата загальної віри в ідею прогресу, що було оптимізуєчим началом для XVIII—XIX століть. Втрата світовою цивілізацією ясної перспективи розвитку є свідченням того, що сучасний світ переживає кризу. Але яку? До яких нових початків і перспектив нас приведе XXI століття? Які уроки людство винесе з історії XX століття, чи, варто поставити питання набагато ширше, — з історії цілісної моделі — цивілізації XVI—XX ст., тобто з історії сучасного світу?

Здається, що сучасність сприяє історичному знанню і свідомості. Основ цьому не перелічити. Наприклад, проблема існування соціально-економічних формацій і їх трактування. Жорс-

тка прив'язка до формаційної системи, лінійність і послідовність соціально-економічних формацій призводили до паралічу методологічної думки істориків. Однак визнання факту існування різних моделей історичного розвитку, що передували сучасності, накладалися одна на одну і не були ізольовані, видається нам очевидним. Як правило, відбувається взаємодія між ними, і ця взаємодія є умовою функціонування кожної з них. Наприклад, навряд чи можна уявити собі стійку життєдіяльність античного суспільства без наявності великої “варварської периферії”: вона поставляла йому рабську силу, забезпечувала різні привілеї, була сферою розширення панування; імперії стародавності трималися доти, доки були здатні здійснювати зовнішню експансію. Щодо феодалізму, то в тих країнах, у яких без натяжок дійсно можна констатувати його наявність (переважно це країни Західної Європи), він виникав не стільки в результаті розкладу античного (“рабовласницького”) суспільства, скільки як продукт взаємодії його з більш архаїчними, докласовими суспільствами: магістральна лінія шляху до феодалізму пролягала через їх трансформації.

Іншим прикладом міжформаційної взаємодії можуть бути відносини між країнами Західної Європи, з одного боку, і народами Азії, Африки, Америки, Океанії, Австралії, що були на різних стадіях соціального і господарського розвитку, — з другого. Невід'ємним атрибутом епохи “первісного нагромадження капіталу” було створення всесвітньої колоніальної системи, яка постачала західноєвропейський капіталізм, що розвивався, необхідними для його розвитку багатствами, давала йому підневільну робочу силу і великі ринки. Але іншою стороною цього процесу було радикальне порушення балансу розвитку, властивого народам, яких колонізували європейці. Таким чином, вдивляючись в історичне минуле, ми виявляємо складні елементи взаємопроникнень і неоднозначності історичного процесу. Модель сучасного світу, що розвивалася в XVI—XX століттях, увібрала в себе елементи попередніх епох, вона “писалася” не з “чистого аркуша”, і тому представляє ще більш складну картину розвитку. У надрах сучасного світу нагромадилася величезна кількість суперечностей і догм.

Від догми, відповідно до якої капіталізм переживає стадію “загнивання” і “загальної кризи” та нібито вступив у завершаль-

ний етап свого існування, залишилося стільки ж, скільки від ідеї “всесвітньої пролетарської революції”.

Іншими словами, світовий історичний процес навряд чи правомірно розуміти як лінійне сходження від однієї формації до іншої, так само як і розміщувати ці формації за хронологічним принципом, тому що так чи інакше на будь-якому етапі історії відбуваються синхронне співіснування і постійна взаємодія різних соціальних систем. Мова йде про звільнення думки історика від спрощеної схеми історичного прогресу, про те, щоб його дослідницька допитливість не була заангажована. Одним із прикладів і спроб нового історичного погляду на минуле і є цей посібник. Його автори не намагалися абсолютизувати свою працю і видавати її як істину в останній інстанції. Вони просто зробили спробу узагальнити історичний процес у рамках однієї моделі — моделі сучасного світу, спробували відповісти на питання, що постають перед людиною початку ХХІ століття.

ХРОНОЛОГІЯ

1439	Флорентійська унія.
1451—1506	Христофор Колумб.
1452—1519	Леонардо да Вінчі.
1453	Початок друкарства в Європі.
1473—1543	Микола Коперник.
1492	Відкриття Х. Колумбом Нового світу — Америки.
1494—1496	Надання Кисву Магдебурзького права.
1517	Виступ М. Лютера: 95 тез проти індульгенцій. Початок Реформації.
1519—1521	Перша навколосвітня подорож експедиції Магеллана.
1524—1525	Селянська війна в Німеччині.
1548—1600	Джордано Бруно.
1558—1583	Лівонська війна.
1560—1598	Релігійна війна між католиками і гугенотами у Франції.
1564—1642	Галілео Галілей.
1566—1609	Буржуазна революція в Нідерландах.

1569	Люблінська унія. Створення Речі Посполитої.
1572, 24 серпня	Варфоломійська ніч у Парижі.
1574	Вихід у світ “Апостола” і “Букваря” І. Федорова у Львові.
1588	Загибель “Непереможної армади”.
1596	Берестейська церковна унія.
1596—1650	Рене Декарт.
1618—1648	Тридцятилітня війна в Європі.
1624—1642	Правління кардинала Ришельє у Франції.
1642—1649	Англійська буржуазна революція.
1648—1657	Визвольна боротьба українського народу.
1653	Встановлення військової диктатури в Англії (протекторат О. Кромвеля).
1654—1667	Російсько-польська війна.
1656—1658	Російсько-шведська війна.
1667	Андрусівське перемир'я між Росією і Польщею.
1686	“Трактат про вічний мир” між Росією і Польщею.
1700—1721	Північна війна в Європі.
1701	Білль про престолонаслідування. Статут про устрій королівства в Англії.
1709	Полтавська битва.
1710	Конституція П. Орлика.
1756—1763	Семилітня війна в Європі.
1764, 10 листопада	Указ Катерини II про скасування інституту гетьманства.
1768—1774	Російсько-турецька війна.
1772	Перший поділ Польщі.
1775	Руйнування Запорозької Січі.
1775—1783	Війна за незалежність у Північній Америці.
1776, 4 липня	Прийняття Декларації про незалежність у США.
1787	Прийняття Конституції США.
1788—1791	Російсько-турецька війна.
1789, 26 серпня	Прийняття Декларації прав людини і громадянина у Франції.

1789—1794	Велика французька революція.
1791, 3 травня	Проголошення конституції Польщі.
1793	Другий поділ Польщі.
1793, 21 січня	Страта Людовіка XVI.
1793—1794	Якобінська диктатура у Франції.
1794	Повстання Т. Костюшка.
1795	Третій поділ Польщі.
1798	Перше видання “Енеїди” Івана Котляревського.
1804	Проголошення Наполеона Бонапарта імператором Франції.
1804—1813	Російсько-іранська війна.
1806	Створення Рейнського союзу в Німеччині.
1806—1812	Російсько-турецька війна.
1807	Підписання Тільзитського миру.
1808—1809	Війна Росії зі Швецією.
1812	Вітчизняна війна Росії з Францією.
1812, 26 серпня	Бородінська битва.
1813	“Битва народів” під Лейпцигом.
1815	Битва під Ватерлоо.
1819	Проголошення незалежності Венесуели.
1820—1823	Революція в Іспанії.
1821	Проголошення незалежності Іспанії.
1822	Визволення Бразилії від португальського гніту.
1825, 14 грудня	Повстання декабристів у Росії.
1830—1848	Липнева монархія у Франції.
1831, 1834	Повстання ліонських робітників у Франції.
1840	Вихід першого видання “Кобзаря” Тараса Шевченка.
1844	Повстання сілезьких ткачів.
1848	Липнева революція у Франції.
1848—1849	Революція в Німеччині.
1848	Революція в Австрійській імперії.
1848	Скасування панщини в Галичині та на Буковині.
1848—1849	Революція в Італії.

1849, 14 квітня	Проголошення незалежності Угорщини.
1852—1870	Друга імперія у Франції.
1853—1856	Кримська війна.
1870—1871	Франко-пруська війна.
1871	Паризька комуна.
1871	Проголошення Німецької імперії.
1871	Утворення єдиної Італійської держави.
1875	Прийняття Конституції у Франції.
1877—1878	Російсько-турецька війна.
1879	Військовий союз Німеччини з Австро-Угорщиною.
1882	Приєднання Італії до Австро-Німецького союзу. Утворення Троїстого союзу.
1889	Створення II Інтернаціоналу.
1900—1901	Загальна економічна криза.
1904	Англо-французька угода. Початок формування Антанти.
1904—1905	Російсько-японська війна.
1905—1907	Буржуазно-демократична революція в Росії
1907	Англо-російська угода про вплив в Азії. Оформлення Антанти.
1912—1913	Перша Балканська війна.
1913	Друга Балканська війна.
1914—1918	Перша світова війна.
1917, 27 лютого	Перемога Лютневої революції в Росії.
1917, 2 березня	Зречення імператора Миколи II. Створення Тимчасового уряду.
1917, 3 березня	Утворення Української Центральної Ради.
1917, 10 червня	I Універсал Української Центральної Ради (УЦР).
1917, 10 липня	II Універсал УЦР.
1917, 1 вересня	Тимчасовий уряд проголошує Російську Республіку.
1917, 24 жовтня	Жовтневе збройне повстання проти Тимчасового уряду в Росії.
1917, 25 жовтня	Відкриття II Всеросійського з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів у Петрограді. Проголошення радянської влади в Росії.

- 1917, 7 листопада III Універсал УЦР. Проголошення автономної Української Народної Республіки (УНР).
- 1918, 5—6 січня Установчі збори в Росії.
- 1918, 8 січня “14 пунктів Вільсона”.
- 1918, 22 січня IV Універсал УЦР. Проголошення самостійності УНР.
- 1918, 27 січня Укладення мирного договору Центральною Радою з країнами Четверного союзу.
- 1918, 3 березня Підписання Брестського миру Росії з країнами Четверного союзу. Вихід Росії з війни.
- 1918, 29 квітня Прихід до влади гетьмана П. Скоропадського.
- 1918—1920 Громадянська війна та іноземна воєнна інтервенція в Радянській Росії.
- 1918, жовтень Революція в Австро-Угорщині. Розпад Австро-Угорщини. Крах монархії Габсбургів.
- 1918, 1 листопада Проголошення ЗУНР.
- 1918, 3 листопада Листопадова революція в Німеччині.
- 1918, 9 листопада Проголошення республіки в Німеччині. Ліквідація монархії.
- 1918, 11 листопада Підписання перемир'я в Комп'єні.
- 1918, 14 листопада Утворення Директорії УНР.
- 1919, 18 січня —
- 1920, 21 січня Паризька мирна конференція.
- 1919, 22 січня Урочисте проголошення злуки ЗУНР та УНР у Києві.
- 1919, 28 червня Підписання Версальського мирного договору держав-переможниць з Німеччиною.
- 1919, 10 вересня Підписання Сен-Жерменської угоди держав-переможниць з Австрією.
- 1920, липень Створення Соціалістичного Робітничого Інтернаціоналу.
- 1921, листопад —
- 1922, лютий Вашингтонська конференція.
- 1922, червень Гаазька конференція.
- 1922,
- 28—29 жовтня “Похід на Рим” фашистів та прихід до влади Муссоліні.

1922, 30 грудня	Проголошення СРСР.
1929—1933	Світова економічна криза.
1933, 30 січня	Прихід нацистів до влади в Німеччині.
1933, 27 лютого	Підпал рейхстагу в Берліні.
1933, листопад	Установлення дипломатичних відносин між СРСР і США.
1936, листопад	Підписання Антикомінтернівського пакту між Німеччиною і Японією.
1938	Аншлюс Австрії.
1938—1939	Розчленування Чехословаччини. Мюнхенська угода.
1939, 23 серпня	Підписання між СРСР і Німеччиною пакту про ненапад.
1939, 1 вересня	Початок Другої світової війни. Напад Німеччини на Польщу.
1939, 26—27 жовтня	Прийняття Народними зборами Західної України Декларації про входження до складу СРСР.
1941, 22 червня	Напад Німеччини на СРСР.
1941, 30 червня	Проголошення у Львові відновлення Української держави.
1941, 7 грудня	Напад Японії на Перл-Харбор. Початок війни на Тихому океані.
1943, 28 листопада — 1 грудня	Тегеранська конференція.
1944, 6 червня	Відкриття Другого фронту.
1945, лютий	Ялтинська конференція.
1945, 25 квітня	Створення Організації Об'єднаних Націй (ООН)
1945, 8 травня	Капітуляція фашистської Німеччини.
1945, 17 липня — 2 серпня	Потсдамська конференція глав урядів СРСР, США, Великобританії.
1945, 6 серпня	США скинули атомну бомбу на Хіросіму.
1945, 2 вересня	Капітуляція Японії. Закінчення Другої світової війни.
1946, 10 січня	Відкриття Першої сесії Генеральної Асамблеї ООН.

1946, 5 березня	Промова У. Черчілля у Фултоні.
1947, 5 червня	Проголошення США “плану Маршалла”.
1949	Створення Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ).
1949	Створення Організації Північноатлантичного договору (НАТО).
1949, 1 жовтня	Проголошення Китайської Народної Республіки.
1950—1953	Корейська війна.
1955	Створення Організації Варшавського договору.
1956	Політична криза в Угорщині. Уведення радянських військ.
1957, 4 жовтня	Запуск у СРСР першого штучного супутника Землі.
1957	Утворення Європейського Економічного Співтовариства.
1958, 21 грудня	Обрання Ш. де Голля президентом Франції.
1959, 1 січня	Перемога народної революції на Кубі.
1961, 12 квітня	Політ у космос радянського космонавта Ю. Гагаріна.
1962, жовтень — листопад	“Карибська криза”.
1963, 22 листопада	Вбивство президента США Дж. Кеннеді.
1967, червень	Початок війни на Близькому Сході.
1968, 4 квітня	Вбивство Мартіна Лютера Кінга.
1968, травень	“Студентська революція” у Франції.
1968, серпень	Уведення радянських військ у Чехословаччину.
1968, жовтень	Початок політичної кризи в Північній Ірландії.
1969, 16—24 липня	Перший політ американських астронавтів на Місяць.
1970, листопад	Прихід до влади уряду “Народної єдності” Сальвадора Альєнде в Чилі.
1973, 11 вересня	Антиконституційний переворот у Чилі.
1979, грудень	Уведення радянських військ в Афганістан.

1985, квітень	Проголошення в СРСР курсу на перебудову.
1986, 26 квітня	Аварія на Чорнобильській АЕС.
1989, грудень	Об'єднання Німеччини.
1990, 16 липня	Декларація про державний суверенітет України.
1990, 3 жовтня	Перестала існувати НДР.
1991	Припинення діяльності РЕВ.
1991	Прийнято рішення про розпуск ОВД.
1991	Операція "Буря в пустелі" проти Іраку.
1991, 24 серпня	Проголошення незалежності України.
1991, 1 листопада	Декларація прав національностей України.
1991, 1 грудня	Всеукраїнський референдум і вибори Президента України.
1991, 8 грудня	Підписання угоди, за якою Радянський Союз як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припинив своє існування.
1991	У м. Маастрихті укладено угоду про валютно-економічний союз європейських країн.
1992	Договір про Європейський Союз.
1995, квітень	Приєднання України до програми НАТО "Партнерство заради миру".
1996, грудень	Укладення між Росією та Білоруссю Договору про створення СВР — Союзу Вільних Республік.
1999, 1 січня	Впровадження в Європі спільної європейської валюти — євро.
1999	Військова акція НАТО в Югославії.
2001, 11 вересня	Терористичний акт проти США.
2003, 20 березня	Початок антитерористичної акції США проти Іраку.
2004, 11 березня	Теракт в Іспанії. Загинула 191 особа, поранено близько 2 тисяч.
2004, 1 травня	Вступ до ЄС 10 нових членів (Естонія, Латвія, Литва, Кіпр, Мальта, Словаччина, Словенія, Польща, Угорщина, Чехія).

2004, 1 вересня	Захоплення терористами школи в Північній Осетії (Російська Федерація) з численними жертвами.
2004, листопад	Початок подій на “помаранчевому Майдані”, пов’язаних з виборами президента України.
2005, червень	Референдум у Франції відмовив у ратифікації Конституції ЄС.
2005, жовтень	Україна продала компанії “Міттал-Стіл” 93 % акцій Криворізького металургійного комбінату за 4,79 млрд дол. США.
2006, 12 липня	Вторгнення ізраїльських збройних сил на територію Лівану.
2006, 30 грудня	Страта колишнього президента Іраку Саддама Хусейна.
2007, 1 січня	Вступ до ЄС Болгарії і Румунії.
2007, квітень	Виконком Європейського союзу футбольних асоціацій прийняв рішення про проведення Євро-2012 на території України і Польщі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Август-91. — М.: Политиздат, 1991.
2. Александров В.В. Новейшая история стран Европы и Америки. 1918—1945. — М.: Высш. шк., 1986.
3. Барг М.А. Великая английская революция в портретах её деятелей. — М.: Мысль, 1991.
4. Барг М.А. Эпохи и идеи. Становление историзма. — М.: Наука, 1987.
5. Барг М.А., Черняк Е.П. Великие социальные революции XVII—XVIII веков. — М.: Наука, 1989.
6. Бінгем Дж. Всесвітня історія: повна ілюстрована енциклопедія / Д. Бінгем, Ф. Чандлер, С. Таплін. — К.: Країна мрій, 2007. — 416 с.
7. Бондарь А.И. Все о Японии. — Х.: Фолио, 2007. — 543 с.
8. Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація і капіталізм. XV—XVIII ст. — Т. 1: Структура повсякденності: можливе і неможливе. — К.: Основи, 1995; Т. 2: Ігри обміну. — К.: Основи, 1997; Т. 3: Час світу. — К.: Основи, 1999.
9. Вебер М. Избранные произведения. — М.: Мысль, 1990.
10. Винниченко В. Відродження нації: Ч. 1—3. — К.: Політ-видав України, 1990—1991.

11. Все о Франции: Общие сведения. История. Наука. Культура. Образование. Спорт. Достопримечательности. — Х.: Фолио, 2007. — 543 с.

12. *Гаврилишин Б.* Дороговкази в майбутнє. — К.: Основи, 1993.

13. *Гальчинський А.С.* Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи: методологічні аспекти / Ін-т стратегічних оцінок. — К.: Либідь, 2006. — 310 с.

14. Германия в XX века. — М.: Рос. полит. энцикл., 2005. — 335 с.

15. *Гунчак Т.* Україна. Перша половина XX ст.: Нариси політичної історії. — К.: Либідь, 1993.

16. *Давлатов А.Р.* Политическая история Европы XX — начала XXI века: Учеб. пособие / Запорожский нац. ун-т, Бердянський ун-т менеджмента и бизнеса. — Запорожье: Просвита, 2007. — 316 с.

17. *Дейвіс Н.* Європа: Історія. — К.: Основи, 2000.

18. *Дробот І.І., Кучер В.І., Слюсаренко А.Г., Чернега П.П.* Український народ у Другій світовій війні. — К.: Вища шк., 1998.

19. *Дьяконов Й.М.* Пути истории. — М.: Наука, 1994.

20. Европа перемен. Концепции и стратегии интеграционных процессов / Московский гос. ун-т им. Ломоносова. — М.: Крафт+, 2006. — 350 с.

21. *Игнатъев П.М.* Країнознавство. Країни Азії: Навч. посіб. — 2-ге вид. — Чернівці: Книги ХХІ, 2006. — 424 с.

22. История Африки в XIX — нач. XX вв. — М.: Наука, 1984.

23. История Европы. — Т. 4—7. — М.: Наука, 1995—1999.

24. История новейшего времени стран Европы и Америки: 1918—1945 гг. — М.: Высш. шк., 1989.

25. История политических и правовых учений XVII—XVIII в. — М.: Наука, 1989.

26. История стран Азии и Африки в новое время. — Ч. 1. — М.: Изд-во МГУ, 1989—1991.

27. Історія Росії (XX — початок ХХІ ст.): Метод. посіб. / П.І. Яценюк, В.І. Піщак (уклад.); Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці: Рута, 2006. — 80 с.

28. Історія сучасного світу: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / В.Ф. Салабай, І.Д. Дудко, Л.О. Титаренко та ін.; Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана. — К.: КНЕУ, 2006. — 232 с.

29. Історія України: Хрестоматія: У 2 ч. / Упоряд.: С.М. Клапчук, Б.І. Білик, Ю.А. Горбань та ін. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: ІЗМН, 1996.

30. Історія української та зарубіжної культури / Заред. С.М. Клапчука, В.Ф. Остафійчука. — 4-те вид. перероб. і доп. — К.: Знання-Прес, 1999.

31. *Камю А.* Бунтующий человек. — М.: Политиздат, 1990.

32. *Камю А.* Творчество и свобода: Сборник. — М.: Радуга, 1990.

33. *Карлейль Томас.* История Французской революции. — М.: Мысль, 1991.

34. *Коваль М.В.* Україна: 1939—1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995.

35. *Кримський С.Б.* Цивілізаційний розвиток людства / С.Б. Кримський, Ю.В. Павленко. — К.: Фенікс, 2007. — 316 с.

36. *Крушинський В.Ю.* Міжнародні відносини та світова політика, 1945—1980: Навч. посіб. — К.: Либідь, 2007. — 191 с.

37. *Кузьменко В.Л., Романчук О.К.* На порозі надцивілізації: роздуми про майбутнє. — Л., 1991.

38. Нова історія Азії та Африки. Постсередньовічний Схід (XVIII — друга половина XIX ст.): Навч. посіб. — К.: Либідь, 2007. — 560 с.

39. Новая история стран Европы и Америки. Первый период. — М.: Высш. шк., 1984.

40. Новая технологическая волна на Западе. — М.: Прогресс, 1986.

41. Новітня історія України. (1900—2000) / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.П. Дрожжин та ін. — К.: Вища шк., 2000.

42. *Павленко Ю.В.* Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. — 2-ге вид. — К.: Либідь, 1999.

43. *Печчеи А.* Человеческие качества. — М.: Прогресс, 1989.

44. *Поппер Карл.* Відкрите суспільство та його вороги. — Т. 1—2. — К.: Основи, 1994.

45. *Реснт О.П., Сердюк О.В.* Перша світова війна і Україна. — К.: Генеза, 2004. — 480 с.

46. Россия XX веке: Люди, идеи, власть / А.К. Соколов, В.М. Козьменко (отв. ред.). — М.: РОСПЭН, 2002. — 240 с.

47. Русь, Россия: князья, цари, императоры, председатели, секретари, президенты / В.С. Гайденко (авт.-сост.). — М., 2007. — 384 с.

48. *Рыжов К.В.* Кто есть кто в мировой истории. — М.: Вече, 2006. — 766 с.
49. Самосознание европейской культуры XX ст. — М.: Политиздат, 1991.
50. *Сергейчук І.М.* Китай у нові та новітні часи: Практикум: Навч. посіб. — Суми: ВТД “Університетська книга”, 2006. — 329 с.
51. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Политиздат, 1992.
52. Сучасний словник із суспільних наук / *О.Г. Данильян та ін.* — Х.: Прапор, 2006. — 432 с.
53. *Типпельскирх К.* История Второй мировой войны. — Т. 1—2. — М., 1995.
54. *Тойнбі А.Дж.* Дослідження історії. — Т. 1—2. — К.: Основи, 1995.
55. *Токвіль А. де.* Про демократію в Америці: У 2 т. — К.: Вид. дім “Всесвіт”, 1999.
56. *Трубайчук А.* Друга світова війна. — К.: Либідь, 1995.
57. Україна в XX столітті. (1900—2000): Зб. док. і мат. / Упоряд.: *А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.Ю. Король та ін.* — К.: Вища шк., 2000.
58. Україна у Кримській війні 1853—1856 рр. / *В.М. Волковинський, О.П. Ресент; НАН України. Інститут історії України.* — К., 2006. — 212 с.
59. *Чемберлин Э.* Эпоха Возрождения / Пер. с англ. *Е.Ф. Левиной.* — М.: Центрополиграф, 2006. — 239 с.
60. *Шишов А.В.* Военные конфликты XX века. От Южной Африки до Чечни. — М.: Вече, 2006. — 570 с.
61. *Шпенглер Освальд.* Закат Европы. — Т. 1. — М.: Мысль, 1993.
62. *Шумпетер Йозеф А.* Капіталізм, соціалізм і демократія. — К.: Основи, 1995.
63. *Эйдельман Н.* Революция сверху в России. — М.: Мысль, 1990.
64. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. — М.: Республика, 1994.

Навчальне видання

*ГОРБАНЬ Юрій Андрійович,
БІЛИК Борис Іванович,
ДЯЧУК Леонтій Володимирович та ін.*

**ІСТОРІЯ СУЧАСНОГО СВІТУ:
соціально-політична історія XV—XX століть**

Навчальний посібник

НБ ПНУС

736364

Підп. до друку 27.08.2007. Формат 60×84 ¹/₁₆.

Папір офс. Друк офс. Гарнітура SchoolBook.

Ум. друк. арк. 25,58. Обл.-вид. арк. 27,0. Тираж 3900 прим.

Зам. № 7-739.

Видавництво “Знання”

01034, м. Київ-34, вул. Стрілецька, 28.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1591 від 03.12.2003.

Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36

E-mail: sales@znannia.com.ua

<http://www.znannia.com.ua>

Віддруковано на ВАТ „Білоцерківська книжкова фабрика”,
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

